

Львівський державний університет
внутрішніх справ

Актуальні проблеми філософії права

Посібник

Львів
2017

УДК 340.12 (075.8)
А82

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного
університету внутрішніх справ
(протокол від 30 серпня 2017 року № 1)

Р е ц е н з е н т и:

В. К. Грищук, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України;

М. М. Цимбалюк, доктор юридичних наук, професор, академік АНВО України, заслужений юрист України;

В. В. Кузьменко, доктор філософських наук, професор.

Автори-упорядники:

О. М. Балинська, доктор юридичних наук, професор (*теми 1, 6-8, 11-12, 14*);

А. С. Токарська, доктор юридичних наук, професор (*теми 9-10, 13*);

В. А. Яценко, доктор юридичних наук, професор (*теми 2-5*).

А82 **Актуальні проблеми філософії права: посібник /**
О. М. Балинська, А. С. Токарська, В. А. Яценко; за заг. ред.
О. М. Балинської. – Львів: ЛьвДУВС, 2017. – 612 с.
ISBN 978-617-511-237-3

Висвітлено історіографію, сучасний стан і перспективи розвитку філософії права з урахуванням проблем галузевих юридичних наук, новітніх підходів до праворозуміння, правовідносин і юридичної практики. Послідовно проаналізовано засадничі елементи: співвідношення соціальності і вітальності у праві, правової соціалізації і правової ідентичності; правової культури, детермінант її формування, правових традицій; питань правосвідомості, правового менталітету і правового світогляду; проблем філософії юридичної практики і правової відповідальності, а також мети покарання.

Підготовлено відповідно до програми навчальної дисципліни «Актуальні проблеми філософії права». Для курсантів, студентів, слухачів, аспірантів, ад'юнктів та наукових і науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти і факультетів юридичного спрямування всіх форм навчання.

УДК 340.12 (075.8)

ISBN 978-617-511-237-3

© Балинська О. М., Токарська А. С.,
Яценко В. А., 2017
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2017

Зміст

Передмова	7
Тема 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ	11
1.1. Історія світової філософсько-правової думки	12
1.2. Філософсько-правові концепції Новітнього часу	39
1.3. Розвиток і становлення філософії права в Україні	42
Список використаних джерел	55
Тема 2. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ТА ЗАВДАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	57
2.1. Об'єктово-предметна визначеність філософії права	58
2.2. Право як об'єкт філософського аналізу	63
2.3. Філософсько-правова рефлексія світу	67
2.4. Специфіка філософського підходу до праворозуміння	69
2.5. Статус і пізнавальні можливості філософії права	74
2.6. Структура та функції філософії права	80
Список використаних джерел	84
Тема 3. ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА	86
3.1. Принципи діалектики та метафізики (формальної логіки) у праві	89
3.2. Основні закони (парні категорії) діалектики у праві	95
3.3. Неосновні закони діалектики у праві	103
3.4. Технологія (алгоритм) діалектики пізнання правових явищ	107
Список використаних джерел	113
Тема 4. ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ ПРАВА	115
4.1. Критика онтології права	115
4.2. Буттєва обумовленість права	123
4.3. Філософська рефлексія джерел права	129
4.4. Форми буття права	135
4.5. Онтологічні функції права	141
4.6. Соціокультурний простір як середовище формування права	143
4.7. Соціонормативний простір як середовище реалізації права	148
4.8. Проблеми співвідношення категорій «правова реальність» і «правова дійсність» та суміжних понять	150
4.9. Критика розуміння співвідношення правосвідомості і правобуття	155
Список використаних джерел	156

Тема 5. ПРОБЛЕМИ ГНОСЕОЛОГІЇ ПРАВА	159
5.1. Проблеми правового пізнання	161
5.2. Практика як процес пізнання	164
5.3. Діалектика як метод пізнання права	167
5.3.1. Метод пізнавального руху по об'єкту дослідження	169
5.3.2. Категорії якості та кількості у гносеології права	170
5.3.3. Категорія міри у гносеології права	172
5.3.4. Пізнавальна природа закону заперечення заперечення	174
5.4. Парні категорії у гносеології права	175
5.4.1. Метод сходження від абстрактного до конкретного	175
5.4.2. Метод сходження від конкретного до абстрактного	180
5.4.3. Єдність історичного і логічного у пізнанні права	186
5.4.4. Категорії сутності та дійсності у гносеології права	188
5.5. Іntenціональна визначеність права та правового буття	191
Список використаних джерел	194
Тема 6. ПРОБЛЕМИ АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА	196
6.1. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві	198
6.2. Людиномірність права як його визначальна парадигма	202
6.3. Співвідношення духовності, вітальності й соціальності людини у праві	205
6.4. Правова основа соціальної сутності людини	214
6.5. Філософська рефлексія прав і свобод людини	225
6.6. Біоетика і філософія права	232
6.7. Людська гідність у праві	239
Список використаних джерел	240
Тема 7. ПРОБЛЕМИ АКсіОЛОГІЇ ПРАВА	243
7.1. Право як цінність	245
7.2. Рівність, свобода і справедливість як основні ціннісні філософсько-правові категорії	259
7.3. Філософсько-правовий вимір гендерної рівності як суспільної цінності	265
7.4. Толерантність як ціннісний принцип у правовому житті сучасного суспільства	270
7.5. Ціннісно-нормативне сприйняття поведінки особи	275
Список використаних джерел	279
Тема 8. ПРОБЛЕМИ СОціОЛОГІЇ ПРАВА	281
8.1. Генеза і динаміка взаємозв'язку права та інших соціальних інститутів	281
8.2. Сучасні теорії соціології права	285
8.3. Соціальна обумовленість права	291
8.4. Право як соціальний регулятор. Соціальні функції права	293

8.5. Соціум як категорія філософії права	297
8.6. Право як засіб упорядкування соціуму	305
8.7. Соціально-правові суперечності	313
Список використаних джерел	319
Тема 9. ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ПРАВА	322
9.1. Проблеми співвідношення культури і права	323
9.2. Соціальний суб'єкт як носій індивідуальної правової культури	332
9.3. Культурно-історичний (цивілізаційний) підхід як парадигма правових досліджень	345
9.4. Національне (культурно-особливе) й універсальне (цивілізаційне) у праві	353
9.5. Етнопсихологічні чинники впливу на правову культуру	357
9.6. Правові традиції як елемент правової культури	361
Список використаних джерел	364
Тема 10. ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ПРАВА	366
10.1. Правосвідомість як предмет філософії права	367
10.2. Правосвідомість як компонент світогляду	370
10.3. Правовий менталітет і правовий світогляд	380
10.4. Правова комунікація як спосіб формування правосвідомості	383
10.5. Критика діалогічної теорії права	388
10.6. Механізми соціально-правової комунікації у налагодженні взаємодії влади та громадськості	390
10.7. Біхевіористський підхід у філософії права	396
Список використаних джерел	410
Тема 11. ПРОБЛЕМИ СЕМІОТИКИ ПРАВА	413
11.1. Історія становлення семіотики права	414
11.2. Семіотичні форми буття права	422
11.2.1. Сигнал правової дійсності як процесуальна форма буття права	422
11.2.2. Семіотичний код права як відтворення змісту правової дійсності	425
11.2.3. Правовий знак як матеріальний носій суспільно значимої інформації	429
11.3. Соціально-ціннісна сутність права як знакової системи	434
11.3.1. Правове повідомлення як інструмент розуміння та означення правової дійсності	434
11.3.2. Право як знакова комунікативна модель суспільно значущої поведінки людини	438
11.4. Антропосеміоз права	442
11.5. Homo semioticus як знаковий тип соціального суб'єкта	443

11.6.	Право як семіотично-функціональна грамати́ка дій соціального суб'єкта: тактика і стратегія правового тексту	447
11.7.	Психосеміотика правовідносин	454
	Список використаних джерел	466
Тема 12.	ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПРАВА, ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА	469
12.1.	Співвідношення держави і права: взаємодія, взаємовідношення чи взаємозалежність	471
12.2.	Цивілізаційний підхід у юриспруденції та державознавстві	476
12.3.	Українська національна ідея як інтегративний чинник суспільства	481
12.4.	Ідея правової та соціальної держави	485
12.5.	Проблеми глобалізації у новітній філософії держави і права ..	489
	12.5.1. Футурологічні концепції суспільної організації	491
	12.5.2. Проблеми держави у глобалізованому світі	501
	12.5.3. Нове у формі держави	504
	12.5.4. Філософія комунітаризму	505
	12.5.5. Електронний уряд	508
	12.5.6. Ризики глобалізації та альтерглобалізм	511
12.6.	Проблеми влади в умовах системної кризи	511
12.7.	Філософсько-правовий аналіз владних ознак права	519
	Список використаних джерел	527
Тема 13.	ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ	529
13.1.	Юридична практика як спосіб раціоналізації людської життєдіяльності	529
13.2.	Правова комунікація як форма правовідносин і засіб юридичної практики	535
13.3.	Правова поведінка як діяльнісна інтерпретація інформації у процесі правовідносин	546
13.4.	Філософсько-правовий вимір девіантної поведінки	550
13.5.	Суддівське правопізнання як форма юридичної практики	556
	Список використаних джерел	562
Тема 14.	ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	565
14.1.	Гене́за ідеї відповідальності у праві	566
14.2.	Філософсько-правове розуміння феномена відповідальності ..	570
14.3.	Юридична відповідальність як стандартний атрибут правовідносин	581
14.4.	Філософсько-правове розуміння мети покарання	602
14.5.	Свобода і відповідальність як філософсько-правові засади формування законослухняності особи	605
	Список використаних джерел	609

Передмова

Філософія права як наука і навчальна дисципліна стає щораз популярнішою серед фахівців-науковців і юристів-практиків. Це зумовлено необхідністю ширших узагальнень правових явищ і процесів, що супроводжують бурхливі зміни у правобутті і правосвідомості, багато з яких можливо зрозуміти і пояснити лише з позицій філософсько-правових категорій.

Видані досі численні підручники і навчальні посібники були розраховані переважно на студентське коло для озброєння його початками філософії права, так би мовити, входження у філософсько-правове поле.

Однак розширення аудиторії вивчення і застосування цього предмета, сучасні зрослі вимоги не лише до освоєння, а й ґрунтовного дослідження правових явищ і проблем обумовили потребу аспірантів і здобувачів наукового ступеня не просто ознайомлення з основоположними принципами філософії права, а саме вирішення (на теоретичному рівні) гострих, актуальних проблем права, що зафіксовано у назві цього посібника.

Особливу увагу автори зосереджують на з'ясуванні методологічних засад дослідження права і використанні їх як результативного шляху наукового пошуку, що дасть можливість молодим науковцям ефективніше застосовувати філософсько-правові знання як особливий регулятивний чинник у правових дослідженнях, а також засвоїти саму логіку і теорію наукового пізнання з урахуванням гносеологічних спроможностей двох основних форм суспільної свідомості – філософії та права – у їхньому методологічному синтезі.

Акцентція викладу матеріалу на проблемах правосвідомості та правобуття дає змогу чіткіше окреслити предметність філософії права, аргументувати й актуалізувати її світоглядно-стверджувальну функцію, ввести до посібника, крім традиційної філософсько-правової проблематики (онтології, гносеології, аксіології права), теми із психології, соціології права тощо, що забезпечує своєрідну повноту

викладу філософсько-правового феномена. Тобто родзинкою нашої розвідки є поєднання форми і змісту філософії права: за формою, внутрішньою структурою це нормативний курс лекцій, який відповідає програмним вимогам навчальної дисципліни, а за змістом – збірник проблемних аспектів юридичної науки, що подані в контексті специфіки критичних студій права, правових явищ, правової дійсності загалом.

Окремо слід відзначити своєрідність стилю подання матеріалу, а саме – його проблемний виклад, коли кожне питання висвітлюється з погляду його полемічності, дискусійності, потреби наступного плідного опрацювання. Цим викладений матеріал орієнтує читача на творчість, на формування нового знання та самостійний пошук істини. Готуючи посібник, автори додержували принципу єдності науковості та популярності, намагаючись зробити текст доступним для широкого загалу й водочас не втратити фундаментальності юридично-правового змісту, що робить видання не тільки теоретичним, а й наділяє його прикладним характером і дає підстави вважати корисним для правників.

Посібник розраховано на науковців і викладачів юридичних дисциплін, докторантів, аспірантів (ад'юнктів), здобувачів наукового ступеня та всіх, хто цікавиться сучасною філософією права.

Основна мета розробників цього посібника – поглибити й систематизувати знання аспірантів щодо універсального змісту права та механізмів його функціонування, які вони отримали, здобуваючи освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр» і «магістр»; надати їм допомогу у вирішенні проблемних питань стосовно специфіки праворозуміння й осягнення чинників, що є рушійною силою поведінки людини в соціумі, становлення нових типів цивілізації та культури з урахуванням рівня розвитку людства; сприяти виробленню у здобувачів наукового ступеня доктора філософії здатності самостійно глибоко осмислювати правову реальність, сутність соціального суб'єкта і його місце в цій реальності, важливі проблеми суспільних відносин на основі ідей і принципів, розроблених провідними мислителями новітнього часу.

Посібник розроблено відповідно до навчального плану підготовки аспірантів (ад'юнктів) за освітньо-науковою програмою з галузі знань «Право» за спеціальністю «Право». «Актуальні проблеми філософії права» належать до циклу дисциплін вільного вибору аспіранта, складаються з 14 тем, які послідовно розкривають пропонований зміст.

Унаслідок оволодіння навчальною дисципліною «Актуальні проблеми філософії права» аспірант (ад'юнкт) знатиме сутність, специфіку й особливості філософії права як науки та орієнтуватиметься у проблемах визначення предмета філософії права, основних функціях та завданнях сучасної філософії права; засвоїть головні напрями, підходи, методи і принципи досліджень у філософії права; на основі вивчення історії філософсько-правового пізнання та філософсько-правової наукової спадщини буде обізнаним в онтологічних засадах соціально-правової реальності та природи права загалом; розумітиме пізнавальні можливості філософії права для інших юридичних галузей, підвалини філософсько-правової антропології, ціннісні основи права; матиме наукове підґрунтя для прикладного застосування методології юридичної герменевтики та правової комунікації, філософських аспектів взаємозв'язку права, держави і суспільства; бачитиме філософський вимір юридичної практики.

До того ж аспірант (ад'юнкт) навчиться: узагальнювати, систематизувати і класифікувати теоретичний та емпіричний матеріал у сфері вивчення інтерпретацій смислу, призначення та логіки права; критично оцінювати сучасні наукові розробки і досягнення філософії права та виявляти мало вивчені або залишені поза увагою аспекти; ідентифікувати предмет і об'єкт філософсько-правового дослідження в контексті світоглядних імплікацій (логічних зв'язків) юриспруденції; правильно визначати й формулювати проблеми філософії права; застосовувати методологію і методіку сучасного філософсько-правового дискурсу; грамотно наводити дефініції філософсько-правових понять і категорій; зіставляти явища і факти правової реальності, виявляти їхні властивості, характеристики, тенденції; орієнтуватися у формах буття права; визначати теоретичну і практичну значущість результатів

філософсько-правового дослідження для галузевих юридичних дисциплін; моделювати правові ситуації, дії, події, явища і факти з огляду на соціокультурні тенденції розвитку права; застосовувати філософсько-правовий аналіз у юридичній практиці; прогнозувати розвиток правової та соціальної держави, правосвідомості та правового життя в Україні.

Задля ознайомлення читачів з найновішими філософсько-правовими розвідками і з метою демонстрації здобутків львівської філософсько-правової наукової школи у посібнику, крім авторського матеріалу, використано фрагменти й основні положення досліджень, виконаних під керівництвом науково-педагогічних працівників кафедри теорії та історії держави і права, обговорених на постійному міжкафедральному семінарі з розгляду дисертацій за спеціальністю 12.00.12 «Філософія права», а також захищених на засіданнях спеціалізованої вченої ради Д 35.725.02 (К 35.725.02) у Львівському державному університеті внутрішніх справ.

Тема 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Мета: розкрити історію філософсько-правового пізнання та продемонструвати філософсько-правову наукову спадщину.

Інформаційний обсяг: Історія світової філософсько-правової думки (стародавній Вавилон, Єгипет і Месопотамія; Стародавній Китай, Індія, Греція, Рим; Середні віки; епоха Відродження; Реформація; Новий час; Просвітництво; класична філософія; історична школа права і марксизм; позитивізм, неопозитивізм і постпозитивізм у праві; юснатуралізм; інтерсуб'єктивний напрям неklasичних концепцій права – онтологічні й комунікативні доктрини праворозуміння). Філософсько-правові концепції Новітнього часу (правовий критицизм і фемінізм; універсалізм і партикуляризм у праві; правовий постмодернізм; неокласичний прагматизм). Розвиток і становлення філософії права в Україні.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Історія становлення філософії права як науки в Україні.
2. Філософсько-правова спадщина Стародавньої Греції.
3. Філософсько-правова спадщина Стародавнього Риму.
4. Філософсько-правова спадщина Стародавнього Китаю.
5. Філософсько-правова спадщина Стародавньої Індії.
6. Філософсько-правова спадщина Середньовіччя.
7. Філософсько-правова спадщина епохи Відродження.
8. Філософсько-правова спадщина епохи Просвітництва.
9. Філософсько-правова спадщина Нового часу.
10. Філософсько-правова традиція та право.

Постановка проблеми. Розпочинаючи посібник з теми історіографії філософсько-правової думки, зазначимо, що в нашому випадку у термін «історія» ми вкладаємо не лише з'ясування минулого, і не так минулого, а висвітлення діяльності зі зародження, еволюції, розвитку, нарощування своєрідного потенціалу філософсько-правової думки.

Складність розгляду проблеми полягає в тому, щоби подати цю тему у вигляді рефлексії (відображення) не лише суто правової або суто філософської, а інтегрованої, філософсько-правової позиції, яка виступає синтезом поглядів вищого теоретичного рівня.

Методологію цієї рефлексії становить єдність змістового (діалектичного) та формального (логічного) підходів у всьому багатстві їхніх методів, прийомів, способів, процедур тощо пізнання історичної дійсності.

Важливість розгляду цієї теми обумовлена також тим, що вона стосується не лише історії філософсько-правової думки як парадигми, а фактично є самою цією думкою, тобто історія філософії права і є самою філософією права. Цю ідею висунув визначний сучасний український філософ, професор В. Шинкарук, і, однозначно, ми підтримуємо її як історично виправдану та об'єктивну. Вона заснована на твердженні Гегеля про те, що історія філософії є предметом самої філософії.

Тобто ця тема є ключовою у розкритті всього змісту філософії права і водночас виступає методологічним орієнтиром повного викладу навчального матеріалу. Оскільки філософсько-правова думка – це досягнення цілої людської цивілізації, тож її розгляд має методологічну своєрідність, а саме: формаційний підхід поєднується в ній із цивілізаційним, що дає змогу повніше розкрити її зміст.

З погляду діалектики кожний новий історичний етап філософії права щодо попереднього етапу містить певну новацію, яка свідчить про зміни у ставленні до права і держави саме у контексті філософсько-правового бачення цих змін. У такому разі стає більш зрозумілим, що предмет філософії права пройшов значний шлях еволюції та є закономірно необхідним.

1.1. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Прагнення людини пізнати правову реальність проявляється у формі накопичення фактів та ідей, передбачає набуття уявлень про цінності, потреби, інтереси, якими керуються люди у практиці правовідносин. У філософсько-правових

ученнях відтворюється суспільна свідомість щодо впорядкування, оформлення стихійного соціально-правового досвіду в концептуальні «організовані єдності». Правова проблематика логічно реконструюється засобами філософської рефлексії. Історичне накопичення мисленнєвого матеріалу, збагачення ідей, розвиток категоріального апарату дає можливість здійснювати глибший філософський аналіз правових проблем.

Звернення до історичної спадщини демонструє, що розвиток філософсько-правової думки є складним і суперечливим процесом, адже це процес поступового відтворення суспільно-правових проблем.

Із додержанням принципу історизму можна поетапно вивчити й проаналізувати соціокультурний простір у його динаміці, процес становлення та закономірності розвитку в контексті конкретно-історичних умов його функціонування. Загальноприйняту періодизацію історії філософії доцільно застосувати і до історіографії філософсько-правових проблем, що передбачає періоди: Стародавнього світу, античності, Середніх віків, епоху Відродження, Новий час, просвітництво, німецьку класичну філософію, некласичну та неокласичну філософію ХХ ст., постмодерну філософію початку ХХІ ст.

Стародавній Вавилон, Єгипет і Месопотамія

Тексти давньоєгипетських філософів мали повчальний характер і стосувалися правил поведінки. Обговорювалися способи навчання справедливості, не описувалася політична система, проте розглядалися можливі наслідки відсутності законного правителя або майбутніх претендентів на владу. Філософія стародавніх єгиптян була практичною, тобто життєві ситуації розглядалися без залучення загальних законів. Філософські поняття формувалися під впливом наук про світ (астрономії, космології, математики) та міфології.

З-поміж правових джерел Вавилону історії найбільш відомий **кодекс законів Хаммурані** (XVIII ст. до н.е.), який відображав класові відносини суспільства зі складною соціальною структурою. Тут уже зустрічаються правові поняття, розвинуті пізніше в римському законодавстві, і стосувалися вони монархії, рабовласників-землевласників, військових і торговців.

Світ духовної культури шумерів заснований на міфології: людина створена з глини, замішаної на божій крові; її призначення – працювати на богів і їсти ту їжу, яку вони не споживають. Всесвіт – божественна держава, в якій усе побудоване на слухняності. Тема слухняності в сім'ї, громадській поведінці становила суть добродійства і правильного життя взагалі у стародавній Месопотамії. Шлях слухняності, вірної служби та пошани до старших, правителів і богів – це шлях земного успіху, здоров'я й довголіття.

Філософсько-правові погляди у Стародавньому Китаї

VII–VI ст. до н.е. у Стародавньому Китаї проявляються дві основні тенденції у розвитку філософії: матеріалістична та ідеалістична, атеїстична і містична. У їхньому протистоянні розвивалися ідеї: про п'ять першоелементів, з яких створений світ (метал, дерево, вогонь, земля, вода); про протилежні джерела: інь та янь, боротьба між якими спонукає до розвитку всіх речей і явищ; про природний шлях – дао, яким відбувається поступ Всесвіту. Однак формування розвинених філософських учень припадає на VI–V ст. до н.е.

Кун Фу-цзи, відомий як **Конфуцій** (552–479 рр. до н.е.), глибоко повагу до традицій та звичаїв заклав в ідею правильного державного устрою, в якому реальна влада належала б чиновникам-інтелектуалам (жу). Історичну місію Конфуцій убачав у збереженні й передачі нащадкам давньої культури (вень), тому не займався написанням творів, а редагував і коментував писемну спадщину минулого. Він тлумачив дао так: це благий хід подій у Піднебесній і в людському житті, що залежить від визначення спершу окремої особистості, а його носії – індивід, держава, ціле людство (світ, вся китайська цивілізація, Піднебесна); це ідея загального універсального балансу в світі гармонії, елементом якої є людина.

Мен-цзи, розвиваючи конфуціанство, сформулював концепцію природи людини: їй від народження властиві добрі якості, які можуть втрачатися під впливом життєвих обставин. Необхідно знайти причини своїх невдач, пізнавати світ і себе, не вдаючись до ненависті до тих, хто тебе гнобить, зневажає. Ідеалістичної позиції він дотримується і в поглядах на

навколишній світ: небо – ідеальна сила, що дає людині життя і наділяє якостями.

Мо-цзи (Мо Ди), який виступав проти конфуціанства, закликав людей самим володіти і управляти своєю долею, вважаючи, що доля людини залежить від втілення принципу загальної любові. У вченні Мо-цзи матерія вважається первинною, а джерелом знань – студіювання дійсності, реальності. Виступав він проти війн, закликав людей допомагати одне одному незалежно від походження, віросповідання.

Даосизм зосереджує увагу на поняттях «природа», «космос», «людина» і розкритті їхньої суті. Джерела знань досягаються не раціонально (як у конфуціанстві), а за допомогою прямого чуттєвого пізнання природи. Основоположником даосизму вважається **Лао-цзи**. Тут дао – основне поняття, за допомогою якого пояснюється походження життя і людини; це безіменне, безтілесне поняття, джерело усіх речей, що саме не має джерел і не буває самостійною субстанцією; існує завжди, всюди (все у світі перебуває в русі та постійно змінюється завдяки принципам інь та янь).

Школа **Да-цзя** заперечувала існування надприродного світу і святенність неба, твердила, що все відбувається без втручання потойбічних сил. Теоретик школи **Сюнь-цзи** доводив, що доля людей залежить не від неба, а від них самих, від пізнання природи і використання її законів.

Назагал у більшості філософських шкіл Стародавнього Китаю переважала практична філософія, яка тісно пов'язана з проблемами життєвої мудрості, моралі, пізнання природи і соціального управління.

Філософсько-правові погляди у Стародавній Індії

В історії стародавньої індійської філософії виокремлюють три періоди: Ведичний (1500–600 рр. до н.е.) – епоха виникнення Вед, Брахманів і Упанішад; Епічний (600–200 рр. до н.е.) – формування філософських систем «даршан»; створення сутр – канонічних творів, що викладали суть того чи іншого філософського вчення (почався з осмислення текстів Упанішад і тривав аж до XIX ст.).

Давньоіндійське суспільство було кастовим, основою його світогляду виступала міфологія, подана у Ведах – збірниках

гімнів, які проголошували панування касті жерців (брахманів) над усіма іншими кастами, зокрема військовою аристократією (кшатріями). Звідси походить назва ведійської філософії – брахманізм, провідний її мотив – панування духовного над матеріальним.

Серед багатьох шкіл індійської філософії чітко окреслюються два типи: ортодоксальні, або класичні (даршан), і неортодоксальні, або некласичні (настіка). **Ортодоксальні філософські школи (даршан)** – веданта, міманса, вайшешика, санкх'я, ньяя і йога – визнають безумовний авторитет Вед, проголошують основою світу Брахмана, Бога, духовну субстанцію. **Неортодоксальні філософські школи (настіка)** – буддизм, джайнізм і чарвака-локаята – хоч і запозичують із Вед деякі ідеї, проте не визнають їхньої святості.

Найвідоміше вчення того часу **буддизм**, що виникло у VI–V ст. до н.е., переросло у світову релігію, морально-етичну доктрину зі значними філософськими розмірковуваннями, згідно з якими життя – це страждання. «Чотири благородні істини» Будди проголошують: існує страждання; є причина страждання; можна припинити страждання; є шлях, який веде до цього. Причиною страждань є бажання людей, а спосіб їх регулювання – восьмиступінчастий шлях морального вдосконалення людини: правильне розуміння, правильне прагнення, правильна думка, правильна мова, правильна дія, правильний спосіб життя, правильні зусилля, правильна зосередженість. Засновником буддизму вважають індійського принца Сідхарху Гаутаму, який отримав ім'я **Будда**, що означає «просвітлений». Найдавнішим джерелом учення Будди є Три-пітака (Три кошики вчень), що має три канонічні тексти: «Віная-пітака» (правила поведінки), «Абхидхамма-пітака» (філософські погляди на зовнішній світ та буття в ньому людини), «Сутта-пітака» (зібрання проповідей і висловів Будди).

Індійська філософія мала епізодичний вплив на європейське мислення: в давнину – на Піфагора, в Новий час – на Шопенгауера.

АНТИЧНІСТЬ

Згідно з античним світорозумінням і баченням у ньому людини, все суще тлумачилося як предметно-речова реальність.

Світ розглядали як невинну трансформацію певної першоречовини (землі, води, повітря, вогню), перетворення її на розмаїття конкретних речей. Антична філософія за своєю сутністю є вченням про «першопочаток і причини»; вона прагнула пояснити основи буття та реальності. Цей період охоплює давньогрецьку (зокрема еллінську й александрійську) і римську філософію.

Стародавня Греція

Стародавні греки у впорядкуванні своїх відносин послуговувалися поняттями «правда», «справедливість», «звичай», «закон» (номос): природне вважали праведним (правильним) і справедливим, це узвичаєно серед людей і ними ж узаконено. **Гомер** (кін. II тис. до н.е.) вважав справедливість об'єктивною підставою і критерієм усього. **Гесіод** (VII ст. до н.е.) відстоював єдине походження справедливості й закону. Ці ідеї були розвинені у творчості «**семи мудреців**» (Біас, Клеовул, Місон, Піттак, Солон, Фалес, Хілон: VI–VII ст. до н.е.), які доводили необхідність «міри» та «середини» (витриманості) у всьому (справах, вчинках, взаєминах) як уособлення справедливості та основи людської поведінки. **Піфагор** (VI–V ст. до н.е.) та його послідовники розвинули ідеї попередників у формулюванні «справедливе полягає у відплаті іншому рівним», що наперед передбачало розуміння відповідальності за вчинене. Очевидно, саме звідси стартує формування принципу таліону (око за око, зуб за зуб), а також ідеї правової рівності (похідної від понять «рівна міра», «домірність» тощо). **Геракліт** (544–483 рр. до н.е.) підтримував концепцію обумовленості людських законів загальносвітовими закономірностями: людські відносини безпосередньо пов'язані з космічними процесами; справедливість і закон – це частина Космосу (звідси ідеї «упорядкованого всесвіту», «світового порядку»); весь світ підпорядкований космічному Логосу (основа номосу – закон, міра гармонії та справедливості). **Парменід** (540–480 рр. до н.е.) та **Зенон** (490–430 рр. до н.е.) своїми поглядами на буття як нерухоме, незмінне і самоототожене суще заклали основи метафізичного стилю мислення, що протистояв діалектиці. **Анаксагор** (500–428 рр. до н.е.) розвинув ідеї Геракліта, він вважав, що світ, який складається з часточок, формується

під дією світового розуму – ноосу (цей термін у ХХ ст. використано для позначення ноосфери як частини біосфери, створеної завдяки розумній діяльності людини). **Демокрит** (460–370 рр. до н.е.) протистояв ідеям Геракліта: закон і держава – це штучний результат природного (але не божого) розвитку людського суспільства (звідси співвідношення права природного, того, що існує в природі, і позитивного, створеного людиною); він вважав, що можна ділити світ і відносини між людьми до найменших елементів (атомів), з яких складається все суще (вчення атомізму). **Емпедокл** (490–430 рр. до н.е.) започаткував школу еволюціонізму, що пояснювала всі процеси світу через взаємодію чотирьох основних стихій і двох основних сил (любові й ворожнечі): під дією любові виникають і вдосконалюються форми життя, під пануванням ворожнечі відбувається розпад. **Протагор** (481–411 рр. до н.е.) та інші софісти розвинули цю позицію, що ґрунтувалася на відстоюванні основи права у природі людини та людського суспільства («людина є міра всіх речей»), а це дало поштовх до відокремлення писаного закону («сутності справи») від неписаної справедливості («божого закону»), до розуміння людських законів як тимчасових, мінливих, залежних від суспільства і держави, а природних – як однакових для всіх людей і держав, до формування принципу людиномірності світу. Тож **софісти** заявили про суб'єктивний характер людського розуміння справедливості та істини; вони вважали, що людським взаєминам притаманні індивідуалізм, суб'єктивізм і релятивізм. У цьому їм категорично протистояв **Сократ** (470–399 рр. до н.е.), котрий водночас, як і софісти, ставив фундаментальною проблемою філософії не космологію, а антропологію (в центрі не світопорядок, а людина та її життя), – пізнання ества людини вважав стрижневим завданням філософії («пізнай самого себе»), орієнтованої на пошук гармонії між внутрішніми мотивами і зовнішньою діяльністю (т. зв. моральний закон). Однак, на відміну від софістів, які наголошували на індивідуальності кожної людини, Сократ намагався побачити єдність у розбіжностях людей (йдеться про загальний Закон у розмаїтті законів, єдину Істину в чисельності окремих поглядів). Знані діалоги Сократа заклали основу діалектичного методу пізнання. Послідов-

ником Сократа був **Платон** (427–347 рр. до н.е.), більш відомий як перший автор утопії про ідеальну державу (Космополіс, де уклад громадян підпорядковується ідеям блага і справедливості), основоположник філософії універсалій (коли ідеї не сприймаються почуттями, а існують об'єктивно, тож мають бути універсальними), теоретик космогонії (поряд із фізичним Космосом у його вченні є ідеальний Космос, до якого треба прагнути) та ідеї вищої справедливості (як чесноти, побудованої на основі трьох чеснот – мудрості, мужності та помірності, що відповідають трьом складовим людської душі – розуму, волі й почуттям). **Аристотель** (384–322 рр. до н.е.), чії ідеї сформувалися під впливом Платонового вчення, відрізнявся від учителя раціональністю поглядів і науковістю філософської системи. Аристотель систематизував логіку як науку й водночас як знаряддя («органон») всіх наук (які він ділить на ті, що досліджують наявне, і ті, що досліджують причини явищ). Людина – це політична тварина, котрій властиві й аполонівська (велична, інтелектуальна), й діонісійська (життєва, буйна) моделі соціальної поведінки; це відтворюється у співвідношенні етики і політики, продуктом чого є добродієність як основна мета держави і законодавства. Право для Аристотеля є політичним явищем і ділиться на природне (існує незалежно від його визнання) та умовне (фіксоване, яке з часом стали називати позитивним, а також неписане, або звичаєве).

В епоху еллінізму (IV ст. до н.е.–I ст. н.е.), зокрема в період македонського завоювання і підпорядкування грецьких міст Риму, змінюється світоглядна орієнтація філософії. **Школа стоїків** обстоювала звільнення людини від влади зовнішнього світу, передусім від політико-соціальної сфери; їхній етичний ідеал – апатія (безпристрасність), принцип обов'язку і безстрашність перед ударами долі. Відмову від соціальної активності пропагував також **Епікур** (341–270 рр. до н.е.), він вважав суспільне об'єднання не вищою метою, а засобом досягнення особистого благополуччя індивіда з урахуванням ідеалу міри. Однак епікурейці, на відміну від стоїків, метою людського життя вважали задоволення, естетичну насолоду собою. Свобода і справедливість – це природний закон, із яким людина звіряє всі свої дії.

Стародавній Рим

Анней Луцій Сенека (5 р. до н.е.–65 р. н.е.) державу і закони підпорядковував «законові долі» (божій волі, неминучості), який слід визнавати і виконувати, розуму та законам природи. Він стверджував, що Всесвіт – це природна держава зі своїм природним правом, визнання цього – справа необхідна й розумна. Членами (громадянами) цієї всесвітньої держави (космополісу) за законом природи є всі люди, визнають вони це чи ні. Існуючі земні держави – частина космополісу.

Цицерон (106–43 рр. до н.е.) поділяв ідею домінування у природному світі вищого розумного начала, що впорядковує життя людей: закон стоїть над людьми, а його основою є справедливість; він продовжив думку розрізнення природного і писаного права, але першим поділив писане право на приватне і публічне.

Тит Лукрецій Кар (бл. 95–55 рр. до н.е.) був прихильником матеріалістичного підходу до природи, вважав розвиток суспільства поступальним процесом, поштовх якому дають нестаток (відсутність житла, одягу, їжі) та людський розум: саме це спричинило появу мови, держави і права (два останні феномени виникли завдяки першому через договір).

Нарівні з римлянами до римської філософії відносять також греків – представників римських шкіл. Зокрема, **Епіктем** (50–135 рр.) також відстоював верховенство природного права, мірилом якого вважав свободу, особливо свободу духу.

Доба еллінізму стала кризовою добою античності, протягом якої зруйнувалася антична парадигма і сформувалася нова – середньовічна філософія, що ґрунтується на визнанні духовності, яка репрезентується абсолютною її досконалістю – Богом. Людина поєднується з неспівмірною для її «земного» тіла «душею» – «іскрою Божою».

СЕРЕДНІ ВІКИ

На розуміння ідеї права суттєво вплинуло християнство, згідно з яким джерелом закону є премудрість і воля Божа. Філософія права набуває теократичного характеру на основі монотеїзму (єдинобожжя).

Аврелій Августин (354–430 рр.), якого вважають одним із видатних «отців церкви» і теоретиком патристики, від-

стоював позицію аналогії земної ієрархії і небесної, а також рівності всіх перед Богом. Сама людина не здатна впорядкувати своє життя, тому має підпорядковуватися законам Божим, керуючись страхом Божим.

Томас Аквінський (1226–1274 рр.), прагнучи систематизувати ідеї християнства, вважав процес управління державою аналогічним процесу Божого управління світом або коли душа управляє тілом (звідси захоплення монархією як ідеальним типом правління). Людина – розумна істота, наділена вільною волею (розум – основа волі). Закон – загальне правило, що має виражати загальне благо. Класифікував закони на вічні (відображають світопорядок і є джерелом інших законів), природні (людина – частина природи), людські (примусові санкції проти порушень), божі (як одкровення і підсилення людських правил).

Визнавши світ двоїстим, у якому наявні дві принципово відмінні реальності, середньовічна думка не знайшла способу їх взаємодії, вона лише констатувала їхню одвічну і тому трагічну «роздвоєність».

І знов настає криза, цього разу вже середньовічної парадигми.

ЕПОХА ВІДРОДЖЕННЯ

Філософська думка того часу базується на антропоцентризмі (людина – центр всесвіту), неоплатонізмі (постановка широких онтологічних проблем), натурфілософії та пантеїзмі (Бог розчинений у природі). Стрімко розвивається наука, а отже, розширюється кругозір і світогляд людини, вдосконалюються правила її поведінки в суспільстві й державі. Право сприймається насамперед як норми закону в поєднанні з природними нормами.

Марсилій Падуанський (1275–1343 рр.) висунув ідею народоправління. Держава для нього – світський інститут, спілка, яка виросла зі сім'ї, має власні закони і завдяки якій людина може досягти самодостатності. Досконала держава забезпечує і підтримує мир як за поруку «громадянського щастя», що дає кожній людині можливість займатися своєю діяльністю. Ідеальна форма держави – виборна монархія. Закони регулюють людську поведінку і містять накази, заборони, дозволи

і примус. Законодавець – народ, а організатор виконання законів – уряд із правителем на чолі.

Лоренцо Валла (1400–1457 рр.) вважав основою правових відносин особистий інтерес, прагнення до насолоди, а тому, попри загальні принципи поведінки, відстоював правила врегулювання кожного окремого випадку з урахуванням конкретних умов і обставин.

Ніколо Макіавелі (1469–1527 рр.) був більшим прагматиком, ніж його попередники: прагнучи стабілізувати державу, він надавав перевагу політичним процесам (державна – це політичний стан суспільства). Форми державного правління він ділив на монархію, аристократію і демократію, але всі вони нестабільні; рівновагу суспільству може дати тільки змішана форма правління (республіка), в якій один тип керівництва урівноважував би інший. Релігія мусить служити державним інтересам. Політика має пояснювати реальний стан справ на основі аналізу фактів та історичного досвіду. Велике значення мислитель надавав вільній волі людини. Психологічний стан суспільства безпосередньо пов'язував із політичною формою правління.

Еразм Роттердамський (1466–1536 рр.) аналізував державу з позицій християнського гуманізму: правитель, – передусім, добрий християнин, який зичить тільки добра своїм підлеглим, він найперший слуга перед суспільством, покликаний зберігати справедливість і закон. Сучасники вважали його лідером руху за «чисте» знання. У полеміці з Мартином Лютером він продемонстрував свою доктрину свободи волі, протиставивши гуманістичний світогляд і релігійність реформаторства.

РЕФОРМАЦІЯ

Епоха, що вирізнялася жорсткими суперечками про релігійні таїнства, догми і символи віри, дала поштовх до формування ідей політичної свободи, свободи совісті, прав людини і громадянина.

Мартин Лютер (1483–1546 рр.) був представником німецького протестантизму, що проявлялося у відстоюванні пріоритету свободи віри, свободи совісті (передбачає свободу слова, преси і зборів), права непокори у разі обмеження дер-

жавою свободи совісті, права на захист духовного (тілесність належить до сфери врегулювання державної влади). Ці ідеї вплинули на формування західноєвропейської моделі держави. Він сформулював важливий правовий принцип – ідею рівності, рівної гідності людей. Мислитель вважав, що держава створена для вирішення тих завдань, які не вирішує церква як соціальний інститут. Критикуючи канонічне право, Лютер надавав перевагу світським праву й законам.

Жан Боден (1530–1596 рр.) також обґрунтовував державний пріоритет над усіма іншими соціальними інститутами, зокрема над церквою (держава – це правове управління всім, що знаходиться на її території, господарствами, сім'ями і т. ін.). Він першим увів поняття суверенітету держави, але суб'єктами цього суверенітету виступають монарх (у монархії), аристократи (в аристократії) або народ (у демократичних республіках), водночас влада в такій державі постійна, абсолютна і неподільна. Суверен обмежений законами божественними, природними і людськими, спільними для всіх народів (останні насамперед стосуються приватної власності, сім'ї, політики, миру, правопорядку, справедливості, визначення та розподілу благ і покарань). Держава передбачає налагоджене соціальне спілкування між управлінням та підпорядкуванням.

Реформація передбачала необхідність вдосконалювати церкву, світські норми, правові інститути та ін. Спільне з епохою Відродження – домінування секуляризації суспільної свідомості, критика суспільно-політичних інституцій (для Відродження – під гаслом гуманізму, для Реформації – підпорядкування людини громаді).

НОВИЙ ЧАС (XVII–XVIII ст.)

Це епоха становлення цивільної філософії як вчення про державу і так званого універсального права як прообразу природного (загальнонародного) права. Основні філософські напрями – раціоналізм, емпіризм, суб'єктивний ідеалізм, агностицизм. Пріоритет надавався практичній цінності наукового юридичного знання. У той час закладено основи теорії держави і права в сучасному її розумінні.

Гуго Гроцій (1583–1645 рр.) – голландський юрист, політик і дипломат. Для нього право двояке: по-перше, це моральна

якість (суб'єктивне), по-друге, це закон (об'єктивне); другий підхід ділить право на природне (настанова здорового глузду) і волевстановлене (що ділиться на божественне і людське, що охоплює право у вузькому розумінні – на рівні сім'ї чи спільноти та право у широкому розумінні – на рівні народів). Держава – верховне суспільство, створене для захисту прав людини і загальної користі.

Томас Гоббс (1588–1679 рр.) вважається основоположником юридичного позитивізму. Він протиставляє природний і громадянський стан людини. Право розумів в об'єктивному (закон, норма свободи) і суб'єктивному значенні (свобода людини). Для нього природне право – це свобода використовувати власні сили на свій розсуд, природний закон – заборона шкодити власному життю; при цьому основним природним законом визнавав пошук і збереження миру. Гарантувати додержання цих законів має влада, що виникає в результаті суспільного договору. Органи держави функціонують аналогічно органам тіла людини.

Бенедикт Спіноза (1632–1677 рр.) наголошував, що найвільнішою є та держава, закони якої ґрунтуються на здоровому глузді; мета держави – забезпечити безпеку і свободу кожного. Надавав перевагу демократії як природному стану. Встановив межі могутності і права держави, що зумовлені державною потребою, природою громадян і думкою більшості населення. Поза сферою права залишав віру, любов та бажання уникнути смерті.

Джон Локк (1632–1704 рр.) вважається автором політичної теорії лібералізму та сучасного конституціоналізму. Природний (додержавний) стан суспільства – повна особиста і майнова свобода; йому відповідає природний закон, що відстоює мир і безпеку для всього людства. Закони держави мають відповідати вимогам природного права. Розрізняв закони божі, державні та закони суспільної думки. Основою моралі він вважав вигоду: керуючись своєю вигодою, людина повинна додержувати всіх законів. Єдине джерело влади – згода народу, суспільний договір, який народ може розірвати шляхом повстання; право влади – видавати закони і застосовувати для їхнього виконання силу спільноти. Влада не може посягати на

невідчужувані права людини – власності, свободи думки, релігії. Основні принципи організації влади – розмежування законодавчої і виконавчої влади, підпорядкування законодавців ними ж створеним законам.

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646–1716 рр.), описуючи універсальне право і цивільну філософію, вважав філософію основою права і держави. Розглядав три ступені природного права: справедливість, рівність і праведність. Визнавав подібність юриспруденції із богослов'ям; не визнавав походження права із закону, а проголошував закон із права. Розрізняв «екзегетичну» (правовий розум) та дидактичну юриспруденцію. Створив власну науку номотетику (законодавча політика). Розмежовував юриспруденцію фактів і права, які є складовими логічної природи права. Юридичну онтологію ототожнював із позитивним правом, судову медицину називав юридичною фізикою. Співвідношення між природним та позитивним правом за аналогією розглядав як співвідношення між математикою і фізикою. Вчення про право є наукою, заснованою на визначеннях і доведеннях, а тому вона є наукою геометричного типу. Виступив реформатором викладання та вивчення права за допомогою абсолютно нового методу: вперше у європейській традиції звернув увагу на доцільність розведення історії права і права як навчальних дисциплін.

ПРОСВІТНИЦТВО

Це епоха і концепція, зміст яких полягає у вірі в людський розум, що може досягти соціального прогресу. У той час створено і розвинуто концепцію суверенної особистості на тлі теорії суверенітету народу і представницької влади.

Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755 рр.) удосконалив теорію принципу розподілу влади і розробив теорію впливу середовища на політику. Дух законів убачав у взаємозв'язку соціального і природного середовищ. Дух нації, на його думку, визначає форму правління (загалом він виділяв чотири типові форми правління – демократію, аристократію, монархію і деспотію). Юридично оформлені закони є інструментом управління. Розрізняв природні (прагнення до миру, здобуття власності, взаємопогодження) та соціальні закони (про відносини

між народами і державами – міжнародне право, між правителями і підлеглими – політичне право, між громадянами – цивільне право). Загальна мета права – свобода, рівність і безпека усіх. Виділяв відмінності природи, суспільства і держави. Зловживання владою властиве людській природі, тому доцільно владу ділити на законодавчу, виконавчу і судову для взаємного стримування.

Вольтер (Франсуа Марі Аруе) (1694–1778 рр.) виступав проти засилля церкви в ідеологічному та політичному житті. Для нього ідеальний суспільний лад той, в основі якого закладено принципи рівності, свободи і необмеженої приватної власності (остання – один із важливих суспільних інститутів).

Жан Жак Руссо (1712–1778 рр.) відстоював ідею народного суверенітету – невідчужуваного і неподільного, базованого на принципах розуму і свободи (в результаті суспільного договору всі отримують рівні права, відмовившись від своїх попередніх прав). Суспільну нерівність він пов'язував із приватною власністю, особливо на землю. Свобода і рівність – найвищі блага, що забезпечують об'єднання народу в колективну особу. Закони має затверджувати народ; влада повинна належати всім, тому він негативно ставився до ідеї народного представництва. Цікаво тлумачив доцільність, необхідність і достатність розмірів держави (занадто велика держава виснажуватиме себе). Мету держави визначав як загальне благо. Поняття народ, громадянське суспільство і держава, на його думку, мають бути тотожними. Вчення Руссо лягло в основу радикалізму як течії.

Клод Адріан Гельвецій (1715–1771 рр.) вважав етику неважливою без зв'язку з політикою і законодавством. Ідеальна форма правління – та, за якої закони відстоюють загальне благо і кожен член суспільства вважає вигідним їх додержувати. Обстоював ідею об'єднання особистих інтересів зі суспільними через просвітництво і законодавчий справедливий розподіл суспільних благ за принципом соціальної корисності. Закони і норми суспільного життя мають підтверджувати престижність інтересів людини як соціальних почестей, а не як багатства і розкоші.

КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ (кін. XVIII–сер. XIX ст.)

Переважно представлена в ідеях німецької класичної філософії, зокрема щодо проблем розуміння права, закону і держави.

Іммануїл Кант (1724–1804 рр.) вважається автором моральної філософії. Наголошував на декларативності просвітницьких ідей права, що не можуть стати реальністю через принцип суб'єктивності у поведінці індивідів. Його вчення про державу і право ґрунтується на протиставленні теоретичного (що людина може знати – чистий розум, закон природи) і практичного (що людина має робити і чим керуватися – практичний розум, закон волі). Право і мораль є соціальними регуляторами, що розмежовують належне і неналежне. Широковідоме вчення про імператив – об'єктивний примус до певного типу поведінки, безумовне моральне розпорядження, що має два види – гіпотетичні (неодмінна умова для досягнення певної мети) й категоричні імперативи (моральний закон, що міститься в самій людині). Право є апіорним, його призначення – ввести волю і свавілля індивідів у розумні й загальноприйнятні межі, звідси його примусовість. Поділяв право на природне (існує апіорі та демонструє ідеал), позитивне (існує історично і формується на вимогу природного права) і справедливості (не передбачена законом і тому не забезпечена примусом). Правопорядок – це порядок волі, рівності й самостійності. Благо і призначення держави – у досконалому праві.

Георг Вільгельм Фридрих Гегель (1770–1831 рр.) знаний за розробкою діалектичного методу та своїм ученням про суб'єктивний (почуття, мислення, свідомість), об'єктивний (право, мораль, моральність) і абсолютний (що є синтезом двох попередніх – мистецтво, релігія, філософія) дух, а також першою системною працею з філософії права. Основою філософії права він вважав свободу волі. Держава і право виникають у сфері об'єктивного духу. Першим елементарним утворенням спільноти називав сім'ю, якій протиставляв громадянське суспільство; синтезом обох цих антиномій є держава, яка їх врівноважує. Ні сім'я, ні держава не є і не можуть бути предметом договору, бо договірні відносини стосуються лише приватної власності. Правова держава – найвища цінність, у якій суб'єктивність (як буття свободи) тісно взаємопов'язана

з об'єктивним порядком (як проявом реальності). Влада має бути структурованою через органи і поєднаною в особі правителя. Суверенітет – це органічна єдність держави. Розвиток державно-правового життя залежить від розвитку нації. Право має декілька значень: як свобода (ідея права), як певний ступінь і форма свободи (особливе право), як закон (позитивне право). Намагався розробити цілісну теорію Всесвіту, основою якого є Абсолютна ідея, Розум, Дух. Його державно-правове вчення відоме як правовий об'єктивізм, різновидом якого стала історична школа права.

Ієремія Бентам (1748–1832 рр.) вважається основоположником теорії користі (інтересу), або утилітаризму. Особливо цікавився кримінальним і пенітенціарним правом (є автором Паноптикуму – моделі в'язниці, де наглядач може з одного місця спостерігати за всіма камерами). Індивід і суспільство, з його погляду, не протистоять у своїх інтересах, а є втіленням рівноваги інтересів. Основне завдання правників – гармонізація індивідуальних інтересів. Принцип користі є головним і очевидним у всьому. Теорія Бентама охоплює три аспекти: отримання задоволення й уникнення страждань – сенс людської діяльності; мораль орієнтується на досягнення найбільшого добра для найбільшої кількості людей; максималізація загального блага шляхом гармонізації інтересів. Він критикує природно-правові теорії та теорію суспільного договору (вони не мають практичної користі). Принцип користі врівноважують протилежні принципи аскетизму і симпатії. Він є прихильником демократії з республіканською формою правління та триєдиним поділом влади. Основні функції держави – охороняти безпеку і власність громадян. Чи не першим виступив за надання виборчих прав жінкам; започаткував новітній юридичний позитивізм, який розвинув Дж. Остін.

ІСТОРИЧНА ШКОЛА ПРАВА І МАРКСИЗМ

Основний об'єкт тогочасної критики – природно-правова доктрина (право – не результат природної необхідності, а закономірний історичний продукт громадського життя).

Густав Гуго (1768–1844 рр.) вважав еволюцію права справою часу, причому спонтанною, як і розвиток мови. Позитивне право походить від звичаєвого, яке формується на основі

національного духу і масової свідомості. Юридичні інститути призначені бути гарантом існуючого порядку, навіть якщо він недемократичний.

Фридрих Карл фон Савіньї (1779–1861 рр.) вважається головою історичної школи права. Обстоював думку, що право є продуктом народного духу (право формується народними звичаями і віруваннями під впливом неояснених процесів, а вже потім – юриспруденцією).

Георг Фридрих Пухта (1798–1866 рр.) був учнем і послідовником Савіньї. Він намагався пояснити походження народного духу як творця права і вважав, що право творить не особистість, а сила народного життя. Зв'язок права з народним духом демонструє його практичну вагомість: законодавець має максимально повно виражати загальне переконання нації, тоді норми матимуть сакральне значення і набудуть соціальної цінності. Правопорядок виростає зі суспільних відносин, а не з міжособистісних; правопорядок є відображенням суспільних умов у свідомості пасивного суб'єкта.

Карл Маркс (1818–1883 рр.), а також послідовники марксизму як наукової течії вважали позитивне (законодавчо закріплене) право вторинною реальністю, що відображає первинну – суспільно-економічну. Правова природа речей укорінена в економічних відносинах, адже право є неодмінним проявом волі економічно панівного класу. Класово-економічна теорія розуміння права трактує його як історичне явище, що повністю визначається державою, міняється зі зміною соціальних умов і втрачає своє соціальне призначення зі зникненням класів.

XX СТОЛІТТЯ

Це століття вирізнялося особливим плюралізмом поглядів і підходів до розуміння права. Проявляється гостра дискусія між природно-правовим (що розвинувся в юснатуралізм) і позитивно-правовим (що трансформувалася в неопозитивізм) підходами. У межах останніх виникли і розвинулися такі неklasичні інтерсуб'єктивні напрями у правознавстві, як лінгвістичний (або комунікативний), юридико-логічний, соціологічний, структуралістський, семіотичний та інші, де реальністю права є, відповідно, мова, комунікація, соціальна поведінка, знакова

система або ж різке протиставлення (право – неправо, громадянин – держава, індивід – колектив тощо).

ПОЗИТИВІЗМ, НЕОПОЗИТИВІЗМ І ПОСТПОЗИТИВІЗМ У ПРАВІ

*Витоки позитивізму знаходимо в О. Конта, Дж. С. Мілля та Г. Спенсера (I пол. XIX ст.). У їхньому розумінні позитивне означає реальне, що власне і вивчає справжня наука на відміну від філософії. Інший зачаток у розвитку позитивізму (кін. XIX ст.) охарактеризувався визнанням як позитивного того, що сприймається відчуттями (Е. Мах, звідси назва напряму «махізм») або через досвід (Р. Авенаріус, представник емпіріокритицизму). Тож тогочасний правовий позитивізм відстоює можливість пізнання тільки реальних правових явищ, а не їхньої сутності та причин. Найвідомішою в цьому контексті філософсько-правовою теорією є теорія наказів **Джона Остина** (1790–1859 рр.), згідно з якою закон – це правило, команда із психологічним чинником.*

***Рудольф Іеринг** (1818–1892 рр.), якого вважають представником реалістичної школи права, в основу свого правового вчення заклав тріаду питань про логіку правових конструкцій, соціальне призначення та етичні засади права. Він розрізняв об'єктивне (як сукупність норм, які захищені державою і, відповідно, узаконюють порядок життя) та суб'єктивне розуміння права (абстрактні правила, описані як конкретні права та обов'язки суб'єкта правовідносин).*

*Такий підхід заперечили на поч. 20-х рр. XX ст. **неопозитивісти**. Провідні їхні ідеї сформулював **Людвіг Вітгенштайн** (1889–1951 рр.) на основі логічного позитивізму через відхід від обґрунтування наукового знання до аналізу мови як сутності світу і людини, а отже, і правил їх співіснування (права). Неопозитивісти відстоювали в науці пріоритет верифікації (підтвердження) висловлювань (понять) фактами об'єктивної реальності. Світ є універсумом мови; абстрактні поняття – не верифіковані (філософія – псевдонаука).*

*Натомість **Макс Вебер** (1864–1920 рр.) розрізняв нормативність (її має вивчати філософія права) та емпіричну дієвість права (це повинно бути предметом вивчення соціології права). Саме раціональність він вважав основою становлення*

нового модерного соціального порядку з ефективним управлінням; при цьому розмежовував формальну й субстантивну раціональність у праві (відповідно, здатність на чіткий розрахунок у прийнятті рішення та прояв усталених ціннісних орієнтирів як елементів культури).

Євген Ерліх (1862–1922 рр.) розвинув ідею походження права від суспільства, а не від юридичної науки чи судових рішень. Став широковідомим завдяки своїм семінарам з обговорення «живого права» як способу дослідження юридичних фактів і правової діяльності.

Цю ідею поділяв і американець **Роско Паунд** (1870–1964 рр.), який завдяки вивченню правової (зокрема, судової) практики розмежовував «книжне право» і «право в дії», беручи за основу теорію прагматизму. Покликання юридичної науки – продемонструвати реальне функціонування права та його вплив на поведінку людей.

Радикальний неопозитивіст Ганс Кельзен (1881–1973 рр.), знаний своєю теорією чистого вчення про право, вважав усе, що не є правом, мораллю. Розрізняючи світ суцього і належного, він відносить право до світу належного, причому це право апіорі є справедливим і обов'язковим, діє не як наказ, а як повноваження на примусове застосування сили влади як санкції за правопорушення.

Виходячи з нормативної та фактичної визначеності права, американські філософи права розвинули таку теорію, як *правовий реалізм*. **Олівер Холмс** (1841–1935 рр.) розглядав право як спосіб прогнозування прийняття рішень судами; причому стверджував, що судовий вирок ґрунтується на позаправових обставинах – моральних переконаннях і особистих прихильностях судді. Він заперечував додержавні форми природного права і будь-які форми правового романтизму.

Ще одним позитивістським напрямом філософії права є *правовий формалізм*, представники якого (**Лоуренс Солум**) припускають, що субстантивна справедливість права є ірелевантною; якщо позитивізм пояснює, чим право є, то формалізм є позитивістським поясненням того, як право та правові системи функціонують. «Формалістична фікція» полягає в тому, що процес створення правових норм витісняє нормативні

та політичні фактори; отож право може розглядатися як більш чи менш «закрита» нормативна система.

Психологічні підвалини права в межах позитивізму розглядав **Алекс Хагерстром** (1868–1939 рр.), який вважав, що правові поняття та цінності повинні ґрунтуватися на досвіді, спостереженнях та експериментах і, отже, бути «реальними». Такі слова, як «право» та «обов'язок», назагал безглузді, оскільки їх неможливо науково перевірити чи довести. Вони здатні впливати на людину або керувати нею, коли та отримує їх, але якщо вони не можуть витримати фактичної перевірки, вони є просто фантазією.

Герберт Харт (Гарт) (1907–1993 рр.) намагався «гуманізувати» позитивне право, вважаючи його не обов'язком чи необхідністю, а вільним волевиявленням. Первинні правила – виконання обов'язків, вторинні – визнання і правосуддя. Запровадив у теорію юридичного позитивізму поняття «визнання», що надало його аналітичній юриспруденції емпіріопсихологічного характеру, а юридичному позитивізму того часу – ознак феноменології. Правову людину він ідентифікує через універсальні принципи її існування: «уразливості людини»; «примусової рівності» суб'єктів права; «обмеженого альтруїзму», що припускає «взаємну терпимість» людей.

Психологічну реальність як єдино можливу реальність функціонування права визначав **Карл Оліверкрона** (1897–1980 рр.). Він поділяв норму права на ідеатум (взірець поведінки) та імператум (її фактичний прояв); водночас мова права є інструментом соціального контролю та регулювання, хоча й послуговується абстрактними поняттями, яким у реальності нічого не відповідає.

Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. неопозитивісти втрачають позиції щодо наукових критеріїв оцінки мовних висловлювань, і починається новий етап – *постпозитивізм*. Цей період пов'язаний з іменем **Карла Поппера** (1902–1994 рр.), автора концепції *критичного раціоналізму*, де верифікацію було замінено фальсифікацією (пошуками фактів, що спростовують висловлювання), поняття наукової істини – поняттям виправданості. Наголошування на нездатності людини пізнати дійсність розвинуло попперівський критицизм в *ірраціоналізм*.

ЮСНАТУРАЛІЗМ

Природне право позиціонували як протипагу позитивізму, що найбільшої ваги набуло після Другої світової війни, коли права людини стали пріоритетними стосовно права влади.

Неокантіанство критикувало марксистське вчення про домінування економічних відносин і відстоювало обумовленість суспільного життя правом. Рудольф Штаммлер (1856–1938 рр.) вивів поняття «природне право з мінливим змістом», що відображало справедливість як критерій оцінки, а розвиток права трактувало як фундамент становлення всього суспільства. На підставі поняття права та деяких інших апріорних категорій сприймав соціальну реальність як організовану цілісність, у якій власне й вирізняється право, що є умовою формування довершеного правового суспільства. Він поділяв право на справедливе і несправедливе (немає правових положень, які є завжди справедливими або виключно несправедливими у кожній конкретній ситуації).

Густав Радбрух (1878–1949 рр.), розвинувши свою ідею права, виокремив три компоненти – справедливість, доцільність і правову стабільність; для нього природне (абсолютне, розумне) право є вищим від закону. Для оновлення праворозуміння вважав за доцільне вдаватися до ідеї надзаконодавчого права (ціннісна обумовленість права).

Павло Новгородцев (1866–1924 рр.) вважав розум джерелом ідеї належного, морального закону, а природне право – результатом поєднання особистого і суспільного, відносного й абсолютного.

Неогегельянство вбачало ідею права у свободі. **Фридрих Макс Мюллер** (1823–1900 рр.) розглядав усю історію права та суспільства загалом як історію свободи. Виділяв три основні моменти розуміння природного права: перше – надання позитивному праву (закону) статусу вільного рішення, завдяки якому «мертва» норма «оживає» у разі збігу зі змістом рішення; друге – обумовленість «істинності» рішення «існуванням»; третє – сприйняття історичного буття права як унікального рішення в кожній конкретній ситуації.

Едуард Шпрангер (1882–1963 рр.), чії ідеї сформувалися під впливом теорій «розуміючої психології» та «філософії

життя», вважав природне право образом справедливості, що міститься у правосвідомості.

Борис Чичерин (1828–1904 рр.) називав ідеальним державним устроєм конституційну монархію, в якій реалізується свобода від кріпацтва, свобода совісті, суспільної думки, книгодруку, освіти, судочинства та ін. Для нього основне завдання права – чітко визначити межі свободи кожного і охороняти їх законом.

Бенедетто Крече (1866–1952 рр.) вважав свободу найвищим законом історії та буття людства; називав свою теорію «релігією свободи», причому свободу називав лише абстрактним поняттям, якщо немає суб'єкта, її носія.

Англо-американська школа філософії права долучилася до формування доктрини природного права. **Лон Льюїс Фуллер** (1902–1978 рр.) відстоював поєднання права і моралі, вважаючи природне право моральним ядром закону; право, на його думку, засноване на співпраці і чітко виражає суспільно значущі цілі, тому воно є одним із видів цільової діяльності. Він окреслював вісім принципів внутрішньої моралі права: 1) всезагальність; 2) відкритість (доступність); 3) передбачуваність юридичної дії; 4) зрозумілість; 5) відсутність суперечностей; 6) відсутність вимог, які не можуть бути виконані; 7) постійність у часі (відсутність частих змін); 8) відповідність між офіційними діями і проголошеним правилом.

Джон Фінніс (нар. 1940 р.) захищає такі основні людські блага, як життя, знання, гра, естетичний досвід, дружба, комунікабельність, практична розсудливість і релігія. Він вважає, що практичний розум є достатнім для усвідомлення того, що вільне і соціально відповідальне додержання юридичних норм є умовою загального та особистого блага. Підтримує моральну точку зору церкви щодо низки спірних питань, зокрема контрацепції, мастурбації, гомосексуалізму та ін.

Джон Роулс (1921–2002 рр.) вважається основоположником ліберально-державницької концепції національного і міжнародного права, що ґрунтується на ідеї справедливості (для нього справедливість неможлива без визнання автономії людської особистості, а держава покликана підтримувати справедливу структуру суспільства). На його переконання, суспіль-

ний договір – це не угода, а певна ідеальна гіпотетична ситуація вибору. Його теорія справедливості заснована на принципах рівних свобод, рівних можливостей і диференціації.

Роналд Дворкін (1931–2013 рр.), творець концепції «права як цілісності/чесності», сконструював уявну фігуру «юридичного Геркулеса», судді з необмеженими знаннями принципів права і необмеженим часом прийняття рішень; стверджував, що такий суддя буде непогрішним. Для нього право і моральність, політика, економіка та релігія пов'язані кореляційно. Він пропонує теорію, що «вмонтована» у загальну філософію політики та моралі, за якою юридичні норми не відтворюють всю повноту права і потребують залучення моральних принципів, пріоритетних для будь-якої форми законодавства.

ІНТЕРСУБ'ЕКТИВНИЙ НАПРЯМ НЕКЛАСИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ПРАВА об'єднує онтологічні (правовий екзистенціалізм, екзистенціальна феноменологія, правова герменевтика) й комунікативні доктрини.

Ідеї **екзистенціалізму** «пропагували» **Е. Фехнер** (1903–1991 рр.), який вважав що в кожному окремому випадку відбувається становлення нового змісту природного права; **Вернер Майхофер** (1918–2009 рр.), котрий шукав загальнозначущі масштаби права і вважав «буття-в-якості» посередником між екзистенцією та сферою реалізації права; та інші. Основною категорією цього напрямку є «екзистенція» (з лат. *existentia* – існування) – спосіб існування і внутрішній світ людини, що виокремлює її як неповторну особистість. Правовий екзистенціалізм трактує позитивне право як результат досвіду, протиставляючи його буттю, що є штучним явищем.

Феноменологічні концепції права поєднують теорію «природи речей», філософію цінностей і теорію правових ейдосів (форм буття). Засновником феноменологічного напрямку у філософії права є німецький мислитель **Едмунд Гусерль** (1859–1938 рр.). Феноменологія права вивчає прояви свідомості в їхній «інтенційності» (спрямованості) на об'єкти правової дійсності. В такому разі під свідомістю слід розуміти свідомість, абстраговану від людини та середовища. «Ейдоси» як ідеї переходять у право, проникають у свідомість індивідів і визначають їх подальшу поведінку. **Густав**

Радбрух (1878–1949 рр.) вважав, що тільки суб'єкт може надати зміст мисленнєвій формі права як ідеальному типу правовідносин (пропагується пріоритет особи у праві). Право у цьому випадку є результатом і водночас інструментом змін соціальної дійсності. **Симона Гойард-Фабр** вважала право тим, що нас оточує, модальністю життя людини. Її філософська редукція пропонує чистий опис права, а критична редукція описує принципи та основи права.

Неотомісти, зокрема **Жак Маритен** (1882–1973 рр.) та інші вважали, що першоджерелом усього буття, зокрема держави й права, є Бог, а всесвіт поєднує два аспекти: духовний і похідний від нього – матеріальний. Як і їхній видатний попередник Тома Аквінський, вони відстоювали позицію, що держава і право є результатом Божого втручання, первинності духовних засад. Носієм природно-правового буття є людина.

Герменевтична теорія природного права, розробниками якої вважаються Артур Кауфман (1923–2001 рр.), **Ганс Георг Гадамер** (1900–2002 рр.) та інші, – тлумачить право як процес, під час якого на основі «живої історичної мови відбувається становлення конкретного історичного права». Поза процесом розуміння не може бути об'єктивної правильності права. Конкретне історичне право не є приписами для виконання судовими та адміністративними органами; навпаки, своїми діями (мовою нормативних актів) вони створюють правові форми.

Поль Рикер (1913–2005 рр.) у цьому контексті виокремлює чотири типи суб'єктів: мови (належність до певного лінгвістичного простору), дії (через інститут соціальної комунікації), розповіді (через інститут історії) та відповідальності (власне юридична сфера); якщо один із них завдасть збитків іншому, це спричиняє правову проблему. Поняття «правовий простір» є онтологічною характеристикою правової реальності.

Комунікативна доктрина права була сформована на початку 60-х років ХХ ст. як герменевтична рефлексія відродження природного права, основні ідеї якої репрезентують насамперед філософи права США та Німеччини, зокрема вже

згадувані Л. Фуллер, Дж. Фінніс, Р. Дворкін, Дж. Ролс, а також К. О. Апель, Ю. Габермас та О. Гьофе.

Карл Отто Апель (нар. 1922 р.) вважає, що «перша філософія не є вивченням природи чи сутності речей або суцього (онтологією), не є вона тепер і рефлексією над уявленнями чи поняттями свідомості або розуму (теорією пізнання), а є рефлексією над значенням або змістом мовленнєвих висловів (аналізом мови)».

Ніклас Луман (1927–1998 рр.) стверджував, що єдиною достовірно соціальною операцією виступає комунікація; кожна функціональна підсистема відособлюється через кодування комунікацій; суспільство – це, насамперед, система комунікацій. Оперуючи поняттям «подвійної контингенції», він передбачає наслідок, що ситуативно формується залежно від реалізації комунікації (це не передбачає наперед заданої траєкторії).

Юрген Габермас (нар. 1929 р.) виділяє нове проблемне поле – сферу міжіндивідуальних комунікативних досліджень; створив власну комунікативну модель суспільства як співтовариства, об'єднаного комунікативною раціональністю (його розуміння демократії дає змогу здійснити аналітичний поділ політичної влади на владу адміністративну та владу, породжену в процесі комунікації, яка втілює в собі ідею народного суверенітету). Його філософія права – це теорія комунікативної дії.

Отфريد Гьофе (нар. 1943 р.) обґрунтовує постмодерну концепцію інтеркультурного правового дискурсу, доводить, що правова форма соціального має антропологічний статус. Його постмодерна концепція на новому теоретико-методологічному рівні постає як пост(мета)некласичний формат комунікативно-дискурсивної доктрини сучасної філософії права, що намагається чіткіше сформулювати й обґрунтувати поняття соціальної справедливості, яке стало розмитим і опинилося поза критикою раннього правового комунікативізму.

Сучасна теорія комунікації у праві синтезує її ключові поняття – це: право на комунікацію; правова комунікація; система комунікативного права; комунікативні механізми

правової діяльності; комунікативна природа права; правосвідомісна модель професійної комунікації; протиправні комунікативні бар'єри; правові комісиви; правовий дискурс, комунікативна інтенція та ін.

Марк ван Хук (нар. 1949 р.) розвиває думку про те, що людська взаємодія та комунікація відіграють дедалі більшу роль у творенні та легітимації права, задіюючи різноманітні групи учасників у комунікативний процес; разом аргументується позиція, що правова система має базуватися не на моністичному та ієрархічному підході, а на плюралістичному й комунікативному. Право власне є комунікацією.

Андрій Поляков (нар. 1954 р.) одним із перших у Росії проаналізував генезу і навів теоретико-правове обґрунтування комунікативної концепції права.

Анатолій Єрмоленко (нар. 1952 р.) вивчає проблематику соціальної та практичної філософії. На основі концепту комунікативної раціоналізації життєвого світу здійснив дослідження українського етосу (узагальнених характеристик культури, що виражені в системі її панівних цінностей і норм поведінки), спроектував шляхи модернізації та ціннісно-нормативної переорієнтації українського суспільства. На засадах дискурсивної етики обстоє пріоритет універсальних етичних норм перед партикулярними цінностями локальних життєвих форм.

Ілля Честнов (нар. 1969 р.) відзначає лінгвістичний «поворот», акцентуючи на знаково-символічному опосередкуванні всіх соціальних (і правових) явищ: будь-яка дія, предмет, людина стають соціальними явищами лише за умови означення й осмислення у знаково-символічних формах; мова (точніше, людина, що використовує мову) позначає актами номінації, класифікує, категоризує і кваліфікує соціальні ситуації, перетворюючи деякі з них – найбільш значущі – у правові, у такий спосіб конструювання та відтворення правової реальності відбувається за допомогою знакових форм, найважливішою з яких є мова.

1.2. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ НОВІТНЬОГО ЧАСУ

Правовий критицизм як філософсько-правовий напрям трактує право як важливий чинник створення і підтримки різних форм панування одних соціальних груп над іншими. Очевидно, цей напрям виник і утвердився в науці через проблему толерантності, що набула особливої актуальності у зв'язку з процесом глобалізації, яка зіштовхує релігійні, національні й етнічні ідентичності різних культур і народів. За соціальними сферами буття можна виокремити такі типи толерантності:

- гендерна толерантність – неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків протилежної статі та пропагування ідей про перевагу однієї статі над іншою;

- вікова толерантність – неупередженість до апріорних «недоліків» людини, пов'язаних із її віком (може поєднуватися із притаманною багатьом культурам повагою до осіб похилого віку);

- освітня толерантність – стосується побутової сфери і не пов'язана з питанням, коли рівень освіти суб'єктів права є вирішальним чинником;

- національна толерантність – неупереджене ставлення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки і негативні дії окремих представників національності на інших людей, ставитися до будь-якої людини з позиції «презумпції національної невинуватості»;

- расова толерантність – відсутність упереджень до представників іншої раси;

- релігійна толерантність – помірковане ставлення до догматів різних конфесій, релігійності з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесійних груп;

- географічна толерантність – неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл та інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки;

- класова толерантність – терпиме ставлення до представників різних майнових прошарків;

- фізіологічна толерантність – неупереджене ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, осіб із зовнішніми недоліками і т. д.;

- політична толерантність – безстороннє ставлення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їхніх членів і т. д.;

- сексуально орієнтована толерантність – неупередженість стосовно осіб із нетрадиційною сексуальною орієнтацією;

- маргінальна толерантність – терпиме ставлення до бомжів, жебраків, наркоманів, алкоголіків, ув'язнених тощо.

Відповідно, всі ці проблеми відтворюються у праві, а отже, й у правових ученнях. Приміром, відгалуженням правового критицизму є **правовий фемінізм**, що розглядає право у контексті феміністських ідей (представниками є європейські та американські учені Р. Ангер, С. Бем, П. Бурдье, С. де Бовуар, Н. Бонвілейн, Г. Гоертс, С. Голомбок, М. Кімел, Л. Колаковський, Дж. Лорбер, Т. Лоретіс, Т. Пейн, М. Піор, Е. Штайн, Дж. П. Якобсен та ін.). Філософське переосмислення принципу рівності, неупередженого ставлення до особи незалежно від статі та формулювання проблеми гендерної рівності обумовлює початок нового етапу в розвитку прав людини. Право як регулятор гендерних відносин формує новий категоріальний апарат у сфері гендерної рівності: «тілесність у праві», «стать у праві», «гендер у праві». Ці категорії є взаємозумовленими, однак не тотожними. Тілесність у праві передбачає сприйняття суб'єктів права тілесно уособленими істотами; стать у праві – ознака тілесності суб'єкта права, що полягає у жіночій та чоловічій статевій ідентифікації; гендер у праві – консолідація двох статей у суспільних відносинах, що передбачає можливість реалізувати гендерну роль без обмеження правового статусу, відображає суспільне існування індивіда незалежно від статі у межах правового поля.

Расово орієнтований правовий критицизм найбільше поширений у США, хоча віднедавна стає значущим і для країн Європи та Азії й має далеко не однозначне розуміння (ідеї переваги не тільки білої раси над іншими, а й навпаки).

Універсалізм і партикуляризм у праві також тривалий час є предметом наукових дискусій серед філософів права (в Україні ці питання вивчали В. Дудченко, О. Поєдинок та ін.). Зокрема, усталеному в українській юридичній науці спри-

йняттю міжнародного права як єдиної системи та цілісного правопорядку (універсалістський або конституційний підхід) протистоїть партикуляристський або плюралістичний підхід, прихильники якого розуміють його як сукупність німічно пов'язаних між собою підсистем. При цьому універсалісти заперечують існування самодостатніх режимів, наголошуючи на небезпеці фрагментації права; а партикуляристи вважають фрагментацію природним явищем і навіть корисним.

Правовий постмодернізм поєднує дослідження, що виходять за межі постулатів західної філософії, яка вважає себе спадкоємницею епохи Просвітництва (це, зокрема, згадувані Дж. Остин, Г. Кельзен, Х. Харт, Дж. Рез, Р. Дворкін та ін.). Основні положення постмодерністів: мова конструює реальність; немає всезагальних засад, на яких базується істинне знання; смисл будь-яких текстів і явищ зумовлений соціально і культурно, однозначно й абсолютного сенсу не існує; поведінка соціального суб'єкта ірраціональна і несвідома; людство не може змінити хід історії; моральні зобов'язання зумовлені владними відносинами і суспільними традиціями; суспільство органічно єдине, а демократія держави обмежує свободу людини.

Неокласичний прагматизм Сьюзан Хаак у сучасному англо-американському філософсько-правовому дискурсі досліджувала Є. В. Атрашкевич. Вона розглядала актуальні питання епістемологічної проблематики в неопрагматистській та неокласичній прагматистській парадигмах, підкреслює значення ролі культурно-історичних чинників розвитку філософсько-правової думки в межах прагматистської парадигми, аспектів взаємодії правової теорії та філософсько-правового дискурсу із законодавчою та судовою практикою. Дослідниця продемонструвала перспективність концепції неокласичного прагматизму як теоретико-аналітичного підходу до розв'язання актуальних проблем сучасної правової реальності в Україні. Основні зони тематичних інтересів С. Хаак – динаміка семантичного наповнення правових концептів; багатовимірність правових систем, що включені в масив соціальних взаємодій у правовій сфері; адаптація цих систем до соціокультурної реальності; роль епістемології, логіки та науково-методологічного інструментарію для розвитку правової культури.

1.3. РОЗВИТОК І СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА В УКРАЇНІ

Перші філософсько-правові ідеї етнічно українських мислителів формувалися у класичний період розвитку людства (в епоху Просвітництва). Основними на той час були ідеї рівноцінності й рівноправності народів, демократизації церкви та свободи совісті, а також відстоювання права України на самовизначення і суверенітет. Особливістю, що вирізняла тогочасну українську філософію права (як і загальну філософію), треба визнати кардіоцентризм («філософію серця») як філософське обґрунтування глибинної сутності людини, визнання пріоритету внутрішнього світу і волі людини у регулюванні її життя.

Григорій Сковорода (1722–1794 рр.), якого називали мандрівним філософом, вважається засновником класичної філософії в Україні. Його концепція «сродної праці» відстоює як основний орієнтир внутрішню волю людини, пропагує ідею моральної автономії особистості та справедливості, демонструє право як похідну категорію від світу цінностей і змістів людини, а державу – як необхідну форму організації суспільства, що покликана захищати громадян від внутрішніх злочинців і зовнішніх ворогів. «Сродна праця» є моральною основою функціонування права і держави.

Костянтин Неволін (1806–1855 рр.) – «доктор законодавства», який поєднав теоретичні підходи історичної школи права і школи природного права. Вважається автором ідей, що є фундаментом сучасного розуміння порівняльного правазнавства. Першим у національній правовій думці чітко сформулював систему необхідних юристові знань історико-правової науки. Автор низки праць із філософії права стародавніх народів та енциклопедії права.

Петро Редькін (1808–1891 рр.) – професор енциклопедії права, видатний представник лібералізму. Право для нього було «втіленням правди і справедливості через розум і свободу волі». Він розробив концепцію побудови майбутнього кримінального кодексу (уложення), обґрунтував необхідність «ясності, точності й повноти» визначення кожного виду злочину,

чіткого формулювання видів покарань і порядку їх виконання. Йому належить концепція трьох способів викладання науки права, які він називав (за ступенями важливості) генетичним, діалектичним і органічним.

Кирило-Мефодіївське товариство (1845–1850-і рр.), будучи таємним політичним об'єднанням вихованців і працівників Київського та Харківського університетів, відстоювало ідеї рівноправного співіснування слов'янських народів (панславізму), національного відродження України, автономізму та народовладдя. Провідні представники – Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Георгій Андрузький, Василь Білозерський, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш. Братство ставило своїм головним завданням побудову держави на засадах християнської моралі; встановлення демократичних прав і свобод для громадян; створення демократичної конфедерації слов'янських народів (рівних у правах щодо їхньої національної мови, культури та освіти), очолюваної Україною; знищення царизму і скасування кріпосного права. Кирило-Мефодіївське братство стало самостійним і самобутнім політичним формуванням, яке організаційно не підпорядковувалося жодній зі загальноросійських суспільних течій та ідеологічно не повторювало їхніх політичних настанов.

Памфіл Юркевич (1827–1874 рр.) зробив філософію серця загальнофілософською концепцією. Він вважав саме серце (любов до ближнього) джерелом моралі та права (закону). На його думку, право не може базуватися на засадах евідемонізму (прагнення щастя) та утилітаризму (корисності). Для нього стрижневе завдання філософії права – аналіз основ (засад) права. Оцінка права людиною має здійснюватися не тільки з огляду на позитивне право, а й на внутрішньо сприйняту ідею права.

Михайло Драгоманов (1841–1895 рр.) був прихильником теорії природного права, надаючи перевагу особі над громадою (державою), хоча не заперечував цінності позитивного права, яке мало закріплювати права людини і громадянина. Обстоював ідею всесвітньої правди, загальної для всіх національностей, водночас націю вважав проявом духовної солідарності людей.

Іван Франко (1856–1916 рр.) також вивчав співвідношення особи і громади (нації), надаючи пріоритету останній (національна самостійність – його соціально-політичний ідеал). Призначення права – забезпечувати соціальну справедливість. Призначення держави – об'єднати громади на засадах самоврядування, солідарності та духовної єдності.

Михайло Грушевський (1866–1936 рр.) відстоював ідеї національної державності; надавав пріоритету правам людини над правами держави й водночас вважав права нації пріоритетними над правами особистості; визнавав людину як самоцінність, особливо це стосувалося трудівників; розвиток міжнаціональних відносин убачав у дотриманні принципів свободи і суверенітету кожного народу. На основі цього розробив концепцію українського народу, котрий об'єднаний у національну цілісність психофізичними та культурними чинниками.

Богдан Кістяківський (1868–1920 рр.) зводить поняття права до чотирьох основних визначень: державно-організаційного (закони держави), соціологічного (правила соціальної солідарності), психологічного (відчуття законності), нормативного (правила зовнішніх відносин між людьми). Розрізняв юридико-догматичне (теоретичне) і юридико-політичне (практичне) поняття права. Його концепція правової держави демонструє правову організацію народу, що наділений ні від чого не залежною владою (людина і держава – поняття взаємодоповнюючі). Розрізняв поняття «суверенітету» (верховенства народу) та «самодержавності» народу. Закликав до підвищення рівня правосвідомості народу, що може зміцнити національну солідарність.

Станіслав Дністрянський (1870–1935 рр.) – галицький вчений-правник, дослідник у сфері теорії держави і права, філософії права, конституційного, сімейного (за визначенням вченого – родинного) та цивільного права. 1920 року написав проект конституції для ЗУНР. Є розробником основ правової держави, зокрема республіки як форми правління; заклав основи української політології.

Федір Тарановський (1875–1936 рр.) розробив учення, що поєднувало теоретико-юридичні, історико-правові та

філософсько-правові рівні осмислення правової реальності з домінуванням соціологічного позитивізму й урахуванням психологічного та ейдологічного (ідеалістичного) підходу до права, що назагал демонструвало інтегральний тип праворозуміння. Вбачав цінність права саме в інструменталістському контексті: зміст охоронюваних правом інтересів – не тільки матеріальне благополуччя, а й моральне удосконалення суспільства. Саме природно-правове вчення він вважав основою правосвідомості та політики права, але разом не завжди придатним для правозастосування.

Петро Недбайло (1907–1974 рр.) досліджував проблеми теорії держави і права, застосування правових норм та юридичних гарантій законності. Приділяв увагу питанням захисту прав людини як на національному, так і на міжнародному рівнях. У 1960–1970-і розробляв проблеми наукознавства, обґрунтував ідею про необхідність підвищення ролі юридичної науки у розвитку законодавства.

Володимир Сокурєнко (1921–1994 рр.) досліджував проблеми теорії держави і права, історії української правової та політичної думки; одним із перших у СРСР почав дослідження основ юридичної деонтології. Був розробником основних вимог до професійно-правових обов'язків юриста, аналогічно вимогам до лікаря; розглядав медичну деонтологію з позиції юриста, права і моралі, сконцентрувавши увагу на внутрішніх (духовних) процесах, назвавши їх «духом права».

Марк Цвік (1924–2011 рр.) обрав предметом наукових досліджень проблеми законотворчості, праворозуміння, верховенства права і закону, розбудови Української держави, поділу влади. Він був одним із засновників теорії соціалістичної демократії.

Михайло Луцький (1949–2014 рр.) обстоював християнське вчення як світоглядне джерело Української держави і права. Він вважав, що творення сучасного українського права має спиратися на історичну традицію та одвічні засади християнської моралі народу, адже моральне право приймається народом і є засобом подальшого суспільного прогресу, а законодавство, яке суперечить християнській моралі, відкидається народом і виконуватися не буде.

Юрій Шемшученко (нар. 1935 р.) обґрунтовує підвищення соціальної ролі права у регулюванні суспільних відносин. Ідеться про нові підходи до визначення самого поняття права і механізмів його ефективної реалізації, про первинність принципу верховенства права у суспільному житті. Для цього потрібна відповідна методологічна основа. Наукове кредо вченого полягає в тому, що право і юридична наука мають бути об'єктивними і працювати на випередження, визначаючи розвиток суспільної практики та основні напрями державотворення і правотворення.

Петро Рабінович (нар. 1936 р.) – фахівець зі загальної теорії та філософії права і держави (особливо теорії прав людини). Ним досліджено теоретичні проблеми законності (зокрема, її співвідношення з доцільністю), емпіричного (кількісного) визначення її рівня, ефективності засобів забезпечення, її закономірностей у суспільстві (звідси його концепція державно-правових закономірностей); об'єктивне і суб'єктивне у праві; час у правовому регулюванні; аксіологію права та інших юридичних явищ; основоположні («природні», «загальносоціальні», «соціально-природні») права людини – насамперед у їхньому загальнотеоретичному й філософсько-правовому вимірі.

Микола Козюбра (нар. 1937 р.) – один зі засновників сучасних українських наукових ідей філософії права та конституційного права, автор однієї з перших робіт із філософії права в радянській українській правовій науці. У радянський період він відстоював так зване «широке праворозуміння» (що протиставляється нормативізму); поставив проблему взаємозв'язків права та суспільної свідомості, права у різних формах буття. Він вважає, що філософія права, на відміну від юридичної науки, не вивчає і не пояснює право як факт, як те що існує в реальності, а прагне до розуміння, світоглядного осмислення того, яким право повинно бути.

Олег Бандура (нар. 1942 р.) обстоює позицію, що юридична наука має переважно соціально-гуманітарний характер і тісно пов'язана з іншими науками цієї сфери через синтетичні дисципліни, такі як філософія права, етика права, юридична деонтологія, соціологія права, історія держави і права, історія політичних і правових учень, юридична педагогіка тощо

(вони мають подвійний статус: входять до складу правознавства і водночас є субдисциплінами відповідної соціогуманітарної науки).

Юрій Оборотов (нар. 1946 р.) до сфери наукових інтересів увів загальну теорію права і держави та філософію права; основний науковий напрям – традиції і новації у правовому розвитку. Репрезентує думку, що на тлі кризи європоцентристського підходу до права зростає інтерес до національної правової спадщини, правових традицій, збереження наступності у праві; але при цьому неможливо обійтися без правової акультурації як запозичення положень інших правових культур. З огляду на специфіку правового розвитку України відстоює її належність до євразійської правової сім'ї, а тому націлює правову політику в Україні на врахування власної правової спадщини і правових традицій, активне впровадження в юридичну практику та освіту розробки вітчизняної юриспруденції, розвиток нормативно-правової бази й державних інститутів, адекватних правовому менталітету і правовій культурі нашого народу.

Володимир Титов (нар. 1947 р.) у сферу наукових інтересів увів історію і теорію юридичної логіки, а також історію американської філософії права. На основі багаторічних досліджень дійшов висновку, що хоча положення про права й свободи громадян України у принципі ті самі, що й у конституціях розвинутих демократичних держав, під час спроб скористатися ними виникає враження, що вони просто формально запозичені зі західних конституцій і не можуть бути реалізовані в тім змісті й обсязі, у яких вони задекларовані, у силу відсутності як соціально-економічних умов, так і правових механізмів їхньої реалізації, а головне – політичної волі парламенту та уряду розробити й впроваджувати ці механізми.

Михайло Костицький (нар. 1948 р.) є фахівцем у сфері юридичної психології, зокрема першим на науковому рівні заговорив про важливість використання психологічних знань у кримінальному процесі. Зараз основним предметом його досліджень є методологічна роль філософії права і юридичної психології.

Володимир Яценко (нар. 1950 р.) застосував філософсько-правовий підхід у вивченні практики реалізації

права, зокрема у сфері оперативно-розшукової діяльності, розкривши сутність і роль методологічного чинника у цій сфері. Філософсько-правові знання, а саме онтологічна, гносеологічна, аксіологічна та інституційна його складові – були застосовані для визначення тактики і стратегії оперативно-розшукової діяльності. Такий підхід, по суті, започаткував новий напрям наукових досліджень – виокремлення та обґрунтування регулятивної цілісності філософії права.

Степан Сливка (нар. 1951 р.) у сучасній юриспруденції є засновником інноваційних підходів до визначення об'єкта й предмета філософії права. Використовуючи теорію множин та магістральні проблеми математики і фізики, їхні силогізми, встановлює функціональну залежність філософії права від юридичної деонтології та канонічного права. Його юридична деонтологія висвітлює культурологічну множину компонентів, досліджує гештальт-якості юриста. Канонічне право скеровано на пізнання природного та надприродного права, його рефлексію, а потім реалізацію природного права у позитивному екзистенціалізмі сьогодення. Досліджує проблеми ідентичності людини та суспільства, репрезентує своєрідну, умовну систему інтегро-диференціальних рівнянь позитивного правотворення на інтелігібельному та сенсигельному рівнях з метою встановлення такої правової системи суспільства, яка була би максимально наближеною до природно-правової.

Олександр Тихомиров (нар. 1951 р.) у філософсько-правовому і методологічному аспектах здійснив дослідження генезису порівняльного правознавства в контексті виникнення і розвитку порівняльних досліджень у соціально-гуманітарних науках. Розробив авторську концептуалізацію юридичної компаративістики як етапу розвитку порівняльного правознавства в умовах постнекласичної науки і пост-постмодернізму, дослідив специфіку прояву компаративізму в правовій реальності. Методологію юридичної компаративістики розглядає як складний феномен, що залежить від світогляду, типу наукового мислення, парадигм і охоплює предметні та методологічні знання, методологічні підходи, методи та інші компоненти.

Антоніна Токарська (нар. 1952 р.) вважає, що в загальному розумінні комунікація у праві – це ускладнений проблем-

ними інтерпретаціями значень правових/неправомірних дій процес правової взаємодії суб'єктів, спрямований на досягнення комунікативної рівноваги і консенсусу, насамперед у структурі правового регулювання, підпорядкованого збалансуванню усіх інших елементів та рівнів суспільного буття. Правова комунікація забезпечує розв'язання спірних взаємин на основі максимального забезпечення прав і свобод усіх суб'єктів.

Марія Братасюк (нар. 1956 р.) була серед перших дослідників, хто почав відроджувати в Україні філософію та соціологію права, зокрема такі проблеми, як-от: філософське осмислення феномена права, ідея поліметодологізму сучасної правової науки, сучасного правового мислення, з'ясування ціннісно-смыслових характеристик права, філософсько-правове осмислення української природно-правової традиції, філософсько-правове осмислення верховенства права; осмислення теоретичної моделі громадянського суспільства та його національних і регіональних рис, а також особливостей формування і утвердження громадянського суспільства на пострадянському просторі, надто у вітчизняних умовах тощо.

Сергій Максимов (нар. 1956 р.) як напрями наукової діяльності у сфері філософії права обрав проблеми онтології, антропології та аксіології права, правового суспільства, правової культури та правосвідомості, проблеми теорії права, методології правознавства, історії правової думки, теорії конституціоналізму, проблеми соціальної філософії та державного управління. Окремої відзнаки вартий його внесок у розвиток діалогу між вітчизняною філософією права та філософіями права усього світу.

Антон Козловський (нар. 1959 р.) сформулював і далі розвиває гносеологічну концепцію права, яка за своїм характером є динамічною, оскільки визнає пізнання самою сутністю права. Він вважає, що гносеологічний метод права показує, що утворення певної концептуальної моделі не означає завершеності пізнання права: право пізнавально невичерпне, право без пізнання перестає бути правом, бути правдою, стає несправедливим, неправом, антиправом, регулятивність права є тільки похідною пізнавальної сутності права.

Наталія Крестовська (нар. 1959 р.) першою в Україні концептуально обґрунтувала нову галузь права – ювенальне право та новий напрям юридичної науки – правову ювеналістику. Цінність її досліджень – у теоретичному осмисленні: дитинства як правового феномена; ціннісно-нормативного регулювання ювенальної сфери життя громадянського суспільства; юридичного статусу дитини в Україні; участі дітей у правовому житті сучасного суспільства; удосконалення правового регулювання охорони дитинства та відносин за участю дітей; конституювання нової наукової дисципліни, пов'язаної з дослідженням норм, інститутів та дії ювенального права.

Олег Гвоздік (нар. 1960 р.) обрав основним напрямом своїх досліджень логіко-філософську методологію оптимізації наукового пізнання та практичної діяльності. Наукове визнання отримав за розкриття логіко-методологічного аспекту теорії раціональності.

Станіслав Гусарев (нар. 1960 р.) вивчив теоретичні та методологічні засади юридичної діяльності, спрямовані на розширення й упорядкування системи наукових знань та орієнтовані на розв'язання теоретичних і практичних завдань розвитку професійної діяльності юристів у сучасних умовах.

Олександр Петришин (нар. 1960 р.) вивчає демократичні основи правової, соціальної держави; особливу увагу приділяє проблемам реалізації народного суверенітету, ролі представницької демократії для належної організації влади в сучасній державі. Досліджує також питання національної (політичної) ідентичності народу як субстанції демократичної держави, питання поділу влади як гарантії від перетворення демократії в тиранію, значення законності та дотримання прав людини для реалізації демократичних принципів.

Марина Гуренко (нар. 1962 р.) досліджує питання філософії права, конституційного права, прав і свобод людини та громадянина, захисту людини у правоохоронній діяльності. Право вважає живим організмом, який формується під впливом суспільних процесів. Розрізняє дві конституції: де-юре, ту, що юридично відображає процеси у суспільстві, і де-факто, всю різноманітність фактичних суспільних процесів (якщо вони збігаються – це реальна конституція, якщо ні – вона фіктивна, і можна говорити про суспільну кризу).

Дамірлі Мехман Алішах огли (нар. 1964 р.) знаний своїми дослідженнями із порівняльного правознавства. Але його наукові інтереси пов'язані також із проблемами епістемології правової науки, теорії та історії права, європейського права. Цікавими є його погляди з приводу сучасних релігійних правових систем та доцільності використання їх як нормативних регуляторів у світських суспільствах.

Валентина Дудченко (нар. 1964 р.) є прихильницею правового плюралізму. На її думку, комплементарно-цілісна концепція пізнання права є новим напрямом у розвитку правової думки в сучасній Україні; ця концепція комплементує ідеї (метафізика), факти (позитивізм) і оцінки (аксіологія). Вирішальна роль тут відводиться телеологічному методу, коли мета права впливає зі заздалегідь заданого доктринального постулату – справедливості. У такий спосіб пізнане право є передзнанням для юриста. Ідея права залучається до всього, про що юрист мислить, чого бажає чи що робить, і визнає це все.

Михайло Цимбалюк (нар. 1964 р.) наукові дослідження присвятив виявленню таких організаційних залежностей між людським буттям та правосвідомістю (як на суспільному, так і на індивідуальному їхніх рівнях), які дозволили б раціоналізувати (шляхом узгодження з цими залежностями) теоретичні засади вивчення процесів формування і реалізації правових смислів, цінностей та ідеалів. Він сформулював інтегративну концепцію правової онтології (в межах якої буттєві підвалини права та правосвідомлення задаються функціональною ієрархією природно-антропологічних, суспільно-комунікативних та культурно-ціннісних факторів), а також подав систему цих факторів у вигляді динамічної моделі, що підпорядковується (в міру взаємокомпенсації окремих різноспрямованих суб'єктивних прагнень у межах певного соціоінтерактивного загалу) нелінійним принципам, застосовуваним щодо самоорганізовуваних системних утворень.

Олександр Литвинов (нар. 1965 р.) запропонував комплексне філософське осмислення проблем функціонування права як феномену культури й водночас довів можливість розглядати культуру як правову категорію через її організаційну, регуляторну та контролюючу функції в суспільстві.

Продемонстрував культуротворчу роль права, що дає підстави вважати право інструментом соціальної характеристики спільнот.

Олексій Стовба (нар. 1966 р.) трактував право як особливий різновид буття – як протяжність між вчиненим діянням та його правовими наслідками; отож горизонт правового буття становить цей правовий час, адже право, на його думку, первісно локалізоване не в законах чи кодексах, ані у звичаях чи уявленнях про належне, а в тій органічній єдності правового буття і часу, яка одержує назву «правова подія». Будь-яке суще – річ, текст і навіть людина – набуває правового значення лише внаслідок втягнення у правову подію.

Сергій Рабінович (нар. 1969 р.), абстрагуючись від розуміння проблем прав людини у філософії права (зокрема, у природно-правовій думці, соціально-антропологічному вимірі, в контексті конституційно-правового статусу та ін.), провів комплексне філософське й теоретико-правове дослідження смислових зв'язків між природним типом праворозуміння і державно-юридичною практикою, одночасно розкрив інструментальну та власну цінність природно-правових підходів у правознавстві та юридичній практиці, запропонував операціональне визначення поняття природного права.

Дмитро Андреев (нар. 1970 р.) вивчає соціально-правові комунікації влади й суспільства, спрямовані на забезпечення демократичних взаємовідносин і взаємодії органів державної влади та інституцій громадянського суспільства. Він провів систематизацію правових основ такої взаємодії у правовому просторі транзитивного суспільства шляхом виокремлення та характеризувannya елементів системи і структури соціально-правових комунікацій, зокрема ролі правової мови в комунікаційній взаємодії державної влади та суспільства.

Олександр Мережко (нар. 1971 р.) спеціалізується на питаннях філософії міжнародного приватного права. Його філософсько-правова концепція полягає в тому, що право є складним динамічним процесом взаємодії п'яти складових («п'яти світів права»): 1) юридичного тексту (семіотичний аспект права); 2) юридичної емоції (психологічний аспект); 3) соціального відношення (соціологічний аспект); 4) зовні

проявлюваної поведінки (біхевіористський аспект); 5) прагнення до досягнення певних трансцендентних ідеалів і цінностей (метафізика права). Саме синергетичну взаємодію цих вимірів і формує феномен права загалом.

Вікторія Вовк (нар. 1971 р.) першою у вітчизняній гуманітаристиці дослідила римське право крізь призму буттєвості людини в античному історико-культурному середовищі, що дало змогу по-новому подивитися на онтологічні проблеми римського права. Запропонувала новий напрям – культурно-правову антропологію, осмислення і практична реалізація якої уможливорює здійснення одного зі завдань сучасного правознавства – олюднення права, розкриття гуманістичної природи правових систем і підтвердження того, що, незважаючи на етнічні, культурні та інші відмінності, людству властиво більше спільного, аніж відмінного, і що людина існує в праві, а право існує лише завдяки людині.

Тарас Гарасимів (нар. 1971 р.) обґрунтував філософсько-правові проблеми девіантної поведінки людини, визначив структуру і зміст детермінаційних зв'язків між ціннісними орієнтаціями людини та девіантною правосвідомістю як формозмістовним феноменом перехідного буття права; здійснив розробку нової концептуальної філософсько-правової методологічної основи для аналізу феномена девіантної поведінки людини в умовах трансформації суспільства, що супроводжується нестабільністю, конфліктністю, напруженістю у соціальних і політичних відносинах і створює сприятливі умови для виникнення девіантності та її проявів.

Сергій Меленко (нар. 1973 р.) обґрунтував принципове положення про комплексну, функціонально складну, гносеологічно-аксіологічну природу давньогрецької філософії права як світоглядного джерела української філософсько-правової думки і права.

Ольга Балинська (нар. 1974 р.) першою в Україні запропонувала розглядати семіотику права як філософсько-правову парадигму. Згідно з цим підходом, сфера правовідносин послуговується знаками соціальної дійсності, продукує свої особливі професійно-функціональні правові сигнали, коди, знаки, що сприяють регулюванню відносин між соціальними суб'єктами як засоби правової комунікації.

Олег Омельчук (нар. 1976 р.) запропонував цілісний філософсько-правовий аналіз історії формування та розвитку концепції поведінки людини крізь призму лінійного підходу як послідовність етапів історичного розвитку, що зумовлюються об'єктивними законами та умовами суспільного розвитку, а також соціальними та особистісними цінностями людини.

Оксана Грищук (нар. 1977 р.) присвятила свої дослідження закономірностям формування і розвитку людської гідності у праві шляхом визначення її природи, змісту та значення. У своїх працях вона наголошує, що проблеми людини, її сутності, природи та призначення, її сучасного та майбутнього буття, впливу природного права на буття людини, а також особливості буття природного права, розуміння його змісту і структури є одними з актуальних у філософії права.

Альона Романова (нар. 1978 р.) з урахуванням класичних і новітніх наукових підходів розкрила інтелігібельний і сенсигібельний виміри існування людини у природно-правовому просторі, а також визначила форми гармонійного співіснування людини і держави на основі паритету у взаємовідносинах: це відчуття людиною позитивно-правового поля держави у природно-правовому просторі; проекція людиною природно-правового простору на позитивне поле держави; рефлексія позитивно-правового поля на природно-правовий простір.

Юлія Цуркан-Сайфуліна (нар. 1980 р.) запропонувала вийти за межі усталених традиційних схем розгляду зв'язку права і влади, що дало змогу розглянути цю проблематику з позиції філософсько-правового знання й торкнутися низки фундаментальних аспектів правової онтології: від проблеми змісту права і його формування до правового інструменталізму й прагматизму, а в найгострішому вигляді – до питань панування права і його граничних підстав. Дослідниці вдалося розробити філософсько-правову концепцію владних засад права.

Наталія Гураленко (нар. 1982 р.) провела філософсько-правовий аналіз судового прецеденту як джерела права, визначила чинники впливу на його становлення та розвиток в умовах реформування правової системи України. Здійснила філософсько-правове дослідження проблеми суд-

дівського пізнання через концептуальне осмислення його ціннісно-епістемологічного, екзистенційно-смыслового, логіко-технічного, досвідно-імплікаційного константних рівнів в аспекті переоцінки аксіопраксеологічних основ сучасної правозастосовної і правотворчої практики.

Процес плинної наступності права, що реалізується у функціонуванні правової системи з урахуванням зовнішніх і внутрішніх політичних чинників, у сучасній Україні характеризується такою властивістю, як дискретність. Це зумовлена розвитком суспільства зміна традицій, акцентів або припинення звичного правового регулювання суспільного життя. Дискретність права проявляється у транзитивності більшості соціальних інститутів, цінностей і норм, що зумовлює виникнення нових соціальних структур і змін в організації управління суспільством. *Наразі українському суспільству властиві майже всі ознаки транзитивності: трансформація соціальних інститутів і їхня невідповідність реальним суспільним потребам; соціальна фрустрація та маргіналізація населення й водночас зростання його соціальної активності; руйнування старих соціальних бар'єрів і виникнення нових; зміни ідентичності індивіда, системи цінностей, нормативного регулювання та організації управління суспільством.*

Список використаних джерел

1. Атрашкевич Є. В. Неокласичний прагматизм Сьюзан Хаак у сучасному англо-американському філософсько-правовому дискурсі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Є. В. Атрашкевич. – Одеса, 2016. – 21 с.
2. Бачинін В. Філософія права: підруч. для юрид. спец. вищих навч. закладів освіти / В. Бачинін, М. Панов. – К.: Ін Юре, 2002. – 472 с.
3. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. – Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. – Х.: Право, 2017. – 1128 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К.: Юніверс, 2000. – 330 с.
5. Історія філософії. Словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця. – К.: Знання України, 2006. – 1200 с.
6. Кузнецов В. І. Філософія права. Історія та сучасність: навч. посібник / В. І. Кузнецов. – К.: ВД «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2003. – 382 с.

7. Кузьменко В. В. Історія Західної філософії в контексті вчень про етику обов'язку, державу і право (Античність – друга половина XIX століття): навч. посібник / Л. Р. Наливайко, О. М. Обушенко та ін.; за заг. ред. В. В. Кузьменка. – К.: Хай-Тек Прес, 2013. – 360 с.
8. Нерсисянц В. С. Філософія права: учебник для вузов / В. С. Нерсисянц. – М.: Норма, 2005. – 656 с.
9. Петрова Л. В. Нариси з філософії права: навч. посібник / Л. В. Петрова. – Х., 1995. – 258 с.
10. Сливка С. С. Філософія права: навч. посібник / С. С. Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 264 с.
11. Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук, О. Д. Крупчан, В. С. Ковальський та ін.; за заг. ред. О. В. Зайчука. – 3-тє вид., перероб і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 408 с.
12. Філософія. Курс лекцій: навч. посібник. – 3-тє вид., перероб. і допов. – Львів: Магнолія плюс, 2005. – 506 с.
13. Філософія: навч. посібник / авт. кол.: В. С. Бліхар, М. П. Гетьманчук, Н. В. Гайворонюк та ін.; за ред. М. П. Гетьманчука. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 343 с.
14. Філософія: навч. посібник / Л. В. Туберський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; за ред. І. Ф. Надольного. – 2-е вид., випр. – К.: Вікар, 2001. – 516 с.
15. Філософія: навч. посібник / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада; за заг. ред. С. П. Щерби. – К.: МАУП, 2004. – 216 с.
16. Філософія: підручник / І. В. Бичко, І. В. Бойченко, В. Г. Табачковський та ін. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 408 с.
17. Філософія / ред. М. Горлач, В. Кремень. – Х.: Фоліо, 2001. – 400 с.
18. Філософія права: антологія / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Основи, 2007. – 1256 с.
19. Філософія права: навч. посібник / за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
20. Філософія права: навч. посіб. для студентів спеціальності «Правознавство» / авт. кол., за заг. ред. П. М. Рабіновича. – Львів: Юр. ф-т ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 332 с.
21. Філософія права: навч. посібник / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
22. Ван Хук М. Право как коммуникация / Ван Хук М.; пер. с англ. М. В. Антонова и А. В. Полякова. – СПб.: ИД С.-Петербур. гос. ун-та, ООО «Университетский издательский консорциум», 2012. – 288 с.
23. Шкода В. В. Вступ до правової філософії: підручник / В. В. Шкода. – Х., 1997. – 223 с.

Тема 2

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ТА ЗАВДАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Мета: розкрити сутність і проблеми визначення предмета філософії права.

Інформаційний обсяг: Об'єктивно-предметна визначеність філософії права. Право як об'єкт філософського аналізу. Філософсько-правова рефлексія світу. Специфіка філософського підходу до праворозуміння. Статус і пізнавальні можливості філософії права. Структура та функції філософії права.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Предмет вивчення філософії права.
2. Філософія права та її наукове і суспільне призначення.
3. Особливості філософського осмислення права.
4. Світоглядні імплікації юриспруденції.
5. Філософія права як ідея права.
6. Філософія права як анатомія права.
7. Типи обґрунтування права.
8. Філософська інтерпретація смислу, призначення і логіки права.
9. Поняття філософсько-правової традиції.
10. Енциклопедія філософських наук.

Постановка проблеми. Визначити предмет навчальної дисципліни важливо для того, щоб виокремити його з об'єкта вивчення, в нашому випадку – з права як родової субстанції виділити видову, сутнісну ознаку, а саме те, що притаманне філософії права.

Таким чином, відправними для визначення предмета філософії права є філософські категорії буття та свідомості. Однак ці категорії стосуються об'єкта, тобто самого права, тож впливає висновок, що предметом філософії права виступає співвідношення правобуття та правосвідомості. На жаль, досі

у філософії права цей предмет підмінювався співвідношенням права та закону, що має бути проблематикою предмета вивчення іншої науки – теорії держави і права.

Оскільки питання правосвідомості, тобто гносеології та методології права, до певної міри розроблені, а проблеми онтології (правобуття) залишаються однією з найактуальніших проблем філософії права, особливо серцевини правобуття – правовідносин, то цей матеріал становить основу загального змісту посібника.

2.1. ОБ'ЄКТОВО-ПРЕДМЕТНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Те, що філософія права є наукою, сумніву не викликає, бо філософсько-правова традиція притаманна генезі історії науки ще від Гегеля, який розглядав філософію права як суто філософську дисципліну (складову «енциклопедії філософських наук»), предметом якої є «ідея права». Скажімо, він пише: «Наука про право є істиною філософії. Тому вона повинна розвинути з поняття ідею, що є розумом предмета, або, що те ж саме, як спостерігати власний іманентний розвиток самого предмета» [2, с. 60]. І на сучасному етапі у науковому арсеналі вона зайняла своє місце як складова духовної культури людства.

Але уявлення про предмет філософії права змінюються, і сьогодні немає однозначного його розуміння.

Очевидно, причина в тому, що здебільшого цей серйозний предмет дослідження підмінюють наукоподібними проблемами, наприклад: що виникає раніше, злочин чи покарання? чому держава взяла на себе місію покарання? і так далі. На наше переконання, навряд чи можна так ставити питання. Адже у філософії так зване основне питання про первинність / вторинність матерії та свідомості остаточно знято як софістичне. А щодо функціональності держави у покаранні злочинців, то вона не сама бере на себе ці функції, ними її наділяє суспільство відповідно до її природи як регулятора суспільних відносин.

Доцільно чітко виокремити феномен права як об'єкт філософії права. Але таким же об'єктом вивчення феномен права

виступає і для інших наук – теорії держави та права, соціології, кримінології тощо. Тож для нас важливо встановити, що саме в цьому об'єкті вивчає власне філософія права.

У пошуках істини щодо предмета філософії права сьогодні перебувають представники української школи філософії права. І як у всякому пошуку, тут міститься значне розходження в поглядах. Окремі з них взагалі вважають, що юриспруденції не потрібна ніяка філософія права як явище безпредметне, а юриспруденція є сама собі методологія. Приміром, на думку К. Жоля, «філософія права, що апелює до філософського світогляду як істинної основи юридичної науки, не в змозі служити корисною підмогою сучасній юриспруденції, котра, до того ж, володіє, як і будь-яка інша зріла наука, власним юридичним світоглядом» [4, с. 83]. Це традиційна точка зору чистого позитивізму, котра відкидає філософію як загальний світогляд і, відповідно, як всезагальну методологічну парадигму.

Але з цим, звичайно, погодитися не можна. Оскільки тристисячолітня практика існування науки і окремих її галузей засвідчує, що роль загальної наукової методології завжди виконувала і виконує філософія, бо однією з її сутнісних характеристик є монополія на найбільш загальне знання на відміну від інших галузей науки і форм суспільної свідомості. І зовсім не тому, що філософія претендує на роль матері наук (ця натурфілософська точка зору вже давно спростована практикою), а тому, що вона існує не лише в науковій іпостасі, а як «форма суспільної свідомості є найбільш загальним світоглядним орієнтиром пізнання та діяльності, єдиним всезагальним способом рефлексії людської свідомості над усією реальністю (навіть над тим, що є ірреальним, віртуальним).

Цікавою є гіпотеза А. Козловського про філософію права «як самосвідомість нації» [5, с. 12], хоча в такому разі постає питання про конкретизацію предмета філософії права і навіть уточнення сутності права взагалі. Бо право, його сутнісні характеристики формуються у людському суспільстві задовго до появи держави, нації, національності тощо; до того ж, воно (право) ніякою національною самосвідомістю не володіє.

П. Рабінович вважає, що якщо саме філософія покладає на себе місію визначати: що є право або, іншими словами,

яке явище відображається зазначеним терміно-поняттям, то скільки існувало й існує різних «філософій», стільки було й буде неоднозначних праворозумінь. А тоді, отже, проблема змістовної, неформальної уніфікації предмета філософії права може видатись принципово нерозв'язуваною. Предметом науки філософії права теоретик називає найзагальніші (гранично загальні) об'єктивні закономірності виникнення, структури й функціонування того явища, яке відображається терміно-поняттям «право». А сама ця наука становить, відповідно, систему знань про такі закономірності [15].

В. Шкода зазначає, що правова філософія покликана зрозуміти підвалини права, які кореняться в глибинах культури, а ширше – зрозуміти людину завдяки розумінню права [23].

Діаметрально протилежною є точка зору багатьох фахівців з філософії права, які не тільки не відмовляють їй у праві на існування, а навпаки, відстоюють необхідність підвищення її ролі як світоглядно-методологічного орієнтиру всіх галузей правових знань. От М. Костицький пише: «Філософія права як самостійна наука відповідає тим вимогам, які стоять перед будь-якою наукою. Вона виступає формою знань про право в культурі, є системою понять про правові явища, закономірності виникнення і розвитку права, зв'язок його проявів із людським суспільством, має на меті пізнання за допомогою певних методів суті і проявів права» [20]. Отже, перше, на що звертаємо увагу, це те, що філософія права є найвищим ступенем осмислення права, при якому виявляються історія становлення права, його внутрішня логіка, визначення того, чим право є в житті людства, конкретного народу, також прояв права в людському бутті.

При цьому автори виходять з політико-правової практики України. На думку Ю. Шемшученка, «здійснювана нині в Україні політична реформа вимагає глибокого філософського осмислення складних суспільних процесів, які відбуваються в країні. Це стосується, зокрема, підвищення соціальної ролі права у регулюванні суспільних відносин. Ідеться про нові підходи до визначення самого поняття права і механізмів його ефективної реалізації. Для цього потрібна відповідна методологічна основа. На наш погляд, такою основою має стати філо-

софія права як синтетична наука світоглядного характеру. Філософія права покликана осмислювати сенс права в його цілісності й водночас ефективності впливу права на людину та її розвиток. Теорія права – це теорія загального юридичного предмета, її призначення має полягати як у перенесенні результатів вивчення правових явищ з філософського рівня на рівень конкретного розкриття об'єктивної суті цих суспільних явищ, їхніх властивостей, внутрішніх зв'язків і суперечностей, так і в самостійному специфічному пізнанні реалій правового життя. Теорія права здатна досягнути фундаментальної значущості для людського буття, якщо у здійсненні такої мети буде пов'язана з філософією права, котра вивчає правову реальність в цілому» [22].

Дуже образно, але водночас влучно відстоює необхідність філософсько-правового світогляду Л. Петрова. Вона наголошує, що філософія права виявляє за мінливими юридичними явищами вічну ідею права, котра розкривається розумом людини; природне право є «право розуму» або «розумне право», а оскільки розум є здобутком філософії, то його можна називати «філософським правом», природне право є внутрішньою, смисловою сутністю позитивного права [12, с. 167].

Частково можна погодитися з В. Нерсисянцом у тому, що предметом філософії права виступає визначення його сутності. Він, зокрема, пише: «... загальним моментом, що має предметоутворювальне значення для всієї філософії права (для всіх її концепцій, напрямків, версій, варіантів), є розуміння права в цілому як сутності і як явища, тобто теоретичного розрізнення і співвідношення особливої правової сутності об'єктивного характеру (так званої сутності права, незалежної від волі законодавця) і офіційно – обов'язкового явища (закону), незалежного від суб'єктивного фактора (від волі і думки законодавця чи установок офіційної влади» [11, с. 14].

Усі перелічені автори схиляються до того, що філософія розглядає право в межах свого категоріального апарату: сутність, зміст, необхідність і т. д. Тому можна дійти висновку, що, очевидно, предметом філософії права є діалектика всіх його складових: співвідношення права і закону, правосвідомості і правобуття, правової ідеології і правової психології, галузей

та інститутів права, свободи, рівності та справедливості. Такий висновок відповідає і гегелівському розумінню діалектики як «рушійної душі» всякого наукового пізнання.

Незважаючи на різнополюсність підходів до предмета вивчення філософії права, однозначно визнаним усіма є те, що філософія права – самостійна галузь міждисциплінарного знання філософії та юриспруденції. Вона вивчає зміст права, його сутність, цінність, роль і призначення у житті людини, суспільства, держави. Тобто однозначно об'єктом вивчення цієї наукової галузі є право.

Щодо предмета філософії права окреслилася ціла низка проблемних моментів, які власне і створили предметне коло цієї науки. На законодавчому рівні встановлено формулу філософії права як наукової спеціальності, що визначає її як галузь юридичних наук, яка досліджує різноманіття філософських інтерпретацій смислу, призначення та логіки права, розкриває фундаментальні основи його обґрунтування, що проявляються в онтологічній, епістемологічній, аксіологічній, антропологічній, праксеологічній проблематиці, розглядає світоглядні аспекти взаємозв'язку права та держави, виявляє філософські засади міжнародного права і галузевих юридичних дисциплін, визначає соціокультурні тенденції розвитку права.

Дослідження права – не єдиний напрям, яким займається філософія права. Крім філософського осмислення права, юриспруденції, підходів до праворозуміння тощо, філософія права охоплює й інші напрями досліджень, зокрема такі:

- історія світової та вітчизняної філософсько-правової думки, історичні парадигми філософії права як підґрунтя сучасних філософсько-правових концепцій, філософія права в українській культурі, філософсько-правова традиція та право, специфіка сучасного філософсько-правового дискурсу;

- онтологічний вимір права: право як особлива реальність, розмаїття форм буття права, статика й динаміка правової реальності, атрибути права, співвідношення права та моралі, мета і сеанс права, функції права, умови реалізації права;

- антропологічна парадигма права: різновиди антропології права, антропологічні властивості права, людина у праві, філософія прав і свобод людини, інтерсуб'єктивність у праві;

- ціннісні основи права: правова аксіологія, право як спосіб буття цінностей, структура і різновиди правових цінностей, співвідношення правових і моральних цінностей, правосвідомість як ціннісний компонент свідогляду;
- філософські проблеми пізнання в праві: історичні концепції правового пізнання, світоглядно-методологічні традиції й інновації у правовому пізнанні, методологія права, рівні, принципи та моделі правового пізнання, гносеологічні принципи права, герменевтика права, істина у праві, логіка права;
- співвідношення правової культури особи та суспільства, національне й універсальне у праві, право як комунікація, правовий менталітет;
- філософські аспекти взаємозв'язку права, держави та суспільства, генеза ідеї правової та соціальної держави, філософсько-правовий вимір влади;
- філософські проблеми галузевих юридичних наук: філософія права власності та договірно-правових відносин, філософія міжнародного права та міжнародно-правових відносин;
- філософський вимір юридичної практики: філософія правосуддя, філософія реалізації та застосування права, морально-правові колізії у професійній діяльності юриста, філософія юридичної освіти і правового виховання.

2.2. ПРАВО ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

Основним об'єктом філософії права виступає право як соціальний інститут. Дискусійним, як і раніше, залишається визначення обсягу питань (проблем), які повинна розглядати в цьому об'єкті саме філософія права. Навіть з формально-логічної точки зору зрозуміло, що ці проблеми не можуть бути чисто правовими, вони одночасно є проблемами й філософськими.

Оскільки стрижневим світоглядним питанням філософії є співвідношення людини і світу, точніше, з наукових позицій – свідомості і буття, то право постає одним із тих феноменів, яке поєднує ці елементи. Тобто його основними складовими виступають правовідносини («буття права») і правосвідомість.

Коли йдеться про право як об'єкт філософсько-правового аналізу, то перше, що треба розглянути, – це питання

про сутність права. І хоча визначень поняття «право» існує багато, однозначного підходу в дослідників немає.

Найбільш влучним, на нашу думку, є трактування В. Мадісона, який вважає, що «буття права – це якісно визначене буття формальної рівності, яке має сенс лише як рівність вільних членів суспільства, і з огляду на це є ідентичним справедливості. Тому співвідношення буття та існування права, його сутності та правових явищ – це, по суті, співвідношення принципу формальної рівності та форм її здійснення. І до цих форм належать усі феномени з правовою якістю: правові закони, правові норми, правові суб'єкти, правові об'єкти, правова свідомість, правові відносини, правова процедура, правове рішення тощо» [10, с. 29]. Пояснюється це, з одного боку, складністю та багатогранністю самого феномена права, тому й визначають поняття права залежно від його окремого прояву. З іншого боку, більшість авторів не завжди дотримуються законів формальної логіки при визначенні права, вкладаючи в це поняття несуттєві, вторинні ознаки.

У безпекозабезпечувальному контексті слід розглядати сутнісні характеристики права, а також такі, наприклад, як більш консервативний характер, порівняно з іншими соціальними інститутами, спрямованість на забезпечення порядку, організованості тощо. Тоді наведена дихотомія зовнішньої та внутрішньої морально-правової необхідності стає відносною і навіть умовною. Абсолютною ж видається подальша генеза права від зовнішнього необхідного інституту примусу до феномена внутрішньої потреби в поведінці людини.

Задля повноти картини є сенс зупинитися на аналізі найбільш розповсюджених методологічних підходів до з'ясування сутності права. Скажімо, на думку російських вчених, щодо суб'єкт-об'єктних підходів до тлумачення сутності права для філософсько-правових концепцій права його розуміють як об'єктивну правову сутність (право як сутність) і суб'єктивне правове явище (право як явище).

А. Явич вирізняє три рівні сутності права. З його погляду (хоча фактично за К. Марксом), право – це зведена в закон і матеріально детермінована воля панівних класів, це сутність першого порядку. Рівний і справедливий в певних історичних

умовах масштаб свободи виявляється сутністю права другого порядку. Відносини власності, привласнення речей (інших соціальних благ) в умовах обміну мають правову природу і через це виявляються глибинною сутністю права» [9, с. 84].

Цим самим, на нашу думку, в розуміння права вноситься деяка плутанина. По-перше, категорії об'єктивного та суб'єктивного не можна розривати, бо вони діють лише в тісному взаємозв'язку. Це ж стосується і феномену права, який є одночасно і об'єктивним, і суб'єктивним явищем. І саме ця єдність об'єктивного та суб'єктивного в праві і визначає його сутність, а саме – як вольового чинника. Тобто право, як воля, є одночасно і об'єктивним, і суб'єктивним за своєю сутністю. Різниця між об'єктивною та суб'єктивною компонентою в сутності права – це різниця між змістом і формою. Зміст будь-якого правового явища завжди об'єктивний, бо втілює в собі правові відносини, а вони завжди мають об'єктивну природу. Форма ж прояву цих відносин, наприклад, у правових вчинках завжди суб'єктивна, бо пов'язана зі суб'єктом – конкретним носієм цих відносин. Тому ототожнювати сутність права лише з об'єктивним аспектом, а прояви цієї сутності – зі суб'єктивним, як бачимо, алогічно і неправильно.

Інша річ, коли йдеться про прояви сутності права. Заявити, що ці прояви мають лише суб'єктивну природу, на відміну від об'єктивної сутності, – також, на наш погляд, неправомірно. Бо прояви сутності права, і передусім у правових відносинах, правовій поведінці, а також правосвідомості, є знову ж таки суб'єктивними лише за формою, а за змістом мають об'єктивну природу. Наприклад, факт злочину – це єдність об'єктивного складу та суб'єктивної поведінки. Але цей склад і ця поведінка мають місце у сутності злочину.

Іншими словами, дві пари діалектичних категорій (об'єктивне і суб'єктивне), методологічно важливих для визначення сутності права, не слід ототожнювати, оскільки об'єктивне не рівнозначне сутності, як суб'єктивне не адекватне її проявам. Також вважати позитивне право (закон) суто суб'єктивним, залежним від волі і думки законодавця, офіційної влади, неправомірно, бо будь-який закон є не що інше, як «об'єктивний необхідний, повторюваний зв'язок між явищами», а правові

норми як форми прояву закону, залишаються об'єктивними й водночас набувають і суб'єктивного характеру, насамперед як опосередковані правосвідомістю.

Другий пласт проблем, який виступає предметом філософії права, – це змістовна характеристика права. Одразу зазначимо, що зміст права – це не лише і не стільки сукупність елементів, що формують його структуру, скільки діяльність (спосіб поведінки) його компонентів. Розкриття змісту права пов'язане, на нашу думку, з відповіддю на питання, чи має право за своїм походженням соціальний характер (прихильники концепцій «природного права» та лібертарно-юридичної теорії), чи державницький характер (етатисти).

Сьогодні більш поширені концепції, що абсолютизують роль держави у виникненні та функціонуванні правових інститутів. І навіть походження права кваліфікується як породження держави. Але ці твердження викликають сумнів. Бо, по-перше, як зазначалося вище, т. зв. родове право виникло задовго до появи держави та існувало тисячі років; по-друге, ідеалізація сучасної держави як суб'єкта правовідносин спричинила т. зв. «правову тиранію» як реакцію суспільства на це «одержавлення» права. Очевидно, що в цих концепціях, як і загалом у дослідженнях з цього приводу, не завжди чітко розводяться різні суб'єкти правовідносин: держава, з усіма її інституціями як свідомий політичний носій правової реальності (законодавець), і несвідомий стихійний носій (людина, спільнота, фізична особа).

Питання стоїть так: котрий із цих чинників є пріоритетним суб'єктом правовідносин? Без сумніву, людина, якій повинна служити держава. І не випадково права людини (особи) є першим пріоритетом принципу верховенства права. В цьому, власне, і втілюється гуманістична природа права. Що ж стосується держави, то фактичний визначальний суб'єкт правовідносин – людина – доручає державі реалізувати цю гуманістичну функцію.

Отже, право за своїм змістом є феноменом невичерпним. Всю його різноманітність і глибину, звісно, навіть філософія права не може розкрити. Її функція – озброїти юристів змістовим методологічним підходом для розв'язання означених питань.

2.3. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ СВІТУ

Існує декілька обґрунтувань необхідності існування філософії права, з-поміж яких основними є два. Історичне обґрунтування необхідності існування філософії права базується на тому неспростовному факті, що ці проблеми завжди хвилювали людство протягом всього його існування. Актуальне обґрунтування філософії права ґрунтується на виявленні такої сторони права, пізнання якої можливе тільки за допомогою філософського підходу.

Схоже, як у людині розрізняють фізичне тіло і душу (дух), так і у всіх культурних (тобто людських) феноменах можна виявити предметну форму і духовно-ідеальну сутність. У праві також є предметна і духовна сторони, які називаємо «позитивне право» і «природне право» (що доволі вдало відтворює сутнісну структуру цього явища).

Під позитивним правом розуміють чинну систему правових норм, відносин і судових рішень. Під природним правом, як правило, мають на увазі ідеальні першооснови права, де «ідеальність» проявляється в тому, що воно: по-перше, існує у свідомості (правосвідомості) як суспільна установка; по-друге, є ідеалом, тобто формою належного у відносинах між людьми. Крім того, природне право визначає вихідні принципи, на основі яких приймаються (принаймні, повинні прийматися) чинні правові норми і відбувається їхня оцінка. Звідсіль можна зробити висновок, що право як сфера людської діяльності є одним із пріоритетних предметів вивчення філософії. Фундаментальні проблеми права, такі як справедливість, свобода і рівність, провина і відповідальність та інші, є одночасно і найважливішими філософськими проблемами, а їхнє вирішення пов'язане з вирішенням основних філософських питань про сутність людини і сенс її життя, з онтологічною структурою світу і способами його пізнання. Право є певною своєрідною «філософією у практиці», відповідно, «філософією в теорії» є власне філософія права.

Аксіомою, вихідним пунктом юриспруденції як окремої науки визнано положення про те, що право є породженням волі суб'єкта державної влади, що детермінує виконання

вимог, які містяться у його нормах. Це положення демонструє не що інше, як вираження сутності позитивного права. Але осягти дійсний зміст правових явищ можна лише за межами цієї аксіоми, тобто намагаючись знайти її першопричини. Тому і вважається, що предметом філософії права є неюридичні (граничні) основи права, котрі у трактуванні деяких авторів справедливо розкриваються як пізнавальні, ціннісні, соціальні й антропологічні засади права. Теорія ж права є здебільшого вченням про чинне право з конкретними прикладами функціонування його окремих галузей, інститутів, норм. Філософія права послуговується понятійним апаратом теорії права (скажімо, такими категоріями, як: закон, правовідносини, суб'єкт права, правовий обов'язок, суб'єктивне право, зобов'язання, відповідальність та ін.), але водночас має і власні категорії (як-от: ідея, зміст, мета права, справедливість, воля, рівність, визнання, автономія особистості, права людини та інші).

Найбільш влучним є твердження, що філософія права вивчає «світ права» («правову реальність» як філософський аналог поняття «правова система» з усією сукупністю правових феноменів), його цілісність, змістовий аспект.

Розходження у методах між філософським осмисленням права і його науковим пізнанням лежить у сфері семантичного (тобто значеннєвого) і функціонального розрізнення «пояснення» і «розуміння». Юриспруденція, вивчаючи закономірності функціонування чинного права, описує право таким, яким воно є, а філософія права таким, яким воно повинно бути. На основі цієї ідеальної правової норми і відбувається оцінка філософією права існуючої правової реальності. Причому важливо підкреслити, що філософія права не просто намагається пояснити правову реальність, а прагне зрозуміти цю реальність.

Рефлексія (з лат. *reflexio* – відображення) у сучасному гуманітарному знанні розуміється як аналіз власних думок і переживань; міркування, повне сумнівів і вагань. Окремі науки, у т.ч. юриспруденція, за своїм методом догматичні, тобто не займаються критичною перевіркою своїх основ, філософія ж за своєю природою критична, вона постійно оцінює свої підстави. Така оцінка і формує філософську рефлексію.

Рефлексія є обов'язковим елементом філософсько-правового пізнання. Власне саморефлексивний характер філософії права зумовлює те, що проблема її предмета виявляється одним із центральних питань цієї науки. Рефлексія засад права і держави передбачає критичний аналіз і дискурс (обговорення), що вважаються основними прийомами методу сучасної філософії і філософії права зокрема.

З огляду на це можна стверджувати: філософія права – це філософське вчення про право та правові явища, що дає відповіді на запитання, які виникають у правовій сфері, за допомогою методів філософії. Її предметом є, насамперед, виявлення сутності та змісту права, а також обґрунтування його розуміння. Таке визначення не охоплює всього різноманіття проблем філософії права, але дозволяє зосередитися на її стрижневій ідеї, пов'язаній з уявленням про право як спосіб людського буття.

Висловлюючи особисту точку зору стосовно проблематики філософії права, зазначимо, що її основним предметом є (і переконані, інакше не може бути) питання співвідношення правосвідомості і правобуття.

Деякі теоретики (М. Костицький, Б. Чміль, В. Бачинін та ін.), які цим основним питанням вважають співвідношення права та закону, на нашу думку, помиляються, оскільки така проблема є питанням теорії держави і права, тобто іншого теоретичного рівня.

Ця проблема напевно важлива, але вона має розглядатися в межах державно-правових категорій (типології держав, системи права, системи норм, обов'язкових для виконання, і т. ін.), які й дають можливість розкрити це співвідношення.

2.4. СПЕЦИФІКА ФІЛОСОФСЬКОГО ПІДХОДУ ДО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Давньокитайський філософ Лао-цзи стверджував, що сутність глиняного глечика полягає аж ніяк не у глині. Глина – це тільки матеріальна частина глечика. Сутність же створюється порожнечою усередині нього і точками дотику глини з порожнечою. Так і наука про право складається не тільки зі знань

про нього. Її сутність визначається тими точками, де знання зіштовхується з незнанням.

Право в різних культурах, у різних епохах сприймалося, трактувалося, розумілося по-різному. Для народів, що входять у сім'ю загального права, воно визначається як сукупність загальних принципів, які адекватно відображають основні життєві потреби та інтереси людей і є загальнообов'язковими до виконання. Для країн, що складають романо-германську правову сім'ю, право – це затверджені законодавцем норми, які окреслюють певні межі поведінки і є загальнообов'язковими для виконання всіма індивідами. Для країн, що формують сім'ю мусульманського права, право – це сукупність релігійних правил поведінки, які мають бути загальнообов'язково виконуваними.

Звівши право до писаних норм і правил, можна його суттєво обмежити, спростити. Такий підхід демонструє монологічна парадигма розвитку права: тут держава – єдиний правотворець, єдиний його реалізатор, єдиний знавець істини в праві тощо. Народ, громадяни до розвитку права не мають ніякого стосунку, тільки підпорядковуються йому. Таке розуміння права та його розвитку сприяє утвердженню тоталітарного устрою. Протилежністю може бути діалогічна парадигма розвитку права: коли право розуміють як процес, діалог, у якому беруть участь окремі індивіди, їхні об'єднання, громадянське суспільство, державна влада тощо. В їхній спільній діяльності віднаходиться істина в праві, твориться й реалізується право. Таке розуміння права і його розвитку властиве суспільствам із демократією як способом життя і правління.

У сучасній філософії права сформувалася певна класифікація способів трактування права, згідно з якою виділяють три типи праворозуміння: легістський, природно-правовий, лібертарно-юридичний.

Легістський тип праворозуміння походить від поняття легізм (з латинської *lex (legis)* – закон). Тут заперечується об'єктивна сутність права і визнається за правом абсолютна залежність від офіційної волі влади. Право ототожнюється зі законом як примусово й обов'язково встановлені владою норми. Таке розуміння права передбачає ігнорування правами

людини і громадянина, апологію влади і гіпертрофію її нормотворчих можливостей. У комплексному розумінні легізм є нормативним закріпленням авторитаризму. Цей тип праворозуміння походить з античності, коли владу обожнювали, і розвинувся в процесі цивілізованого поступу людства у юридичний позитивізм. Тут доречно згадати такі імена, як: Джон Остин, Бернхард Віндшейд, Семен Пахман, Пауль Лабанд, Карл-Магнус Бергбом, Ернст Цительман, Давид Грімм, Євген Васьковський, Ганс Кельзен та інші. Представники цього напрямку вважали єдино можливим і правильним лише державне, позитивне право на протиположність природному, т. зв. негативному праву (бо чітко не виписане, не визначене, не окреслене тощо). Юриспруденція, на думку позитивістів, має справу не з сутностями, а лише з правовими явищами, тому вона схильна бути лише формальною наукою про позитивне право. Основні методи цієї науки – спостереження і «точні» методи фіксації явищ, опис їхньої взаємодії та зв'язку (як у природничих науках), а не дослідження «метафізичних» першопричин явищ. Право з позиції юридичного позитивізму є сукупністю правил поведінки – норм, які дані об'єктивно і не потребують обґрунтування. Соціальним призначенням права є забезпечення соціального компромісу.

Розвиток юридичного позитивізму був пов'язаний із вищезгаданим ролі держави як форми втілення розуму і збільшенням за цих умов питомої ваги і значення державних нормативних актів у системі джерел права. Це була ідеологія захисту офіційного, наявного закономірності проти всілякого роду критично і опозиційно («непозитивно») налаштованих вимог і уявлень про «природне», «належне», «ідеальне», «розумне», «справедливе» тощо.

У сучасних ученнях сутнісні риси легізму як специфічного праворозуміння збереглися. До основоположних ідей та принципів легізму можна віднести такі:

- держава – це особлива цінність;
- етатистський патерналізм, тобто опікунське ставлення держави до людини;
- держава виступає єдиним суб'єктом права – вона його творить і застосовує;

- право розуміють як сукупність правил поведінки, що мають загальнообов'язковий характер, охороняються державою від порушень і містять у собі санкції, спрямовані на захист цих правил;

- право наділене примусово-владною сутністю, воно – втілення і вираження владно-державного веління;

- відстоюється ідея кратичної (силової, примусової) функції права;

- допускається мінімум моралі у праві;

- у гносеологічному аспекті акцентується увага на вивченні формально-логічної сторони права, а не змістової;

- людині відведено роль виконавця встановлених державою правил.

Природно-правовий тип праворозуміння (юснатуралізм) зосереджений на питанні співвідношення права і закону, однак єдиного погляду на вирішення цієї проблеми не запропонував. Умовно юснатуралізм – це вчення про «розумне право», «природне право», «ідею права», «справедливе право»; натомість позитивізм у праві – це концепція про «волевстановлене право», «позитивне право», «офіційне право», «державно-владні приписи». В такому разі можна сприймати природне право як суб'єктивне, свавільне владне веління, витоки якого нечіткі й незрозумілі, але насправді це явище об'єктивне, самостійне, має власну сутність, власну природу, пронизане принципом формальної рівності.

Хоч як дивно, юснатуралізм також започаткований у часи античності, коли мислителі наполягали на походженні права (справедливості) від космічного порядку, природного буття.

Сучасному природно-правовому типу праворозуміння характерні такі ознаки:

- право об'єктивне щодо закону в силу своєї природності, а закон є явищем штучним, суб'єктивним, тимчасовим;

- право є первинним і визначальним стосовно закону, який мислиться вторинним, похідним від права;

- право – це сукупність загальних принципів, які втілюють і відображають найважливіші життєві цінності, інтереси та потреби людей;

- метою права є справедливість як принцип космічного буття, абсолютного, універсального начала, як абсолютна цінність;

- через норми і принципи природного права індивідуальна правосвідомість пов'язує себе з космосом, з універсальними, загальними законами буття (натомість у легістському праворозумінні – лише з державою);

- природне право пов'язане з етикою та релігією;

- права людини на життя, свободу та власність вважаються такими, що «видані» людині розумом, природою та Богом і з'являються разом із появою людини на світ, а тому оголошені невідчужуваними (у позитивному праві ці права вважаються «виданими» людині державою в тій мірі і в тому порядку, в якому держава вважає за потрібне їх «видати». Держава, якщо вважає це необхідним, може їх і відібрати);

- через релігійно-метафізичне та етичне підґрунтя природне право пов'язує себе з культурою, багатьма її цінностями (позитивне право є радше явищем цивілізації, а не культури).

Ідеальний варіант для суспільства – коли природне і позитивне право збігаються. Саме така тенденція до їхнього зближення починає проявлятися в сучасному глобалізованому світі, адже інтеграційні процеси не оминають динаміки розвитку права також.

Лібертарно-юридичний тип праворозуміння наприкінці ХХ ст. сформулював російський філософ права В. Нерсисянц. Назва «лібертарний» із лат. *libertas* означає «свобода». Основні ідеї лібертарно-юридичного типу праворозуміння можна виокремити в таких положеннях:

- з одного боку, право – це міра формальної рівності, форма фактичних відносин, всезагальна справедливість;

- з іншого – це владна загальнообов'язковість у певному місці та просторі.

Інакше кажучи, попри акцентацію на владно-імперативній, вольовій сутності права, пріоритет надається формально-змістовому наповненню права свободою, рівністю і справедливістю. Саме це відрізняє право від закону: право – це об'єктивне, незалежне від законодавця явище, яке історично і логічно передує закону.

2.5. СТАТУС І ПІЗНАВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Як самостійна галузь знання і навчальна дисципліна, філософія права почала утверджуватися лише в період Нового часу, а саме – в епоху Просвітництва. Вже у XVII ст. філософію права як навчальну дисципліну почали викладати студентам західноєвропейських університетів. Приміром, у 1661 році в Гейдельберзькому університеті (Німеччина) Самуїл Пуфендорф (1632–1694 рр.) прочитав першу лекцію з філософії права. Пізніше (з 1811 р.) у цьому ж університеті читав свої лекції Г. Ф. Гегель. Хоча дехто вважає, що творцем філософії права є Гуго Гроцій (1583–1645 рр., нідерландський юрист, історик і політик), стверджуючи, що він першим відокремив вчення про право від політики, які до цього ототожнювалися. Так чи інакше, але у цій проблемі безперечно першість треба відвести саме німецькій класичній філософії, яка дала поштовх до виокремлення філософії права, що проявилось у працях Канта і Гегеля, а потім у впровадженні її як навчальної дисципліни.

Саме в епоху Просвітництва в науковий обіг ввійшли поняття «універсальне право» (Г. В. Лейбніц) та «цивільна філософія» (Т. Гоббс): перше стосувалося права, що базується не на римській праоснові, а на філософському його розумінні, а друге означало загальне вчення про державу, її походження, природу і право. Тому терміни універсальної та філософської юриспруденції були синонімами.

Перше, що треба включити в наше розуміння предмета філософії права, – це діалектику співвідношення складових права, котра становить сутнісну характеристику цього визначення, того, що відрізняє філософію права від інших предметів.

Але чи обмежується предмет філософії права його діалектикою? Чому не можна обійтися лише логікою чи діалектикою у вивченні права? Очевидно, тому що право є феноменом суспільним, але не просто суспільним, а вселюдським, гуманістичним. Тобто на право треба дивитися ще й із погляду його людиномірності: наскільки вплетене право в існування людини, наскільки є визначальним для цього існування. Те, що людина не може існувати поза правовим полем, – істина абсолют-

на: очевидно, інститут права виник не з появою держави, як це традиційно трактується, а ще до цього, у вигляді так званого «звичаєвого права», релігійного права, родового права тощо, які сьогодні вважаються джерелами права.

Про людиномірність права більшою мірою свідчать ті функції, які воно виконує у суспільстві. А це вже не тільки сутнісні, а й змістові його характеристики.

Скажімо, онтологічна – це спосіб своєрідного буття: людина не може існувати поза правовими відносинами. І право регулює ці відносини, підтримуючи їх на належному, оптимальному для суспільства рівні. Друга функція – гносеологічна, у ширшому плані епістемологічна: правові поняття і правові почуття виконують пізнавальну функцію і цим спонукають людину до відкриття нового знання, спрямовують її у майбутнє. Третя – аксіологічно-культурологічна функція – дає уявлення про цінність права. І суть виховної функції – правове виховання є ідеологічним моментом права.

Назагал все це дає можливість зробити висновок, що право є світоглядним феноменом. Тобто право озброює людину узагальненою системою поглядів на світ і в цьому плані підпорядковане філософії. Іншими словами, предметом філософії права є вивчення світоглядної природи права, що цілеспрямовано не вивчається іншими дисциплінами. Завдяки цьому філософія права виконує світоглядну функцію, а значить, і методологічну.

Тобто філософія права озброює правову науку пізнання і правову діяльність найбільш загальними, визначальними, відправними орієнтирами. Тому цілком доцільно і правомірно говорити про філософсько-правові засади як методологію теорії держави та права, оперативної-розшукової діяльності, кримінального права тощо.

Окремо хотілось би наголосити ще на одній суттєвій характеристиці предмета філософії права. Саме філософія права, на нашу думку, глибинно виявляє і розкриває таємницю права, а саме – його найбільш консервативну (у позитивному значенні) природу, спрямовану на захист людського існування. Право покликане служити його стабільності й безпеці. Іншими словами, предметом філософії права також виступає

право як безпекозабезпечувальний чинник суспільства. Розмови про так зване «революційне право» є не що інше, як спекулятивні софізми. Тут радше право підмінюється політикою.

Для повноти розуміння предмета філософії права важливо з'ясувати, до якої галузі наук вона належить: філософських чи юридичних, оскільки має ознаки і перших, і других. Фактично це проблема зв'язку між філософською та правовою парадигмами людського буття.

Проаналізуємо різні на них погляди.

Перший – традиційний підхід, що походить від гегелівського трактування філософії права як складової циклу філософських дисциплін. Отже, це філософська наука, що вивчає феномен права.

Другий, на перший погляд, діаметрально протилежний, підхід відносить філософію права до циклу юридичних дисциплін як частину правознавства. Наприклад, О. Шмоткін вважає, що філософія права – це юридична наука про сутнісні закономірності виникнення, розвитку і функціонування правових явищ [24, с. 10].

Є ще й третя позиція, коли автори, відходячи від вказаного монізму (філософського чи правового), вважають філософію права суміжною, стиковою дисципліною, яка функціонує на межі філософії та юриспруденції або яка у межах правознавства тісно пов'язана з теорією права і соціологією права [20, с. 25].

На думку харківського вченого В. Бачиніна, філософія права – це міждисциплінарна галузь знань, що поєднує пізнавальні зусилля філософії, юриспруденції, соціології, психології та інших соціогуманітарних дисциплін у дослідженні сутності правових реалій, аналізу причинно-наслідкових зв'язків, якими вони поєднані з онтологічно-метафізичними першоначалами буття [1]. Як бачимо, і такий, нібито інтеграційний, підхід все одно штовхає до моністично-юридичного розуміння філософії права.

Не будемо детально вдаватися в причини цієї дихотомії. Зауважимо тільки, що філософія права за своїм походженням справді має синтетичний характер (всьяке нове знання за своїм походженням синтетичне), бо вона синтезує філософське і

правове (юридичне) бачення світу. Але цей синтез протягом століть (якщо не тисячоліть, бо філософія права, як відомо, була представлена ще у творах Платона й Аристотеля), конституювався у відносно самостійну галузь знань, яку не можна беззаперечно віднести тільки до філософії чи тільки до юриспруденції.

Сьогодні філософія права – це самостійна наука і навчальна дисципліна з притаманними саме їй закономірностями і передусім з її особливою предметною визначеністю. Причому можна визначити предмет філософії права у широкому розумінні як вивчення діалектики правових явищ, у вузькому – як розкриття основних, найбільш загальних закономірностей виникнення, функціонування та перспектив розвитку права.

Об'єктом філософії права залишається право як складний, багатофункціональний соціальний інститут. І саме це визначає предметне багатство його вивчення: право досліджують чимало наук. Специфіка ж філософсько-правової предметності, навіть якщо тільки зовнішня, формальна, полягає у єдності двох рефлексій – філософської та юридичної. Змістово ж – це унікальні предметні особливості, сутнісні риси яких зумовлені синтезом філософії як форми суспільної свідомості, з одного боку, і правосвідомості – з іншого.

З огляду на це кожний дослідник з урахуванням свого професійного чи наукового інтересу додає певну специфіку до предмета вивчення філософії права. Дисциплінарний статус цієї галузі знань залежить також від наукових напрямів і концепцій, з боку яких здійснюється дослідження права (тож формуються підходи з методами соціальної філософії, антропології, екзистенціалізму, феноменології, герменевтики, психоаналізу, семіотики, прагматики тощо).

М. Козюбра вважає, що філософія права, на відміну від юридичної науки, не вивчає і не пояснює право як факт, як те, що існує в реальності, а прагне до розуміння, світоглядного осмислення того, яким право повинно бути [6, с. 28]. Фактично філософія права, синтезуючи наявні концепції праворозуміння, дає поштовх до осмислення і сприйняття вищої цінності права, відтворення його гуманістичної місії в реальному житті.

Ю. Шемчушенко обґрунтовує підвищення соціальної ролі права у регулюванні суспільних відносин. Ідеться про нові підходи до визначення самого поняття права і механізмів його ефективної реалізації, про первинність принципу верховенства права у суспільному житті. Для цього потрібна відповідна методологічна основа [22, с. 7].

Філософія права є фактично єдиною навчальною дисципліною, з тих, що викладаються юристам, яка може допомогти майбутнім фахівцям у розвитку критичного і абстрактного мислення, рефлексивних здібностей, навиків філософсько-правового осмислення процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві, у пошуку шляхів виходу з критичного стану справ на шляху до прогресу, до гуманізації суспільних відносин. Адже теперішні філософсько-правові дослідження безпосередньо можуть бути спрямовані на вирішення практичних проблем і завдань сучасного державотворення.

Можна з упевненістю стверджувати, що на сьогодні філософія права як наука та навчальна дисципліна має значні перспективи розвитку. Реалізація потенціалу філософії права у розв'язанні актуальних проблем сучасного право- та державотворення в Україні значною мірою залежить від повного та всебічного представлення її засад і доробку. Філософсько-правові дослідження мусять бути спрямовані на аналіз проблем природного права, антропології права, співвідношення права, моралі, релігії та інших форм суспільної свідомості, специфіки концепцій видатних представників класичної та сучасної філософсько-правової думки та утвердження філософії права у сучасному гуманітарному знанні.

Цілком очевидно, що вміння усвідомити високий гуманістичний зміст своєї діяльності, по-філософськи обґрунтувати свою теоретичну позицію і прийняте практичне рішення є ознакою високого професіоналізму і громадянської чесності юриста. Спроби вирішувати фундаментальні теоретичні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування призводять, як правило, до релятивізму або догматизації.

Філософія не ставить собі за мету пропонувати вирішення конкретних юридичних проблем, але вона може допомогти юристові чіткіше усвідомити власну позицію, упорядкува-

ти отримані знання, по-новому глянути на свій предмет у контексті ширшого, філософського підходу, а також побачити в зовсім новому світлі державно-правові закономірності і форми їхнього прояву в окремих сферах життя суспільства.

Вивчення філософії права істотно сприяє фундаменталізації освіти майбутніх юристів, їхньому розвитку як самостійно мислячих, політично незаангажованих громадян. Можна приєднатися до позиції відомого британського філософа права Г. Харріса, який стверджує, що філософія права «не є частиною підготовки юриста як юриста, її існування пов'язане з більш важливою метою – підготовкою юриста як громадянина і громадянина як критика права» [19].

У сучасному світі дедалі частіше гуманітарні науки загалом і філософію права зокрема розглядають як супровідні, додаткові, а іноді навіть розцінюють за залишковим принципом (якщо залишається вільний час чи бажання, тоді можна приділити увагу і їм). Цей підхід пояснюється відсутністю «користі» від таких (у нашому випадку – філософсько-правових) знань. Цікаву думку стосовно того, чого може навчити філософія, висловив український філософ і письменник Т. Лютий [7]. Наведемо деякі його міркування.

Якщо ти не демонструєш прикладних функцій певної науки через готові формули, тебе не будуть готові слухати, бо тебе просто хочуть сприймати як функцію транслявання знаково-сміслової продукції. Але ж, додержуючи позиції французького історика античної філософії П. Адо, слід визнати, що філософія для давніх філософів була не абстрактною скарбницею знань, а мистецтвом жити. Тож філософію треба сприймати не тільки як дисципліну, в якій порушено питання «чому є дещо, а не ніщо?», а як особливий тип знання з перетворення особистості (як навчитися докладати зусиль, аби змінитися самому). Тоді філософія стає особливою практикою духовних вправ, керованих розумом. Головна її інтенція – пізнавати не тільки світ, а й себе (усвідомити свій спокій і свободу, пристрасті й турботи, прагнути контролювати свої страхи). Для цього треба навчитися читати і слухати, розмірковувати подумки й вести діалог (навіть зі собою), бачити вади й розуміти способи їх подолання.

2.6. СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

За своєю структурою філософія права близька до структури загальної філософії. Тому можна виокремити такі основні розділи філософії права, як-от:

1) онтологія права, у межах якої досліджуються проблеми природи права і його основ, буття права і форм його існування, взаємозв'язку права зі соціальним буттям і його місця у суспільстві;

2) гносеологія права, де вивчаються особливості процесу пізнання у сфері функціонування права, основні етапи, рівні і методи пізнання права, проблема істини у праві, а також правова практика як критерій правової істини;

3) аксіологія права, що досліджує цінність як визначальну характеристику правового буття, спосіб буття цінностей у праві, аналізує основні правові цінності (справедливість, свободу, рівність, права людини і т.ін.), їх «ієрархію» і способи реалізації в умовах сучасної правової реальності, співвідношення права з іншими формами цінностей;

4) антропологія права, у якій розглядаються антропологічні основи права, поняття «правова людина», права людини як вираження особистісної цінності права, а також проблеми статусу інституту прав людини в сучасному суспільстві, права людини в конкретному соціумі, співвідношення особистості і права й т.ін.;

5) праксеологія права, яка вивчає філософські проблеми юридичної практики та галузеві аспекти, наприклад, конституційного права (правову державність, поділ влади, конституційну юрисдикцію), цивільного права (договір і зрівняння збитків і прибутку, власність), процесуального і кримінального права та ін.

Як і будь-яка інша наука, філософія права виконує певні функції. Серед них найважливішими вважають: світоглядну, методологічну, відображально-інформаційну, аксіологічну, дидактичну.

Світоглядна функція філософії права полягає у формуванні в людини загального погляду на світ права, правову реальність, тобто на існування і розвиток права як одного зі способів людського буття. Ця функція у певний спосіб вирішує пи-

тання про сутність і місце права у світі, його цінності і значущості в житті людини і суспільства загалом, чи іншими словами, формує філософсько-правовий світогляд людини.

Методологічна функція філософії права полягає у формуванні чітких способів пізнання права, що сприяють розвитку юридичних досліджень. Для цього філософія права розробляє методи і категорії, за допомогою яких і проводяться конкретні правові дослідження. Узагальненим вираженням методологічної функції права є оформлення наявного знання про право у вигляді способу його осмислення як змістово-значеннєвої конструкції, що обґрунтовує його основні ідеї.

Відображально (відтворювально)-інформаційна функція забезпечує адекватне відображення права як специфічного об'єкта, виявлення його суттєвих елементів, структурних зв'язків, закономірностей. Це відображення синтезується в правовій картині чи реальності «образу права».

Аксіологічна функція філософії права передбачає розробку уявлень про правові цінності (такі як свобода, рівність, справедливість), а також про правовий ідеал, та інтерпретацію з позицій цього ідеалу правової дійсності, критику її структури і станів.

Дидактична (виховна) функція філософії права реалізується в процесі формування правосвідомості і правового мислення, через розробку власне правових установок, зокрема такої важливої якості культурної особистості, як орієнтація на справедливість і повага до права.

Зазначимо відразу, що правовий феномен є багатим, поліфункціональним за своєю природою. З погляду філософії, функція означає спосіб поведінки предмета, явища тощо, хоча більшість авторів окреслюють функції права як «основні напрями правового впливу на сучасні відносини з метою їх упорядкування» [20, с. 225], наголошуючи водночас, що термін «функціонування права» означає дію права в житті суспільства. Як бачимо, ці визначення не суперечать одне одному і значною мірою збігаються.

Назагал, класифікуючи функції права, більшість дослідників переважно поділяють їх на дві великі групи: загальносоціальні та спеціально-соціальні (юридичні). Звісно, філософію

права насамперед цікавлять загальносоціальні функції, в яких розрізняють, за О. Скакун, інформаційну, орієнтаційну та виховну [17, с. 225–226]. Формами висвітлення цих функцій називають: правову інформацію, правомірну поведінку і правове навчання.

Вважаємо, що такий поділ є дещо умовним, оскільки інформативна функція також передбачає виховний вплив, а орієнтаційна є інформативною. До того ж, зводити виховну функцію лише до правового навчання неправомірно і з точки зору логіки, і особливо сучасної педагогіки, в якій навчання розглядається лише як засіб, хоча й важливий, виховання.

Зі свого боку, спеціально-соціальні (юридичні) функції поділяють на дві підгрупи: регулятивну та охоронну. Регулятивну також розглядають у двох ракурсах – статичному і динамічному. Деякі автори й охоронну функцію називають регулятивною.

Звичайно, цей теоретико-правовий підхід слід доповнити філософсько-правовим. Хоча б тому, що включення регулятивної функції права до спеціально-соціальної групи звужує його місію, бо право, на нашу думку, є не тільки і не стільки юридичним регулятором, скільки соціальним. Тобто це регулятор дещо ширшого плану.

Але ще більше потребує філософсько-правового аналізу з'ясування місця та ролі в системі права його охоронної функції. Точніше – правоохоронної. По-перше, ми категорично не згодні зі зведенням її лише до групи спеціально-соціальних регуляторів. Вважаємо, що вона виконує і загальносоціальну функцію, оскільки охоронний чинник є змістовим стрижнем забезпечення безпеки суспільства загалом, його самозбереження. По-друге, не можна обмежувати охоронну функцію лише заборонно-дозвільними вимогами, як це робить О. Скакун [17, с. 227]. Адже в такому разі втрачається запобіжний аспект охоронних дій.

Взагалі це питання класифікації функцій права становить важливу проблему філософії права, досі не вирішену, на нашу думку, через критеріальну невизначеність цієї класифікації. Можливо, таким критерієм слід запропонувати діяльнісний підхід, тобто діяльнісну природу права. Якщо функції – це спо-

сіб дії, то очевидно, що арбітром у процесі класифікації функцій права повинна бути діяльність. В останній же, як відомо, розрізняють правотворчу, правозастосовну, правовиконавчу тощо. Діяльнісний підхід дає змогу у такий спосіб поєднати загальносоціальні і спеціально-соціальні функції, що важливо з практичної точки зору (наприклад, коли йдеться про діяльність правоохоронних органів).

Як відомо, зміст діяльності неможливий без її основних регуляторів, тобто принципів діяльності. До основних принципів права відносять: верховенство права, законність, демократизм, справедливість і гуманізм. Тут слід зупинитися на з'ясуванні сутності принципів, окреслити дефініцію цього поняття. Поняття принципу є філософською категорією, загальнотеоретичним постулатом, який у концентрованому вигляді акумулює практику, в цьому випадку – практику правовідносин. Іншими словами, в принципах у згорнутому, концентрованому вигляді уособлюється правова реальність, тобто правотворча, правозастосовна, правовиконавча діяльність.

Отже, в принципах (попри те, що вони є найбільш абстрактними узагальнюючими чинниками) насправді представлена вся конкретна правова практика. Звідси впливає особлива місія правових принципів – бути регулятивними методологічними чинниками для всієї правової реальності: висхідними, визначальними, вирішальними критеріями правової поведінки.

Ось чому більшість дослідників відносять принципи до сфери правосвідомості. Але, оскільки у правосвідомості, як і в будь-якій діяльності, є два рівні: повсякденно-буденний і теоретично-ідеологічний, то принципи належать, безумовно, до ідеологічної сфери. Тобто має йтися не просто про правові принципи, а про принципи правової ідеології.

Тому ніяк не можна погодитися з твердженням П. Д. Пилипенка про те, що принципи права є «первинними відносно права» [13], що вони виникли до правової реальності. Але ж, як зазначалося вище, принципи як теоретичний феномен є відображенням, копією цієї реальності як оригіналу. А копія не може бути первинною стосовно оригіналу. Інша річ, що принципи, будучи узагальненням у стисло концентрованому вигляді всієї

правової практики, виконують прогностичну, методологічно-орієнтаційну функцію у праві. Але це лише тому, що вони вже обтяжені, наповнені правовою практикою.

Звідси випливає і вирішення проблеми співвідношення об'єктивного та суб'єктивного, навколо якої триває дискусія. Одні вчені підкреслюють об'єктивну зумовленість принципів права; інші, навпаки, стверджують, що принципи права є породженням суспільної свідомості, тобто мають суб'єктивну природу. Вважаємо цю дихотомію дещо штучною, бо принципи правової ідеології є об'єктивними за своїм походженням і змістом та водночас суб'єктивними за формою, оскільки декларуються, вимагаються до виконання державою та іншими суб'єктами правової діяльності.

У наш час актуалізувалися завдання обґрунтування цілісної концепції права, яка могла би поєднати підходи основних правових шкіл і напрямів. Важливим є не просто вивчення, а осмислення і утвердження в реальному житті основоположних принципів права, ідей добра, гуманізму та справедливості. Аналізуючи погляди різних авторів на предмет філософії права, неважко помітити, що всі вони пов'язують право з буттям людини, духовними та культурними цінностями.

Список використаних джерел

1. Бачинін В. Філософія права: підруч. для юрид. спец. Вищ. навч. закл. освіти / В. Бачинін, М. Панов. – К.: Ін Юре, 2002. – 472 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К.: Юніверс, 2000. – 330 с.
3. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: в 11 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; К.: Глобус, 1955. – 2003.
4. Жоль К. До питання про предметну область і методи сучасної філософії права / К. Жоль // Проблеми філософії права. – Т. 1. – 2003. – С. 83–86.
5. Козловський А. А. Право як пізнання: вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с.
6. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права) / М. І. Козюбра // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 27–32.
7. Лютий Т. Чого може навчити філософія? // Український тиждень. – 2017. – № 52 (476). – С. 45; Лютий Т. В. Розумність нерозумного. – К.: ПАПАПАН, 2007. – 420 с.

8. Максимов С. І. Філософія права як сфера співпраці юристів і філософів / С. І. Максимов // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 33–36.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 18. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1960. – 473 с.
10. Мадіссон В. Онтологія приватного права / В. Мадіссон // Право України. – 2001. – № 1. – С. 29–34.
11. Нерсесянц В. С. Философия права: учебник для вузов / В. С. Нерсесянц. – М.: Норма, 2005. – 656 с.
12. Петрова Л. В. Нариси з філософії права: навч. посібник / Л. В. Петрова. – Х., 1995. – 258 с.
13. Пилипенко П. Д. Проблеми теорії трудового права: монографія / П. Д. Пилипенко. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 1999. – 214 с.
14. Подковенко Т. О. Роль філософії права у системі сучасного гуманітарного знання / Т. О. Подковенко: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми гуманітарних наук», Польща, 2010. – С. 51–55.
15. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології / П. М. Рабінович // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 22–26.
16. Савенко В. В. Закон у структурі правової реальності: монографія / В. В. Савенко. – Тернопіль: Астон, 2015. – 460 с.
17. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун. – Х.: Еспада, 2006. – 776 с.
18. Сливка С. С. Предметна першість у юридичній науці: монографія / С. С. Сливка, Т. З. Гарасимів, А. С. Романова, О. Л. Чорнобай. – Львів: Ліга-прес, 2015. – 360 с.
19. Філософія права / за ред. О. Г. Данильяна. – Х.: Право, 2014. – 208 с.
20. Філософія права: навч. посібник / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
21. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. – 2-ге вид. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 320 с.
22. Шемшученко Ю. С. Актуальні проблеми філософії права / Ю. С. Шемшученко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 7–9.
23. Шкода В. В. Вступ до правової філософії: підручник / В. В. Шкода. – Х., 1997. – 223 с.
24. Шмоткін О. В. Теорія держави і права: підручник / О. В. Шмоткін. – К.: Нац. акад. СБУ, 2016. – 432 с.

Тема 3

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Мета: сформувати уявлення про діалектику як логіку та розкрити методологію дослідження правових явищ і технологію її запровадження у гносеологічно пізнавальну сферу права.

Інформаційний обсяг: Принципи діалектики та метафізики (формальної логіки) у праві. Їх основні та неосновні закони (парні категорії) як інструмент пізнання правових явищ, що становить стратегічно-методологічний підхід. Технологія (алгоритм) застосування діалектики у праві як тактичне доповнення її стратегії пізнання правових явищ.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Діалектична природа методології права.
2. Принципи діалектики та засадничі її положення.
3. Природа юридичних суперечностей з позиції діалектики.
4. Кількісно-якісні зміни у праві як ступені його генези.
5. Зміст (необхідність і свобода) права як суспільного феномена.
6. Сутнісні характеристики права: ретроспективний та сучасний аналіз.
7. Технологічно-процедурна сторона методології філософії права.
8. Раціоналізм та ірраціоналізм як методологічні підходи до розуміння права.
9. Психологія як методологічний підхід до розуміння права.
10. Лібералізм і комунітаризм як методологічні підходи до розуміння права.

Постановка проблеми. Питання методології філософії права, як і визначення її предметності, залишається найбільш спірним, однозначно не визначеним. Одна з причин цього суто об'єктивна, адже філософія права – це наука, так би

мовити, гранична. Вона тематично межує між двома формами суспільної свідомості – філософією та правом і не може не нести в собі відбитку цього межового існування. Звідси впливає перший (дещо наївний) підхід до методології як подвійної парадигми, підпорядкованої окремо законам філософії і параметрам права.

Другий підхід – найпоширеніший, обстоює ідею зв'язку між цими методологіями. Але специфіка цього зв'язку, розуміння його природи неоднозначна. З одного боку – це зв'язок типу тотожності, збігу, який спонукає розглядати категорії філософські і категорії правові як однотипні, що, звичайно, не відповідає істині, оскільки ці категорії різні насамперед за обсягом: філософські – найбільш загальні, правові – обмежені правовою реальністю. З іншого боку – це зв'язок відмінностей (суттєвих і несуттєвих), що дає підстави вважати філософські категорії змістом філософсько-правової методології, а категорії права – формою цього змісту, що частково правильно, оскільки у правовій сфері проявляються філософські закономірності.

Але ж правова реальність є сферою проявів не тільки законів діалектики, вона має свої специфічні методологічні можливості, які є унікальними щодо інших методологічних парадигм. Тому пропонується інше бачення шляхів вирішення цієї проблеми.

Віднедавна науковці та юристи-практики дедалі частіше звертаються до діалектики як методології пізнання права. Про це йдеться, зокрема, у підручнику з теорії держави та права О. Скакун, яка підкреслює, що «основним методом юридичної науки є філософська діалектика (матеріалістична та ідеалістична)» [19, с. 6]. Хоча поділ діалектики на матеріалістичну та ідеалістичну явно застарілий.

У підручнику зі загальної теорії держави і права за редакцією В. Цвіка та О. Петришина також зазначено: «Зберігає за нинішніх умов свою цінність діалектична методологія дослідження державно-правових явищ. Її основою виступають принципи і закони діалектичної логіки. Діалектичний підхід передбачає необхідність всебічного вивчення держави і права

як явищ, що знаходяться в динаміці та постійному оновленні, пов'язаних з іншими соціальними чинниками – економікою, політикою, духовними сферами» [7, с. 28]. Однак при цьому зміст дії діалектичних принципів у праві не розкривається.

Дещо ґрунтовніше цей підхід розкрито у підручнику з кримінального права за редакцією В. Сташиса та В. Тація, де роз'яснюються закони діалектики і визначається специфіка їхньої дії у кримінально-правовій сфері. Зокрема, вказується, що «діалектичний закон про загальний універсальний зв'язок дає можливість розглядати кримінальне право не як самостійне, не пов'язане ні з чим явище, а простежити його численні зв'язки із соціальними процесами, сутністю держави, співвідношенням з іншими галузями права» [15, с. 23].

Гадаємо, досить детально розуміння філософсько-правової методології навів В. Бачинін в «Енциклопедії філософії і соціології права». Він відстоює ідею трьох філософсько-правових методологій: метафізичної, природно-правової та методології юридичного позитивізму [2, с. 460–469]. Вважаємо, що такий підхід не є науковим, оскільки спростовує реальну наявність єдиної методології філософії права. Скажімо, у ньому відсутній єдиний критерій, за яким здійснено цей поділ, а стосовно першої – метафізичної – методології не зовсім зрозуміло, що має на увазі автор: сприймає її як синонім філософського підходу, що характерно для західної філософії, чи під метафізикою він розуміє антидіалектику?

В. Нерсисянц відзначає двоконцептність філософії права, а відтак, і її методології. З одного боку, він позиціонує її як особливу філософську дисципліну, що керується філософською методологією, з іншого – як таку філософію права, що розроблена з позицій юриспруденції, тобто керується суто правовою методологією [16, с. 15].

Тож здебільшого українські дослідники філософії права апелюють до діалектики як методу розгляду тих чи інших філософсько-правових явищ, однак суті цього методу, надто його процедурних моментів, у праві не розкривають. Наведено власні міркування з приводу цього.

3.1. ПРИНЦИПИ ДІАЛЕКТИКИ ТА МЕТАФІЗИКИ (ФОРМАЛЬНОЇ ЛОГІКИ) У ПРАВІ

Питання принципів будь-якої діяльності, зокрема у правовій сфері, доволі складне, і його вирішення потребує серйозного теоретичного аналізу. У філософії права вже були спроби відповіді на це запитання, однак ці відповіді є дещо суперечливі і далекі від діалектичного їх розуміння.

Попри це вказана проблема не менш важлива, ніж теоретичні пошуки істини, оскільки саме принципи виступають головними регуляторами пізнання та діяльності і є висхідними, визначальними та основоположними її характеристиками. Тобто принципи в концентрованому вигляді відображають зміст тієї чи іншої діяльності, і тому їх виокремлення й аналіз виступають ключовим моментом дослідження. Особливо це важливо для філософії права, яка визнана методологічним чинником вивчення правових явищ. На нашу думку, саме діалектичні принципи незалежно від їхньої теоретичної (матеріалістичної чи ідеалістичної) природи виконують стратегічну функцію дослідження права і тому обрані об'єктом цього дослідження.

Слід згадати пізнавальну статтю С. Сливки, в якій розглядаються філософські принципи у праві [20]. Сюжетом статті є детальна класифікація цих принципів на буттєві (онтологічні) та пізнавальні (гносеологічні), з чим варто погодитися, оскільки природа принципів подвійна – пізнання та діяльність. Але, з іншого боку, ця стаття містить досить багато спірних положень, зокрема щодо «метафізичності» філософії права [20, с. 90], а також стосовно кваліфікації принципів як трансцендентних, інтелігібельних, феноменологічних, рефлексивних і т. ін. [20, с. 89], що, ми вважаємо, є не зовсім логічним.

Що стосується власне принципів діалектики та метафізики у праві, то публікації з цього питання, на жаль, відсутні. Хоча у філософській нормативній літературі ця проблематика розкрита доволі повно, зате правова сфера, на нашу думку, ще залишається осторонь діалектико-методологічного впливу. Для чіткішого розуміння цього впливу філософський аспект проблеми подано у науково-популярному стилі.

Оскільки ми розглядаємо принципи діалектичного і метафізичного методів, то, вважаємо, доцільно сказати дещо про діалектику взагалі, а також про методологію філософії права.

Щодо діалектики. За трьохтисячолітній період існування філософської і правової думки людство в особі своїх видатних учених, висуваючи ті чи інші теорії та концепції пізнання, концентрувало свою увагу на розробці способів, прийомів, принципів цього пізнання. Іншими словами, відшукувало метод як шлях пізнання. Внаслідок цього були розроблені і запропоновані до використання два найбільш загальні, тобто філософські підходи осягнення дійсності – змістовий та формально-логічний. Змістовий отримав назву діалектики, формально-логічний – метафізики.

Змістово-діалектичний підхід витримав випробування часом, хоча й зазнав спроб його дещо обмежити. Відомі трактування діалектики як матеріалістичної (К. Маркс) або ідеалістичної (Гегель) її вводили в прокрустове ложе «негативної» діалектики (Т. Адорно), навіть «трагічної» діалектики (П. Тіліх). Але попри все це діалектика була і залишається універсальним методом пізнання, причому пізнання саме як процесу розсудливо-розумової діяльності людини, а не її поведінки в бутті. Наголошуємо на цьому тому, що доволі часто в повсякденному житті вживаються терміни «діалектика буття», «діалектика світу», які є софістичними поняттями. В цьому полоні опинилися і радянські видавці книги Ф. Енгельса «Діалектика природи» (1925 р.), хоча твору під такою назвою у автора немає, а зміст цієї книги розкриває не діалектику природи та суспільства, природного чи соціального буття, а діалектику мислення.

Нагадаємо, що термін «діалектика» походить із грецької *dialogo* і означає мистецтво ведення бесіди, суперечки (очевидно, тому, що суттю діалектики, її ядром виступають протилежності).

Звідси можна вивести *два основні принципи діалектики* як висхідні, основні її положення: перший – всезагального руху, розвитку; другий – всезагального зв'язку. Тобто всі предмети, явища належить розглядати як такі, що перебувають у постійному русі, становленні, зміні й до того ж взаємопов'язані

і взаємодіють між собою. Отож ці принципи не визнають ні абсолютного спокою, ні абсолютної ізоляції.

Водночас принципи руху, розвитку не зводяться в діалектиці до релятивізму, який, абсолютизуючи змінність, не визнає навіть відносності спокою. Тут показовою є позиція давньогрецького філософа Кратіла, який, на відміну від Геракліта, стверджував: в одну і ту ж річку неможливо ввійти не лише двічі, а навіть один раз, оскільки вода змінюється, і фактично, навіть у процесі руху, входиш в іншу річку. В цьому випадку абсолютизується плинність і відкидається навіть відносне розуміння сталості.

Вказуємо на ці особливості тому, що одним із варіантів співвідношення руху та спокою є взаємозв'язок процесу і результату. Наприклад, в історичному дослідженні ця діалектика особливо важлива, її формулюють як співвідношення історичного і логічного, де історичне – це процес, а логічне – його результат.

Такий підхід не менш важливий і в процесі дослідження права, коли цю діалектику можна назвати співвідношенням змінності та сталості законів і правових норм. З одного боку, сталість означає фіксацію того, що досягнуто, і виступає інструментом регулювання. Однак сталість має право на життя лише в контексті змінності, тобто не лише фіксації наявного, а фіксації, так би мовити, з «претензією» на те нове, що має бути у праві уже виходячи з цього наявного як фундаменту для майбутніх змін. По суті, це ілюстрація механізму розвитку права, де сталість є не абсолютною, а відносною, окремим випадком змінності.

Одним із прикладів цього є визначення, скажімо, принципів законності, викладених сучасним представником концепції природного права Л. Фуллером, коли сталість виступає змістом цих принципів, особливо останніх у його переліку. Приміром, науковець пише: «1. Закони повинні мати загальний характер. 2. Закони мають бути оприлюднені. 3. Ухвалення законів, що мають зворотну дію, слід звести до мінімуму. 4. Закони мають бути зрозумілими. 5. Закони не повинні бути суперечливі. 6. Закони не повинні вимагати дій, що виходять за межі спроможностей тих, хто має дотримуватися їх. 7. Закони

повинні бути відносно постійними. 8. Повинна існувати відповідність між формулюванням законів і реальним застосуванням їх» [24, с. 29].

І водночас Л. Фуллер вбачає в цих принципах можливість змінності, тобто усвідомлює сталість як відносну категорію. Загалом він говорить про принципи законності і вимоги їх дотримуватися. І вже в першому принципі («закони повинні мати загальний характер») він фактично визначає принципову природу права – його обов'язковість, на відміну від інших форм свідомості, де цієї обов'язковості немає. Очевидно, це перший атрибутивний принцип права як соціального явища, і лише права, що становить його сутність. У такому разі обов'язковість виступає втіленням сталості: обов'язково дотримуватись чогось можна лише в тому випадку, коли воно відносно зафіксоване, тобто певний час зберігає незмінність, стабільність. Що ж стосується релятивізму, то на буденному рівні – це демонстрація бурхливої, але безплідної, безрезультатної діяльності.

Стосовно принципу всезагального зв'язку, то його також не слід абсолютизувати, оскільки в реальності існує певна ізоляція як відокремленість, самостійність, автономність існування, своєрідна відносна замкнутість. Але абсолютизація замкнутості веде до заперечення ролі об'єднуючого конструктивного чинника і фактично відкидає зв'язок як принцип. Прикладом цього є абсолютизація у правознавстві поняття «правового поля», яке розглядається лише в межах правової реальності, і відкидається контакт із іншими «полями»: моральним, етичним, економічним, політичним тощо. Хоча саме зв'язок між ними і є однією з умов розвитку правового поля.

Попри два основні принципи діалектики (руху та зв'язку), не менш важливим є *третій принцип* – саморуку, самозв'язку. Суть його полягає в тому, що все суще, все, що перебуває у русі та становленні, виникло і розвивається в силу внутрішніх начал, що знаходяться у самих явищах, предметах, а не привнесені ззовні. Це дає можливість спростувати містифікацію походження права та держави як дарунку, посланого надприродною силою. Насправді кожний правовий феномен має реальні коріння, головним із яких є внутрішня потреба людини

у реалізації її волі до самоіснування, що проявляється у праві як способі регулювання цього існування.

Щодо метафізики. До основних принципів метафізичного методу пізнання у праві, що зовні начебто протилежні діалектичним, відносимо принципи абсолютного спокою (нерухомості), абсолютної ізоляції (вакууму), зовнішнього поштовху як причини всього, що існує.

Принцип абсолютного спокою передбачає, що все в природі та суспільстві одного разу виникло (створено) й існує без змін. Попри зовнішню абсурдність цього твердження зауважимо, що воно має певний сенс і гносеологічну основу. Наприклад, категорією абсолютного спокою послуговуються для фіксації одного з об'єктивних моментів дійсності – хоч як це дивно, того ж руху, тільки поелементно, поетапно. Йдеться не про фіксацію самої «рухливості», яка, звісно, присутня (бо це релятивізм), а про схоплення, фіксацію в рухливості того окремого моменту, який є показником сталості, незмінності, постійності.

Вважаємо, що цей момент, метафізичний за формою, насправді є діалектичним, бо він слугує гносеологічною засадою розуміння права як одного з найбільш постійних, сталих феноменів суспільного життя, яке фіксує, закріплює відносини, що склалися у суспільстві, і надає їм статусу загальнообов'язкових правил поведінки.

Якби ми не могли схоплювати, фіксувати в цій постійній рухливості моменти спокою, ми не могли би здійснювати пізнання взагалі і створювати той чи інший понятійний апарат. Тому, коли йдеться про право як консервативний феномен порівняно з іншими формами суспільної свідомості, це не негативізм, а навпаки, та конструктивна особливість права, яку можна трактувати як гносеологічну основу стабільності суспільних відносин.

Щодо *принципу абсолютної ізоляції*, то в ньому також фіксуються елементи реальної дійсності. Якщо додержувати лише принципу абсолютного зв'язку, то не можна побачити своєрідність будь-якого предмета, тобто того, що відрізняє його від інших, робить його особливим, саме таким, а не іншим. Гносеологічна цінність цього моменту полягає в тому, що він дає

можливість за загальними закономірностями розвитку побачити окреме, його унікальність, специфіку. Іншими словами, у пізнанні відбувається абстрагування від загального, концентрація на окремому, ізольованому від решти. Тобто поряд із закономірністю, що все зі всім пов'язане, паралельно діє інша закономірність – кожен предмет чи явище у природі та суспільстві має свою обмеженість, автономність існування, яка є унікальною.

Цей момент у гносеологічному контексті вимагає від суб'єкта дослідження певної ізоляції об'єкта вивчення, концентрації на його внутрішніх структурно-функціональних параметрах. Скажімо, у вивченні окремої норми закону слід абстрагуватися від інших норм, зосередивши зусилля на виявленні глибинних, зовні невідомих особливостей цієї норми, а це дає можливість не лише об'єктивно висвітлити її зміст, а й досягти унікальності самого дослідження, що означатиме і його певну новизну. Крім цього, процедура дослідження, його логічна послідовність вимагають ніби «вирвати» об'єкт дослідження з численної системи зв'язків та опосередкувань, що робить його відносно ізольованим.

Третій принцип метафізики – зовнішнього поштовху як причини всього існуючого. З практичної точки зору, у повсякденному бутті цей зовнішній чинник справді існує: все здійснюється під впливом чогось. М'яч не полетить, якщо його не вдарити, закон не буде прийнятий, якщо в ньому не буде практичної потреби і волі законодавця тощо. Але продовження цього міркування за наведеною логікою доводить до висновку, що вся реальність і навіть ірреальність зобов'язані своїм існуванням волі зовнішньої сили. Однак абсолютизація ролі зовнішньої сили як джерела руху і розвитку відкидає значення внутрішніх чинників цього процесу, які, на нашу думку, є головними, вирішальними. Річ у тім, що унікальність будь-якої речі, її природа залежить головно від притаманних лише їй унікальних особливостей. Ці особливості – це протилежності, що властиві кожному процесу і зумовлюють його існування та рух.

Зокрема, і право як самоорганізована система розвивається в силу внутрішніх суперечностей, притаманних йому як нормативній системі. Скажімо, це суперечності між правом та за-

коном, тенденцією охопити максимально широке коло відносин, випадків, ситуацій та правами і свободами окремої людини, між публічним та приватним правом тощо. Саме вирішення цих суперечностей і становить внутрішню потребу руху, розвитку права. Л. Фуллер пише про наявність моралі права як моралі прагнення та моралі обов'язку [24, с. 13]. У співвідношенні цих категорій вбачається діалектика необхідності та свободи, єдність протистояння. Але прагнення – це не просто необхідність, а таке бажання чи потяг, що передбачає елемент усвідомлення. Вона більше пов'язана з волею як спроможністю і необхідністю щось здійснити. Можливо, саме це співвідношення є механізмом, який розкриває внутрішню потребу розвитку права.

Розгляд двох всезагальних принципів пізнання – діалектики та метафізики (формальної логіки) свідчить про те, що вони не є абсолютними антиподами, навпаки, метафізичний підхід є частковим, окремим випадком діалектики, особливо тоді, коли йдеться про окремі випадки (казуси) у праві. Розуміння цього, на відміну від діалектико-матеріалістичного підходу, відкриває можливість повнішого використання діалектичного методу як основної методологічної парадигми правових досліджень.

3.2. ОСНОВНІ ЗАКОНИ (ПАРНІ КАТЕГОРІЇ) ДІАЛЕКТИКИ У ПРАВІ

Розглянуті принципи характеризують діалектику як науку про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення. Тому ці закони часто називають законами розвитку. В діалектиці їх поділяють на дві групи: основні закони і неосновні (парні категорії діалектики).

Основними закони називають тому, що вони відповідають на три головні запитання про розвиток: перше: чому, з яких причин розвиток відбувається (іншими словами, розкривається джерело розвитку); друге: як здійснюється розвиток, яким способом, шляхом (тобто розкривається механізм розвитку); і третє: куди, в якому напрямку відбувається розвиток (розкривається спрямованість розвитку, «майбутнє» розвитку).

На перше запитання, тобто чому відбувається розвиток, відповідає закон діалектики, який отримав назву закону єдності та боротьби протилежностей. Нагадаємо, що протилежності є універсальною основою буття і свідомості, які взаємодіють між собою, перебуваючи у постійному русі.

Ця взаємодія передбачає два моменти: перший – це єдність протилежностей, другий – боротьба між ними. Своєю чергою, єдність і боротьба – це процеси, які проходять певні стадії. На етапі єдності це можуть бути стадії тотожності, збіжності, відповідності протилежностей однієї щодо іншої, наприклад, співвідношення таких протилежностей у системі права, як його регулятивної і охоронної функцій. Ці функції, зовні не об'єктивуючись у вигляді відокремлених «регулятивного» і «охоронного» права, знаходяться ніби всередині всього правового матеріалу, тісно переплетені між собою, виступають у нероздільній єдності і характеризують правову систему загалом.

Як вказує С. Алексєєв, лише в комплексі профільних галузей ці сфери певною мірою «проявляються зовні» як превалювальна спрямованість, властива, з одного боку, адміністративному та цивільному праву (переважно регулятивна функція), а з іншого, кримінальному праву (зазвичай охоронна функція) [1, с. 261]. Тож можна зробити висновок, що єдність протилежностей у праві розуміється не як абсолютна їхня збіжність, а як відносна, бо включає і відмінності, до того ж як суттєві, так і несуттєві.

Тимчасом суттєві відмінності скеровують взаємодію протилежностей на інший процес розвитку, а саме на його різноспрямованість, тобто на невідповідність суперечностей одна одній і їх взаємодію як різних напрямків розвитку. Йдеться вже не про єдність, а про боротьбу протилежностей, найвищою формою якої є конфлікт між ними. Тут суперечність вимагає вирішення, внаслідок чого одна з них отримує пріоритет.

Характерним прикладом слугує діалектика дозволів і заборон у праві. Зовні ці протилежності абсолютно відмінні і навіть різноспрямовані за функціями. Водночас у своїй діалектичній єдності вони виступають як загальні, висхідні начала права, виражені у конкретних нормах, які виконують у право-

вій системі визначальну роль. Ба більше, від співвідношення цих протилежностей залежить і сама правова система, сам порядок юридичного регулювання за принципом «дозволено все, що не заборонено законом» (загальнодозвільний тип), «дозволено лише те, що передбачено законом» (загальнозаборонний тип).

Отже, знання цього основного закону діалектики спонукає дослідника до необхідності виявлення унікальної природи суперечностей у праві, досягнення їхньої глибини, тобто всіх тих функцій, які вони виконують у сфері формування відповідного пошуку алгоритму вирішення цих суперечностей.

Унікальність суперечностей у праві ще за його походженням полягає в тому, щоб вони, ці суперечності, не були антагоністичними, тобто протилежності не перебували в стані боротьби, а лише невідповідності. Воля до самоіснування одного індивіда наштовхувалась на таку ж волю до існування іншого і для своєї реалізації вимагала узгодження між ними, своєрідного конвенціоналізму. Таким чином, очевидно, конвенціоналізм не є монополією лише позитивного права, коли нормативні акти приймаються шляхом узгодження; він зароджувався ще на етапі виникнення права як природного явища. Це сутнісний атрибут права, його невід'ємна риса, однотипна з трьома основними характеристиками права: рівністю, свободою та справедливістю. Цей нюанс значною мірою пояснює, по-перше, чому право має всезагальний характер, по-друге, він виступає інструментом поєднання, згуртування членів суспільства, можливо, навіть більше, ніж будь-яка інша форма суспільної свідомості.

Протилежності не були і не є сьогодні антиподами за змістом, вони спрямовані на досягнення компромісу. Таким чином, протиріччя у праві уже за своїм походженням характеризуються найперше своєю єдністю, а не боротьбою. Тобто шлях їх вирішення є конструктивним.

Попри це значна частина дослідників сьогодні відстоює ідею антагоністичності наявних протиріч у праві. Зокрема, В. Бачинін однобічно тлумачить протиріччя лише як протидію: «...протиріччя соціально-правове проявляє себе як динамічна протидія різних пар протилежностей», чим нагадує позицію ортодоксів марксизму, які вважали, що єдність

протилежностей лише відносна, а боротьба абсолютна. Можливо, недостатнє розуміння діалектики єдності і боротьби протилежностей, орієнтація на однобічність – абсолютизацію боротьби, ускладнювало використання діалектики як методології правового пізнання.

На друге запитання: як, яким способом здійснюється розвиток – відповідає інший закон діалектики – кількісно-якісних перетворень: а саме яким способом відбувається перехід від кількісних змін, перетворень у якісні і навпаки.

Це можна простежити на прикладі генези права. Скажімо, перехід від звичаєвого права до права писемного. Виникнення писемності і поширення грамотності сприяли переходу від неписаного звичаєвого права до писаного законодавства. Як зазначає В. Бачинін: «Роль правових звичаїв суттєво зменшилась, вони відійшли на другий план, поступившись місцем більш суворим, точним і конкретним юридичним законам» [2, с. 178].

Фактично йдеться про кількісно-якісні перетворення, але вони, ці перетворення, мають у праві свої унікальні особливості. Спочатку змінилася форма їхньої фіксації – з усної на письмову, яка закарбувала звичаєві норми. Але такі формальні зміни фактично призвели до надання цим звичаєвим нормам рівня належного, обов'язкового, що набуло статусу закону. Це означало одержання звичаєвими нормами нової якості як закріплених у законі певних правил поведінки.

Постає питання: а що ж змінилось у змісті права? Очевидно, воно набуло нової функціональної визначеності (якості), тобто стало загальнообов'язковим. Іншими словами, відбулось порушення міри, її границі значно розширились, розповсюдившись на весь етнос. Стався своєрідний стрибок переходу від біологічної форми матерії (звичаєві норми) до соціальної (закріплення загальнообов'язкових правил поведінки).

Тут регулятивна природа права заявила про себе не лише як реєстратор тих відносин, які уже склалися, а як інструмент виокремлення і об'єднання етносу, формування народностей та націй під єдиним юридичним статусом. Для еволюції права ця функція виявилась епохально значущою, вона надала праву статусу особливого цивілізаційного чинника суспільного розвитку.

Перехід від старої якості до нової отримав назву стрибка. Взагалі ж категорія стрибка є багатоманітною, різноаспектною. Найпоширенішими в ньому є дві форми: еволюції і революції. У буденній свідомості, на жаль, більшість ототожнює еволюцію з кількісними змінами, а революцію з якісними.

У праві це призводить до того, що його називають консервативним, «антиреволюційним». Насправді ж і еволюція і революція є єдністю кількісних і якісних змін. Питання в тому, що зміни в процесі еволюції відбуваються поступово, поетапно, а в разі революції – раптово, вибухово. У соціальній сфері прикладом є реформа і соціальна революція, де реформа – окремі, часткові кількісно-якісні зміни старої якості, під час революції ж відбуваються докорінні зміни всіх сторін старої якості.

Якщо чисто формально відштовхуватися від цієї тези, то реформи треба вважати «побічним продуктом» революції, який не призводить до кардинальних змін. Насправді ж протиставляти ці категорії навряд чи доцільно, у житті, надто у правовій сфері, присутня інша закономірність – реформа і революція наче доповнюють одна одну. Наприклад, нинішня реформа судової системи в Україні та її правоохоронних органів не може обмежитися частковими змінами, корпоративні традиції таким чином подолати неможливо. І навряд чи можна назвати повноцінною судовою реформою лише заміну одних суддів іншими, одних поліцейських іншими.

Діалектика тут убачається в тому, що потяг до новацій у правоохоронній системі зароджувався у ній самій, був її внутрішньою потребою до оновлення і більшість співробітників це усвідомлювала. Трагічність же полягає в тому, що в силу статутної підпорядкованості вони не мали змоги ці устремління реалізувати. Тому ефективність реформи не повинна, вважаю, зводитися лише до оновлення особового складу, а бути комплексною, що враховує оновлення суті та принципів роботи правоохоронних органів і суду.

Третій основний закон діалектики – заперечення заперечення – відповідає на питання: куди, в якому напрямку йде розвиток, тобто розкриває напрямленість руху.

В історії філософії існує декілька відповідей на запитання, куди йде розвиток. Прихильники песимістичних напрямків філософії стверджували, що людство не прогресує, а навпаки, регресує. Особливо це властиво для мальтузіанства, прихильників цивілізаційного підходу, окремих екзистенціалістів (К. Ясперс і його книга «Атомна бомба і майбутнє людства»). Друга відповідь – концепції замкнених цивілізацій (А. Тойнбі, Д. Белл). Іншими словами, кожна цивілізація проходить окремі замкнуті цикли: зародження, розквіт та загибель.

Діалектика критикує ці підходи, але не відкидає їх цілком, а навпаки, критично сполучає, утворюючи «графіком» розвитку спіралеподібний характер руху. Причому витки цієї спіралі необмежено розширюються, тобто нова якість є значною мірою повторенням старої, але на новому, дещо вищому рівні. Такий підхід дає можливість сполучити лінійність розвитку і рух по колу. Крім того, кожен наступний виток ніби повторює попередній, але на дещо ширшій основі.

Звідси походить ідея прогресу і закономірність заперечення старої якості, яка, своєю чергою, передбачає своє самозречення наступною, новішою якістю. І наслідком є функціонування категорії «неподоланності нового» в соціальному житті.

Головною ж категорією є «заперечення», зміст якого не метафізичний (голе заперечення як абсолютна, безслідна загибель старої якості), а заперечення діалектичне: зі старої якості утримується позитивний зміст і переноситься в нову якість. Скажімо, у правовій сфері це перехід від звичаєвого права до писемного, про що ми вище говорили, в якому збереглись позитивні аспекти звичаєвого права, але наче повторились на новому ступені суспільного розвитку, набули нової якості, тобто стали законом.

Як пише етнограф Л. Гумільов, «процедури утвердження нових законів мали місце там, де відбувалася зміна одних фаз етногенезу іншими і суттєво змінювались стереотипи поведінки людей. Нові закони були потрібні для того, щоб закріпити новостворені моделі соціальної поведінки, надати їм нормативно обов'язковий характер» [2, с. 178].

У разі кардинальної зміни одних стереотипів поведінки іншими ці закони на ідеологічному рівні можуть запрацюва-

ти одразу, але на рівні психологічному, тобто буденному, повсякденному, де значною мірою зберігаються рудименти старої якості; вони входять в життя поступово, не відмінюючи повністю попередніх норм (на психологічному рівні це неможливо), а, видозмінюючи, наповнюють їх новим змістом.

Ця закономірність і забезпечує поступовий перехід до нового, не допускаючи вакууму у правовому регулюванні. Це характеризується категорією спадкоємності, яка передбачає значною мірою утримання старого в новій якості.

Прикладом може бути порівняльний аналіз гуманізації Кримінального кодексу України 2001 року з Кримінальним кодексом 1960 року, проведений В. Поповичем. За його підрахунками, в частині відміни смертної кари, введення інституту медіації (примирення сторін), призначення кримінальної відповідальності лише за вироком суду, заборони застосування закону за аналогією тощо вказували на досить повну реалізацію принципу гуманізму. Водночас у санкціях 326 складів злочинів передбачено лише позбавлення волі, що становить 46,2% від загальної кількості санкцій Кримінального кодексу. У новоприйнятому Кримінальному кодексі позбавлення волі містилось у 512 складах злочинів (72,6%), тоді як у КК 1960 року цей вид покарання становив 24,9% санкцій. Тобто в аспекті позбавлення волі новий КК не став більш гуманним [18, с. 255].

Як бачимо, на ідеологічному рівні тенденція гуманізації відчутна, зате на соціально-психологічному рівні стара свідомість ще залишається домінуючою. Звідси методологічний висновок – посилення правовиховної роботи, як одного зі шляхів подолання розриву між ідеологічною і практичною складовими правосвідомості. Можливо, що довговічність старої психології в цьому випадку обумовлена тим, що поряд із гуманізацією змісту Кримінального кодексу залишається провідною тенденція збереження і навіть зростання жорстокості злочинів: насилля, в тому числі вбивства стали своєрідною нормою сьогодення.

Гуманізація КК є стрижневим напрямом його розвитку, але не є його прямою лінією, а діалектичним процесом, що передбачає певні компроміси, часткові відступи, а іноді і повтори, звернення до старої якості (скажімо, пропозиції щодо

відновлення смертної кари), і, звичайно, пошук нових конструктивних підходів.

Ці гуманізаційні зміни мають бути пов'язані з еволюцією самої людини як особистості, і найперше з такою стадією людиногенезу, як «людськість». Лише людина, як жива істота, зберігає монополію на людськість і існує вона заради того, щоб цю людськість опредмечувати: тобто фактом свого існування і діяльності на землі здійснити внесок у скарбницю людськості. Тому, вважаємо, гуманізацію слід розглядати лише з позицій людськості. І навіть якщо стосовно певної категорії людей застосовується покарання, то воно має розглядатися в контексті людськості як суті гуманізації.

Наприклад, спецслужби і правоохоронні органи у боротьбі з тероризмом керуються, як правило, принципом адекватності відповіді. Натомість цей принцип втрачений життя під час терористичного акту не повертає. Тому у цій сфері щораз актуальнішим стає принцип упередженості дій суб'єктів тероризму, що знаходить своє відображення у КК, встановлюючи кримінальну відповідальність за створення терористичної організації, фінансування тероризму тощо.

Назагал усі ці новації слід розглядати в межах діалектики прогресу та регресу як провідних категорій закону заперечення заперечення, згідно з яким існує одна тенденція розвитку людства – прогресивна. Що ж стосується регресу, то він трактується як частковий випадок прогресу. Приміром, навряд чи можна вважати прогресивним явищем, коли у відповідь на зростання кількості осіб, що допускають немедичне вживання наркотиків, замість поліпшення якості медичної допомоги таким особам, активізації профілактичної роботи, у КК було посилено відповідальність за участь у незаконному обігу наркотиків. Закономірно, що ці дії не призвели до очікуваного ефекту – зменшення чисельності наркоспоживачів, а навпаки, посилили латентність наркоживання, що ускладнило надання їм медичної допомоги, адже різко збільшилась кількість злочинів, а відтак і осіб, котрі відбувають покарання в пенітенціарних установах, де рівень злочинності значно зріс.

Об'єктом кримінального переслідування, на жаль, стали переважно хворі – наркоспоживачі, а не організатори нарко-

бізнесу і дилери. Можливо, тут прогрес полягає у зміні підходів, концентрації зусиль правоохоронців на основних винуватцях наркобізнесу, а не у переслідуванні хворих на наркоманію, тобто їхніх жертв.

3.3. НЕОСНОВНІ ЗАКони ДІАЛЕКТИКИ У ПРАВІ

Треба зауважити, що це умовна назва, яка вживається для визначення так званих парних категорій діалектики. Деякі з них уже ідентифіковано, скажімо, матеріальне та ідеальне, об'єктивне і суб'єктивне, кількість і якість, частина і ціле, внутрішнє і зовнішнє. Тут зупинимося на найбільш фундаментальних і загальноживаних парних категоріях, зокрема це зміст і форма.

Категорія змісту вживається для встановлення сукупності елементів того чи іншого предмета або явища і функцій, які ці елементи виконують. Хоч як дивно, проте зміст права як наукова категорія ніде не визначається, а найчастіше приховується за абстрактними поняттями рівності, свободи та справедливості [16, с. 17–31], вживання яких правомірне, оскільки вказує на атрибутивні властивості права, але не розкриває того, що притаманне лише праву, тобто тієї сукупності основних елементів, які властиві праву.

Зміст права цілком вкладається в дві його основні складові: правобуття та правосвідомість. При цьому під правобуттями розуміємо правовідносини, а під правосвідомістю – сукупність поглядів, уявлень, почуттів та ідей щодо правової реальності і функцій, які ці елементи виконують, себто регулятивної, охоронно-захисної, правотворчої. Перевага такого підходу до визначення змісту права полягає в тому, що він дозволяє розкрити сутнісні характеристики права та його соціальну природу як регулятора суспільних відносин.

Що ж стосується категорії форми, то форми права – це способи поєднання елементів його змісту, які виражаються в нормах, обов'язкових до виконання. Це визначення відображає діалектику категорій правобуття та правосвідомості, які лише в цій нормативній формі й можуть існувати в праві.

В. Нерсесянц дає іншу класифікацію форм права, до яких відносить і правові норми, і правосвідомість із правовідносинами [16, с. 49]. Це є еkleктичне поєднання змістових і формальних аспектів права, з чим не можна погодитися.

Автори навчального посібника «Філософія права» за редакцією О. Данильяна йдуть іще далі, вони включають у форми буття права те, що буттю протилежне, – це світ ідей. Скажімо, вони пишуть: «Аналіз правової реальності дає можливість виділити в ньому такі форми буття права: а) світ ідей; ідея права; б) світ знакових форм: правові норми і закони; в) світ взаємодій між соціальними суб'єктами (правове життя)» [23, с. 179].

У наведеній класифікації доречно погодитися лише з одним: правове життя є дійсно формою правобуття, яке виражається у правовій нормі. А що стосується буттєвості світу ідей та світу символів (знаків), то це суперечить дійсності. Нагадаємо, термін буття вживається як синонім матеріального світу суспільства, на відміну від свідомості, яка дається людині не в символах, а в образах. Тому світ символів ніякого стосунку до правобуття не має. Це радше умовні знаки (ієрогліфи), абсолютно не схожі на предмет буття.

Отож вказані питання потребують подальшої розробки та вивчення у філософії права. Висвітлюючи їх, автори доволі часто вживають категорію формальної рівності. Більш того, цю категорію В. Нерсесянц зводить в абсолют: «І взагалі право існує скрізь, у всіх тих випадках і формах, де дотримується і застосовується принцип формальної рівності» [16, с. 51].

У такому разі може існувати й інший абсолют – формальне право. На нашу думку, така абсолютизація неправильна, оскільки категорія формального (не формалізму!) теж має свій зміст, можливо, дещо відмінний від реального. Очевидно, ця категорія у науковому пошуку потребує не так формалізації, як наповнення її реальним змістом. Імовірно, в цьому випадку категорію формальної рівності слід розглядати крізь призму відносної рівності, уявлення про яку сприятиме пошукам і втіленню в життя більш досконалих форм людських взаємин.

Найуживанішими наразі є категорії загального і окремого, одиничного. Співвідношення цих категорій продемонструємо на прикладі тлумачення правових норм. Однозначно, про-

цес тлумачення правових норм повинен здійснюватися за правилами логіки. Якщо виходити з позиції, що основними цінностями правового життя є визначеність права і стабільність законності, то неодмінно у правотлумачній діяльності треба додержувати вимог логіки. Тут, закономірно, йдеться як про формальну логіку, так і діалектику, зокрема співвідношення загального і одиничного у правовій нормі. Це може розглядатися як початковий етап тлумачення, оскільки лише в межах цих характеристик загального і одиничного можливе існування правобуття як правової реальності.

Особливістю конкретної правової норми є те, що вона уособлює в собі узагальнене, тобто абстраговане від одиничного і одночасно втілює це одиничне (окреме явище, факт, подію) як загально-необхідне. Саме діалектика загального і одиничного є першою передумовою того, що ми називаємо тлумаченням. Ще раз наголосимо: будь-яка правова норма існує перш за все як загальне, що відображає сукупність конкретних випадків. Але тим самим вона неодмінно містить у собі це конкретне, одиничне.

Тобто без одиничного норма, як загальне, не може існувати. Але особливість одиничного (тобто окремого факту, події) в тому, що воно розчинене в загальному настільки, що цю одиничність треба виявляти. На нашу думку, в цьому й полягає смисл тлумачення: в кожній нормі як загальному вміти побачити одиничне, зіставити його з іншими одиничними і в такий спосіб утвердити одиничне як загальне. Таким чином, збіг одиничного і загального буде доказом того, що певна подія чи факт належить саме до юрисдикції цієї норми.

Не менш важливими є категорії необхідності та свободи. Під необхідністю розуміється те, що обов'язково повинно бути за певних обставин, що відбувається саме так, а не інакше, тобто те, що не може не відбутись.

Свобода ж є терміном, котрий слугує для позначення вільної поведінки (існування людини), яка ніби не пов'язана з необхідністю. Абсолютизація необхідності та ігнорування свободи веде до фаталізму (все наперед визначено), абсолютизація свободи веде до свавілля, волюнтаризму. А фактична діалектика втілюється у відомому словосполученні: свобода є пізнана (усвідомлена) необхідність.

Наприклад, будь-яка правова норма, як і будь-який правовий вчинок здійснюються під впливом необхідності. У праві, на відміну від моралі, панує необхідність. Зокрема, у праві вона проявляється у законослухняності, тобто скрупульозному дотриманні закону як необхідності. Тут необхідність виступає зовнішнім чинником впливу на поведінку людини. Але чи свідчить це про свободу поведінки?

В цьому випадку – ні, причому роль інститутів, які контролюють дотримання законослухняності (МВС, СБУ, прокуратури, суду), демонізується. Людина стає рабом необхідності і заручником цих контрольно-репресивних органів. Але у разі зменшення їхнього впливу через розбалансованість, втрату авторитету, засилля корупції тощо ступінь законослухняності знижується і в суспільстві виникають конфліктні ситуації, а правореалізація ускладнюється.

Як зазначають науковці, «з наростанням соціально-конфліктних відносин у всіх сферах життєдіяльності суспільства звужується масив добровільних форм правореалізації, поширюються мотивації до девіантної поведінки все більшого числа учасників правовідносин. У зв'язку з чим зростає доля примусової частини правозастосовної форми правореалізації. Змінити цю ситуацію найкраще можливо в один найбільш фундаментальний і ефективний спосіб – зменшення соціально-конфліктного масиву відносин у економіці, політиці та соціальних питаннях і створення на цій основі умов до відтворення мотивацій у суспільстві для здійснення таких форм правореалізації, як добровільне дотримання заборон, добровільне виконання зобов'язань та правомірне використання дозвольно-уповноважуючих прав і повноважень» [18, с. 281]. Погоджуючись цілком із цим висновком, уточнимо, що добровільне дотримання законодавства можливе лише тоді, коли людина володіє знанням цієї необхідності і має можливість вільно реалізувати це знання. Тим самим формується внутрішня потреба у законослухняності, іншими словами, свобода стає усвідомленою необхідністю.

Проаналізовані найуживаніші в праві діалектичні парні категорії не обмежуються цим переліком. Найважливіше те, що вони слугують ступенями пізнання правових явищ і уособлюють у концентрованому вигляді людську практику.

3.4. ТЕХНОЛОГІЯ (АЛГОРИТМ) ДІАЛЕКТИКИ ПІЗНАННЯ ПРАВОВИХ ЯВИЩ

Зазначимо, що ми розуміємо пізнання правових явищ як процес. Тобто не одноразовий акт «дзеркального» відображення суб'єктом об'єкта пізнання, а тривалий шлях послідовних прийомів, етапів, процедур, ступенів, які поступово розкривають істинне знання про об'єкт пізнання. Йдеться не про якусь абсолютну істину в останній інстанції, а, зазвичай, про істину відносну, яка дає можливість подальшого пізнання.

Наприклад, отримана інформація про ознаки того чи іншого проступку дає підстави здійснити його кваліфікацію і віднести до тих чи інших видів правопорушення. Це істина беззаперечна. Але водночас отримання нових матеріалів може свідчити, з одного боку, про підтвердження первинних даних, а з іншого, внести такі корективи, коли істинне знання стає або відносним, або помилковим взагалі.

Така перспектива щодо істини зумовлює необхідність розширення діапазону методів, прийомів і навіть способів встановлення істини (об'єктивного пізнання правового явища). Приміром, можливість проведення аналізу ДНК доповнює логічні, експериментальні методи біологічними даними, які практично є неспростовними.

Розглянемо цей процес пізнання у всьому багатстві його складових. Першою складовою цього процесу, за Б. Кедровим, є розкриття «механізму» впливу об'єкта на суб'єкт пізнання. Особливість цього впливу полягає в тому, що на початковому етапі пізнання безпосередньо об'єкт надає нам можливість знайомства не з його сутністю, а лише з її проявами, тобто з явищами. Специфічно те, що вся сутність об'єкта в явищах присутня, але знаходиться в прихованому стані. Тому перше завдання суб'єкта пізнання – це якомога повніше ознайомитися з явищами як проявами прихованої сутності і в такий спосіб віднайти сутність і розкрити її.

Чому важливо у пізнанні проникнути до рівня сутності? Найперше тому, що фактична природа об'єкта пізнання міститься не в явищах, а саме в сутності, завдяки якій предмет є саме таким, а не інакшим.

До речі, це є своєрідна відповідь прихильникам знаної теорії біосоціальної природи людини, яка стверджує, що у людини існують дві сутності. Чи не це є підставою для відомого поділу походження права як природного (біологічного), так і позитивного (статичного, державного). Насправді ж у людини може бути лише одна сутність – соціальна. А риси і функції – біологічні, психологічні, антропологічні, що їй притаманні, є фактично проявами її соціальної сутності. Тобто вони притаманні людині не безпосередньо, а в соціально опосередкованому, «соціально знятому» (за Гегелем) вигляді.

Звідси і популярний поділ права на природне і позитивне як дві його сутності видається дещо застарілим. Бо право за своєю сутністю може бути лише соціальним, а природжені права людини (право на життя, на безпечне існування, на дотримання звичаїв і традицій тощо) також соціально опосередковані, тобто існують у соціально-знятому вигляді.

На цьому важливо наголосити з методологічної точки зору, оскільки «дуалізм» правової сутності призводить до того, що відбувається протиставлення природного і позитивного права, а це негативно впливає на обидва його компоненти. Скажімо, В. Бачинін у цьому протиставленні оголошує позитивне право штучним феноменом [2, с. 604], що не відповідає дійсності. Насправді позитивне право, на нашу думку, є вищим ступенем розвитку феномену права, яке ввільало в себе все те, що називається природним правом, і набуло соціального статусу. Тому вважати його штучним нераціонально.

Отже, знайомство з проявами об'єкта, себто з явищами, фактично є першим ступенем пізнання його сутності. Як пише Б. Кедров, «процес пізнання об'єкта завжди розпочинається з вивчення явищ, що є зовнішніми проявами об'єкта, його зовнішньої сторони, ніби його «поверхні». Вплив об'єкта (в формі явищ) на суб'єкта, на його органи чуття створює емпіричний матеріал, дані чуттєвого пізнання. Цей емпіричний матеріал ще не об'єднаний, не пов'язаний один із одним, тобто дискретний, який називається фактами» [8, с. 247].

У нормативній філософії термін факт вживається для визначення першої форми знання. Специфіка цієї форми полягає в тому, що вона констатує наявність чи відсутність чого-

небудь. Це знання цінне саме своєю констатацією, коли кажуть, що факти – уперта річ. Факт сам по собі насправду найбільш бідна форма знання, але у зв'язці з іншими фактами, в узагальненні факти стають матеріалом для висунення гіпотез, створення теорій. Таке узагальнення не може бути вирішено лише емпіричним шляхом. Тут потрібен теоретичний підхід, тобто абстрактне мислення.

Особливість правового факту полягає в тому, що цей термін вживається для визначення не самого знання як вторинного щодо буття явища, а саме як феномен буття, дійсності, того, що відбулось, що має місце, тобто як елемент об'єктивної реальності.

Однак визначення поняття юридичного факту в довідниках, вважаємо, є не зовсім правильне. У них юридичний факт трактується як «передбачені нормами права конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин».

Це не є визначенням самих фактів як елементів дійсності, а лише можливості, за яких факти можуть набути цієї дійсності. Це не що інше, як невірне тлумачення діалектики двох категорій – можливості та дійсності. Але ж об'єктивно факти – це параметр дійсності, тобто можливості, що вже реалізувалась, тому вона і стала фактом.

Отже, юридичний факт – це не лише обставини, в яких відбувається та чи інша подія, а сама ця подія як реалізована можливість. Тому, очевидно, ближчою до істини, тобто до визначення юридичного факту, є його класифікація на юридичні дії та юридичні події, а не обставини, за яких ці дії можливі.

Наступний крок – узагальнення емпіричного матеріалу, себто фактів, що неможливо здійснити суто емпіричним шляхом. Цю функцію виконує теоретичне осягнення дійсності, а саме абстрактне мислення.

У такому разі пізнання ніби підіймається на вищий логічний рівень – теоретичний. «Опираючись на засоби логіки, теоретичне мислення узагальнює факти, створює спочатку вірогіднісні їх пояснення (гіпотези), потім теорії, засновані на знанні сутності об'єкта, його законів, – пише Б. Кедров. – Перехід від емпірії до теорії, від фактів до їх узагальнення

не є довільним... він визначається особливостями об'єкта і перш за все співвідношенням двох його сторін – явища та сутності» [8, с. 249–250].

Можна проілюструвати перехід від явища до сутності на прикладі аналізу такого феномену, як державний суверенітет. Алгоритм цього переходу подає В. Попович. Зокрема, знайомство з такими явищами, як інститут громадянства, право видавати закони, право здійснювати правосуддя, право встановлювати грошову систему, право впроваджувати, адмініструвати податки, наявність офіційних символів: герба, прапора та гімну, свідчать про наявність такої сутності держави, як її суверенітет [18, с. 104–105].

Отже, вже перші дві ознаки: інститут громадянства і право видавати закони – висувають гіпотезу про наявність суверенітету; доповнення їх іншими змістовими ознаками дозволяє це гіпотетичне знання перевести в статус теорії: тобто, що не одна ознака, а саме їх сукупність достатня, аби зробити висновки про наявність державного суверенітету.

На другому етапі цієї діалектики розкривається багатоступінчастість сутності і шляхи її розкриття. Тут працює підхід від сутності першого порядку до сутності другого порядку і т.д., від менш глибокої до більш глибокої сутності.

Ця багатоступінчастість, «багатоповерховість» сутності розкривається двома шляхами: по-перше, «може розкриватися щораз глибша сутність того самого явища, по-друге, більш глибока сутність може розкриватися шляхом виявлення нових, раніше не відомих явищ більш складного характеру», вважає Д. Керімов [10, с. 245].

Прикладом може слугувати складний, багатоступінчастий процес пошуку сутнісних характеристик права: спочатку як синоніму формальної рівності, далі міри свободи, на жаль, лише як зовнішньої необхідності, що часто-густо означало свавілля, і, нарешті, справедливості, яка теж мислилась дещо абстрактно, як ідеї рівності всіх перед законом. Сучасні пошуки сутності справедливості, за В. Бачиніним, пов'язані з триєдиною формулою: урівноважуюча справедливість, розподіляюча і за заслугами [2, с. 868–869].

Назагал такий підхід цілком правомірний, але він не вичерпує сутності права як волі до самоіснування. І цей ступінь пізнання права далеко не останній.

І, нарешті, третій етап діалектики пізнання – зворотний вплив суб'єкта на об'єкт у процесі пізнавальної і практичної діяльності. Тут фактично йдеться про реалізацію трьох можливостей. Перша – коли вплив суб'єкта на об'єкт практично відсутній – це стан спостереження. Це не ігнорування об'єкта, яке в науці раніше називалось спогляданням. Це, радше, знаходження суб'єкта поряд з об'єктом з певною метою, іноді досить конструктивною. Прикладом цього може бути застосування в діяльності правоохоронних органів такого специфічного методу пізнання, як оперативне супроводження, яке дає можливість негласно виявити і задокументувати факти протиправної діяльності об'єкта пізнання.

Друга можливість втручання суб'єкта в об'єкт пізнання – шляхом експерименту, тобто коли об'єкт ставиться в певні умови. Ця діалектика передбачає два основні види експерименту: констатуючий і формуючий. У юридичній практиці найпоширенішим є слідчий експеримент, який, зазвичай, обмежується констатуючою функцією.

Третя можливість впливу суб'єкта на об'єкт – внесення змін до об'єкта пізнання. При цьому суб'єкт здійснює вплив на об'єкт пізнання постійно і цілеспрямовано. Особливість цього процесу в тому, що він розпочинається з перших кроків вивчення об'єкта, і, отже, «тут має місце у повному сенсі взаємодія між суб'єктом і об'єктом, при визначальній ролі об'єктивної сторони цієї взаємодії, активній, перетворюючій ролі його суб'єктивної сторони. Це має місце в практиці, в процесі практичної діяльності людини» [10, с. 265–266].

У юридичній сфері це знаходить втілення в трьох різновидах правової діяльності: у правотворчості, правозастосуванні, правореалізації. Тут у пізнанні важливе розуміння співвідношення двох категорій: теоретичного та практичного. Діалектика така: практичне передує теоретичному, по-друге, викликає та зумовлює своїми потребами і запитамі теорію, і цим самим рухає її розвиток, по-третє, теорія знаходить своє практичне втілення в практиці правобуття.

У правотворчості це означає, що виникає практична потреба регулювання (поліпшення регулювання, упорядкування) тих чи інших суспільних відносин, ця потреба підлягає теоретичному обґрунтуванню і втіленню в законодавчому акті. Нарешті, практичне впровадження такого акта ніби завершує цей своєрідний спіральний процес.

Наведену триєдність можна застосовувати до оцінки сучасного стану теорії держави та права як науки й навчальної дисципліни. З критичного погляду вона дещо застаріла і не відповідає потребам сьогодення. З одного боку, ця критика не зовсім правомірна, бо юридична практика випереджує її теорію і потрібен певний матеріал для узагальнення нового досвіду. А з іншого боку, значно зросли запити на розвиток галузевих теорій права: кримінального, цивільного, адміністративного, господарського права тощо, які щораз активніше про себе заявляють.

Набутий до цього теоретичний матеріал теорії держави та права, побудований на минулій практиці, вже не задовольняє теоретичного узагальнення нового правового досвіду і викликає необхідність якісного вдосконалення цієї теорії. Очевидно, актуальними тут стають проблеми співвідношення природного і позитивного права, гуманізація законодавства, діалектики публічного та приватного права, національного законодавства і міжнародного права, загалом здійснення правового регулювання сучасних суспільних відносин та ін.

Доречно сказати, що сучасна правова практика породжує, по суті, нову теорію права (чи метатеорію), яка покликана і узагальнити увесь досягнутий практичний досвід, і передбачити шляхи його подальшого розвитку.

Усе наведене засвідчує, що діалектика як методологія процесу пізнання права, а також у технологічному і процедурному варіантах є дійсно продуктивним методом пізнання та практичного використання у юриспруденції. Вона дає можливість і пояснити сам феномен права, і виробити логіку проведення конкретного правового дослідження.

При цьому принципи метафізики (формальної логіки) не є антиподами принципів діалектики, а лише їх окремим випадком. І таке розуміння, на відміну від марксистського

та вульгарно-матеріалістичного тлумачення, по-новітньому презентує діалектику як сучасну методологію пізнання та діяльності. Акцентується увага не лише на боротьбі протилежностей, а головно на їх єдності як умові плідного і конструктивного розвитку, що позиціонує діалектику в новому, гносеолого-аксіологічному, ключі.

Список використаних джерел

1. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2-х т. / С. С. Алексеев. – Т. 1. – М.: Юрид. лит., 1981. – 360 с.
2. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с.
3. Бернюков А. М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / А. М. Бернюков. – Львів, 2008. – 198 с.
4. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
5. Грищук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології: монографія / В. К. Грищук. – Львів: Світ, 1992. – 168 с.
6. Грязин И. Н. Методология права: Общие проблемы и отраслевые особенности / И. Н. Грязин. – М.: Tartuskii gosudarstvennyi universitet, 1988. – 284 с.
7. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 584 с.
8. Кедров Б. М. Единство диалектики, логики и теории познания / Б. М. Кедров. – Изд. 2-е. – М.: Комкнига, 2006. – 296 с.
9. Кельман М. С. Методологічні проблеми теорії держави і права: курс лекцій / М. С. Кельман. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 124 с.
10. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – М.: Аванта+, 2000. – 560 с.
11. Козюбра Н. И. Понятие и структура методологии юридической науки / Н. И. Козюбра // Методологические проблемы юридической науки: сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1990. – 136 с.
12. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – К.: Вища школа, 1990. – 259 с.
13. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. М. Кравець. – К., 2003. – 179 с.

14. Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. С. Кривцова. – Одеса, 2008. – 20 с.
15. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. В. Сташиса, В. Тація. – Вид. 4-е, перероб. і допов. – Х.: Право, 2010. – 608 с.
16. Нерсисянц В. С. Філософія права: учебник. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА, 1998. – 652 с.
17. Овчинников А. Правовое мышление в правоприменительном процессе: опыт герменевтической методологии / А. Овчинников // Філософія права. – 2003. – № 2 (8). – С. 75–83.
18. Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: монографія / В. М. Попович. – Ірпінь: НВЦ АДПСУ, 2001. – 524 с.
19. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун. – Х.: Еспада, 2006. – 776 с.
20. Сливка С. С. Філософські принципи у праві / С. С. Сливка // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – № 782. – С. 87–95.
21. Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенес; пер. с англ. – Х.: Гуманитарный Центр, 2004. – 336 с.
22. Філософія права / за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. – 1256 с.
23. Філософія права: навч. посібник / за ред. О. Г. Данильяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
24. Фуллер Лон Л. Мораль права / пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 1999. – 232 с.

Тема 4

ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: розкрити онтологічні засади соціально-правової реальності та природи права загалом.

Інформаційний обсяг: Критика онтології права (як постановка проблеми). Буттєве обумовлення права. Філософська рефлексія джерел права. Форми буття права. Онтологічні функції права. Соціокультурний простір як середовище формування права. Соціонормативний простір як середовище реалізації права. Проблеми співвідношення категорій «правова реальність» і «правова дійсність» та суміжних понять. Критика розуміння співвідношення правосвідомості і правобуття.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Співвідношення понять «правова реальність» і «правова дійсність».
2. Ідея права, дух права, закон як форми буття права: філософський аналіз.
3. Архаїчні мононорми та правова міфологія як джерела права: філософське бачення.
4. Онтологічні засади правової реальності.
5. Статика і динаміка правової реальності.
6. Мета і сенс права.
7. Принцип суперечності як онтологічна засада права.
8. Право як особлива реальність.
9. Феноменологія правової реальності.
10. Право як екзистенція.

4.1. КРИТИКА ОНТОЛОГІЇ ПРАВА (як постановка проблеми)

Ontos – суще, тобто наявне, те, що є, діється, на відміну від того, чого не існує в реальності. Перш ніж міркувати про сутнісні характеристики права, треба знати, що воно є, відбувається, що це не ілюзія, а реальність.

Цікавою є точка зору екзистенціалістів, які вважають, що феномен права належить цьому наявному, але не справжньому, похідному, вторинному світу. Він, на їхню думку, ілюзорний, знеособлений, тобто не окрема людина є суб'єктом права, а всі люди. Отже, не я дію в праві, а мною діють. Тобто про право як свободу поведінки, волі тут не йдеться.

Але існує один світ. Справжній, світ екзистенції, тобто існування окремого, унікального, неповторного, індивідуального існування – адже двох абсолютно схожих, тотожних людей не існує. І вже в цьому індивідуальному існуванні головною характеристикою виступає воля до свободи, тобто право на свободу, потреба свободи. Звідси й походить перша сутнісна характеристика права – як волі до свободи людини.

А у світі, який є вторинним, породженим першим (екзистенційним) – це індивідуальне право на свободу стає пов'язаним з іншими індивідуальними правами, звичайно, пов'язаним умовами, законами; тобто стає необхідним, обов'язковим, рівним для всіх. Воно є потребою.

Назагал «онтологія» – це вчення про найбільш загальні закони буття. А оскільки основною проблематикою філософії є співвідношення свідомості та буття, то онтологічну функцію філософії вважають важливою складовою філософської рефлексії, філософського знання, філософського ставлення до світу, а звідси, і правового значення. Але позаяк ідеться не про свідомість взагалі, а про свідомість правову, то доцільно вживати термін «філософсько-правова онтологія» як вчення про буттєву природу права, звісно, в межах співвідношення правосвідомості та правобуття.

Однією з проблем філософсько-правової методології як онтології права є визначення її термінологічного апарату.

Багато дослідників здійснюють тут відповідний пошук, про що свідчить вживання цілої низки термінів: «соціальна онтологія права», «трансцендентальна онтологія права», «онтологія чистого права», «феномен чистого права», «феноменологія права» та інших, хоча, на жаль, більшість із них є дещо сумнівними, некритично запозиченими з арсеналу не правових, а філософських систем і механічно перенесених на проблеми права.

Наприклад, О. Стовба пропонує до методів онтології права залучити так званий фундаментально-онтологічний метод М. Гайдегера, що вміщає в собі чотири елементи: феноменологічну редукцію, феноменологічну конструкцію, герменевтику та феноменологічну деструкцію [25, с. 200].

Але ж у екзистенціаліста М. Гайдегера вказаний метод має загальнофілософський характер і стосується буття взагалі. Цей метод найповніше викладений у його книзі «Буття і час». На жаль, О. Стовба не роз'яснює, яким чином вказані методологічні підходи застосувати в онтологічному аналізі права. А деякі з термінів, зокрема «соціальна онтологія права», звучать явно тавтологічно, оскільки термін «соціальний» можна вжити стосовно будь-якого аспекту філософії права, бо і методологія, і гносеологія, і онтологія, і аксіологія є не що інше, як соціальні явища, тим більше що автор вживає термін «соціологізм» у дещо негативному плані, «абсолютизує зумовленість природи права природою соціуму» [25, с. 10].

Стосовно ж «онтології так званого чистого права» (А. Козловський), яке начебто є «не детермінованим, самодостатнім явищем» [12, с. 9], то вона викликає критичне сприйняття, оскільки індетермінізм у праві взагалі не можливий. Інша річ, що ці детермінанти можуть бути як внутрішнього (екзистенційного), так і зовнішнього порядку.

Не пояснює, а навпаки, ускладнює розуміння природи права, гадаємо, і вживання терміна «трансцендентальна онтологія» (В. Терлецький [26]), оскільки в ній право повинно фактично трактуватися як потойбічний, містичний феномен. А це науки ніяк не стосується.

Відомий український учений у сфері конституційного права В. Шаповал, аналізуючи «онтологічні підвалини права», цілком слушно зауважує: існують «вагомні аргументи на користь того, що онтологічні підвалини права пов'язані з об'єктивними процесами, що відбуваються у світі, але є й такі, що обстоюють первинність суб'єктивних моментів.

Справді, існують серйозні підстави вважати, що багато в чому світ підпорядковується певним об'єктивним закономірностям, які діють незалежно від волі та бажань людей. І хоча деякі дослідники стоять на тих позиціях, що «закони природи»

наявні лише в нашій голові, що вони є лише засобом упорядкування зовнішнього емпіричного досвіду суб'єктів, а реальний світ – це царство випадковостей та хаосу, однак очевидно, що в цьому світі хаосу також присутні певні сфери, де досить ясно проглядається закономірний хід подій, закономірний процес явищ. Суспільне життя в цьому контексті можна було б, незважаючи на всю його суперечливість і складність, віднести саме до таких сфер буття. Тоді доцільно було би з'ясувати зміст цього процесу та спробувати упорядкувати оту частину реальності, зокрема й за допомогою права.

На нашу думку, ця синергетична теза свідчить про те, що право покликане впорядкувати існуючий соціальний хаос, тобто надати суспільним відносинам певного порядку, а можливо, і цілеспрямованості, відповідно до соціальних потреб. Це родова прерогатива права, поряд з мораллю та політикою.

Що ж стосується видової визначеності права, то, як ми уже констатували, це воля людини до самоіснування, чого немає в інших регуляторів суспільного життя. Наведене вище є однією з перших характеристик права як буттєвого явища.

Оскільки право є одним із найважливіших інструментів творення людського суспільства, воно, найімовірніше, має чуттєво-надчуттєву природу. Його не можна повністю вичленили зі зовнішнього, емпіричного світу, але й не доречно вважати цілковито продуктом людської суб'єктивності. Воно є феноменом духовного порядку, саме того, що має назву «об'єктивного духу» (за Гегелем), тобто є зовнішнім виразом внутрішньої, прихованої Логіки світу – того, що стародавні греки називали «логосом», а стародавні індійці – «дхармою». Осягнути те, що стоїть за цими поняттями, нелегко, що неодноразово підкреслювали древні. Тимчасом найважливішими їхніми характеристиками слід вважати справедливість і свободу, тобто рівновагу, поєднану зі самодостатністю, здатність до самозбереження за постійного розвитку.

Суспільство є частиною неосяжного всесвіту, його органічною, хоча і вкрай специфічною частиною, де виникають умови поєднання в одне ціле об'єктивної та суб'єктивної сторін духу. Право в цьому контексті, в його онтологічному, всезагальному визначенні, є таким середовищем, такою матеріально-

духовною атмосферою, де ця можливість набуває найбільш сприятливих умов для своєї реалізації. І водночас це ніби перша сходинка до вищих ступенів духовності.

Важливим для з'ясування природи права є аналіз сутності і змісту юридичної норми, про що пише О. Невельська-Гордєєва. Зокрема, вона зазначає: «Питання, чи є юридична норма відбитком дійсності, або вона відбиває лише належне, а не суще, є принциповим, тому що з нього випливає вирішення проблеми припустимості застосування критерію «істинності» – «хибності» до правової норми» [16].

На її думку, логіка норм, що вивчає логічні зв'язки нормативних висловлювань, передбачає такі положення:

- жодна дія не може бути одночасно дозволеною і забороненою;
- індіферентна (байдужа) дія не є ані забороненою, ані обов'язковою;
- дія обов'язкова тільки у тому випадку, якщо заборонено утримуватися від дії;
- дія дозволена, коли вона не заборонена;
- від забороненої дії обов'язково треба утримуватися.

Погоджуємося з О. Невельською-Гордєєвою і в тому, що людина має бути обізнаною з нормою поведінки, їй треба мати впевненість і переконаність у її доцільності, соціальній та особистій вартісності; норму можуть знати, але не виконувати, тому що вона не стала внутрішнім переконанням.

Людський розум дозволяє пояснити і виправдати будь-які дії і вчинки як власні, так і інших людей, тобто сформулювати логічно несуперечливе «алібі». М. Бахтін, розпізнаючи цю здатність «розумного» самовиправдання, говорить про вчинок як про «не алібі у бутті». «Не алібі – буття» є не що інше, як засвоєння особистістю морально-ціннісної системи.

Дехто з дослідників протиставляє природу та суспільство як середовища існування права. Це протиставлення впливає з позиції: «Право – позаприродне явище, і ніякі основи права у природі знайти неможливо. Природа – це царство об'єктів, а право – це сфера суб'єкта. Чи можна вважати в такому разі субстанціональною основою права суспільство? Хоча право і виникає тільки в суспільстві, пов'язане з ним і навіть

має соціальну сутність, але це сутність вже власне не права, а його проявів. Тому говорити про будь-яку субстанціональну основу права немає сенсу. Однак з цього не виходить, що право не укорінене в бутті людини. Правова реальність виявляється у цьому аспекті буття людини, і це спільне існування погрожує обернутися свавіллям. Тому не будь-яка людська взаємодія виступає основою права, а лише та, що містить моменти повинності, що обмежує це свавілля» [28, с. 171].

На жаль, тут наявне також і протиставлення суб'єкта та об'єкта категорій сутності та її проявів. Автори, які підтримують цю позицію, суперечать самі собі, бо, трактуючи право лише «як сферу належного», як «буття-повинність», водночас підкреслюють «його укорінення в людському існуванні», «укорінення в бутті людини» тощо. Причиною цих методологічних неузгоджень, з нашого погляду, є те, що ці дослідники не тлумачать сутність права як волю до самоіснування, а якщо й визнають її, то протиставляють «спільному» існуванню. Але ж воля до самоіснування людини не синонім її вольової самості, а радше свідомо цілеспрямованість її на виконання тих чи інших дій, що визначаються потребами, інтересами, бажаннями, знаннями, які формують суспільно-колективний досвід, поза яким існування взагалі неможливе.

Особливою онтологічною категорією є поняття формальної рівності у праві. Всі дослідники констатують, що принцип формальної рівності абстрактний і суперечить волі конкретного індивіда (додаймо – волі його до самоіснування), тобто суперечить праву.

Як пише В. Нерсесянц, «весь цей світ правових явищ (правовідносини, суб'єкт права, правова норма і т.п.) – лише різні прояви принципу формальної рівності і всі вони, незалежно від прийомів їх філософсько-правової і теоретичної систематизації, є однаково формалізованими. Так, що характеристики типу «атом», «найпростіший елемент», і т.д. відносяться, швидше до принципу формальної рівності як найбільш абстрактного визначення і вираження права, а не до суб'єкта правовідносин, правової норми, інших однопорядкових правових явищ, які якраз і не є «первинними» і «найпростішими», тому що в них уже існує якість правової

формальності, принцип правової рівності, без чого вони і не були би правовими феноменами» [17, с. 45].

Це свідчить про те, що співвідношення формальної рівності у праві та сутнісної природи права як волі до самоіснування стало сьогодні гострою теоретичною проблемою філософії права, яка потребує нагального вирішення. Інакше зростає небезпека всезагального правового нівелювання, правового диктату.

Зрозуміло, що приймати закони, орієнтовані суто на унікальність і неповторність особистості, так би мовити, індивідуалізовані закони, абсурдно: закон є чинник всезагальної дії. Але суб'єкт його застосування, дотримання, реалізації є не так слугою закону як формальності, як носієм його правового змісту, його людиномірності. Тобто законодавство має існувати як всезагальне, до певної міри масове явище, але конкретна його дія повинна здійснюватися суворо індивідуально, відповідно до волевиявлення самості. Тому слідчий, суддя, прокурор, власне, мусить бути не тільки фахівцем-юристом, професіоналом своєї справи, а насамперед правознавцем високого людиномірного ґатунку.

У цьому контексті варто зупинитися ще на одному важливому аспекті філософсько-правової онтології – співвідношенні природного і позитивного права.

Представники філософсько-правового підходу критично ставляться до обох цих крайнощів. Вони вважають, що поділ на природне та позитивне право є умовним, але суттєвим. Зазначимо основні розходження між ними, як їх уявляє В. Бачинін:

1. Природне право вважається похідним від юридичного порядку речей. Позитивне ж право – штучне утворення, висмілене людьми.

2. Природне право пов'язане з першоосновами буття, позитивне – з конкретною державою.

3. Природне право виражене у звичаях і традиціях, позитивні норми – завжди фіксуються у вигляді формалізованих нормативних актів.

4. Права людини відповідно до природно-правових доктрин вважаються безумовними, згідно з позитивним правом – одержуються з рук держави тощо [5, с. 177–178].

Насправді ж головна методологічна хибність цього розмежування полягає в іншому: вона розриває єдність і цілісність методологічного філософсько-правового підходу до аналізу правових явищ. Позитивізм бере на озброєння розсудкове теоретичне мислення як інструмент аналізу емпіричного правового досвіду, а концепція природного права – натурфілософський підхід. Це дало підставу критикам заявити, що філософський підхід можливий лише з позицій природного права: «Філософське бачення правових явищ – це і є розгляд їх під кутом зору природного права» [5, с. 175].

Рішуче відкидаючи цю дихотомію, вважаємо, що філософсько-правова онтологія як методологічний чинник аналізу правового феномену не може бути ні позитивістською, ні натурфілософською – вона є діалектичною (це змістовно-діалектичний аналіз права в єдності розсудкового та розумового теоретичного мислення). Застосування цього підходу дає підстави заявити, що позитивістське і природно-правове розуміння не є «діаметрально протилежними», а взаємодоповнюючими онтологізмами щодо правової реальності. Адже розсудкове теоретичне мислення, яке розглядає правовий феномен у розрізі формальної логіки, є лише часткою більш загального (розумового, теоретичного) підходу.

Тобто розсудкове мислення аналізує правовий феномен з погляду його завершеності, усталеної системи, яка підпорядковується певним, задалегідь заданим схемам так званого «правильного, несуперечливого» мислення. Якогось нового знання воно не дає, бо на його озброєнні головна логічна конструкція – судження. Однак правові норми не є раз і назавжди заданими. Вони повинні постійно переглядатися залежно від розвитку правових відносин. Цей перегляд здійснюється не на засадах формальної логіки, а на засадах логіки діалектичної, яка синтезує нове знання і бере на озброєння іншу логічну конструкцію – умовивід. Якщо розсудливе мислення виходить лише з минулого й сьогодення правової практики, то розумово-діалектичне орієнтує на прогностику.

Тому не треба протиставляти природне та позитивне право, як не треба роз'єднувати і вважати антиномічними два аспекти (формальний та змістовий) єдиного діалектичного філософсько-правового онтологічного бачення права.

4.2. БУТТЄВА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ПРАВА

У сучасній юридичній науці нема єдиного підходу ні до трактування самого змісту поняття «онтологія права», ні до окреслення предмета онтологічних досліджень права. Це пояснюється самою подвійністю «буття права»: з одного боку, воно зароджується, формується, розвивається та існує поза межами свідомості соціального суб'єкта, а з іншого – є частиною свідомості індивіда та суспільства. Крім того, феномен права пронизує чи не всі сфери та форми цивілізованого людського існування, тому іноді важко субординувати їх за мірою первинності чи другорядності, виявити серед них домінантні та підпорядковані. До того ж, право реалізується, демонструє своє «буття» і у вигляді офіційних нормативних документів, і у вигляді правового досвіду суспільства загалом, окремих націй та народів, фізичних і юридичних осіб, правових звичаїв, «неписаних норм» тощо. Таку позицію обстоює український філософ права М.М. Цимбалюк [29], який услід за А. Кауфманом вважає, що основне питання правової онтології має звучати так: у який спосіб право є причетним до буття, яка модальність буття йому відповідає, тобто чим є право у своїй онтологічній структурі та сутності? [32, с. 119].

Досить тривалий час, допоки позитивне право асоціювалося винятково з волевиявленням законодавця, а природне право – лише з людськими уявленнями про «бажаний» світ їх суспільного буття (тобто доки право було «замкненим» відносно світу «суб'єктивної належності»), правова онтологія зводилася до вивчення «морально-ціннісного універсуму», в контексті якого можна вести мову про адекватність, справедливість і прийнятність правових регулятивів. Іншими словами, в межах зазначеного підходу «буття права» представлене своєю суто метафізичною проекцією, яка принципово відрізняється від даної в чуттєвому досвіді фізичної реальності. В цьому контексті показовою є позиція Л. Петражицького, який трактував право як «суб'єктивно-психологічне переживання прав і обов'язків» окремими індивідами [19, с. 259], що, власне, і відрізняє його від «офіційного закону».

Водночас треба зауважити, що хоча правова реальність, напевно, не може бути зведеною до реальності фізичної,

а «світ належного» не тотожний «світові дійсного», навряд чи буде доречним встановлення між ними непрохідного бар'єру: по-перше, тому, що за таких умов ніколи не можна налагодити «мостів» між бажаним світом і реальним, що автоматично означало би зайвість та надлишковість інституту права через його «ірреальність»; по-друге, саме поняття «належне» завжди несе в собі змістовий відбиток «незадоволеності» функціонуванням дійсного буття (навіть якщо уявлення про належний стан речей є достатньо суб'єктивним та утопічним), а тому не є абсолютним фантазмом; по-третє, при такому протиставленні ми ніколи не змогли би навіть ставити питання про критерії справедливості правових нормативів, оскільки будь-які морально-ціннісні підстави є суб'єктивно релятивізованими і, відповідно, не здатні претендувати на об'єктивне (чи, бо-дай, інтерсуб'єктивне) «мірило справедливості». З цього приводу ще на початку ХХ ст. доволі вдало висловився Є. В. Спекторський, зазначивши, що найчастіше «юристам здається, що вони знають, з якою реальністю вони мають справу, лише доти, доки їх про це не запитують. Якщо ж їх запитують, то їм вже доводиться або самим запитувати та розгублено вагати-ся, або ж за потреби вирішувати одне з найважчих питань теорії пізнання» [24, с. 84].

Проблемність цього питання підсилюється тим, що, незважаючи на, принаймні, інтуїтивне відчуття наявності у права певної буттєвої основи, водночас не вдається якимось чином виокремити той фрагмент чи зріз реальності, котрий би міг претендувати на роль такої основи. Йдеться, звичайно, не про форми матеріального втілення та вираження права, а про «буттєвий субстрат» генези та розгортання його сутності.

Справді, якщо підходити до вирішення цього питання суто аналітично (тобто, розкладаючи реальність на окремі елементи та досліджуючи їх як деякі «автономні одиниці» чи сфери), то разом одразу ж доведеться вилучити зі сфери правової онтології всю множину природних явищ, оскільки «право є позаприродним явищем, і жодних основ права в природі відшукати неможливо. Природа – це царство об'єктів, а право – сфера взаємодії суб'єктів» [15, с. 151]. З цієї ж позиції ми мали б відмовити у претензіях на статус субстанційної основи права

і системі суспільного буття: адже, якщо останнє є певною тотальністю, де «окремий індивід не володіє самостійним буттям, а підпорядкований цілому, то можна дійти висновку, що таке суспільство не потребує права. Не потребує права і окремий ізольований індивід у його самодостатньому існуванні. Тому говорити про яку-небудь субстанційну основу права немає сенсу» [15, с. 151].

Можна цілком погодитися з наведеними міркуваннями, оскільки, по-перше, вести мову про онтологію права та правову реальність аж ніяк не означає орієнтуватися на пошуки згаданої «субстанційної основи». Скажімо, намагаючись з'ясувати зовнішньобуттєві причини того чи іншого настрою людини, ми навряд чи прагнули б виявити сам цей настрій у навколишній реальності як гаданій «субстанційній основі» останнього. По-друге, такий підхід, безумовно, не може бути ефективним для дослідження явищ, зміст яких має не атрибутивний, а реляційний або інтерактивний характер. Коли, наприклад, ідеться про вивчення певних властивостей чи ознак речей, ми можемо говорити про їхню «предметність» (тобто про ту «субстанційну основу», що є носієм цих властивостей); ведучи ж мову про відношення чи взаємодію деяких явищ, було б абсолютно неприпустимим вважати останні атрибутами однієї зі сторін розглядуваних відношень чи інтеракцій. Справді, стверджуючи, що число 5 є більшим за число 3, ми не відносимо реляційний предикат «більший за» ані до п'ятірки, ані до трійки, оскільки він стосується не якоїсь цифри зокрема, а є виразником самого відношення між ними; так само і виражений у другому законі І. Ньютона сам спосіб взаємодії сили, маси та прискорення не може бути віднесеним до «субстанційної основи» якого-небудь із цих об'єктивних явищ. Але це, безумовно, не означає, що такі відношення та взаємодії не мають об'єктивно-онтологічного характеру. Просто для вивчення та оцінки такого типу реалій потрібен не абстрактно-аналітичний, а аналітико-синтетичний підхід, що передбачає розгляд складових частин та елементів цілого невідривно від способів їхнього зв'язку та взаємодії.

Тож, повертаючись після наведених зауважень до проблеми правової онтології, доречно стверджувати, що буттєвим

джерелом права є не самі по собі природа, суспільство чи окремі індивіди, а відповідні форми їхньої взаємодії. І хоча справедливим є твердження про те, що право має суспільну природу, його слід розуміти так, що право народжується і функціонує в надрах суспільства, але це не означає, що його можна вважати невід'ємним атрибутом останнього. Дійсно, «правова реальність виявляється в такому аспекті буття людини, коли вона стикається з буттям іншої. Проте не будь-яке сумісне існування людей виступає основою права, а лише те, яке загрожує перетворитися на свавілля і тому містить момент належної зобов'язувальності, що обмежує це свавілля. Тимчасом взаємодія суб'єктів є основою права не у субстанційному, а у соціально-ідеальному, деонтологічному розумінні» [15, с. 151].

Подібно до того, як онтологічною основою природних законів є статистично-імовірнісні тенденції розподілу мікрочасток речовини та їхньої польової взаємодії, правові смисли та нормативні принципи свідомого самообмеження індивідів у їхній суспільній поведінці формуються в контексті міжособистісної комунікації. Йдеться про те, що, наприклад, упорядкованість природних явищ за фундаментальним принципом симетрії (котрий виявляє свою дію в усіх інших закономірностях природної організації) спричинена тим, що, по-перше, організований за цим принципом розподіл елементів матеріальної системи є найбільш імовірним (тому він стає «природним правилом», а не «винятком»); по-друге, такий стан має найвищий індекс стійкості, що забезпечує системі істотно більшу тривалість її цілісного існування.

До того ж ніхто не «привносить» порядок у природні явища: адже порядок – це, в найширшому розумінні, обмеження ступенів свободи динаміки тих чи інших явищ; останні ж, взаємодіючи між собою, спричинюють у такий спосіб власне взаємообмеження, а отже, і власне самоупорядкування. Тобто в своїй самоорганізації природа не потребує «зовнішнього», «надприродного координатора» у вигляді «абсолютного розуму», який приводив би її до відповідного «раціонального порядку», оскільки саме матеріальне буття виявляє, через взаємодію своїх підсистем та елементів, онтологічні схильності (атракції) до такого упорядкування: «Аналогічним чином,

«онтологічна раціональність» моральних, правових норм або ж інших регулятивних цінностей визначається тим, наскільки їхня реалізація врівноважує обсяги поширення індивідуальних природних прав та свобод людини (а отже, діапазон свободи кожного має обмежуватися цими регулятивами там, де він починає порушувати природні права та свободи інших). Саме такий стан системи регуляції суспільної поведінки індивідів є атрактором еволюції цієї системи, оскільки йому притаманна стійка та «онтологічно доцільна» рівновага. Тому параметри згаданого стану, що визначатимуть раціональність організації даної системи, треба шукати в контексті чинників упорядкування самого природно-суспільного буття, а не добирати нормативні цінності виключно за певними суб'єктивними схильностями, лише *postfactum* визначаючи міру їхньої онтологічної релевантності» [8, с. 136]. Зважаючи на це, право дедалі частіше починає розглядатися як «автопойетична» (тобто самостворювана та саморегульована) система упорядкування суспільних відносин [33].

Іншими словами, онтологія природного права (де також не існує «волевиявлення законодавця») має принципово подібні механізми з організацією природи як такої; головна відмінність між ними полягає в опосередкуванні становлення першого дією суб'єктивного чинника у вигляді генерованої та функціонуючої в суспільстві правосвідомості. Остання пов'язана з осмисленням (тобто з виявленням суспільно-комунікативного смислу) природних прав індивіда та нормативізації доцільного обмеження сфер і діапазонів їхнього використання. При цьому варто враховувати, що й сама ця «доцільність» має свої онтологічні підстави, ігнорування яких на рівні позитивно-правових норм обов'язково призводить до стикання з «несправедливістю закону».

Отже, на відміну від законів природи, необхідний характер яких виявляється в неможливості порушити, обійти втілені в них обмеження, природно-правова «необхідність» полягає в усвідомленні зумовленої об'єктивно буттєвими обставинами «небажаності» порушення певних норм людського співіснування, а тому – «належності» їхнього дотримання. Саме поняття «належне» передбачає можливість інших

варіантів поведінки (в іншому разі це поняття взагалі втратило би свій зміст), а також свободу вибору суб'єкта чи то на користь правомірних дій, чи то в бік порушення норм права. Однак ця суб'єктивна свобода завжди балансує на межі з потенційною об'єктивною протидією з боку суспільства чи держави, усвідомлення якої (протидії) вже на психологічному рівні правосвідомості спричинює, принаймні, схильність до того самообмеження, яке, в разі осмислення на рівні правової ідеології, має стати джерелом встановлення суспільного правопорядку.

Таким чином, онтологічний аспект досліджень права передбачає кореляцію двох своїх площин: з одного боку, такі дослідження мають на меті виявлення тих буттєвих чинників, що спричинюють формування відповідних правових смислів та ідей; з іншого боку, вони призначені для окреслення діапазону онтологічних умов реалізації останніх (адже, певна річ, правоусвідомлення є не самоціллю, а засобом встановлення такого правопорядку, що відповідав би як чинному законодавству, так і суб'єктивним уявленням про смислові цінності права).

У контексті цього навряд чи підлягає сумніву положення про те, що «правопорядок – явище соціогенне. Його реальний стан зумовлений не тільки юридичними, а й іншими соціальними чинниками: економічними, політичними, гуманітарними тощо. Таке бачення правопорядку диктує необхідність відмовитися від так званого «юридичного детермінізму», згідно з яким вирішити всі проблеми правопорядку можливо, спираючись лише на арсенал юридичних методів та засобів» [22, с. 176].

До того ж реальний правопорядок передбачає наявність у суспільстві, звісно, не лише свідомих орієнтацій на «ідею права» та узгоджених з останньою міжсуб'єктних відносин, а й різноманітних проявів правового нігілізму в свідомості громадян та «зон протиправності» в контексті їхнього суспільного буття. При цьому, як свідчить багатовіковий досвід людської цивілізації, «боротьба зі злочинністю шляхом реагування на конкретні злочинні акти ніколи не підривала підвалин самої злочинності – це були лише окремі і розрізнені «уколи» в її організм, який постійно розвивається. Таким шляхом можна лише

певним чином «приборкати» злочинність, але усунути, ліквідувати і навіть істотно обмежити її без цільового і безпосереднього впливу на соціальні корені й умови її існування і розвитку неможливо. У зв'язку з цим висловлюються думки, що варто говорити не про боротьбу зі злочинністю, а про протидію, стримування, нейтралізацію злочинності» [11, с. 5].

Тому, створюючи нормативно-правову базу правопорядку в суспільстві, доцільно виходити передусім із принципу узгодження законодавчих вимог з тими суспільно-буттєвими умовами, які, з одного боку, породжують необхідність владної протидії певним соціодеструктивним феноменам, а з іншого – сприяють негативній оцінці та емоційному невизнанню таких явищ на рівні орієнтирів суспільної правосвідомості. Крім того, оскільки правопорядок та правосвідомість суспільства онтологічно конститууються лише через індивідуально-суб'єктивне осмислення правової реальності, згадані вище умови мають бути трансформовані таким способом, щоби стати своєрідним «буттєвим каталізатором» переорієнтації смислових цінностей індивіда від антисуспільних та протиправних установок до орієнтації на утвердження правових начал у суспільстві. Принциповий шлях до здійснення зазначеної переорієнтації може бути лише один, і він полягає в доповненні всіх теоретичних обґрунтувань розумності підпорядкування життя цінностям права тими практичними кроками, в результаті здійснення яких кожен мав би можливість відчутти реальні переваги правового буття перед «неправовим».

4.3. ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

Первісна людина засвоює свою суспільну поведінку за допомогою міфу, вважає А. Чумак [30]. Адже саме міф слугував регулятором поведінки в системі «спілкування-єднання». Моральність, притаманна міфологічному стилю мислення, визначається неусвідомлюваним характером функціонування в культурі і не передбачає проходження крізь призму критично-мислячої свідомості особистості. Людина в межах родової спільноти оволодіває духовно-моральнісними сенсами життя через прийняття узагальнюючого змісту образів міфології.

Розкриваючи соціорегулятивні функції міфу, М. Стеблін-Каменський пише: «Міф ... це важлива соціальна сила. Він обґрунтовує устрій суспільства, його закони, його моральні цінності. Він виражає та кодифікує вірування, надає престижу традиції, керує практичною діяльністю, навчає правилам поведінки» [1, с. 15]. Міф об'єктивує суб'єктивні (колективно-безсвідомі) переживання та емоційно-вольові прагнення людини в образах фантазії, є безпосереднім вираженням почуттів і переживань людини, її надій та вольових імпульсів. У міфі почуття переважають інтелект, емоції – думку, вольові імпульси – пізнання. Кажучи словами К. Леві-Строса, можна резюмувати, що не «інтелектуальний імпульс», а «імпульс волі» рухає міф.

Світ, духовно осягнений у міфах, утворює розчиненість моральнісних форм спілкування в життєвих процесах, не виділяючи їхніх особливостей. Сила роду, общини полягає в тому, що життєдіяльність проникнута практично-духовним пафосом.

Однією з ранніх форм усвідомлення моральних вимог, що накладались на людину звичаєм, було їх релігійне обґрунтування. Об'єктивно норми соціальної поведінки, тобто моральні приписи, формувалися з самого початку як вираження очевидної суспільної потреби: вони були необхідною елементарною умовою самозбереження первісної общини.

Але вірно усвідомити та зрозуміти істинне й об'єктивне джерело соціально-моральних приписів первісна людина, звісно, була не в змозі. Джерелом цих правил, приписів була деяка надприродна сила. Священні символи пов'язували онтологію з моральністю: їхня особлива сила походить від їхньої гаданої здатності ототожнювати факт із цінністю, надавати тому, що за інших обставин є лише проявом реальності, всеосяжного нормативного змісту. Надзвичайно сильне нормативне «повинен» виростає із вичерпного фактичного «є», тобто джерелом моральної життєвої сили вважається та вірність, з якою духовні сегменти віддзеркалюють докорінну природу реальності. Побудова цілком автономної системи цінностей, незалежної від метафізичного денотату (етику без онтології), на думку К. Гірца, є майже неможливою. Тенденція до синтезування світогляду й етосу на певному рівні, а в цьому конкрет-

ному випадку – на рівні доморальної свідомості, є якщо не логічно зумовленою, то принаймні емпірично вмотивованою. Гострота потреби в такому метафізичному обґрунтуванні цінностей може значною мірою варіюватися залежно від культури чи індивіда, але схильність людини прагнути певного фактичного підґрунтя для своїх зобов'язань видається практично універсальною. У сакральних ритуалах і міфічних оповідях цінності зображаються не як суб'єктивні людські вподобання, а як настановлені умови життя, неявно присутні у світі з конкретною структурою [9].

Моральність, таким чином, має вигляд звичайного реалізму, практичної мудрості; а релігія підтримує належну поведінку, вимальовуючи світ, у якому таку поведінку диктує здоровий глузд. Просто здоровий глузд – через те, що між етосом і світоглядом, між прийнятим стилем життя й уявною структурою реальності, де існує проста й засаднича узгодженість, унаслідок якої вони взаємно доповнюються та надають одне одному сенсу.

Наведений підхід до теорії цінностей шукає в реальній поведінці людей приклади такої жорстокості, такої цілісності і всеосяжності тиску на людського індивіда, подібні до яких напевно чи можна віднайти в усій подальшій історії людства. Нормативна регуляція життя за допомогою закону, по суті, цікавиться добром і справедливістю, але не цікавиться життям, людиною. Етика закону не знає внутрішньої людини, вона регулює життя зовнішньої людини щодо суспільства, вона базується на тому, що Бердяєв називає «зовнішнім ієрархізмом на відміну від внутрішнього ієрархізму».

У процесі становлення специфічних форм моральної регуляції важливим є сам механізм дії табуаційної заборони. З одного боку, ця заборона впливає на людину у всеохоплюючий і невідворотний спосіб. Приміром, здорова людина могла вмерти «безневинною» смертю, якщо дізнавалась, що вона поснідала їжею вождя, тощо. З іншого ж боку, істотним є іманентний характер покарання в разі порушення табуаційної заборони. Людину може ніхто не карати, без будь-якого втручання ззовні, навіть коли немає жодних свідків її, так би мовити, «жахливого» вчинку, вона сама «відкривається» для покарання: впадає в депресію, починає тяжко хворіти, інколи вмирає.

Сам термін «табу» від початку характеризується певного роду амбівалентністю. Здатне занести людину, воно разом у певних випадках здатне її піднести; імовірно також і своєрідне поєднання прокляття та сакралізації.

З усіх приписів, що випливають із табу, можна зробити висновок, що у поведінці стосовно ворога первісна людина проявляє не лише ворожі, але й інші почуття, а саме: бачимо у них вираження каяття, високої оцінки ворога та докори сумління за те, що позбавили його життя. З. Фройд глибоко переконаний, що і серед дикунів живе заповідь «не вбий», котру ще задовго до будь-якого законодавства, отриманого з рук боже-ства, не можна було порушувати. А це вже є свідченням хай і найменшого, але все ж таки специфічно морального компонента гуманістичного ґатунку.

Родова помста є найхарактернішим моральним феноменом давнього людства. Родове поняття помсти зовсім не пов'язане з особистісною провиною. Помста і покарання не спрямовані безпосередньо на того, хто особисто винен і є відповідальним за скоєний злочин. Тінь убитого буде переслідувати родича, доки він не помститься вбивці. Слід відзначити, що первісне почуття помсти, яке турбувало месника, зовсім не було інстинктом жорстокості, ненависті, воно було моральним та релігійним обов'язком, на той час – моральною емоцією. Але все ж таки закон кровної общинної помсти формував первісне уявлення про справедливість, що відновлює порядок у всесвіті.

Генетичним продовженням феномена кровної родової помсти суспільного життя став нормативно-регулятивний закон «таліон». Назва «таліон» походить із лат. «*talio*», що буквально означає відплата. Цей давній звичай співжиття людей вимагає відповідності покарання злочині. Таліон – феномен як суспільної свідомості, так й індивідуальної психіки. Він відповідав примітивним відносинам родового устрою і міг існувати лише в умовах замкнутої общинної структури первісності. В разі жорсткого суспільного поділу на «своїх» і «чужих» відбувалось очікування від «чужих» поганих вчинків, оскільки на них не поширювався кодекс нормативних поведінкових норм, що регулював відносини лише в межах певного роду, се-

ред «своїх». Дія мала радше пасивний, відповідний характер. Тут йдеться не про творчість, ініціативу суб'єкта дії, а лише про відновлення рівноваги. Ситуація керує вчинками індивідів, імпульс дії задається зовнішніми щодо людей стандартами. Ціннісна основа вчинків, здійснених у відповідності до вимог справедливого воздаяння, полягає у здійсненні такого покарання, що є рівносильним завданій шкоді. Вчинок як такий не піддавався ціннісному аналізу, тобто не існувало фактичного поділу на дії погані та хороші. Норми рівної відплати мали справу із вчинками і лише з ними. Вони не співвідносяться ні з намірами, ні з особою-винуватцем. Таліон засуджує перш за все вчинки, а не конкретну особу, котра стала безпосередньою причиною вчинків. Нагляд за дотриманням принципів таліону забезпечували спеціально призначені для цього люди. Якщо вони, своєю чергою, не виконували покладених на них зобов'язань, їх також карали.

Слід зауважити, що таліон став наступним кроком уперед порівняно зі звичаєм кровної помсти. Про що йдеться? Річ у тім, що таліон вже не виступав сліпим некерованим потягом емоцій на кшталт всездозволеної помсти, а був спокійною, виваженою (якщо так можна сказати) відповіддю на образу. Таліон не був спрямований на стимулювання помсти, а у більшості випадків на її стримання, забороняв безмежну помсту. Закон таліону передбачав відплату – відповідь на заподіяну шкоду; наявність внутрішніх стимулів до відновлення справедливого порядку.

Таліон став однією з перших передумов виокремлення зі синкретичного типу регуляції власне правової та моральної свідомості. Як своєрідне явище родового суспільного життя, таліон має як позитивні, так і негативні риси. Ціннісно-нормативна парадигма таліону помітно апелює до ситуації, що вже відбулась, і не виступає як реакція на дії інших людей. Тобто очевидна відсутність простої, але такої фундаментальної ознаки, як свідоме ставлення до інших, що своїми інтенціями випереджає дію і не очікує реакції на дії інших. Водночас таліон стоїть на сторожі відносин партнерства, солідарності, вдячності. Передбачалось не лише платити образу за образу,

але й добром за добро. У давнину принцип вдячності «я – тобі, ти – мені» не був просто прийомом вузькоутилітарного спрямування. Він підпорядковувався більш загальному принципу рівного воздаяння.

Історично логіка нормативної культури продовжує своє існування у вигляді «золотого правила моральності». Формування золотого правила мало дві форми: негативну («Не роби іншим того, чого собі не бажаєш») та позитивну («Чини щодо інших так, як би ти хотів, щоб інші вчиняли щодо тебе»).

Золоте правило стало свідченням значної моральної переорієнтації. Стався перехід від колективної відповідальності до індивідуальної, зняття чіткого бар'єру між чужими та своїми і, що найголовніше, на нашу думку, появився ідеальний регулятив поведінки, на відміну від звичаю. Дійсний гуманістичний контекст золотому правилу надають загальні нормативно-ціннісні засади життя. Безмежна всеохопленість цього правила розкриває дорогу до співпраці, формує здатність до обміну протилежними думками, має форму загальності, що є основним чинником виділення моралі як специфічної форми нормативної регуляції. «Золоте правило» раз і назавжди увійшло у людську свідомість у вигляді прислів'їв, висловів життєвої мудрості.

Отже, такий «передетичний» рівень морального співжиття був і залишається праосновою більш розвинених форм моральної регуляції. З етосу як первинної життєвої реальності традиційної первіснообщинної культури виникають власне морально-етичні форми регуляції поведінки на стадії цивілізаційного розвитку людства. Етосні соціальні цінності постають кінцевими орієнтирами, самодостатніми, що виконують роль дороговказів у хаосі повсякденних прагнень. Універсально простий зміст первісної рівності та справедливості, практичні норми спілкування, норми взаємодопомоги, турботи про старих і слабких доцільно вважати тим етичним мінімумом у міжособистісному спілкуванні, з якого власне починає свій відлік культурна парадигма гуманістичного потрактування.

4.4. ФОРМИ БУТТЯ ПРАВА

Аналізуючи правову реальність, О. Данильян вирізняє в ній такі форми буття права, що сукупно виражають динаміку правової реальності:

- а) світ ідей: ідея права;
- б) світ знакових форм: правові норми і закони;
- в) світ взаємодій між соціальними суб'єктами (правове життя) [28].

Це розчленування є традиційним і загалом аналогічним (хоча і не цілком тотожним) розподілу на такі форми, чи рівні буття, права, як правосвідомість, правові норми і правовідносини. Єдність цих рівнів і утворює такий об'єкт, як право. Кожен із них знаходить найбільш розвинений опис у відповідних філософсько-правових концепціях. Скажімо, ідея права відтворена в класичних теоріях природного права, особливо деонтологічного (суб'єктивістського) напряму, правові норми і закони – в аналітичній юриспруденції (правовому позитивізмі). Що ж стосується третього рівня – рівня взаємодії між соціальними суб'єктами, то це світ соціальної предметності, в якому право переходить у світ соціальної реальності. Цей світ бере участь у формуванні права, наділенні права матеріальним змістом.

Що ж таке право: один із цих шарів чи їх сукупність? Вирішення цієї проблеми слід шукати на шляху доповнення статичного аспекту аналізу структури правової реальності динамічним аспектом, що дає можливість простежити саморозвиток права, розгортання його сутності через низку визначень, найважливішими з-поміж яких є:

- а) абстрактно-загальні визначення (правові ідеї і принципи);
- б) конкретно-загальні визначення (формально-позитивні правові норми);
- в) матеріально-конкретні визначення (насамперед, судові рішення);
- г) соціально-предметне втілення в позитивно-правовій поведінці суб'єкта.

У щонайбільш стислому вигляді динамічна структура правової реальності як теоретичне відтворення процесу здійснення права може бути презентована у такий спосіб.

Ідея права є вихідним, логічно першим компонентом правової реальності. Тут не ставиться питання про те, що лежить в основі цієї ідеї: природа людини, розум, об'єктивний порядок цінностей, соціальні відносини чи воля і мудрість Бога. Ідея права являє собою найбільш загальний, абстрактний вираз сутності права, його «проект» чи завдання («регулятивна ідея»). Вона становить ідеальний аспект буття права, його форму (в аристотелівському розумінні).

У структурному плані ідея права припускає наявність:

а) суб'єктивної (антропологічної) компоненти, тобто містить інформацію про те, хто здатний бути суб'єктом права, на кого воно орієнтується. Таким суб'єктом є той, хто вміє відрізнити цінне від нецінного;

б) аксіологічної компоненти, тобто являє собою систему цінностей, що реалізуються в праві, виражаються інтегрально в понятті справедливості;

в) деонтологічної компоненти, тобто виступає у вигляді ідеї належності, що виражає єдність прав і обов'язків.

Суб'єкти правотворчості, усвідомлюючи, що люди не можуть або не хочуть підкорятися релігійним, моральним чи навіть найпростішим культурним нормам, формують той мінімум вимог, який можна підтримувати за допомогою організованого насильства. Цей мінімум і є ідеальним змістом права. Якщо приймати його за ідею права, то ідея передує праву, тобто спочатку з'являється уявлення про належне, яке необхідно інституціонально закріпити і підтримувати силою цього інституту, а потім уже формується реальна правова система.

Правова ідея є даність нашої свідомості, що має певний зміст, виражає в найбільш загальному плані момент належності. Ідея права, на відміну від позитивного права, має лише потенційну дійсність, але ця потенційність є настільки істотною, що задає нормативну силу позитивному праву.

Другим елементом правової реальності є закон (правові норми). Позитивне право з'являється передусім у формі закону (однак не зводиться до нього), що становить конкретно-загальні, формально-позитивні правові норми. Закон передбачає актуалізацію і конкретизацію правових ідей і принципів, крок на шляху до конкретного права, але він ще не є пра-

вом у всій його повноті. Це право на певному етапі його становлення. Закон – загальна норма для безлічі можливих випадків, і існує він як судження про належне. Він діє як законодавчий акт чи система законодавства (його зовнішня форма), що встановлюється суб'єктом влади, коріниться в авторитеті законодавця.

Правовий закон має різні форми свого буття: правові норми, відносини, свідомість, правосуб'єктність, правові процедури, процесуальні форми, правовий статус і правовий режим, правовий договір, позов і обвинувачення тощо. Розбіжності між ними мають функціональний, а не сутнісний характер. Зміст принципу формальної рівності виражається, наприклад, у правовій нормі – у вигляді правил поведінки суб'єктів права; у правовому розрізі – у вигляді взаємостосунків формально рівних, вільних і незалежних один від одного суб'єктів права; у правосвідомості – у формі усвідомлення змісту і вимог принципу права членами певного правового співтовариства; у правосуб'єктності – у формі визнання індивідів (їх об'єднань, спілок) формально рівними, вільними, незалежними одне від одного суб'єктами правового типу спілкування; у правових процедурах – у формі рівного і справедливого порядку придбання і реалізації прав та обов'язків усіма суб'єктами, дозволу заперечування права і т. ін. Отже, право існує в усіх цих правових формах, де додержується і застосовується принцип формальної рівності.

І, нарешті, третій аспект правової реальності – світ соціальних дій, найбільш складний світ, найменш досліджений з позицій філософії. Процес соціальних взаємодій виражає таку стадію в здійсненні права, як правореалізація. Центральною фігурою цього процесу виступає суб'єкт як виконавець норми в його ставленні до інших людей. Ці відносини виявляються можливими за наявності певних здібностей, якостей людини.

Основною якістю суб'єкта права є здатність визнання ідеї права і здатність психічно-вольового визнання норми, коли остання розглядається як бажана чи небажана для певного суб'єкта. Можна виділити три основні рівні психічно-вольового ставлення суб'єкта до норми: а) нижчий – бажання порушити норму; б) середній – бажання підкоритися нормі (з огляду

користі або через страх покарання, тобто назагал – нейтральна позиція); в) вищий – цілковите визнання вираженої в нормі цінності.

Саме соціальні суб'єкти, тобто люди та їхні об'єднання, є «важелями», завдяки яким ідея права здійснюється і впливає на життя. Формою такого здійснення виявляється правомірна поведінка. Здійснення права є його результируючою характеристикою, що може бути виражена категорією правопорядку. На цьому рівні право як належне переходить у соціальне життя. Отже, найбільш конкретно буття права є правильні дії і рішення в конкретній ситуації самого суб'єкта права. Такими є основні форми, чи рівні, буття права.

Отож правова реальність – це особливий світ, автономна сфера людського буття, що має власну логіку і закономірності, з якими не можна не рахуватися. Зміст проблеми правової реальності полягає в з'ясуванні того, що є право. Структуру правової реальності становить співвідношення між природним і позитивним правом як протилежними, але тісно пов'язаними формами праворозуміння. Це співвідношення виражається за допомогою категорій сутності та існування. Співвідношення буття та існування права, сутності права та правових явищ є співвідношенням правового принципу формальної рівності і форм його здійснення. До цих форм належать: ідея права, закон, правове життя (дії і відносини) та ін.

Крім такого підходу, запропонованого О. Данильяном, можливе й **інше розуміння форм права**. Як приклад, варто розглянути семіотичний підхід, у межах якого розрізняють сигнали, символи, коди, знаки як форми буття права [4].

Загалом система сигналів соціальної дійсності як форма буття права ще раз унаочнює взаємозв'язок мови і мислення людини з її реальним оточенням. Адже вирішення проблем співвідношення правової дійсності та її усвідомлення соціальним суб'єктом є особливо важливе і потребує концептуалізації, класифікації та оформлення через вербальні знаки, що сигналізуватимуть про потреби правової дійсності через мовну дійсність.

Тож є всі підстави говорити не тільки про наявність сигналів у сфері функціонування права, а й про їхню доцільність

та ефективність. Ба навіть більше, право саме є сигналом і сприймається завдяки сигнальним системам людини, які соціально обумовлені й функціонують у середовищі міжсуб'єктної соціальної (зокрема, правової) комунікації. Сигнальна дія соціальної дійсності і права пов'язана з наявністю у правосвідомості людини певних динамічних стереотипів, а також із її здатністю до абстрагування.

При цьому основним сигналом соціальної дійсності є вербальна і невербальна інформація, сигналом права є слово; водночас мова права виступає вербальною абстракцією соціальної (зокрема, правової) дійсності.

Загалом сигнал права має процедурний статус; це імпульсна інформація, що надходить із правової дійсності та повідомляє про потребу врегулювання певної сфери правовідносин, її сприймає законодавець і трансформує у норми права за допомогою знаків, які, зі свого боку, стають загальноновизнаними державно-правовими сигналами та адресуються правоспоживачеві, а вже він реалізує зміст цих сигналів у правовій поведінці (виконує вимоги, використовує дозволи, дотримується правил, або ж до нього застосовуються покарання).

Правовий код – це спрощене узагальнене відображення елементів правової дійсності; системне відтворення змісту правового явища чи поняття без деталізації та конкретики, матриця для розуміння функціонально-спеціалізованої мови права. Його можна вважати своєрідною голографічною схемою подальшого правотворення. До того ж, правовий код – це своєрідний соціокультурний метакод до вивчення інших соціальних сфер, а також засіб визначення правильного напрямку розуміння закладеного у правове поняття змісту в умовах варіативної, постійно змінюваної правової дійсності. Правовий код здатний створити стратегічну модель правопізнання та праворозуміння, а на вищому рівні можна навіть говорити про соціально-генетичний код права, що репрезентує специфіку правової системи. У цьому контексті кодуванням є процес правотворення, а декодуванням – тлумачення права. Причому, оскільки інтерпретація права може бути не тільки вербальною, а й поведінковою (соціальний суб'єкт демонструє своє сприйняття право-норм через правову

поведінку – правослужняну чи протиправну), то декодуванням права можна вважати всі форми реалізації права (виконання, використання, додержання і застосування).

Модифікація кодів права тісно пов'язана зі соціальною практикою і може відбуватися на різних рівнях (від норми права до правової системи загалом). Модифікаційну мінливість права (здатність до змін, що мають пристосовницький характер і спричинені впливом оточення) можна класифікувати за низкою критеріїв: за характером змін, що відбуваються у праві, виокремлюються морфологічні зміни (зміни у формі й структурі, що дає підстави говорити про зовнішню форму та анатомію права) і фізичні зміни (що проявляються в адаптивній гомеостатичності права); за спектром норми реакції – вузькі (на рівні окремого коду права) та широкі зміни (що передбачає розширення правового поля регулювання); за значенням змін, що відбуваються, – пристосувальні модифікації (модернізація, імплементація або рецепція права), морфози і генокопії (незворотні зміни зумовлені екстремальним і несприятливим впливом); за тривалістю процесу змін – одноразові й тривалі. Дуже важливо, щоби модифікація кодів права була цілеспрямованою, зорієнтованою на подолання соціальних конфліктів у локальному (міжособистісному) чи глобальному (міжнародному) масштабі.

Правовий знак – це чітко означений матеріальний носій інформації, відтвореної у невербальному символі або сформульованій у словесному образі, що є зрозумілими для представника певної правової культури, в межах якої функціонує цей знак. Він має триєдину форму прояву: матеріальну (іконографічне чи речове відтворення змісту), мисленнєву (значення, втілене у словесному, але усному розгорненому варіанті) й поведінкову (послідовна діяльнісна чи бездієва інтерпретація сприйняття двох попередніх форм).

Правовий знак як філософсько-правова категорія має своє сутнісне наповнення, наділений соціальними функціями (як-от: номінативна, інформаційна, комунікативна, культурологічна, управлінська, дидактична, превентивна, заоща-

дження і збереження інформаційних засобів); знак може виступати також окремою функцією права: як еквівалент і за-сіб відтворення та редукції правової дійсності, а також диференціації, структуризації та прогнозування її розвитку. Як і будь-яке інше поняття, він може бути багатозначним, неточним та незрозумілим (у випадку відсутності досвіду перебування у певному культурному середовищі) для інтерпретатора (право-сприймача); за умови адекватного сприйняття – він регулятивно-впливовий і здатний забезпечити своєрідну психологічну тяглість історії народу та відобразити специфічність національної правової системи.

4.5. ОНТОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ ПРАВА

Окрім традиційних соціальних і юридичних функцій, право виконує ще й онтологічні. Вивчаючи онтологічні функції права, І. Ситар стверджує, що вони передбачають трансформацію універсальних законів буття у життєдіяльність людини через їх нормативне закріплення та вимогу реалізації (дотримання, виконання, використання). Тобто це завдання права як чинника впорядкування буття. Тож онтологічні функції права демонструють єдність буття і права [23].

Порядок є основним онтологічним призначенням права. При цьому і природне, і позитивне право онтологічно обумовлені. У позитивному праві найбільшу силу мають онтологічні функції гармонізації, інформування та примусу; у природному – впорядкування (зокрема, структурування), інтеграції та антропології (людиномірності).

У взаємовідносинах між людьми часто виникають конфлікти, неузгодженості, порушення певних домовленостей. Тому суспільство, держава вимушені встановити перелік дозволених і недозволених суспільних відносин, виражених у нормативно-правових актах, що містять ідею відповідності, ідею змінної поведінки поряд з іншими правовими категоріями. Мінливість поведінки впливає на вид санкції, що спричиняє потребу встановити межі правовідносин. Право має виконувати своє онтологічне призначення у формі правового

впливу на суспільні відносини, надійного їх регулятора. Причому цей вплив мусить бути постійним і безпосереднім.

Онтологічні функції права можна поділити на галузеві види: онтологічні функції галузей приватного права та онтологічні функції галузей публічного права.

Суть онтологічних функцій галузей приватного права полягає у визначенні особистісних потреб. Загалом онтологічні функції приватного права зводяться до визнання захисту людської гідності та свободи незалежно від соціального чи майнового стану людини. Онтологія приватного права забезпечує кожному необхідні природні блага однаковими шляхами у природній пропорції.

Зміст онтологічних функцій публічного права полягає в тому, що воно діє незалежно від волі суб'єкта і захищає не тільки приватні, а й суспільні інтереси. Тобто правова відповідальність є обов'язковою. Інакше порушиться суспільний баланс, правова рівновага різних членів суспільства. Якщо у приватному праві онтологічні функції можуть не діяти, то у публічному вони активно-дієві.

Система онтологічних функцій позитивного права розвивалася і формувалася еволюційно. Вона пройшла такі етапи: настанови старших, ритуали, покора правителям, єдність у суспільстві, єдність духовного і матеріального, ідеального і реального, колишнього і теперішнього, моральні норми, справедливість, рівність, обов'язковість, взаємодопомога, покарання за порушення космічної гармонії, верховенство і панування законів, піднесення духу людини, подолання зла, зміцнення приватної власності, захист прав власника, міцність суспільних договорів, установлення рівноваги між свободою і рівністю, створення ідеального позитивного права, підкорення сили народного духу, створення у позитивному праві умов для реалізації природного права, формування внутрішнього переконання, захист прав і свобод людини, реалізація здібностей кожного та інші, що є окремими проявами онтологічних функцій природного права.

4.6. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ ПРАВА

На відміну від тлумачення феномена права з погляду класичної раціональності, сьогодні вже мало хто піддає сумніву ідею його культурної обумовленості та історичності, а тому його вивчення вже не характеризується домінантою пошуків безвідносних та абсолютних «мірил справедливості». Адже такі мірила завжди визначаються особливостями суспільної організації та умов людського існування, так само, до речі, як і різноманітні девіації, відступи від загальноновизнаних соціально-поведінкових регулятивів.

Зазвичай, право як засіб певного соціуму для нормативної регуляції людського буття в природному та суспільному світі передбачає наявність певного ідеально-ціннісного універсуму, крізь призму якого формуються уявлення про належність. Останні мають задавати морально-правові параметри доцільного спрямування організаційного вектора суспільства.

Навіть найраціональніші регулятиви або так і залишаються нічим більшим, ніж абстрактними та нереалізованими ідеями (в разі відсутності об'єктивних умов їхньої асиміляції та застосування суб'єктом), або набувають певної спотвореної форми, адекватної деформаціям дійсного суспільного буття. Таким чином, саме дисбаланс організації останнього варто розглядати як базовий чинник формування різного роду модусів девіантної (аж до відверто антисоціальної) правосвідомості, які, своєю чергою, сприяють подальшій негативізації зворотного впливу свідомої людської активності на правову реальність і суспільне буття як таке.

Універсум людського буття охоплює не лише суто матеріальні чинники, а й той ідеологічно-ціннісний простір (як матеріалізований у продуктах людської діяльності, так і існуючий у вигляді домінуючих у суспільній свідомості ідей та орієнтирів), котрий справляє не менший ефект (а подекуди й значно більший, оскільки він безпосередньо пов'язаний зі світоосмисленням суб'єкта) на стан і характер індивідуальної правосвідомості. А тому, оскільки право реалізується в суспільному бутті лише через посередництво останньої, ціннісні орієнтири й деонтологічні смисли мають доволі потужний зворотний

вплив на об'єктивну сторону правової реальності, тим самим онтологічно підкріплюючи власну дієвість. У цьому плані, мабуть, не варто вдаватися до детальних ілюстрацій, оскільки добре відомо, які наслідки для формування свідомості (особливо це стосується молодого покоління) має культивування негативних стереотипів поведінки, іміджів супер-его, що підносяться на значно більшу аксіологічну висоту, ніж будь-які моральні та правові цінності; пропагування насильства, бездуховності, порнографії тощо.

Сучасні дослідження в галузях історії, теорії, філософії права та пенології свідчать про наявність досить стійкої тенденції до гуманізації ідеалів правосвідомості, що виражається не лише у пом'якшенні адміністративних і кримінальних санкцій, а й взагалі в спрямованості права на досягнення його відповідності сутнісній природі людини. Звідси стає цілком зрозумілою регенерація класичних ідей юснатуралізму та їх адаптування до соціокультурних реалій сьогодення. До речі, дещо усталена асоціація гуманності з м'якістю є результатом прагнення раціоналізації правового реагування на антисуспільні дії: історія жорстоких тілесних покарань з приниженням людської гідності, як виявилось, аж ніяк не сприяла утвердженню думки про поновлювану таким чином справедливість; вона лише демонструвала наявність права на свавілля та жорстокість у одних і його відсутність у інших (що саме по собі є несправедливим).

Раціональність же права вимірюється насамперед його справедливістю (оскільки остання визначає міру його власної стійкості та ефективності в плані досягнення суспільної рівноваги шляхом встановлення правової симетрії), тоді як «у минулі віки... кожне порушення закону розглядалося як посягання на права самого суверена, і сувора відплата була його привілеєм. В усьому цьому не було і натяку на симетрію прав злочинця і суверена. Існуючі тортури та публічні катування виступали не як процедури поновлення справедливості, а як практика підтвердження принципу безмежної влади суверена» [5, с. 549]. Отже, подальша раціоналізація права передбачала поступовий перехід від суто «тілесних» варіантів впливу на протиправну поведінку до маніпуляцій з такими природно-

людськими цінностями, як життя, свобода та власність. При цьому основна мета правового регулювання крок за кроком трансформувалася з диктатури страху перед владою у владне забезпечення свободи самовизначення та самостворення суспільних якостей людини як найвищої цінності. Відповідно, в межах ключових орієнтирів сучасної правосвідомості показником деформації останньої є її розходження зі згаданою метою права.

Людське буття є надто багатоманітним утворенням, аби ним було можна легко та зручно оперувати в аналітичних дослідженнях. Сюди належать і природні умови існування людини, і соціально-економічна організація, і способи взаємодії людини, природи та суспільства, і культурно-історичні особливості соціуму, і система організації політичної влади, і система цінностей, у межах якої відбувається соціалізація людини, і комунікативні механізми реалізації суспільності тощо. Тому доречно узагальнити всі можливі модули впливу соціокультурного буття на характер права, подавши їх у вигляді двох основних факторних груп – організаційної та адаптивної.

До першої відносять чинники, пов'язані з упорядкуванням онтологічних структур, у контексті яких формується та функціонує право. Це – природні, економічні, політичні, юридичні, моральні, релігійні та інші форми реалізації (чи, навпаки, деформації) суспільної справедливості (*justitia*) як квінтесенції права (*jus*) та її узгодження (чи розходження) з природністю людського існування. Скажімо, виборче право чи право на особисту свободу визначається насамперед низкою природних чинників (віковими, медико-психологічними, а в деяких суспільствах – ще й статевими характеристиками особи); у різних соціально-економічних та політико-інституційних структурах спостерігаються відповідні істотні відмінності в усвідомленні та реалізації права на життя, права на власність, права на шлюб тощо. Адже для кожного нормативно-ціннісного (і взагалі культурного) універсуму (що, до речі, також входить до складу організаційної групи суспільно-онтологічних чинників права) існує своя специфіка смислоутворення.

Друга група чинників виражає залежність специфіки права та правосвідомості від форм і міри акомодативного

входження суб'єкта у певним чином організовані онтологічні структури. Сюди належать способи соціалізації особистості – її освоєння культурно-ціннісного надбання суспільства та цивілізації через ті мікросоціальні системи (родинні, колективні, кланові, партнерські тощо), що опосередковують відношення індивіда до суспільства та світового універсуму. Саме соціалізаційні механізми стають визначальними чинниками суб'єктивного осмислення права як мірила справедливості та джерела суспільного порядку, а також ставлення до природних основ власного буття. Тому навіть така, здавалося б, абсолютна природно-детермінована цінність, як людське життя, може зовсім неоднаково усвідомлюватися та шануватися представниками однієї соціокультурної спільноти, котрі відзначаються різним характером свого включення до системи суспільних відносин. Причому це стосується не тільки чужого, а й власного життя: в цьому розрізі доцільно згадати досить поширені випадки наркоманії, алкоголізму, суїциду та інших форм нігілістичного ставлення до такої цінності, спричинених деформованою соціалізацією та відчуженістю від повноцінного буття в природному та суспільному світі.

Неважко помітити, що організаційні чинники онтологічної детермінації права та правосвідомості впливають переважно на суспільний рівень останньої, що реалізується у відповідних науково-теоретичних ідеях і знаннях, офіційних юридичних нормах, філософсько-правових, етичних і релігійних доктринах щодо змісту суспільної справедливості та належності людського існування тощо. Це пояснюється тим, що вплив цієї групи чинників на правосвідомість окремих індивідів здійснюється зазвичай не безпосередньо, а через контекст певного мікросоціуму, в межах якого відбувається її формування. Адаптивні ж чинники здебільшого визначають специфіку індивідуальної правосвідомості, оскільки навіть підготовка та практична діяльність професійних юристів майже в усіх випадках опосередкована індивідуально-особистісними якостями та схильностями, що є продуктами їхньої соціалізації. Слово «майже» тут фігурує через те, що досить рідко можна зіткнутися з випадком, у якому б юрист міркував і діяв винятково як «бездушна» та «безпристрасна» машина.

Варто зазначити, що в цьому контексті адаптивність загалом та соціалізація зокрема постають як двосторонній процес взаємодії індивіда й суспільства, у якому обидві сторони є активними. Ці поняття охоплюють як процеси, так і результати інтерактивного взаємоформування особистості та суспільно-буттєвого середовища. Демократичні перетворення суспільного буття наділили соціалізацію основними гуманістичними рисами: активність тут розуміється як самостійність у виборі власної поведінки та доступ до участі у виборі чи розробленні регулятивних норм суспільного життя, загальнолюдські цінності здобули пріоритетність щодо партійних чи класових, права людини визнані незалежними від інтересів держави. Все це створює сприятливі умови для переосмислення ролі індивіда в суспільному бутті, трансформуючи його з покірного виконавця «вищої волі» в повноправного члена суспільства.

Незважаючи на культурно-історичну релевантність конкретно-змістовних інтерпретацій правових цінностей, базові онтологічні підвалини самої ідеї (загального поняття) справедливості як квінтесенції ідеї права варто шукати в умовах досягнення рівноваги, по-перше, між суспільною значущістю та буттєвою свободою індивідуальної поведінки і, по-друге, між мірою дійсної (тобто не тільки проголошеної, а й забезпеченої суспільством) свободи та мірою суспільної відповідальності, що передбачається в разі реалізації цієї свободи.

Конституювання основних прав людини обумовлюється тією самою «онтологією» прагнення перманентного розширення суб'єктивної свободи, а головне – динамікою підвищення буттєвих можливостей здійснення такого розширення. До того ж, орієнтація насамперед на гарантованість таких прав спонукається ще й глобально-інтегративними суспільними процесами, оскільки за таких умов актуалізується підхід до правового регулювання з позиції пріоритетності загальнолюдських цінностей перед вузькодержавницькими інтересами.

Коли йдеться про позитивно-нормативне втілення ідейно-ціннісних основ суспільної правосвідомості (або ж навіть такої волі законодавчої влади, яка не має нічого спільного

з цими основами), то раціональність вираження орієнтирів права в матерії закону також визначається й обґрунтовується через співвіднесення деонтичних модальностей і онтології сфери їх потенційного використання та світобуття як такого. Саме ця обставина уможливорює існування загальної логіки норм та логіки права зокрема, принципів основи якої задають критерії оцінки прийнятності нормативних систем вже навіть на рівні суто формального аналізу.

Організація суспільно-правової реальності, а також способи входження до неї окремого індивіда можуть не лише бути чинниками формування конструктивних модусів правосвідомості, але й призводити до істотних деформацій останньої. Спрямованість такого «онтологічного впливу» на процеси й результати індивідуального правоосмислення залежить насамперед від соціокультурної релевантності асимільованих суб'єктом регулятивних цінностей (їх функціонально-цільової відповідності та дієвості в предметному контексті застосування), а також від ціннісно-організаційних характеристик того мікросоціуму, в межах якого відбувається соціалізація індивіда та його включення до системи природно-суспільного буття.

4.7. СОЦІОНОРМАТИВНИЙ ПРОСТІР ЯК СЕРЕДОВИЩЕ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА

Середовище реалізації права називають по-різному: правова дійсність, правове поле, правовий простір, соціонормативний простір, соціокультурний простір тощо.

Під соціонормативним простором А. Ярославський розуміє «специфічну сферу життєдіяльності суспільства, саморегульовану систему нормативних механізмів регуляції соціуму, які, у свою чергу, координують існування соціальних інститутів у суспільстві і суспільства в цілому» [31, с. 23].

Соціокультурний простір є контекстом права, яке його регулює зісередини. Причому поняття соціокультурного простору середовища в такому разі є ширшим від поняття дійсності у традиційному природничо-науковому її розумінні (як сукупності всього матеріального навколо нас, оточуючого світу,

який ми сприймаємо нашими органами чуттів і який не залежить від нашої свідомості), бо містить додаткові елементи – предмети і результати діяльності людської свідомості.

Виразником особливостей сучасного соціокультурного контексту є філософсько-правовий, зокрема семіотико-праксеологічний підхід до права і середовища його функціонування. Адже знаково-правова рефлексія здатна впорядкувати існуючі знання і погляди на природу, суспільство, людину, а також відобразити й інші соціальні реалії, пов'язані, зокрема, із визнанням права як функціонального (тактичного і стратегічного) тексту для впорядкування міжсуб'єктних відносин. Цей підхід формує новий погляд на соціокультурний контекст, коли право стає пріоритетним чинником у формуванні функціонально визначеного простору існування соціального суб'єкта. У такому разі зміст тексту (права) впливає з контексту (соціокультурного простору) й водночас у певний спосіб упорядковує його ж. Філософський підхід до аналізу праксеології соціокультурного простору як середовища міжсуб'єктних правових відносин доцільно розглядати у взаємозв'язку із мовним полем як основою функціональної граматики [3, с. 51]. Розроблення методології функціонування мовного поля у міжрівневому зрізі пов'язана з іменами Ф. Брюно та О. Есперсена, хоча першу спробу аналізу здійснила Л. Вайсгербер, котра розглядала актуальність (праксеологію) з погляду засобів її вираження в різних мовах [2].

Однак можливе й інше розуміння контексту – як закінченого за змістом уривку тексту, що дає змогу встановити значення слова або речення, які входять до його складу. Таким чином право як «уривок» соціокультурного простору стає контекстом для правових знаків, що містяться в ньому. Тільки в межах права як семіотичної системи повністю зрозумілий зміст його складових через системні зв'язки, банкетний та відсильний спосіб викладу норм права, взаємоузгодженість понять та інше. У цьому значенні право можна вважати дискурсною одиницею соціокультурного простору, фрагментом семіотичного поля суспільства, що наділений правовими значеннями. Праксеологія права як контексту проявляється у процесі його функціонування, під час застосування його семіотичних

знаків; дискурс правових знаків – це не просто сукупність вербальних і невербальних відтворень певних об'єктів, це знаки, що мають змістове й функціональне навантаження у правовому, зокрема, та соціокультурному контексті загалом.

В. Бачинін вирізняє в структурі правосвідомості такі три рівні «раціональності відношення до регуляції людського буття»: перед-розсудковий, розсудковий та розумний: «Так, за перед-розсудком закріплена соціонормативна регуляція вітальних, природно-тілесних проявів людського існування; за розсудком – сфера практично-духовної діяльності людини в локальних соціальних сферах, підпорядкованих конкретним імперативам етнічного, національного, етатистського, політичного, ідеологічного, морального та позитивно-правового характеру; а за розумом – сфера буття особистості як суб'єкта загальнолюдської культури, що перебуває у соціокультурному універсумі, усвідомлює себе як «громадянин світу» та носій родової сутності, вибудовує лінію своєї соціальної поведінки згідно з всезагальними моральними нормами та імперативами природного права» [5, с. 266].

Відповідно, розсудковий та розумний рівні правосвідомості методологічно розрізняються як локально та універсально зорієнтоване осмислення нормативності соціокультурного буття. Що ж стосується перед-розсудку, то цей рівень має не методологічну, а предметну підставу виділення (нагадаємо, що його вирізняють як «соціонормативну регуляцію вітальних, природно-тілесних проявів людського існування», натомість розсудковий та розумний рівні виділяються в сфері регулювання більш високопорядкових, а саме – суспільно-культурних відносин).

4.8. ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ «ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ» І «ПРАВОВА ДІЙСНІСТЬ» ТА СУМІЖНИХ ПОНЯТЬ

Сукупність певних правових знаків у певній послідовності їх застосування формує функціонально зорієнтований простір свого існування – правове поле. Філософський підхід до аналізу правового поля як середовища міжсуб'єктної правової ко-

мунікації доцільно розглядати у взаємозв'язку із мовним полем як основою функціональної граматики. О. Бондарко запропонував структурний аналіз функціонально-семантичного поля як парадигми, для елементів якої характерні такі ознаки: наявність спільних інваріантних семантичних функцій; належність до різних мовних рівнів; специфічна структура з центром і периферією; здатність менш об'ємних угруповань у складі функціонально-семантичного поля перехрещуватися, накладатися, утворювати спільні сегменти [6, с. 128]. У цьому контексті правове поле виступає міжрівневою функціонально-семантичною мовною (знаковою, дискурсною) одиницею. Провідними методами аналізу права як регулятивної основи поведінки право-суб'єкта у філософсько-правовому полі стають філософсько-комунікативна і герменевтична рефлексія.

Однак неможливо всі правові явища виразити у загальних поняттях, а правову дійсність трактувати як прояв чи застосування змісту цих понять у приватних випадках [18, с. 78]. Адже право-норма, закон (як найбільш раціональна форма права) і соціокультурний простір (регульований правом) завжди перебуватимуть у відносній конфронтації; інакше людина перетвориться у раціонально-передбачуване створіння, а її дії точно відповідатимуть задекларованим право-вимогам. Проблема правослухняності / протиправності поведінки члена соціокультурної спільноти безпосередньо пов'язана зі сприйняттям (право-розумінням) і відповідним відтворенням (прийняттям для управління власними діями) права.

Право та правова дійсність як знакові системи складаються з дрібніших, аналогічно сформованих знакових систем, однією з яких є, наприклад, мова права як система вербальних знакових засобів, що відтворюють елементи правової дійсності. Системний підхід до права дає можливість виокремити додаткові складові процесу правопізнання – чинники знакового відтворення в ньому елементів правової дійсності та їх конституювання.

Дотримання принципу відображення у праві передбачає вивчення його структурних елементів як способів і засобів відтворення правової дійсності. Основний зміст такого відображення полягає у специфіці взаємодії відображуваної (правова

дійсність) та відображальної (право) систем. При цьому важливо зіставити ці основні об'єкти вказаного дослідження з аналогічними або близькими їм за змістом поняттями, а також з'ясувати співвідношення власне між ними. Тут надано перевагу поняттю «правова дійсність» із-поміж таких, наприклад, як «правова реальність» (С. Максимов [15] і В. Братасюк [7]), «юридична дійсність» і «символічна реальність» (В. Речицький [20]) та інші, на підставі того, що було закладено у саме поняття «дійсність» його автором (ідеться про німецького філософа М. Екхарта, який ввів у науковий обіг термін «дійсність» як переклад латинського слова «actualitas» («діяність») із наголошенням на компоненті дії, тоді як у старогрецькій і латинській мовах дійсність була ідентична істинності, а в англійській і французькій – реальності, що передбачає наявність можливого [13, с. 127, 388]). Видається доцільним у контексті права використовувати саме поняття «дійсність», що поєднує можливість (імовірність) і необхідність в одну характеристику – очевидність; ідеться про реальність як дійсність за участю людини, тобто про здійснюваний нею світ [10] (відповідно, про соціальну дійсність – за участю соціального суб'єкта і правову дійсність, що є не якоюсь окремою субстанційною частиною дійсності, а радше способом правової організації та інтерпретації певних аспектів соціального буття людини). У співвідношенні «правова дійсність – право» право виступає і елементом правової дійсності (коли дійсність розуміти у широкому значенні як сукупність усіх правових феноменів), і водночас інформаційною моделлю, що відображає цю дійсність (у вузькому значенні, коли загальна картина правової дійсності залежить від того, що обрано базовим правовим феноменом, щодо якого всі інші правові феномени виявляються похідними; в нашому випадку правовий знак взято як базовий феномен, а правова дійсність є означуванним, відтворюваним, відображуваним феноменом). Ці два підходи не взаємовиключають один одного: перший усталений, класичний; другий дає підстави розуміти під правовою дійсністю або правові норми (нормативізм), або правовідносини (соціологізм), або правові «емоції» (психологізм), або правові знаки (семіотику) тощо.

Дійсність людського буття у світі переконує, по-перше, в неможливості мати абсолютно незалежне від суб'єкта знання про світ, по-друге – в «людиномірності» будь-якого виду людської діяльності (тобто її прагненні узгодженості з сутнісними вимірами самої гуманістичної природи) і, по-третє, у тому, що ця «людська сутність» не є чимось передзаданим та позачасовим, а створюється самою людиною в процесі її суспільно-культурної самореалізації [27, с. 10].

У семіозі як процесі функціонування знаку виокремлюють його відношення з іншими знаками, його значенням, його інтерпретатором. Кожний із цих напрямів відношень визначає вимір функціонування знаку – синтаксичний, семантичний, прагматичний. Правова дійсність, як правило, поєднує ці виміри, при цьому вибудовується тривимірна проекція норми права як певної системи знаків. Адже будь-який правовий знак має бути узгодженим з іншими знаками однієї правової системи; співвідноситися з тим об'єктом, який він означає; адекватно трактуватися соціальним суб'єктом, який, сприймаючи зміст, закладений у знаку, співвідносить сприйняте з інформацією, отриманою від інших знаків, і трансформує все це у поведінку в контексті заданої їй правової моделі.

Дійсність, яку включають у процес сприйняття, наявна вже як певна сукупність знаків, що, зі свого боку, в процесі сприймання перетворюються на об'єкти передачі інформації. Знак як об'єкт існує лише у контексті знакової системи (наприклад, текстуальної мови права), культури (як сукупності особливих і загальних цінностей суспільного життя) та філософських (метафізичних) принципів універсального значення і смислу. При цьому слід розрізняти правову реальність, що існує незалежно від суб'єктів її сприйняття, і правову дійсність як середовище, створене з участю людини – здійснюваний нею світ. Не особливо акцентуючи на цьому, слід водночас наголосити, що в такому контексті право як система знаків виступає інформаційною моделлю цієї правової дійсності.

Правову дійсність можна трактувати як текст, який ми «читаємо» (через споглядання), означаємо певними символами (буквеними чи звуковими) для передавання інформації іншим і розуміємо інформацію інших (через розшифрування

їхніх означників). Означуване як предмет об'єктивної дійсності одиничне. Натомість кожний суб'єкт означування може створити свій означник на відтворення його у мові (по-своєму назвати), а кожний суб'єкт сприйняття цього означника може надати йому нового значення (по-своєму зрозуміти). Тому теоретично означуване може мати декілька означників і значень. Але це дещо ускладнить процес порозуміння між суб'єктами соціонормативного простору. Щоби цього уникнути, суб'єкти «домовляються» про означування предметів (подій, фактів, явищ і т. д.) однаково зрозумілими означниками. Як зауважує М. Лебедев, «мовні знаки функціонують начебто за певною згодою про їх використання, що зумовлено низькою ... іконічністю знаків природної мови» [14, с. 61]. Саме тому, наприклад, юридичні терміно-поняття є найбільш зрозумілими саме для юристів як членів однієї мовленнєвої спільноти, одного функціонально-семантичного мовного поля.

Уся правова дійсність побудована на циклічності продукування і сприйняття певної інформації. Право як державно-вольовий припис щодо поведінки соціальних суб'єктів є засобом передачі цієї інформації від право-творця до право-сприймача і водночас джерелом надходження правового повідомлення для останнього. Якщо б ми говорили виключно про механічність процесу «повідомлення / сприймання», йшлося б, імовірно, про машини, а одиницею обміну був би сигнал. Оскільки правова дійсність як особливе середовище одного з різновидів людської комунікації творить і підтримує людина, маємо говорити про зміст, значення цього сигналу.

Проблема правової комунікації власне полягає у тому, що правове знання, закон недосконалий не тому, що таким є із вини законодавця, а тому, що правова дійсність, правове поле, у якому реалізується процес правової комунікації, порівняно з ідеально-мислимим порядком, залишаються недосконалими, і це проявляється у протиправних поведінкових актах.

Однією з найавторитетніших сучасних концепцій культури- і антропогенезу в сучасній філософії є семіотична модель, яка розглядає культуру (і право як її значиму частину) як особливу знаково-символічну дійсність, серцевину якої становить мова. Мова виступає універсальним посередником між люди-

ною і світом, де елементи мови (знаки) одночасно позначають, тобто наділяють значенням, і замінюють реальні об'єкти і процеси. Людина при цьому сприймає правову дійсність тільки в тих її смислових характеристиках, які задані мовою, а мова тим самим визначає межі та властивості як самої дійсності, так і людини. Мова, що традиційно трактується як засіб спілкування і комунікації, в межах семіотичної і структуралістської моделі перетворюється на справжнього творця культури і вдосконаленої моделі самої людини.

Крім того, що право відтворює дійсність, воно ще й структурує її, згідно з теорією опосередкування дійсності мовою. Цю теорію розробили американські лінгвісти Е. Сепір та Б. Лі Уорф напочатку ХХ ст., і відповідно до неї «не реальність визначає мову, якою про неї говорять, а навпаки, наша мова щоразу поновому членує реальність» [21, с. 87]. А право є однією з найвпливовіших мов у цьому контексті, бо воно власне і розраховане на те, щоби класифікувати об'єкти і суб'єкти правовідносин, диференціювати правослухняність і протиправність, розмежовувати злочини і проступки тощо.

4.9. КРИТИКА РОЗУМІННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ І ПРАВОБУТТЯ

Ця проблематика окреслена таким чином тому, що права реальність існує в двох рівнозначних вимірах – правобутті і правосвідомості, які у своїй взаємодії забезпечують саме функціонування правового феномена, тобто, власне, і становлять онтологію права. Отже, лише в їхній взаємодії право як суспільний феномен і може існувати.

Перший параметр цієї взаємодії полягає в тому, що правосвідомість породжується правобуттям. Але особливість правосвідомості в тому, що вона породжується не лише правобуттям, а буттям взагалі, оскільки на правосвідомість впливає суспільне життя в цілому. Таким чином правосвідомість може набути рис, які не обумовлені правобуттям. Звідси і відома відносна самостійність правосвідомості, яка функціонує не лише за законами правобуття, а і за своїми власними закономірностями.

Другий параметр – основний: правосвідомість є відображенням правобуття. Тобто у ній не має бути нічого такого, чого не було б у правобутті. Але, як ми стверджували вище, ця істина відносна, оскільки у правосвідомості є речі, яких немає у правобутті, а можливо, і в бутті взагалі. Скажімо, ірреальний або віртуальний світ.

Третій параметр – це докорінна відмінність правосвідомості як духовного феномену від правовідносин, тобто їхнього буттєво-речового аспекту. В такому розрізі слід кваліфікувати правовідносини як змістову складову права, а правосвідомість як форму цього змісту, яка встановлює правність чи протиправність поведінки.

Звичайно, у цьому співвідношенні активність притаманна саме змісту, себто правовідносинам, які змінюються разом зі зміною суспільного ладу. Водночас правосвідомість, як форма цих відносин, змінюється залежно від того, як оновилися правовідносини. Але це не означає, що правосвідомість є пасивною щодо правовідносин. Навпаки, набуваючи відносної самостійності, вона (правосвідомість) може впливати на правовідносини як у позитивному, так і в негативному плані. Звідси і висновок про творчий характер правосвідомості (як і свідомості взагалі, за Гегелем). Цій формі свідомості, тобто правосвідомості, притаманна, як жодній іншій, необхідність творчо-конструктивного ставлення до правобуття, що обумовлює його прогрес.

Розглянуте співвідношення правосвідомості та правобуття не вичерпує всього багатства їхнього змісту, проте є певним методологічним ключем до їх розуміння.

Список використаних джерел

1. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности (философский анализ нравственной культуры) / Т. Г. Аболина. – К.: Лыбидь, 1992. – 196 с.
2. Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики: краткий очерк / Ю. Д. Апресян. – М.: Просвещение, 1966. – 304 с.
3. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: монографія / О. М. Балинська. – Львів: ПАІС, 2008. – 212 с.
4. Балинська О. М. Семіотика права: монографія / О. М. Балинська. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 416 с.

5. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Х.: Фолио, 1999. – 607 с.
6. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А. В. Бондарко. – 2-е изд. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 208 с.
7. Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / В. М. Братасюк. – К., 2005. – 20 с.
8. Гвоздік О. І. Онтологія розуму та раціональність філософського світогляду / О. І. Гвоздік // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2006. – № 8–9. – С. 134 – 141.
9. Гірц К. Інтерпретація культур: вибрані ессе. – К.: Дух і Літера, 2001. – 542 с.
10. Карась А. Ф. Семіотична перспектива інтерпретації реальності як дійсності / А. Ф. Карась // Філософська думка. – № 5. – 2008. – С. 16–29.
11. Карпов Н. С. Злочинна діяльність / Н. С. Карпов. – К.: Вид-во С. Семенко, 2004. – 308 с.
12. Козловський А. А. Курс філософії права на юридичному факультеті Чернівецького університету // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – 1996. – Вип. 4–5. – С. 3–25.
13. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс, 1994. – 576 с.
14. Лебедев М. В. Стабильность языкового значения / М. В. Лебедев. – Изд. 2-е. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 168 с.
15. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
16. Невельська-Гордєєва О. П. Онтологія і логіка нормативного простору // Проблеми законності: респ. міжвід. наук зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Вип. 38. – Х.: НЮАУ, 1999. – 213 с.
17. Нерсесянц В. С. Философия права: учебник для вузов. – М.: Норма, 2003. – 652 с.
18. Овчинников А. Правовое мышление в правоприменительном процессе: опыт герменевтической методологии / А. Овчинников // Философия права. – 2003. – № 2 (8). – С. 75–83.
19. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Лань, 2000. – 378 с.
20. Речицкий В. В. Символическая реальность и право: монографія / В. В. Речицкий. – Львов: ВНТЛ-Классика, 2007. – 732 с.
21. Руднев В. П. Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты / В. П. Руднев. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Аграф, 2009. – 544 с.
22. Сауляк О. П. Парадигма правопорядка: современное прочтение / О. П. Сауляк // Изв. вузов. Правоведение. – 2006. – № 3. – С. 166–178.
23. Ситар І. М. Онтологічні функції права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / І. М. Ситар. – Львів: ЛьвДУВС, 2008. – 16 с.

24. Спекторский Е. Юриспруденция и философия / Е. Спекторский // Юридический вестник. – Кн. 2. – М., 1913. – С. 74–109.
25. Стовба О. В. Право і час : монографія / О. В. Стовба. – Х.: Тім Пабліш Груп, 2016. – 368 с.
26. Терлецький В. Трансцендентальна філософія і онтологія // Кантівські студії. – 1999: щорічник кантівського товариства в Україні. – К.: Тандем, 2000. – 226 с.
27. Токарська А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / А. С. Токарська. – К., 2008. – 38 с.
28. Філософія права: навч. посібник / за заг. ред. О. Г. Данильяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
29. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія / М. М. Цимбалюк. – К.: Атіка, 2008. – 288 с.
30. Чумак А. Л. «Природна моральність» як форма гуманістичної нормативної регуляції поведінки / А. Л. Чумак // Гуманітарний часопис. – 2005. – № 4. – С. 86–91.
31. Ярославский А. Соотношение соционормативной культуры общества и соционормативной культуры отдельной личности / А. Ярославский // Философия права. – 2005. – № 2 (14). – С. 23–27.
32. Kaufmann A. Rechtsphilosophie im Wandel: Stationeneines Weges / A. Kaufmann.– Frankfurt a. M., 1972. – 296 s.
33. Law as an Autopoietic System. – Oxford, 1993. – 387 p.

Тема 5

ПРОБЛЕМИ ГНОСЕОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: розкрити пізнавальні можливості філософії права для інших юридичних галузей.

Інформаційний обсяг: Проблеми правового пізнання. Категорія істини у правовій гносеології. Практика як процес пізнання. Діалектика як метод пізнання права. Закон і право як предмети пізнання. Гносеологічний метод «пізнавального руху по об'єкту дослідження». Категорії якості та кількості у гносеології права. Категорія міри у гносеології права. Пізнавальна природа закону заперечення заперечення. Парні категорії у гносеології права (метод сходження від абстрактного до конкретного, метод сходження від конкретного до абстрактного, єдність історичного і логічного у пізнанні права; категорії сутності та дійсності у гносеології права). Іntenційна визначеність права та правового буття.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Філософські проблеми пізнання у праві.
2. Історичні концепції правового пізнання.
3. Традиції та інновації у правовому пізнанні.
4. Епістемологія юридичної практики.
5. Рівні, принципи і моделі правового пізнання.
6. Гносеологічні принципи права.
7. Право як засіб пізнання світу.
8. Співвідношення правосвідомості та правобуття.
9. Істинне знання у праві.
10. Співвідношення права і закону: гносеологічний підхід.

Постановка проблеми. Під терміном «гносеологія» розуміють теорію пізнання, що вивчає співвідношення суб'єкта і об'єкта в процесі пізнавальної діяльності, можливості пізнання світу людиною, критерії істинності і достовірності знання.

Теорія пізнання виступає вченням про пізнання, як логіка і теорія пізнання, як відображення всезагальних закономірностей розвитку об'єктивного світу, що є водночас найбільш загальними формами пізнавального мислення.

Опрацювання проблем гносеології, як і теорії пізнання права, стало віднедавна надважливим. Серед основних наукових доробків – теоретичні розвідки В. Нерсесянца та Д. Керімова, зокрема щодо сутності логіки пізнавального процесу в правовій сфері, дії категорій діалектики у праві тощо.

Окремо гносеології права присвячена монографія А. Козловського «Право як пізнання», в якій розкривається поняття гносеології права як науки, її місце в системі інших філософських і теоретико-правових наук, національно-психологічні особливості правового пізнання та ін.

І все ж діапазон гострих питань гносеології права не зменшується, а навпаки, збільшується. Серед них не вирішена і найголовніша – це співвідношення правосвідомості та правобуття. На жаль, дехто з авторів головною гносеологічною проблемою вважає іншу: співвідношення права і закону (В. Нерсесянц). Хоча, ймовірно, це не так гносеологічна, як онтологічна проблема.

Нині доводиться спостерігати своєрідну тенденцію так званої гносеологізації права, про що свідчать назви окремих публікацій: «гносеологічна сутність права», «гносеологічна трансформація права», «гносеологічна концепція права», «гносеологія і методологія права: проблеми співвідношення» тощо (А. Козловський). Здавалося б, що при такій фронтальній зацікавленості гносеологією права в ній не повинно було б уже залишатися «білих плям», та дійсність засвідчує інше. І головною причиною цього є невизначеність методологічних підходів до аналізу тієї чи іншої проблеми.

Безпосередня мета пізнавальної діяльності – отримання істинних знань про явища, що вивчаються. Дослідника цікавить передусім питання про те, що є предметом вивчення гносеології, які його властивості, зв'язки, закони прояву, що їм притаманні.

Якщо науковець діятиме методом проб і помилок, то навряд чи досягне успіху, а якщо і так, то ціною значних зусиль. І навпаки, правильна організація наукового дослідження, вибір адекватних методів дають можливість віднайти істинне знання.

Однак залежно від того, які дії виконуються та в якій послідовності, застосовується той чи інший спосіб пізнання, тобто

метод його вивчення. Тому кожен дослідник має потребу відшукати правильний метод пізнання. А це значить, що, попри вирішення безпосередніх проблем, він повинен розв'язати й питання, пов'язані з вибором системи методів пізнання. Ці проблеми пропонуємо називати методологічними.

Найбільш поширеними є формально-логічна і діалектична методології. Чому, наприклад, В. Нерсисянц вважає основним гносеологізмом права співвідношення права та закону? Тому що він обмежується формально-логічним аналізом. Більшість дослідників допускають односторонню раціоналістичну трактовку цих проблем, як, скажімо, А. Козловський, котрий узагалі гносеологізував усе право і його причетність до інших соціальних інститутів. Причина цього, без сумніву, в невикористанні авторами провідного діалектично-змістового правового підходу. Бо, на нашу думку, вирішення головної гносеологічної правової проблеми (співвідношення права і закону) неможливе без задіяння діалектики – «рушійної сили усякого наукового пізнання» [2].

5.1. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ

Правове пізнання, як і всяке наукове пізнання, підпорядковується загальним гносеологічним закономірностям, але має свої особливості, що обумовлені природою правового феномену (йдеться про правовідносини і правосвідомість).

Право, насамперед, має розкривати сутність правового пізнання, тобто досягнення нового знання у сфері правової реальності. Це тим паче важливо, що віднедавна розходяться думки з приводу, так би мовити, «гносеології права», «гносеологічного права», «права як пізнання» [8]. Загалом гносеологічні пошуки у правовій сфері зводяться до висновку, що «пізнання стає не тільки засобом визначення цілей права, а й, будучи нерозривно пов'язаним із ними, стає метою самого права».

Ба більше того, право стає гносеологічною самоціллю. Істина і справедливість зливаються в єдиному процесі функціонування права [8, с. 66]. «Мета права і пізнання права – поняття однопорядкові, онтологічно однорідні й невіддільні одне

від одного. Право пізнається тому, що без пізнання воно перестає бути правом» [8, с. 67], – ці гносеологізми при всій претензійності є тавтологічними софізмами, причиною яких, на нашу думку, є нехтування елементарними методологічними вимогами гносеології як теорії пізнання.

Гносеологія, передусім, визначає сутність пізнання, тобто вона чітко виокремлює специфіку пізнавальної діяльності серед інших різновидів людської практики, а саме – досягнення нового знання. Наведена ж нами цитата свідчить, що за такого підходу про нове правове знання навряд чи може йтися. Бо «гносеологічна своєрідність права та пізнання», кваліфікація пізнання як кінцевої мети права є не що інше, як дублювання знаменитої гегелівської абсолютної ідеї, яка все пізнала, і, будучи «обтяженою» знанням про саму себе, призупинила свій подальший розвиток. Тобто фініш пізнання – фініш права.

Крім цього, нам видається, що тут не розводяться поняття права і правосвідомості. Адже гносеологічну функцію виконує не право як таке, а лише його важлива складова – правосвідомість. Правобуття ж, яке відображається правосвідомістю, є суто онтологічним феноменом і ніякою гносеологічною природою не володіє.

Отже, мова повинна йти не про право взагалі як пізнання, а про правове пізнання, яке здійснює правосвідомість як суб'єкт цього пізнання. Остання керується не лише гносеологічними вимогами правової реальності, а й загальнофілософськими. Іншими словами, йдеться про таке правове пізнання, сутністю якого є досягнення дійсно нового у праві, якого раніше не було відкрито як істинне знання. Мета правового пізнання як наукового пізнання – досягнення істини. У цитованого автора ж гносеологічна мета права подана зовсім інакше [8, с. 67].

Тут важливо вказати ще на одну методологічну хибність підходу до категорії істини. На думку автора, вона є онтологічною категорією, яка несе абсолютний зміст. Що стосується гносеологічної функції права, то вона, як вважає А. Козловський, лише відносна, релятивна [8, с. 29]. Не можемо з цим погодитися. Ймовірно, онтологізація істини пов'язана з її об'єктивністю. Іншими словами, автор має на увазі, що коли іс-

тина об'єктивна, то вона є характеристикою самого буття. Але ж тоді забувається головне: будь-яка істина – не саме буття, а знання про буття, відображення буття. Правова істина є знанням про правовідносини, і об'єктивність цього знання полягає в тому, наскільки адекватно воно відображає зміст правовідносин.

А це вже залежить не від об'єкта (онтологія), а від суб'єкта відображення (гносеологія). Очевидно, розуміння істини як суто буттєвої категорії призвело до того, що дослідник не розкриває абсолютність і відносність істинного знання. З його погляду, абсолютність істини є категорією онтології, а відносність – гносеології [8, с. 29].

Правова гносеологія про діалектику абсолютної та відносної істини каже так: істинне знання одночасно є і абсолютним, і відносним, і стабільним, і релятивним. Це повною мірою стосується правової істини, яка несе в собі зерна абсолютності (обов'язковість норм, стабільність законодавства тощо). І заразом вона є настільки відотною, щоб ці «зерна» не стали догмою, щоб законодавство удосконалювалось з урахуванням змін, які відбуваються у суспільстві.

Водночас істина в праві має суттєву суперечність – вона є антиномічною (йдеться про співвіднесеність права і закону). Підсвідомо відчуваючи цю антиномічність права, скажімо, В. Нерсесянц, не випадково апелює до філософії права як способу вирішення цього протиріччя: «Основоположне знання також у плані правової гносеології має проблематику співвідношення права і закону (позитивного права). І два протилежні типи праворозуміння (юридичний і легістський) включають в себе і дві принципово різні концепції правової гносеології» [10, с. 61]. Про неї (антиномію) пише і А. Козловський, маючи на увазі суперечливість між правом та законом. В принципі, вона полягає в тому, що закон, фіксуючи досягнуте, встановлює нормативні межі його дотримання і не допускає виходу за рамки тих чи інших норм.

Закон принципово догматичний за своєю природою. В цьому його плюс. Він встановлює чіткі, незмінні правила поведінки. Життя іде вперед, постійно розвиваючись. Це фактично протиріччя між формою і змістом. Але в цьому є і мінус.

Бо він стримує подальший розвиток правової сфери (правобуття), його удосконалення. Який же вихід?

Засобами лише правових наук чи юриспруденції вирішити цю суперечність неможливо. Це здатна здійснити лише філософія права за допомогою свого гносеологічного діалектичного інструментарію. Річ у тім, що вказана вище антиномія – це суперечність не правобуття, а суперечність правосвідомості, юридичного мислення. Це антиномія розуму, розсудливості [5].

Для майбутніх юристів гносеологія права є курсом, завдяки якому право як сукупність нормативних актів перетворюється в осмислене духовне явище. Без цього юрист вивчає, власне кажучи, «законодавство», і лише гносеологія як філософсько-правова методологія перетворює його предмет вивчення у правознавство, в науку людського світу. Саме через це юрист засвоює ті віковічні цінності, фундаментальні категорії та інтелектуальні засоби, які потім будуть орієнтиром у його правозастосовній діяльності.

Однак деякі науковці, відриваючи правосвідомість від правобуття, намагаються, так би мовити, офілософити право: «Право наскрізь філософізоване явище. Це проявляється на всіх рівнях правової матерії і відносно всіх аспектів філософського знання: онтологічного, гносеологічного, логічного, аксіологічного, навіть естетичного» [7, с. 4]. Звичайно, погодитися з такою позицією А. Козловського ніяк не можна, зокрема, з приводу того, що право наскрізь філософізоване. Так само можна було би сказати, що право соціологізоване, естетизоване тощо. Але ці софізми нічого не вартують.

5.2. ПРАКТИКА ЯК ПРОЦЕС ПІЗНАННЯ

Нарешті, правова гносеологія відповідає ще на одне, можливо, найважливіше гносеологічне запитання у правовій сфері, а саме: «Що є основою правового пізнання, кінцевою його метою і критерієм правової істини?» Очевидна відповідь – це правотворча, правозастосовна, правоохоронна практика. Ця практична орієнтація, напевно, і є гносеологічною запорукою удосконалення правової практики, умовою подальшого прогресивного розвитку правової сфери.

Отже, гносеологія права, розкриваючи зв'язок практики і логіки її пізнання, озброює юриста знанням дійсного, справжнього критерію правової істини.

Термін «вигідності», який застосовує А. Козловський для характеристики правової істини, аж ніяк не може бути критерієм цієї правової істини, бо декому вигідна і брехня, однак від цього вона не стає істиною.

Тож не всяка практика виступає критерієм істинності, а лише та, яка досягла певної стадії зрілості. В нашому випадку йдеться про найвищі, найдосконаліші досягнення, позитивний досвід правозастосовної, правоохоронної діяльності, осмислений в координатах методології – єдності історичного та логічного. Іншими словами, критерій правової істини криється не тільки в правовій практиці, а й також у її теоретичному розумінні [12].

Зважаючи на викладене, заслуговує критики позиція В. Нерсесянца щодо головної, на його думку, гносеологічної проблеми – співвідношення права і закону. Фактично це співвідношення змісту (права) та його форми (закону) з усіма притаманними цьому типу зв'язку закономірностями.

Ми не згодні з В. Нерсесянцем в іншому, що це не є основоположною гносеологічною проблемою права, оскільки, на нашу думку, такою проблемою є інша, а саме – проблема пізнавальності правових явищ, адекватності їх відображення у правосвідомості, тотожності правосвідомості і правобуття. Простіше – чи в змозі правосвідомість, як суб'єкт правового пізнання, відобразити з усією повнотою та глибиною, тобто істинно, сутність і зміст правобуття. Якщо навіть і в змозі, то функціонування правового феномену (хоча це й важливе, оскільки буде фіксацією того, що є дійсним для минулого і сучасного стану речей) не повинно обмежуватися лише рамками суцього, а виходити у простір належного, майбутнього. Тобто того, чого ще не існує в праві, але за необхідності мусить з'явитися. Правосвідомість сама по собі передбачити цього не може. Вона має звернутися тут до діалектики як всезагальної методології пізнання.

Ось чому, з нашого погляду, правове пізнання за своєю природою є соціально-правовим.

А з іншого боку, це доказ того, що право є не чисто юридичним феноменом, а явищем ширшого соціального плану. І потребує, відповідно, соціального, філософсько-правового змісту. Передусім ідеться про детермінованість, соціальну зумовленість права загалом, що допомагає розкрити його справжню природу і з'ясувати головну соціальну функцію – регулятивну, боротьби з негативними явищами в суспільстві.

Право існує завдяки об'єктивній логіці розвитку суспільства, потребам його надійного існування, що й зумовлює спрямованість права на забезпечення стабільності суспільства, свободи та справедливості.

Саме цей суспільно-регулятивний зміст права зумовлює потребу застосування причинно-наслідкового зв'язку як методології пізнання правових явищ, що особливо доцільне під час з'ясування підстав порушення кримінальної справи. Річ у тім, що будь-яка причина викликає наслідок лише за наявності певних умов. Тут маємо іншу методологічну категорію – підстави. Підстава – це і є синтез причин та умов, за яких вона діє. Тож зрозуміло, що процес з'ясування підстав порушення кримінальної справи має обов'язково передбачати реалізацію двох методологічних вимог: по-перше, розкриття причин, скажімо, злочину, вчиненого чи який готується; по-друге, аналізу умов, за яких ці причини породжують злочин.

Ще один важливий методологічний аспект: слідчий повинен відрізнити причинно-наслідкову діалектику від інших типів зв'язків, що трапляються: випадкових, тимчасових, незаконічних. Виокремити з них саме причинно-наслідковий зв'язок – складова юридичного мистецтва. Особливо важко відмежовувати причинно-наслідковий зв'язок від, приміром, звичайної часової послідовності.

Нарешті, слід врахувати і такий чинник, як багатопричинність. Скажімо, злочин є наслідком дії не однієї, а багатьох причин, що важливо для виявлення всіх аспектів протиправної діяльності.

Тому на озброєнні дослідника права на першому місці знаходяться загальнонаукові, методологічні підходи, способи пізнання. При цьому звертаємо увагу на те, що йдеться не про прямі методичні прийоми, способи пізнання, а методологіч-

ні підходи. (Нагадаємо, що методологія співвідноситься з методикою на зразок того, як співвідносяться стратегія з тактикою).

5.3. ДІАЛЕКТИКА ЯК МЕТОД ПІЗНАННЯ ПРАВА

Коли ми розглядаємо гносеологічні аспекти філософії права, то маємо на увазі передусім загальнонаукові методи пізнання найширшого вжитку. Звісно, це, насамперед, метод діалектики як концентрація змістово-функціональних закономірностей розвитку та діяльності. Попередньо було роз'яснено принципи й закони діалектики у праві. В нашому випадку йтиметься про пізнавальну дію основних і неосновних законів діалектики у правовій сфері.

Слід зазначити, що до цих закономірностей і раніше вдавалися науковці у пізнанні сфери права. Але, на жаль, використовували їх однобічно, раціоналістично, ідеологізовано. Наприклад, закон єдності і боротьби протилежностей, що його називають ядром діалектики, вживався як гносеологічний чинник аналізу лише боротьби протилежних начал, які є антиподами і перебувають у безплідній взаємній протидії. У правовій сфері, як правило, фокусувалась увага на конфліктогенності як природному стані правового чинника.

Справедливо зазначав академік В. Копейчиков, що друга сторона цього основного закону діалектики – єдності протилежностей – ігнорувалась [4, с. 24]. Яскравий приклад – правосуддя, де змагальність у судовому процесі тлумачилась як непримиренність двох сторін: обвинувачення і захисту. А про їхню єдність, синтез як чинник подальшого розвитку правопорядку, навіть і не йшлося. Тому, як пише В. Копейчиков, «повному мають бути використані і закони діалектики (єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення). Так, у юриспруденції увага традиційно загострювалась на боротьбі протилежностей, тоді як діалектика передбачає також їх єдність» [4, с. 25].

Методологічна роль закону єдності й боротьби протилежностей у правопізнанні полягає в тому, що в ньому слід враховувати не лише дві складові єдності та боротьби, а також

у тому, що до протиріччя слід ставитись як до процесу, котрий проходить певні стадії, на яких взаємодіють протилежності, а саме – стадії тотожності, суттєвих та несуттєвих відмінностей, протилежностей, конфлікту і, нарешті, стадії вирішення цього протиріччя, переходу в іншу систему протиріччя, зокрема конфлікту.

З цієї позиції суперечність між правом та законом не гносеологічна, а онтологічна. І на це, зокрема, вказує саме закон єдності і боротьби протилежностей як закон пізнання. Він свідчить, що єдність і боротьба права й закону і є, власне, головним джерелом, причиною розвитку інституту права, удосконалення правових систем, правопорядку тощо. Бо коли йдеться про правову державу, то це і є той випадок, коли протилежності (закон і право) знаходяться на стадії тотожності. Але це така тотожність, яка не є абсолютним збігом, як не можуть абсолютно збігатися зміст і форма.

Така тотожність неодмінно включає в себе відмінність. Спочатку несуттєву, наприклад, коли окремі нові правові колізії, не вписуючись у межі щойно прийнятого закону, існують ще як виняток. Але згодом, коли ці колізії набувають характеру правила, відмінність між законом і правом стає суттєвою, її посилення може призвести до протилежності: право вимагає нового, а закон залишається догмою. І це становище здатне навіть спричинити конфлікт, який на стадії вирішення вказаного протиріччя скидає стару форму, утверджуючи новий зміст, тобто вдосконалює закон, приводячи його у відповідність до потреб правовідносин.

Ілюстративною є суперечливість між приватновласницькими і суспільновласницькими відносинами. Як відомо, за радянських часів панівною була суспільна власність, якій відповідало і радянське законодавство. Але об'єктивна зумовленість приватновласницьких відносин як втілення права, як способу самореалізації людини, її волі до самоіснування спричинило необхідність конструювання відповідного законодавства в Україні, що й відбувається за її незалежності.

Постає питання: чому ми звертаємось до законів і категорій діалектики? Очевидно, тому, що справжнє, глибинне, сутнісне пізнання правових явищ можливе лише через катего-

рії діалектики, бо формально-логічні підходи дають уявлення більше про зовнішні ознаки правових відносин, їхні прояви та наслідки, а не про зміст, причини і сутність.

5.3.1. Метод пізнавального руху по об'єкту дослідження

Саме цей підхід дає можливість застосувати такий цікавий і ефективний комплексний методологічний принцип, як пізнавальний рух по об'єкту дослідження.

У чому суть такого підходу? В процесі пізнання будь-якого об'єкта дослідник не лише одночасно, а й послідовно здійснює пізнавальні дії щодо окремих сторін об'єкта. Він послідовно виявляє об'єкт у різних аспектах, у певному порядку робить предметом пізнання різні його сторони, отримує про них деякі відомості. Тим самим дослідник розумово ніби рухається по об'єкту, виявляючи щораз нові його аспекти.

Враховуючи зв'язки і залежності одних пізнавальних операцій з іншими, можна встановити певні закономірності цього пізнавального руху. До них доцільно, наприклад, віднести встановлення діалектичною логікою у процесі пізнання закономірних переходів:

- від явища до сутності;
- від фіксації змін до аналізу їх причин;
- від розгляду якісних характеристик предмета до вивчення його кількісних параметрів;
- від виявлення закономірностей до розкриття їх модифікацій у різних умовах і т. ін.

Іншими словами, зміни предмета, приміром, за необхідності повинні розглядатися після з'ясування того, що він собою являє, причини змін – після встановлення самого факту змін, форми прояву закону – після вивчення такого закону, зв'язок елементів структури – після вивчення самих елементів. При цьому доречно звернути увагу на дві особливості реалізації такої послідовності пізнання.

Перша: для того, щоби пізнати реальне протиріччя в предметі дослідження, пізнання змушене спочатку розмежувати його. Тільки після того, як обидві протилежності будуть вивчені обособлено одна від іншої, в протиставленні одна іншій,

виникає можливість об'єднати їх знову, розумово привести їх у зв'язок з метою відновлення їх єдності. Точно так само явище і сутність, якісні і кількісні характеристики, необхідні і випадкові сторони, які реально завжди нероздільні, в пізнанні розглядаються саме в такій послідовності.

Друга особливість реалізації цієї послідовності пізнання полягає в ототоженні пізнавального руху по об'єкту з рухом (розвитком) самого об'єкта. Якщо в структурі об'єкта всі його сторони, від найпростішої до найглибшої, співвідносяться лише зі собою, то процес пізнання передбачає послідовний перехід від одного рівня, менш глибокого, до іншого, глибшого.

Якщо процес пізнання відображає реальну історичну послідовність певного явища чи об'єкта, то такою ж має бути і логічна послідовність його пізнання. Але слід визнати, що така логічна послідовність можлива лише там, де існує реальна послідовність досліджуваних явищ, і що за всяким порядком розгляду приховується реальний порядок явищ.

У такому разі знання про реальну послідовність явищ, якщо вони істинні, адекватно відображають цю послідовність. Однак звідси ніяк не випливає висновок про те, що порядок дослідження тих чи інших об'єктів за потреби повинен відповідати часовій послідовності їх появи.

У деяких випадках проявляється необхідність такої логічної послідовності пізнання, яка може бути прямо протилежна реальній, наприклад, тоді, коли дослідник вивчає результат змін і хоче реконструювати висхідний стан процесу, якого він не може безпосередньо вивчити.

5.3.2. Категорії якості та кількості у гносеології права

Особливо це стосується такої категорії діалектики, як «якість», що має власні закономірності на різних етапах розвитку законодавства, бо саме якість є такою діалектичною категорією, яка однопорядкова з сутністю права і є її атрибутом. Без категорії якості взагалі неможливий аналіз правових явищ.

Річ у тім, що якість уособлює найбільш суттєві ознаки права і змістові його характеристики. Але, на відміну від сутності, яка є статичною характеристикою, якість є категорією ди-

намічною, постійно змінюваною, «невичерпною», так би мовити, в числі функціональних можливостей правового явища, що зближує якість з категорією змісту.

Власне, й актуалізація змісту сфери правовідносин здійснюється через поліпшення якості виконання функцій права, удосконалення правових норм, регулювання суспільних відносин.

Саме якість пов'язує правову сферу, особливо правовиконавчу, з іншими соціальними регуляторами суспільних відносин: мораллю, політикою, філософією тощо. Для прикладу, виконання тієї чи іншої правової норми, відповідно до законодавства, – обов'язкове для всіх суб'єктів правової поведінки. Але як воно здійснюється, у який спосіб, повною мірою чи ні, сумлінно чи не зовсім, на п'ятірку, так би мовити, чи на трійку, – це вже питання не законодавства, це питання совісті, тобто моралі.

Те ж саме з політичним регулятором. Правослухняність виступає вищою політичною доцільністю, але політичні вимоги повинні працювати суворо в межах тієї чи іншої правової норми, а не навпаки.

Що стосується категорії «кількість», то вона, на відміну від якості, більше тяжіє не до права, а до його візаві – закону. Оскільки поняття кількості вживається для визначення чисельності, ступеня, інтенсивності, тривалості, обсягу тощо. Тобто вона є характеристикою зразковою (узагальненою).

Слід зазначити, що категорія кількості не є у праві чимось другорядним щодо якості. Навпаки, вона значною мірою зумовлює ту чи іншу якість. Приміром, якомога більше кількісне охоплення суспільних сфер правовим регулюванням (тобто повнота правового регулювання) фактично забезпечує його відмінну якість. І навпаки, надмірна, педантично скрупульозна, дріб'язкова регламентація несуттєвих, другорядних чинників веде до надмірної повноти, що призводить до збільшення кількості правопорушень, зниження рівня правової поведінки, тобто позначається на кількості. Ось чому і формується цей закон діалектики: закон переходу кількості в якість і навпаки.

5.3.3. Категорія міри у гносеології права

Головним двигуном цього переходу виступає категорія «міра», методологічне застосування якої у праві вкрай актуальне. Найбільш традиційне уявлення міри у правовій сфері – це відповідність покарання вчиненому.

Це, до речі, відповідає і її найпростішому визначенню: міра є відповідність кількості якості й навпаки. Тому міру в повсякденному розумінні називають якісною кількістю або кількісною якістю.

Але в правовій сфері методологічна спроможність міри значно ширша. Насамперед – це певні межі правової поведінки, що відрізняють її від неправової, тобто неправомірних вчинків. У цьому криється позитивна методологічна функція міри. Вона виступає тут як чинник стабільності, чіткого визначення норм поведінки, формування законодавства. А значить, уявлення про міру виконує місію стимулу законслухняності.

Водночас не можна не бачити, що об'єктивно категорія міри гальмує розвиток права, догматизує його зміст, який об'єктивно тяжіє до якісного удосконалення, до нової якості. А міра ж є «вартовим» старої якості. Маємо об'єктивну суперечність. На допомогу приходить нова категорія закону переходу кількості в якість і навпаки – категорія стрибка.

Попри деяку зовнішню простоту, це поняття доволі складне, тим більше у праві. Справді, що таке стрибок? По-перше, це порушення міри, скажімо, коли виникає його правова необхідність (нові правовідносини не вкладаються в «прокрустове ложе» старого законодавства). По-друге, стрибок є моментом переходу кількісних змін у якісні і навпаки. Наприклад, зростання кількості корупційних проявів та їхнього масштабу призвело до необхідності посилення міри протидії корупції – прийняття нового законодавства. З іншого боку, якісний стрибок у терористичних діях зумовив необхідність розгортання, мобілізації всіх кількісних складових антитероризму зі залученням до цього не лише силових структур, а й громадськості. По-третє, стрибок слід кваліфікувати і як зміну якості, коли стара якість поступається місцем новій (старий правопорядок замінюється новим). Тут важливо зупинитися на методологіч-

ній ролі форм стрибка. У праві існує справжнє багатство форм стрибка, які розрізняють, приміром, залежно від таких критеріїв: характеру дії, повноти, зміни якості, тривалості. Як-от за тривалістю розрізняють дві форми стрибка – поступовий стрибок і вибух. Приклад поступового стрибка – поступове накопичування законодавчих актів, що регулюють освітню сферу в Україні, а стрибка-вибуху – скасування законодавства, яке не відповідає новим реаліям незалежної України.

Залежно від характеру дії та повноти зміни якості найвідомішими є дві форми стрибка – еволюція та революція. І хоча, як правило, ці поняття політизують та ідеологізують, їхня теоретична природа об'єктивно полягає в іншому, а саме: йдеться про часткову (еволюція) чи докорінну (революція) зміну якості. Це стосується абсолютно всіх сфер об'єктивної реальності, зокрема й правової.

Яскравим прикладом еволюції є, скажімо, розвиток корпоративного, прецедентного права, яке, поступово удосконалюючись, еволюціонує разом зі суцільним життям. Наприклад, нещодавно кардинальні зміни відбулися і в кримінальному та кримінально-процесуальному праві.

Термін «революція» з погляду правової сфери є дещо умовним, оскільки право за своєю природою – феномен консервативний. Але консервативний не означає догматичний, незмінний. Навпаки, консервативність у праві, іншими словами, передбачає і революційні зміни, зокрема у тому випадку, коли законодавство міняється докорінно, наприклад, у разі прийняття нової Конституції України.

Врешті-решт, річ не в тім, якими шляхами має розвиватися право – еволюційними чи революційними, а в їхній діалектиці: всі часткові зміни в законодавстві, які відповідають окремим змінам у системі правових відносин, є нічим іншим як побічним продуктом здійсненої раніше докорінної перебудови правопорядку, тобто революції в правовідносинах. І навпаки, будь-які часткові доповнення до того чи іншого нормативно-правового акта, зрештою, працюють на його докорінну зміну.

5.3.4. Пізнавальна природа закону заперечення заперечення

Вважаємо, що найменше дослідженою є методологічна функція третього закону діалектики – заперечення заперечення. Оскільки він, як ніякий інший, демонструє плинність, нестабільність, невічність існуючого. Але це в онтологічному ракурсі: дійсно цей закон свідчить, що в існуючому правобутті немає, так би мовити, нічого святого, на всьому лежить печатка рушійності. Однак це лише в тому випадку, якщо категорію заперечення заперечення розуміти догматично (не діалектично), а саме: старе беззаперечно має поступитися місцем новому.

Насправді ж гносеологічна, теоретико-пізнавальна природа цього закону зовсім інша, і в правовій сфері це особливо наочно проявляється.

По-перше, заперечення не є межею між старим та новим, точніше, ця межа умовна, оскільки йдеться не про ізоляцію старого від нового чи навпаки, а про зв'язок між ними. Якого типу цей зв'язок? Звичайно, діалектичного. Він передбачає, по-перше, не голе відкидання старого, а певне утримання його в новому. Ця істина, насамперед, стосується законодавства: жоден закон, як відомо, не виникає ні з чого. Він так чи інакше акумулює попередній юридичний досвід, наслідуючи його зміст.

По-друге, і це більш важливо, в новій якості утримується не весь зміст старого, а лише його позитив, тобто те, що може відповідати новим умовам. Старе ж повинно відкидатись беззастережно. З цієї закономірності випливає принцип єдності історичного та логічного, де логічне, тобто сучасне, є відтворенням історичного, але лише необхідного, суттєвого, закономірного, звільненого від випадкового, незакономірного.

Тимчасом, по-третє, важливо пам'ятати, що об'єктивно в нове може стихійно проникнути негативне старе. І цьому слід протидіяти. До речі, якраз на цьому гносеологічному правилі базується правове виховання, яке передбачає переборення старої психології у ставленні людини до права, до закону. Не випадково закон заперечення заперечення називають законом спадкоємності у розвитку, чинником майбутнього.

5.4. ПАРНІ КАТЕГОРІЇ У ГНОСЕОЛОГІЇ ПРАВА

Крім основних законів діалектики, гносеологічну функцію виконують і її неосновні закони, так звані парні категорії: абстрактного і конкретного, історичного і логічного, форми і змісту, сутності і явища, необхідності і випадковості, одиничного і загального тощо.

Серед них провідне місце належить категоріям абстрактного та конкретного, оскільки без їх застосування філософія права не може використовувати один із найважливіших гносеологічних важелів – метод сходження від абстрактного до конкретного.

5.4.1. Метод сходження від абстрактного до конкретного

Цей метод має своєрідну діалектику, сполучаючи два важливі методи: абстрагування та конкретизацію. Річ у тім, що процес пізнання розпочинається з відображення чуттєво-конкретного, коли об'єкт відображення сприймається у всій повноті його сторін. Але ця повнота, образно кажучи, «неповна». Бо в ній наявні лише зовнішні ознаки, прояви, те, що сприймається безпосередньо органами почуттів. Сутність же, тобто фактична природа об'єкта, його зміст, детермінація (зв'язок з іншими об'єктами) тощо невідомі. Наприклад, будь-який юридичний факт спочатку сприймається у своїй конкретно-чуттєвій повноті. Тобто на цьому етапі в пізнанні виникає потреба проникнення в сутність певного явища. Тут на допомогу приходять абстрагування, тобто обирається на ваш погляд суттєва ознака явища, події і шляхом мисленого відволікання («абстраго» – з грецької) створюється абстракція. Тобто фактично формується поняття цього феномена, цього явища.

І лише на цьому етапі долучається нарешті ще один стратегічний метод пізнання – сходження від абстрактного до конкретного. Тепер шляхом аналізу та синтезу абстрактне підлягає теоретичній обробці і наповненню конкретним змістом. Але це вже повнота не чуттєва, а теоретична.

Для того, щоб об'єкт відтворити у всій його повноті, тобто зробити конкретне завершальним актом пізнання, іншими словами, здійснити повністю сходження від абстрактного

до конкретного, наукове пізнання апелює до ще одного провідного гносеологічного методу – єдності історичного та логічного.

Цей метод віднедавна зазнав кардинальних змін. Скажімо, спочатку висвітлення історичного процесу зводилося до фіксації емпірично видимої послідовності явищ, що змінюють одне одного у часі, без з'ясування внутрішніх закономірностей процесу.

Сучасне розуміння історичного методу зовсім інше. Він трактується як спосіб мислення, що передбачає відтворення історії в її внутрішніх закономірностях, в тих чи інших умовах. Історія має відтворюватися не просто в її послідовності і неперервності, а як процес якісних утворень, підготовлених попередніми кількісними змінами. В ролі причин історичного розвитку висуваються не зовнішні фактори, а внутрішні протиріччя.

Тобто дослідник повинен пояснити не лише хронологічну послідовність подій і явищ, а й розширити історію як форму дії історичних закономірностей.

Отже, відтворення внутрішніх закономірностей історичного процесу і вивчення конкретних форм їх прояву – суть двох моментів історії об'єкта: конкретно-хронологічний і абстрактно-теоретичний. Це й дає можливість історичному знанню набувати рис знання логічного, тобто сучасного.

Дуже кваліфіковане роз'яснення цього механізму, на наш погляд, наводить Д. Керимов: «З точки зору формального юридичного мислення (наприклад, нормативізму), вивчаючи, зокрема, правову норму, не можна виходити за її межі. Через це «чисте вчення про право» і обмежується лише описом, а в ліпшому випадку – певною систематизацією того, що лежить на поверхні правової реальності.

З точки зору гносеології права не можна розглядати правову норму без залучення всього того, що стосовно неї є відмінним, протилежним, що одночасно і визначає і заперечує її. Тому дійсно наукове пізнання правової норми виявиться можливим лише тоді, коли вивчені не лише структура її організації чи форма зовнішнього вираження, але й ті історичні умови, внутрішні причини виникнення, зміни і розвитку, які зумови-

ли певну сутність, зміст і форму цієї норми, а тим самим і шляхи, способи, методи її реалізації, ефективність дії і результативність впливу на суспільне життя» [6, с. 129].

За сприйняттям зовнішніх даних про правові явища необхідний етап, на якому заглиблюються «первинні» знання про ті явища. Знаменуючи собою початок власне дослідницького процесу, цей етап вводить у дію основний інструмент логічного пізнання – абстракцію. У ході формування абстракцій відбувається виявлення тих ознак, рис, особливостей правового об'єкта, які виявилися непоміченими при споглядальному його сприйнятті, здійснюється виявлення їхньої якості, а також внутрішніх зв'язків і протиріч, що складаються між ними.

Тут пізнання набуває раціонального характеру: на зміну емпіричним методам, що орієнтуються на опис фактів, подій і явищ, приходять інші, дещо складніші пізнавальні засоби, придатні для аналізу правового об'єкта в єдності явища й сутності, змісту і форми, причини й наслідків, необхідності й випадковості, системи й структури, цілого й частини, загального, особливого й окремого.

З переходом від емпіричного пізнання до раціонального відбувається якісний стрибок; ковзання по поверхні досліджуваного об'єкта поступається, місцем занурення в його сутність. Це занурення – нескінченно триваючий процес, тому що за виявленням сутності першого порядку настає виявлення сутності другого, третього порядків і т.д. Сутнісний аналіз не ізолює об'єкт із взаємин з іншими об'єктами й середовищем, в умовах якого він живе. На всьому шляху цього аналізу формуються поняття, у яких фіксуються ті або інші досягнуті результати пізнання. Сукупність понять утворює каркас теоретичної концепції, що, строго кажучи, також являє собою поняття, але вищого рівня.

Усяка теорія виражається в серії понять, вони становлять її основний «будівельний матеріал». Однак як концептуальна теорія немислима без понять, що її утворюють, так і останні знаходять свою цінність як пізнавальні засоби лише тоді, коли вони вбудовані в єдину теоретичну схему, виступають не самі по собі, а у вигляді фрагментів вираження цієї схеми.

Якщо ми спробуємо уявити модель пізнавального процесу, то вона виглядатиме так: об'єкт пізнання в його чуттєвому, повсякденному, донауковому відображенні установлення зовнішніх зв'язків, ознак і властивостей об'єкта, аналіз і узагальнення цих зв'язків, ознак і властивостей у раціональному, теоретичному, науковому мисленні, визначення сутності об'єкта й формування відповідних понять конструювання наукових теорій, концепцій, порівняння отриманих результатів дослідження з досвідом попередніх досліджень, їхнє заперечення або доповнення, зміна, розвиток і впровадження в практику результатів дослідження повернення до об'єкта пізнання й коригування практикою результатів дослідження.

Як простий, але наочний приклад, найбільш придатний для сприйняття в контексті переведення юридичної науки в площину юридичної практики, можливо навести розробку науково-методичних рекомендацій з питань виявлення та розслідування окремо взятого складу злочину, під час яких здійснюється:

- узагальнення практики виявлення та розслідування певного складу злочину;
- аналіз наукових напрацювань із цього питання за попередній період;
- уніфікація наукових і практичних знань з цього питання;
- направлення рекомендацій до практичних підрозділів для використання в роботі;
- удосконалення змісту методичних рекомендацій з урахуванням практики застосування.

Процес пізнання конкретних правових об'єктів, як ми бачимо, рухається від відчуття, сприйняття й уявлення про ці об'єкти до утворення складних понять, у яких вище виникає з нижчого, нижче переходить у вище, подумки перетворюючи нижче, розкриваючи його внутрішній зміст. Завдяки цьому правові поняття мають такі якості, які дають змогу їх використати не тільки як засоби пізнання минулого й сьогодення стосовно до відповідних правових об'єктів, але і як спосіб передбачення тенденцій їхнього розвитку в майбутньому. Наприклад, за результатами кримінологічного аналізу певного виду злочинності (рівня, обсягу, динаміки розвитку та

структури; особи злочинця; з'ясування причин та умов, що сприяють такому злочину, тощо) можна скласти прогноз подальшого розвитку криміногенної обстановки у цій сфері.

Треба, однак, зазначити, що йдеться про компоненти, або етапи, пізнавального процесу взагалі. Конкретні ж дослідження не завжди додержуються логіки цього процесу. Згадані компоненти й етапи нерідко переплітаються, міняються місцями, доповнюють і збагачують одне одного. Сказане стосується й використання діалектичних категорій, що застосовуються сукупно, взаємопроникаючи одне в одного. Іншими словами, дослідження, досягши певного результату, на цьому не зупиняється, а повертається до свого початку, тобто до тих самих об'єктів.

Повернення результату (пізнаної сутності конкретного) є етапом руху раціонального пізнання до емпіричної даності, з якою вона зливається й перетворює її в раціонально осмислене явище. Це злиття виключає поділ і тим більше протиставлення емпіричного й раціонального рівнів єдиного науково-пізнавального мислення.

Наукове пізнання здійснюється не після завершених циклів робіт, а паралельно, одночасно, коли емпіричне й раціональне знання перехрещуються між собою, взаємно доповнюють і збагачують один одного протягом всього пізнавального процесу. У міру нагромадження емпіричних даних відбувається їх обробка, узагальнення й систематизація, поява нових емпіричних даних спричиняє потребу в новому, раціональному їх осмисленні, уточненні, зміні або доповненні колишніх подань. І цей процес сполучення триває аж до моменту досягнення наукової істини, виявлення закону, якому підпорядкований розвиток досліджуваного об'єкта.

Емпіричний матеріал є лише передумовою, підставою для руху теоретичного мислення, що охоплює різні рівні. Чим нижчий, більш «приземлений» рівень теоретичного мислення, тим більшою мірою воно переплітається зі своєю підставою, має потребу в конкретних даних, які органічно вбудовуються в теоретичні конструкції. Але в міру того, як теоретичне мислення виходить на наступні рівні, емпіричні дані ніби трансформуються в синтезований, узагальнений, ідеалізований образ,

набувають типізованого виду, що не просто збігається з конкретними емпіричними даними (як з кожним окремо, так і з їх сукупністю), але різко відрізняється від них.

Не менш небезпечним є раціональне пізнання, ізольоване від емпіричного, оскільки воно втрачає зв'язок з досліджуваним об'єктом, про реальний стан якого сигналізують саме емпіричні дані; й у тому, і в іншому випадку пізнання виявляється однобічним, а його результати – не тільки необґрунтованими або неповними, а й помилковими. Навряд чи такі дослідження можуть претендувати на наукову цінність, адже вони не піднімаються над конкретними ситуаціями правової реальності до рівня їхнього теоретичного узагальнення або, навпаки, не повертаються до тих конкретних фактів і ситуацій правової реальності, заради яких пізнання здійснюється.

Отже, тільки органічний зв'язок і єдність емпіричного осмислення правової реальності й раціонального мислення, що узагальнює цю реальність, забезпечують той завершений цикл руху пізнання від конкретного до абстрактного й від абстрактного до конкретного, котрий повторюється знову й знову, стаючи щоразу початком наступного аналогічного витка дослідницького процесу.

5.4.2. Метод сходження від конкретного до абстрактного

Підкреслюючи ту обставину, що сутність правового цілого формується в юридичних абстракціях, не менш важливо розкрити «механізм» їхнього утворення. Він зводиться до таких процедур. Спочатку правове ціле розчленовується на частини, які слугують предметами спеціального вивчення. Потім синтезуються їхні загальні ознаки, властивості й риси. У юридичній абстракції, отже, певним чином поєднуються вже вивчені окремі, так би мовити, вихоплені з правового цілого, його складові. У такий спосіб юридична абстракція відтворює внутрішню цілісність пізнаваного правового явища чи процесу, без чого це явище або процес «розпалися» б у мисленні на не пов'язані один із одним фрагменти. Але подібно до того, як будь-яке ціле не зводиться до суми своїх частин, так і загальна наукова абстракція не є підсумком простого об'єднання всіх загальних рис, властивостей, ознак відбиваних явищ і процесів.

У величезному різноманітті конкретних проявів правової дійсності спочатку виявляються повторювані або однакові моменти; відволікаючись від специфіки кожного конкретного прояву правової дійсності, виділяється лише те загальне, що властиве всій їхній масі.

Загальне зовсім не є результатом виділення тієї самої ознаки, характерної для всіх конкретних об'єктів, і виключення всіх інших, «не загальних» їхніх ознак. Загальними можуть бути і несуттєві ознаки явищ. Тому утворення правових абстракцій здійснюється шляхом відволікання від несуттєвих ознак правових об'єктів, хоча б навіть і однакових для всіх інших, і виділяються лише ті загальні ознаки об'єктів, які становлять їхню сутність. Отже, в абстракції загальне варто розуміти не як просто виокремлення всього того, що властиво масі окремих об'єктів, а як виділення в них істотно загального.

Треба, однак, підкреслити ще один важливий момент: у правових абстракціях повинні знайти своє відбиття не тільки істотні загальні ознаки правових об'єктів, а й ті, в яких виражається специфічна визначеність тієї чи іншої відособленої групи правових утворень. В іншому разі наше знання про право виявиться недостатнім і хибним. За будь-яких відмінностей одне від одного ці ознаки мають бути саме правові, а не якінебудь інші. Саме такими вони мають певну кількість, яка виражається, зокрема, у загальному понятті права, що охоплює собою не тільки його загальні, а й специфічні особливості.

Прикладом таких правових абстракцій може бути більшість норм закону про кримінальну відповідальність, у яких в загальному вигляді сформульовані ознаки простих складів злочинів, поряд з якими в тій самій статті можуть бути закріплені специфічні ознаки кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочину (ч. 1 та ч. 2; 3 ст. 110 «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України»; ч. 1 та ч. 2 ст. 201 «Контрабанда»; ч. 1 та ч. 2 ст. 209 «Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом» тощо).

Юридичні абстракції виявляються справді науковими лише тоді, коли кожна зі зафіксованих у них істотних ознак необхідна для розкриття специфіки досліджуваних правових

об'єктів, а їхня сукупність достатня для виявлення сутності цих об'єктів. Значення наукової абстракції в правовій сфері в тому і полягає, що воно розкриває їхній внутрішній зв'язок, єдність, спільність, дозволяє відокремити головне від неголовного, істотне від несуттєвого, за випадковим побачити необхідність, і цим забезпечує можливість виявити об'єктивні закономірності правового розвитку. За допомогою відволікання від несуттєвого, випадкового абстракція піднімає одиничне до особливого, а це останнє – до загального.

У процесі пізнання правового об'єкта може бути утворено не одне, а безліч абстрактних понять, і чим складніші й багатогранніші ці об'єкти, тим у більшій кількості понять вони проявляються. Як правило, вони поділяються на юридичні абстракції вищого, середнього і нижчого рівнів. Співвідношення ж між ними підпорядковуються діалектиці загального, особливого й окремого.

Кожна окрема абстракція, конкретизуючи абстракцію вищого рівня, разом є підсумком пізнання тієї чи іншої частини, сторони, грані загальної картини правової дійсності. В цьому сенсі вони не тільки сприяють тому, щоб ця картина відображала реальність у її цілісності, а й наближають відображуване до реальності, забезпечують практичну значимість теоретичних пошуків.

У процесі формування юридичних абстракцій дослідник відволікається від сфери окремих, чуттєво сприйнятливих проявів правової дійсності. При цьому, однак, абстрактне мислення хоча й віддаляється від реальних проявів правової дійсності, не втрачає своєї предметності.

До того ж, наукова юридична абстракція аж ніяк не є продуктом довільного теоретизування дослідника; вона народжується на ґрунті правової практики, резюмує, концентрує, упорядковує багаторічний практичний досвід виникнення, дії й розвитку права. Саме завдяки цьому наукові юридичні абстракції розкривають правові явища й процеси тим глибше, повніше, чим простіше чуттєве сприйняття їх.

У цьому контексті варто розрізняти й конкретність абстракції. Зокрема, в юридичній абстракції матеріал, отриманий дослідником на стадії сприйняття правових явищ і процесів, не

«зникає», не «ліквідується», не «відкидається», а подумки переобляється й у такому вигляді відтворюється як єдине ціле.

Простим прикладом може слугувати процес формування слідчим доказової бази в ході розслідування кримінальної справи, котра складається з сукупності документів, зміст яких у концентрованому вигляді отримує своє відображення в обвинувальному висновку. Аналогічно діє науковець, досліджуючи конкретне правове явище.

Юридична абстракція є логічною основою конкретного, своєрідним вузловим пунктом, у якому поєднуються в строгій логічній системі загальні, найхарактерніші, істотні, головні ознаки й специфічні особливості правових явищ і процесів.

Будучи ідеальним проявом самих правових явищ і процесів у їхній сутності, юридична абстракція аж ніяк не перебуває по ту сторону буття цих явищ і процесів. Вона вбирає в себе все різноманіття цього буття в його мислено-узагальненому вираженні. Вона не просто фотографує, не натуралістично зображає правові об'єкти, а відображає їх у перетвореному, концентрованому вигляді. Юридична абстракція, якщо вона дійсно наукова, не відриває свого коріння від ґрунту різноманітних проявів і руху правового життя.

Отже, йдеться не про те, щоб юридичні абстракції містили в собі всі без винятку ознаки окремих правових об'єктів, а щоб у них знайшли своє втілення істотні, першорядні й необхідні ознаки, які у своїй системності й становлять багатство окремих правових явищ і процесів. Оскільки у юридичних абстракціях поєднуються, інтегруються лише істотні ознаки правових явищ і процесів, а відкидаються їхні несуттєві, другорядні, випадкові ознаки, то створюється спершу враження, що ці абстракції мають неконкретний характер. Таке враження помилкове. Насправді, якщо юридичні абстракції глибші, повніші, адекватніші, ніж чуттєве сприйняття, відображають правову дійсність, то вони, природно, є справді конкретними.

Однак формуванням юридичних абстракцій не вичерпується пізнання правової реальності. Юридичні абстракції – не самоціль, не підсумок, не завершення правового дослідження, а лише етап в уявному відтворенні конкретних явищ і процесів правової дійсності. Оскільки всяка юридична абстракція

є узагальненням певних сторін, властивостей або ознак конкретних правових явищ і процесів, то вона не тільки не збігається з окремим правовим явищем або процесом, а й суперечить кожному.

Завдання пізнання в тому й полягає, аби подолати, зняти це протиріччя, що й досягається шляхом сходження від абстрактного до конкретного. Сходження від абстрактного до конкретного – спосіб теоретичної обробки даних споглядання в усвідомлення, чуттєвого досвіду – в раціональне усвідомлення досліджуваного об'єкта. Але перш ніж говорити про те, яким чином знімається це протиріччя, нележить з'ясувати, у чому воно полягає.

Рух мислення від конкретного до абстрактного виявляє спільність відповідних правових явищ і процесів у «чистому» вигляді, без урахування своєрідності кожного окремого правового явища або процесу. І саме в силу цієї обставини конкретне в праві завжди суперечить юридичній абстракції. Крім того, кожне конкретне правове явище або процес постійно змінюється, обростаючи новими рисами, ознаками, властивостями. Через певний проміжок часу мислення знову повертається до тих конкретних правових явищ і процесів, які у своєму розвитку зазнали певних змін і через це можуть уже не відповідати їхньому первісному узагальненню в юридичних абстракціях. Тому природною є потреба уточнити, скоригувати й саму раніше сформульовану абстракцію.

Прикладом такого процесу мислення (від конкретного до абстрактного й у зворотному напрямку) може бути прогрес аналізу криміногенної обстановки, який здійснюється вченими-кримінологами та фахівцями-практиками правоохоронних органів на основі узагальнених статистичних і фактичних даних про злочинність (види злочинів) за певний період часу на певній території з урахуванням змін криміногенної обстановки на конкретний момент часу.

Якщо зміна і розвиток правової дійсності безперервні, то і юридичні абстракції не можуть залишатися незмінними, раз і назавжди даними, придатними до будь-яких умов, обставин, ситуацій. Ця постійна невідповідність юридичної абстракції розвитку конкретних правових явищ, процесів і становить

протиріччя між ними. Ці протиріччя можуть призвести, з одного боку, до відволікання юридичної абстракції від конкретної правової дійсності, а з іншого боку – до нагромодження лише певної суми знань про конкретне у праві на емпірично-му рівні, не пов'язане з юридичною абстракцією.

Розглядаючи «механізм» сходження від абстрактного до конкретного, необхідно також попередньо усвідомити, що категорію конкретного варто розуміти двояко. Це, по-перше, самі правові явища й процеси у всьому їхньому нескінченному розмаїтті, з усіма специфічними рисами, ознаками, властивостями кожного з них. Вони безпосередньо виступають як уявлення про фактичне правове явище або процес, що перебуває на поверхні правової дійсності. Саме з такого конкретного й починається будь-яке юридичне дослідження. По-друге, це результат охоплення мисленням правових явищ і процесів у системній цілісності з численними визначеннями, у синтезі цих визначень. Цим, власне, і закінчується відповідний цикл пізнання тих або інших правових явищ і процесів.

У цьому змісті конкретне є не констатацією окремих ознак, рис, властивостей досліджуваного об'єкта, а, можна так висловитися, його абстрактною конкретністю, під якою ми розуміємо синтез різноманітних його визначень, органічне об'єднання, злиття, «зрощення» істотних ознак, рис, властивостей вивченого об'єкта в єдину цілісність. Тут конкретне виступає вже не як зовні споглядальне, емпірично дане із численними проявами, а як пізнане у своїй сутнісній конкретності.

У такий спосіб абстрактно-правове перетворюється в конкретне завдяки синтезуванню, концентрації протиріч розвитку правових явищ і процесів у єдиній, цілісній картині правової реальності.

Сходження від абстрактного до конкретного в правовому дослідженні дає змогу показати конкретні правові явища й процеси в об'єктивності, у всій повноті і єдності різноманітного. У цьому складному русі від абстрактного до конкретного вирішальна роль належить законам і категоріям діалектики як вузловим пунктам, моментам, щаблям у процесі пізнання правової дійсності. Сходячи таким чином до конкретних

проявів правової дійсності, дослідження досягає повноти і єдності в різноманітті, що і становить кінцеву мету заданого циклу правового пізнання.

5.4.3. Єдність історичного і логічного у пізнанні права

Ця єдність, до речі, безпосередньо впливає зі закону заперечення заперечення.

Нагадаємо, що цей закон відповідає на запитання: куди йде розвиток, у якому напрямку? У нашому випадку – це діалектика розвитку правової сфери. І відповідь, як уже зазначалось, одна – від минулого до сьогодення і в майбуття. Така історична доля і правового феномена, сучасність якого має смисл лише в тісному поєднанні з прийдешнім і орієнтацією в майбутнє. Або, як пише Д. Керимов, «точніше було б говорити про єдиний логічно-історичний підхід, який передбачає вивчення передісторії, історії, зрілого стану і перспектив розвитку права» [6]. І насамперед тому, що закон заперечення заперечення – це закон наступності, спадкоємності, а значить, тісного зв'язку між старою правовою дійсністю та новою.

Між історичним і логічним у праві набагато більше спільного ніж відмінного. Адже логічне без історичного неможливе, і навпаки; історичне є процесом, а логічне – його результатом; логічне є начебто повторенням історичного, але історичне не повністю входить у логічне, а лише тим, що є суттєвим, необхідним, закономірним.

Але це не означає, що історичне є первинним щодо логічного, і це підтверджує Д. Керимов: «... історичне дослідження, що відтворює фактичне розгортання правового життя, є первинним по відношенню до його логічного дослідження; воно кожного разу виступає як обов'язкова передумова логічного, адже необхідно знати історію того правового об'єкта, який ми маємо намір досліджувати» [6, с. 112]. Тож у дослідженні в цьому випадку (у правовому пізнанні) методологічно визначеним, «первинним» є якраз логічне, тобто найвище досягнення у правовій практиці. І саме з позицій сьогодення права слід оцінювати його історію.

Починаючи з визначення предмета права, стикаємося з проблемою розкриття його сутності. Однак здійснити це відтворення без знання реального історичного процесу розвитку права неможливо. Але це історичне відтворення можливе тоді, коли відома сутність права. Наприклад, пізнання сутності права передбачає знання історії його виникнення та розвитку. Та до вивчення історії треба підійти з певним знанням сутності права як суспільного явища, інакше за правову можна прийняти будь-яку діяльність, скажімо, політичну, економічну тощо.

Чи можна розірвати це замкнене коло? Метод єдності історичного та логічного дає змогу це зробити. Науковці зазначають, що застосування історичного методу в дослідженнях процесу виникнення і розвитку різних типів та форм держави і права, які перебувають на відповідному ступені історичного розвитку, в умовах історичного визначення місця і часу, неможливе без попереднього, хоча б елементарного уявлення про їхню сутність. Отже, єдність логічного й історичного методів треба розуміти не як «сусідське» їх розміщення, а як їх органічний зв'язок, взаємодію і взаємопроникнення в дослідницькому процесі. Тобто дослідник розпочинає своє дослідження, так би мовити, з кінця, з первинного, поки що абстрактного визначення сутності права – того, що притаманне тільки цьому різновиду діяльності: наявності волі, регулятивності, заперечення рівності, справедливості.

Слід зауважити, що всі ці характеристики не дають повного глибокого уявлення про таку діяльність. Для цього доцільно дослідити історію предмета. Ось чому треба було розглянути цю діяльність в її історичному розвитку, на різних етапах функціонування суспільства.

В історії права було все: закономірне, незакономірне, об'єктивне, суб'єктивне, необхідне, випадкове, те, що відповідало чинному законодавству, й те, що його порушувало. Сучасне, тобто логічне, відтворює в сутності права його історію, але як необхідну, закономірну, об'єктивну тенденцію, без випадкового. Теоретичне уявлення про сутність права таким чином поглиблюється, збагачується, але за рахунок історичного.

Методологічна цінність діалектики історичного та логічного в теоретичному дослідженні полягає у її уроках: з історії

не можна переносити все те, що в ній було. В логічне треба вносити лише позитивний зміст історичного, який працює на сучасне та майбутнє. Але за інерцією з минулого в сьогодніня може проникнути й негативне, яке гальмуватиме рух уперед, створюватиме логічне, розвиватиме сутність.

5.4.4. Категорії сутності та дійсності у гносеології права

У співвідношенні категорій сутності та явища головну гносеологічну функцію виконує категорія сутності. На відміну від явища (сукупності проявів), яке є зазвичай інструментом формально-логічної методології, категорія сутності є провідною. Оскільки лише її знання розкриває діалектичну природу предмета чи об'єкта.

Нагадаємо, що *сутність* – це те, що притаманне лише конкретному об'єкту, робить його тотожним самому собі, відрізняє його від усіх інших. Нагадаємо, що в праві такою сутністю є воля людини як особистісної індивідуальності до самого існування. Це, так би мовити, онтологічний зріз. У гносеології ж сутність є способом розкриття глибини правових явищ, правової дійсності. Сутність начебто ілюструє шлях пізнання: від сутності першого порядку до сутності другого порядку, від менш глибокої до більш глибокої. Саме завдяки регулятивній природі сутності право постає перед нами як гносеологічно невичерпний феномен.

Водночас не можна погодитися з Д. Керимовим, який стверджує, що «сутність права плинна, рухлива, змінна» [6, с. 16]. Вважаємо, що науковець переплутав: плинною є не сутність – об'єктивно вона завжди статична, незмінна, «консервативна», бо завдяки їй предмет завжди залишається самим собою. Якщо ж сутність хоч трохи змінюється, предмет переходить в іншу якість. Отже, в нього не може бути двох-трьох сутностей, він монополіст тільки однієї сутності. Плинними є завжди наші знання про сутність. Вони нарощуються, змінюються, поглиблюються.

І в правовій сфері головна гносеологічна мета – пізнати якомога глибше сутність правових явищ, іншими словами, відтворити теоретично в правових поняттях і категоріях.

Важливе гносеологічне покликання категорії сутності у праві полягає в тому, що саме вона допомагає створенню термінологічного, понятійного апарату права, всіх його теоретичних парадигм. Бо визначення будь-якого правового поняття і є відтворенням його сутності. Дехто з правників вважає однопорядковою з категорією сутності категорією змісту. Очевидно, мається на увазі, що зміст, на відміну від співвідносності з ним категорії форми, також є інструментом діалектико-змістової методології. Як пише Д. Керимов, «сутність і зміст права не різнопланові, а саме однопорядкові категорії», але це не означає їхньої повної збіжності, «бо сутність більш глибока, більш загальна категорія, ніж категорія змісту. Сутність – фундамент, зміст – надбудова над сутністю у вигляді різних модифікацій» [6, с. 171].

Якщо з першою частиною цієї тези про однопорядковість сутності і змісту можна погодитися, то з останнім твердженням – ні, бо відмінність між сутністю та змістом йде не по лінії їх «глибини», «ширини», «субординації» тощо, а по лінії статички – динаміки. Сутність є відносно стабільною, незмінною категорією. Зміст же визначає динаміку правової сфери, її розвиток, рухливість. Бо зміст – це не тільки сукупність елементів правової системи, а й – головне, що саме ці елементи виконують, як вони діють; іншими словами, спосіб їхньої поведінки, а це називається функцією. Отже, зміст є функціональною величиною щодо сутності.

Але в гносеології філософії права важливішим є інше співвідношення змісту та форми.

Вважаємо, що в жодній сфері людської діяльності, за винятком хіба що мистецтва, категорія форми не відіграє такої важливої ролі, як у праві. Йдеться про закон як споконвічну форму права та правові норми як невід'ємний атрибут закону.

Очевидно, діалектика тут така, що ця форма не є пасивною щодо права, а навпаки, настільки активно впливає на нього, маючи його своїм змістом, що у певної групи юристів складається враження, що саме закон і його носій – держава є джерелами права, хоча це і не відповідає істині.

Можна перелічити й інші позитиви на адресу форми у праві: як правовий спосіб фіксації фактичних даних, як слідчу дію

тощо. Іншими словами, щоби правова сфера функціонувала ефективно і задовольняла волевиявлення людини, вона має бути належно оформленою, сприйнятливою для людей, приваблювати їх своєю виразністю.

Категорія дійсності також виконує у праві свою методологічно-гносеологічну функцію. В онтології дійсність – це сама об'єктивна реальність існуючої системи права. Але треба мати на увазі, що вона не тотожна категорії існування. Не все існуюче дійсне, а лише те, що необхідне для свого часу, працює на нього, тобто має право на існування.

У цьому разі вже має рацію Д. Керимов, який пише, що існуюча в суспільстві система права може бути ефективною лише тоді, коли право не просто існує, а діє, гарантоване, забезпечене і активно регулює суспільні відносини [6, с. 277].

Гносеологічний смисл категорії дійсності полягає в тому, щоб орієнтуватися на ті закони, які реально діють. Але головне – забезпечення реалізації їхньої дії. А чому окремі закони не діють? Це означає, що їх приймали без урахування гарантій їхніх дій, а це засвідчує, що категорія дійсності тут працювала відірвано від свого співвідносного «візаві», тобто від категорії можливості.

Можливість – це те, що може виникнути, діяти так чи інакше, може реалізуватись чи ні. Іншими словами, можливість – це нереалізована дійсність. Але чому вона трактується як можливість? Очевидно, така імовірність є лише в тому випадку, коли йдеться про потенційну дійсність. В іншому разі можливість буде нереальною, тобто абстрактною. Абстрактна можливість – та, яка хоч і не суперечить дійсності, тобто не є ілюзією, химерою, але не має умов для реалізації.

Потенціал дійсності має другий різновид можливості – це можливість реальна, яка обов'язково реалізується за наявності певних обставин, тобто отримує остаточно статус дійсності. Гносеологічний смисл цих міркувань полягає в тому, що у будь-якій діяльності, і передусім правовій, слід орієнтуватися не на абстрактні, нічим не підкріплені можливості, а на можливості реальні.

Найяскравішою ілюстрацією цього є висунення версій за кримінальною справою. Всі вони – нереалізовані можливості.

Але статусу дійсності набуде лише одна з них. Отже, версія повинна виходити з наявного матеріалу, мати реальні підстави.

Гносеологічна плідність категорії можливості полягає ще й у тому, що без неї неможлива перспектива розвитку правової сфери. Всяке планування, програмування, передбачення, прогностика мають своїм змістом саме категорію можливості. І тут також слід орієнтуватися на можливості реальні, а не абстрактні.

Для науковця, практика-юриста пошук реальних можливостей є основою удосконалення його діяльності.

Більшість законів і категорій правових явищ відіграють неабияку роль у пізнанні правових явищ. Водночас треба мати на увазі, що на практиці всі ці закони діють взаємопов'язано, у вигляді єдиного гносеологічного філософсько-правового комплексу пізнання та перетворення правової реальності.

5.5. ІНТЕНЦІОНАЛЬНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ПРАВА ТА ПРАВОВОГО БУТТЯ

Вершиною феноменологічних досліджень права, а отже, інтенціональності правового буття, можна вважати вчення про правову структуру М. Алексєєва, в якому він намагався виявити горизонт «бачення» права, що дозволяє за можливості повністю охопити цей складний феномен. Осмислюючи феномен інтенціональності правового буття, вчений вперше використав усі види феноменологічної редукції. На основі отриманих висновків про феноменологічний характер правового буття М. Алексєєв ідентифікував його не як історичні події чи факти, а як сутності ідеального характеру, що виконують функцію горизонту або смислової межі права.

Визначення особливостей інтенціонального аналізу та розуміння правового буття з огляду на загальнонаукову методологію та правову феноменологію зуміла здійснити М. Кузь у дисертації «Інтенціональний аналіз правового буття» [9].

Феноменологія виконує орієнтувальну роль для праворозуміння. По-перше, вона є методологічною основою інтегративного праворозуміння, яка розширює межі сприйняття права, встановлені традиційними типами праворозуміння;

передбачає зміщення у сферу багатовимірною опису права, в якій воно постає як дійсний світ права або правове буття; орієнтує на дослідження актуального права, пошук його підстав у людському бутті. По-друге, феноменологічні дослідження тенденцій і трансформацій правового буття збагачують теорію права такими поняттями, як «інтенціональність», «інтерсуб'єктивність» і «життєвий світ». По-третє, вона є теоретичною та методологічною основою для правової герменевтики, правового екзистенціалізму та комунікативної концепції права.

Специфічним правовим об'єктом, або смисловим конфігуратом, котрий об'єднує феноменологію права та інтегративне праворозуміння, є правове буття. Теоретичним підґрунтям останнього слід вважати учення про життєвий світ, а методологічним – інтенціональний аналіз.

Концепт правового буття – синтетичне поняття і смисловий корелят права, який володіє відкритим «горизонтом» значень: смислових вимірів і правових явищ. У контексті смислових вимірів правове буття – це форма смислової наповненості права, яка передує теоретичним твердженням про нього. Правове буття утворюється з вихідних даностей правосвідомості, які виражаються у вигляді доступних і очевидних уявлень про межі правового порядку. Сукупність правових явищ, обумовлених діяльністю суб'єкта права, визначає правове буття як таке, що пов'язане зі соціальним досвідом, закріпленням у правових нормах і цінностях. Система зв'язків між правовими явищами і смисловими вимірами утворює теоретичну конструкцію (модель), значення якої полягає в тому, що вона відкриває наявне правове буття і актуалізує його предметне значення.

Осмилення правового буття стосується інтенціонального аналізу правової знаково-символічної системи й визначається двома конкурентними перспективами: ідеальною (теоретичним значенням правового буття) і прагматичною (значенням правового буття в умовах ситуації). Одна стосується когнітивних можливостей уявлення щодо правового буття, інша – способу розуміння та інтерпретації його смислу. Можна виокремити два види правових цінностей: ейдетичні та актуальні. До першого виду відносять ті правові цінності, що не залежать

від цілей законодавця або їх конкретно-історичного втілення; інші формують ті ж правові цінності, але розглянуті в певному історико-культурному контексті, системі дій та оцінок, які сприймає суб'єкт.

Інтенційний корелят виступає структурним елементом правосвідомості, яка виникає на рівні міжсуб'єктних відносин і здійснюється через генерування сенсів, уявлень, концептів та правових норм, обумовлюваним визнанням цінності індивідуальної й політичної свободи. Процесуальність права визначається змінами правового буття, які корелюються зі смислотворенням в інтенціональній структурі правосвідомості. Однак, незважаючи на постійну мінливість права, суб'єкт права володіє інтенціональним полем, постійно присутній у ньому, що, своєю чергою, є підставою для інтенціонального виділення елементів і зв'язків, створює фікцію позачасової структури права.

Інтенціональна експлікація правового буття, як вважав Е. Гуссерль, уможлиблюється в результаті феноменологічної редукції, внаслідок якої нам байдуже, чи існує інтенціональний об'єкт насправді. Бо важливий не об'єкт дослідження, але лише його ноєма, яка сама собою, як вважають феноменологи, не містить вказівок щодо свого онтологічного статусу. Отож, ноєма у феноменологічному дослідженні правового буття виконує роль інтендованого об'єкта і замінює реальний об'єкт.

Інтенціональний аналіз правового буття демонструє, що правові феномени виникають інтуїтивно у формах інтенційних корелятивів сенсотворення та символізації ідей справедливості, рівності, свободи, безпеки тощо, які постають у вигляді правових сутностей, найзагальніших, необхідних і незмінних рис правових феноменів, без яких вони не можуть існувати.

Правові сутності є незалежними від предметно-речової фактичності й могли б існувати самі собою, проте ноетична активність, що лежить в основі їх конституювання, вимагає емпіричного, або досвідного, матеріалу. Феноменологічний підхід дає підстави розуміти право як інтенційний корелят суспільної дійсності, що опредметнюється через акти правосвідомості, які виникають з потреб регулювання й організації «життєвого світу» суспільства в його відношенні до системи

влади і державного управління. Головне інтенційне спрямування правосвідомості як такої стосується не стільки примусово-каральної функції, як налаштування на регулятивне забезпечення системних та організованих суспільних відносин, які покликані гарантувати людині певну міру її приватної й політичної свободи та соціальної справедливості. Отож правосвідомість завжди стосується уявлення про регулювання відносин між індивідом, спільнотою і владою.

Іntenціональний аналіз правового буття в його феноменологічному тлумаченні спрямований на раціональну реконструкцію тих його значень, які вже були до феноменологічного дослідження чи то як сфера повсякденної правової діяльності, чи наукової правової діяльності.

Ідеалістична настанова феноменології виявляється у виборі критерію істинності результатів інтенціонального аналізу, який вбачається не в його відповідності реальності, а у так званій смисловій і символічній наповненості наших інтенцій, тобто в їхньому семантичному існуванні. Іntenціональний аналіз правового буття, виявляючи корелятивність рівнів правового смислопокладання об'єкта і рівнів актів правової свідомості, вважається одним із методів наукового дослідження, але протиставляється іншим, зокрема каузальному аналізу та емпіричному поясненню.

Інтегративна феноменологічна модель виступає структурою правового буття. За її допомогою були описані зв'язки, які виникають між соціальним досвідом, що формує контекст реалізації інших елементів правової структури, правовими цінностями, що визначають мету і зміст правових практик, суб'єктами права, які схильні діяти і бути визнаними в правовому просторі, та судженнями суб'єктів права, що актуалізують їхні здатності та надають значення правовим фактам.

Список використаних джерел

1. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. – Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (гол.) та ін. – Х.: Право, 2017. – 1128 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К.: Юніверс, 2000. – 330 с.

3. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / О. Гьофе; пер. з нім. Л. А. Сотниченко, М. Д. Култаєвої. – К.: Альтерпрес, 2003. – 263 с.
4. Загальна теорія держави і права: навч. посібник / за ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 320 с.
5. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант; пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.
6. Керимов Д. А. Методологія права. Предмет, функції, проблеми філософії права / Д. А. Керимов. – М.: Аванта+, 2000. – 560 с.
7. Козловський А. Курс філософії права на юридичному факультеті Чернівецького університету / А. Козловський // Науковий вісник Чернівецького університету. «Правознавство». 1996. – Вип. 4–5. – С. 3–25.
8. Козловський А. А. Право як пізнання: вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с.
9. Кузь М. М. Іntenціональний аналіз правового буття: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Кузь. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – 198 с.
10. Нерсисянц В. С. Філософія права: учебник для вузов / В. С. Нерсисянц. – М.: Норма, 2005. – 656 с.
11. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
12. Маркс К. Тезиси о Фейербахе // К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2. – Т. 3. – С. 1–4.
13. Основи філософських знань: філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство: підручник / М. І. Горлач, Г. Т. Головченко, І. М. Жиленкова, В. Г. Кремень. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 1028 с.
14. Савенко В.В. Закон у структурі правової реальності: монографія / В. В. Савенко. – Тернопіль: Астон, 2015. – 460 с.
15. Філософський енциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 576 с.
16. Фуко М. Археологія знання / М. Фуко. – К.: Основи, 2003. – 326 с.
17. Фуллер Лон Л. Анатомія права / Лон Л. Фуллер; пер. з англ. – К.: Сфера, 2004. – 144 с.
18. Харт Х. Л. А. Концепція права / Х. Л. А. Харт; пер. с англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 1998. – 236 с.
19. Юридична логіка: підручник / за ред. В. С. Бліхара. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – 248 с.

Тема 6

ПРОБЛЕМИ АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: розкрити основи філософсько-правової антропології.

Інформаційний обсяг: Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Людиномірність права як його визначальна парадигма. Співвідношення духовності, вітальності й соціальності людини у праві. Правова основа соціальної сутності людини. Філософська рефлексія прав і свобод людини. Біоетика і філософія права. Людська гідність у праві.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. «Антропологічний поворот» у правомисленні.
2. Антропологічна парадигма права.
3. Антропологема соціальності.
4. Образ і проблеми людини у праві.
5. Антропна природа права.
6. Ментальні передумови правосвідомості.
7. Філософсько-правова антропологія.
8. Юридична антропологія.
9. Філософема правового обов'язку.
10. Філософія життя у праві.

Постановка проблеми. Усі концепції та теорії, що намагалися осягнути людську природу, беруть початок від античної філософії. Зокрема, як узагальнено зазначають науковці, епохально-символічними досі залишаються: 1) соціоцентрична модель відносин «людина – суспільство», яку розробив Платон; 2) аналогічна модель, тільки з антропоцентричним акцентом, згідно з якою Аристотель називав людину «політичною твариною»; 3) рівність прав усіх людей на життя, свободу і власність у французькому матеріалізмі; 4) людина як «суспільна тварина» у теорії марксизму; 5) абсолютизація біологічного начала в людині зі соціал-дарвінізмом (наприклад, теорія вродженого злочинця Ч. Ломброзо, закон боротьби за існування на основі природного відбору О. Аммон та Л. Гумпловича, ідеологія расизму Ж. А. Гобіно та ін.); 6) зведення люд-

ської природи до інстинктів смерті та життя, згідно з Фройдизмом; 7) вбачання всіх відхилень у людській поведінці в соціальному середовищі (неофройдизм); 8) визнання особистості самоціллю, а колективу – засобом для існування (екзистенціалізм); 9) іменування людини «недостатньою твариною», тобто не призначеною ні до чого природою (культурантропологія) тощо. Інші наукові підходи до природи людини зводяться до двох основних, що відображають «модерний дуалізм тіла і розуму», а саме – аристотелівського визначення людської істоти як «розумної тварини», а потім декартівського – як «мислячої речі» [16].

З-посеред основних ідей, що вплинули на наукову думку ХХ століття і до цього часу мають глибокий парадигмальний характер, П. Гуревич виділяє погляди Е. Касіра, М. Шелера та Е. Фрома [32, с. 5], а також низку інших науковців, чії концепції тематично дотичні до нашого питання. Приміром, Е. Касіер визначив людину як «символічну тварину», яка єдина з усіх живих істот здатна вибудувати між собою і природою символічне середовище, а також відстоював думку, що вся культура базується на символічній активності людини.

Друга антропологічна парадигма пов'язана з іменем М. Шелера, фундатора філософської антропології як науки про людину духовну. Він, зокрема, постулював походження всіх досягнень людини як біологічного організму, який «вирвався» з природи і розвивається спонтанно, зі структури людського буття (мова, релігія, наука, соціальність тощо – у всіх цих сферах людина є об'єктом і суб'єктом одночасно). На основі програми людського розвитку М. Шелера у 60-х роках ХХ століття виникли різноманітні біологічні, психологічні, культурологічні, філософсько-релігійні концепції людини, які ґрунтувалися на його ідеї побудови ієрархії людських цінностей. Найсуттєвіша особливість людини, згідно з філософсько-антропологічними уявленнями цього вченого, полягає у здатності ставитися до іншої людини як такої, що має самостійну реальність і значущість. У цьому криється золоте правило будь-яких людських відносин, особливо правових, – ставитися до інших так, як би ми хотіли, щоби ставилися до нас.

Третя ідея філософської антропології ХХ ст. належить Е. Фрому, який розвинув теорію спонтанності людської

природи, але зі здатністю до розумної рефлексії, причому різної в різні культурні епохи. Е. Фром убачав феномен людської природи у свідомості як основному потенціалі суб'єктивності людини. Його теорія актуальна й сьогодні, коли розкрити сутність людини набагато легше не через оцінку її як окремого виду живих організмів, а екзистенціально, тобто через спосіб існування. Людина незвичайна не як особлива форма життя, а як ексцентричний спосіб буття. (Е. Фром констатував, що «основний підхід до вивчення людської особистості має полягати у розумінні ставлення людини до світу, до інших людей, до природи і самої себе. Людина – першопочатково соціальна істота» [32, с. 5]. Він окреслив процес відчуження людини як узалежнення її від тих політико-правових інститутів, які сама вона і створила. Вдаючись до соціалістичної ідеї, Фром задовго до сучасних «відкриттів» дійшов висновку, що соціалістичне суспільство не має бути об'єднанням заорганізованих, автоматизованих індивідів, кожен з яких беззаперечно підпорядкований державі. Він обґрунтував можливість різнобічного самовдосконалення людини як живої мислячої і чуттєвої істоти [32, с. 7]. Аналізуючи модуси людського існування, не можемо не погодитися з наявністю природно-правових глибинних людських потреб, описаних у працях Е. Фрома, – це «потреби людини у спілкуванні, в міжіндивідуальних зв'язках, у творчості як в одній зі значимих інтенцій людини, у відчутті глибоких коренів, що гарантують міцність і безпеку буття, прагнення до уподібнення, до пізнання, освоєння буття» [32, с. 156].

Спробуємо окреслити актуальні проблеми сучасної антропології права в контексті філософсько-правових вчень і змоделювати ймовірні варіанти їхнього вирішення на теоретико-методологічному рівні, взявши за основу ідеї гуманізації та людиномірності права, філософську рефлексію прав і свобод людини тощо.

6.1. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ІДЕЇ ГУМАНІЗМУ В ПРАВІ

Ідею гуманізму в юридичній науці досліджував А. Гелеш [8]. Наведемо основні положення його розвідки. На його думку,

визначну роль у формуванні та розвитку гуманізму у праві виконали онтологічні підходи античної метафізики, завдяки яким із філософського погляду було виявлено універсальні особливості природи людини.

У філософії Античності здійснено перехід до раціонально-логічного способу пізнання і пояснення навколишнього світу та суспільних явищ, завдяки якому вперше поставлено, розроблено і концептуально оформлено фундаментальні проблеми права як виразника свободи і втілення політичної справедливості, системи норм поведінки вільних і рівних людей, метою якого є належне забезпечення інтересів полісу та його членів. Переважання раціоналістичної етики в античному світі породило раціоналістичний гуманізм, який можна вважати першим етапом розвитку гуманізму.

Філософсько-правові погляди епохи Середньовіччя, незважаючи на свою теоцентричну обумовленість, відображали сутнісні значення людського буття крізь призму гуманізму. Християнська релігійна мораль і її християнська етика спричинили християнський гуманізм, який можна вважати другим етапом розвитку гуманізму в західній культурі. Християнський гуманізм значною мірою перевершив античний, передусім у розумінні людяності, яке суттєво розширилося. Із утвердженням християнства людина почала визнаватись як важливе і цінне, найкраще творіння Бога, однаково наділене його любов'ю. Середньовічні мислителі започаткували ідею про те, що кожен володіє природними правами, хоча серед сучасних дослідників немає згоди з приводу походження цієї доктрини та її зв'язку із традицією християнської думки.

Природне право у Середньовіччі сприймалось як Боже-ственний закон. Поділяючи життя людини на земне і вічне, християнство не мало чіткої правової програми, а наголошувало, переважно, на моральному законі, вищі чесноти якого належать Богові. Християнство догматиків було зацікавлене у розкритті гуманістичної сутності правових норм через мораль, воно відстоювало людяність людини, її духовність. Однак злиття церкви з державою породило церковне право, у якому духовенство відділялось від мирян, а церква стала посередником між Богом і людьми. Спочатку віра стала об'єктом

зовнішнього права, а згодом справа дійшла до примусу і спалення єретиків на вогнищах, що спричинило кризу гуманізму християнської ідеології. З часом це призвело до реформаторства та зменшення впливу церкви на світське життя людей.

Філософія права епохи Ренесансу подолала споглядальні форми середньовічного гуманізму, пропонуючи натомість відродження антропоцентризму, внаслідок чого земні проблеми людини вийшли на перший план інтелектуальної рефлексії. Різноманітні аспекти гуманістичного антропоцентризму знаходили своє найбільш загальне вираження в інтеграції естетичних і моральних ідей, запозичених із античного спадку. Тогочасний гуманізм запропонував альтернативну антропоцентричну модель світового порядку, за якою людина вважалась єдиною абсолютною цінністю. Така модель мала як позитивні, так і негативні сторони. З одного боку, вона дозволила інтенсивно розвиватися природно-правовим ученням, серцевиною котрих були і залишаються природні права і свободи людини. З іншого, її негативним наслідком стала непомірна зарозумілість культурної свідомості, котра спиралась на принцип антропоцентризму, що знайшло свій відбиток в уявленні, що для людини не існує абсолютних нормативних обмежень метафізичного характеру. Це призвело до появи антигуманістичних концепцій.

Епоха Відродження дала потужні культурні імпульси для формування європейської цивілізації, а гуманістичний і реформаційний рухи змінили напрям її розвитку. Епоху Реформації можна охарактеризувати як кризу ренесансної культури і зародження нової картини світу, центральним питанням якої була людина, що у теоцентристському ракурсі поставало як питання про її спасіння. Світоглядна проблематика, яку гуманізм поширив на всі сфери суспільного життя періоду Реформації, проникла і в поле офіційного церковного впливу. В період Реформації відбувається поступова трансформація людини у самодостатнього суб'єкта мислення, волі, дії та оволодіння людиною свободи.

Характерною особливістю гуманізму в праві епохи Нового часу стала моральна реабілітація людини, обґрунтування її суверенності як морального суб'єкта і утвердження її права на

задоволення своїх потреб. Гуманізм у Новий час сприяв трансформації ідеалів соціальної справедливості, демократичним реформам та формуванню нової етики, яка висунула на перший план загальнолюдські цінності, права людини і знайшла своє закріплення у юридичному праві. У той час було закладено основи сучасного розуміння прав людини як імперативів і норм її взаємовідносин з державою, висунуто ідею про те, що держава повинна спиратися на природне право.

Німецька класична філософія права остаточно подолала механістичний світогляд, котрий до того панував у вченні про людину та суспільство. У дослідженні людини філософія права була сконцентрована навколо принципу свободи та інших гуманістичних цінностей. Було не лише проголошено гуманістичні принципи, але й проаналізовано суперечності та труднощі, які виникають на шляху їхньої реалізації. Тогочасним філософам удалося задовольнити вимоги своєї епохи, зберігши водночас ідею гуманістичної місії права.

Термін «гуманізм» набув поширення у філософсько-правових концепціях і використовувався для характеристики морально-соціальних якостей людини і людства. Відтоді морально-ідеологічне та правове життя суспільства, пройняте цим поняттям, ставало критерієм для позначення, розуміння та прийняття або неприйняття найбільш важливих і складних подій, ситуацій, дій. ХІХ ст. характеризувалося значним розвитком позитивізму, масових відкриттів у науці та техніці, що сприяло раціональному поясненню природного права через етичні постулати та моральні норми. У той час стверджувалась апріорність природного права, проте заперечувалась його метафізична складова. Економічна криза і тоталітаризм спричинили кризу гуманізму у праві ХІХ–поч. ХХ ст.

На сучасному етапі гуманізм позиціонується як атрибутивна характеристика права. Зі середини ХХ ст. починають формуватися нові, не пов'язані безпосередньо з попередньою традицією, версії гуманізму, що зумовлено еволюцією найбільш економічно розвинутих держав, реалізацією стратегії підвищення якості життя людини, гарантування її прав і свобод. Вичерпаність моделі «суспільство – соціальна машина» змусила по-новому розглядати проблему гуманізму. Резерви розвитку

суспільства і права почали знаходити у самій людині, оскільки без урахування і використання її особливостей подальше вдосконалення суспільства виявилось неможливим.

Становлення гуманізму пов'язують, передусім, із якостями та характеристиками самої людини. Абсолютна цінність людини не потребує доведення засобами логічного мислення: вона сприймається як аксіоматичне твердження без доведення. З огляду на цю умову, сутність людини, її реальність і цінність знаходяться в ній самій. За такої умови всі інші явища, об'єкти і суб'єкти можуть бути реально оцінені та мати справжню вартість, оскільки є значущими для людини. Отож вихідною умовою гуманізму є самоцінність людини, що ґрунтується лише на факті її існування як біосоціодуховної істоти.

Формування базових гуманістичних детермінант поведінки людини зумовлене особливостями буття людей та ставить за мету моделювання і підтримання соціально корисних відносин. Такими засобами є соціальні норми, які формують правила поведінки людини, закріплюючи базові гуманістичні цінності та принципи. В такому руслі гуманізм визнано неодмінною умовою нормального існування суспільства і держави, вихідною засадою формування соціальних норм, а головне – ідеологічною основою становлення і розвитку права.

Отже, гуманізм у праві – це система світоглядних соціально-правових цінностей, антропологічною основою яких є людська гідність, що виявляється в основних правах та свободах людини і має своє закріплення у правових принципах і нормах.

6.2. ЛЮДИНОМІРНІСТЬ ПРАВА ЯК ЙОГО ВИЗНАЧАЛЬНА ПАРАДИГМА

В Україні є чимало досліджень, присвячених вивченню проблем правової природи людини. Наприклад, одним із перших взявся за антропологічні аспекти права В. Бігун, який ввів їх у контекст аксіології [4]. Він, зокрема, провів філософсько-правове дослідження таких термінів та понять, як «людський вимір права», «людиномірність права», «олюднення права», «гуманізація права», «антропоцентризм права», «антропологізація праводержавознавства» тощо. Права людини крізь приз-

му антропології вивчав Д. Гудима [13]. На основі застосування антрополого-методологічних підходів у філософії права задля встановлення особливостей людинорозуміння в юриспруденції він обґрунтував, що «людина у праві» має два образи: правової людини і людини юридичної.

На основі багатотисячолітнього людського досвіду вже загально-відомими, а отже, і знаковими стали поняття, які так чи інакше розкривають соціальну (зокрема, й правову) природу людини. До прикладу, людина розумна (*homo sapiens*) вирізняється здатністю мислити, аналізувати та зіставляти, узагальнювати й виокремлювати, моделювати і прогнозувати (все те, що дає їй можливість упорядковувати співіснування з іншими за допомогою певних норм поведінки); людина працююча (*homo faber*) вже давно стала символом самовідданої праці з чітким дотриманням усіх встановлених правил; людина любляча (*homo amoris*) демонструє чуттєвість та емоційність людської природи, які дають підстави ділити правила поведінки на живі (що підказані інтуїцією, а тому реально функціонують) і писані (які тільки закріплені документально і діють за потреби); людина-гравець (*homo ludens*) розкриває власне її ігрову природу, якій іманентно властива потреба у всіх сферах життєдіяльності підпорядковуватися певним правилам гри; людина помираюча (*homo tanatos*) проявилася не так давно як уособлення приреченості, загубленості, втраченості в хаосі всепоглинаючої глобалізації, а тому зневіреної та нігілістично налаштованої; людина агресивна (*homo agressivus*) і навіть людина-вовк (*homo lupus*), що стали прототипами одвічної людської агресії, базованої на прагненні неодмінного задоволення своїх природних інстинктів і соціальних потреб, дали поштовх для встановлення жорстких (на початку історії людства навіть жорстоких) заходів протидії їм. Ці семіотичні формули наводяться майже у всіх підручниках зі соціальної антропології. Але цей перелік можна продовжити. Семіотично виразними у середовищі засобів масової інформації при розгляді правових ситуацій стали поняття: адвокат диявола (*advocatus diaboli*), що став прикладом завзятого, запеклого, зятятого обвинувача; альтер-его (*alter ego*), що дослівно перекладається як «друге я» і спочатку сприймалося як людина, настільки

близька до когось способом мислення та іншими рисами, що може цілком його замінити, а тепер іноді трактується як розшарування, роздвоєння особистості; золота середина (*aurea mediocritas*), що демонструє поведінку людини, яка уникає крайнощів, віддає перевагу помірності; важка дитина (*enfant terrible*), що передає складність спілкування з дитиною, іноді поширене і на дорослих (важка людина (*homo terrible*) – з якою неможливо дійти згоди); золота молодь (*jeunesse dorée*), що стало презирливою узагальненою назвою багатой молоді, яка веде паразитичний спосіб життя, та інші.

Процеси юридизації людського буття, властиві кожному історичному типові цивілізації, вивчає антропологія права. Ця наука прагне з'ясувати закономірності, що лежать в основі соціального та правового побуту людських спільнот, вивчити практику соціально-правового життя [15]. Здобутки цієї сфери знань уможливають проникнення у природу права через пізнання сутності людини і сприяють розумінню останньої через пізнання сутності права [3]. Саме цей «антропологічний поворот» у правомисленні свого часу став поштовхом до виділення психологічного чинника у правовідносинах, а згодом – виявлення в них символічно-знакової складової.

Гуманістичну природу права антропологі вбачають у здатності людини до творення права, однак саму людину розглядають як не стільки внутрішню психологічну структуру особистості, скільки те, як ця особистість позиціонує себе іншим, соціуму [30, с. 199]. Донедавна не було в науковій літературі аналізу «людини юридичної» як репрезентатора індивідуальної право-позиції у процесі правовідносин. Питання про становлення цього знакового типу людини дещо прояснила російська дослідниця О. Дьячкова. Вона вважає, що «людина не може існувати поза правовим полем, а її вміння діяти в межах права, бути правовою істотою перетворюється у якісну характеристику цивілізованої особистості – *homo juridicus*» [14, с. 216]. При цьому авторка одразу ж зауважує символізм правової дійсності, вона пише: «*Homo juridicus* існує в межах, що регламентують співвідношення «мого» і «нашого», «дозволеного» і «недозволеного»...» [14, с. 217]. А саме ці поняття стали своєрідними архетипами сфери правових відносин як смис-

лові ядра соціально-нормативної традиції, як типове в соціокультурному просторі, як константи правового буття, як своєрідні моделі міжособистісних взаємин. Тобто можемо говорити про семіотичну наповненість цих понять, що відтворюють осмислені прототипи градації правової спільноти.

6.3. СПІВВІДНОШЕННЯ ДУХОВНОСТІ, ВІТАЛЬНОСТІ Й СОЦІАЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ У ПРАВІ

Найбільш стародавнім, значимим і універсальним зі всіх символів є сама людина. Адже «всі закони, елементи і сили всесвіту знайшли своє відображення у людській конституції ... кожна річ, що існує поза людиною, має аналог у людині» [33, с. 321]. Розглядаючи людину як знак, попри загальноновизнану її триєдину природу (тіло, дух, душа), для сфери правовідносин доцільно виокремити ще декілька аспектів, що також значимі для характеристики людини як соціального символу. Зокрема, можна розглядати людину за такою схемою: 1) тіло; 2) дух; 3) душа; 4) ім'я; 5) соціальна роль; 6) професія; 7) поведінка.

Тіло, дух і душа з-поміж усіх названих складових символу «людина», мабуть, досліджувані найчастіше. Що стосується, зокрема, тіла, то відомі цілісні підходи до нього як форми буття людини та загалом до тілесності як ключового філософського концепту і соціально-культурного феномену (зі сучасних українських науковців це, наприклад, О. Гомілко [9]), а також структурно-функціональні підходи, в яких виокремлюються певні частини людського тіла й акцентується їхня пріоритетність у трактуванні функціонального призначення людини. Приміром, М. Холл виокремлює три основні символи тіла людини: серце (що символізує джерело життя, духовну природу людини), мозок (як середовище зв'язку раціонального розуму) і «відтворювальну систему» (як джерело сили, що створює фізичний організм); щоправда, іноді інтелектуальні сили він порівнює з образом розкритого ока, а відтворювальну систему – з квіткою, палицею, чашею або рукою; а загальну схему людини подає так: «Чотири тілесні центри приписані елементам, сім життєвих органів – планетам, дванадцять основних частин – знакам зодіаку, невидимі

частини божественної природи людини – різним божествам, і скритий Бог маніфестує себе у кістковому мозку» [33]. При цьому він вважає число 5 (п'ять) символом людини (за кількістю важливих кінцівок): руки і ноги представляють чотири елементи (ноги – землю і воду, руки – вогонь і повітря), а голова – священний п'ятий елемент – ефір, який контролює та об'єднує попередні чотири (тут доречно згадати і славнозвісну пентаграму як символ мікрокосму, магічну формулу людини, що, крім п'яти елементів і кінцівок, символізує п'ять властивостей великого магічного діяча і п'ять чуттів людини). Духовність також відтворена символами тіла: пальці на ногах уособлюють десять заповідей фізичного закону, а десять пальців рук – духовного закону, вертикальний поділ тіла на дві половини символізує світло (права частина) і пітьму (ліва частина), що, відповідно, співвідноситься з духовністю й матеріальністю. Обличчя він розглядає у природній трійці: «очі представляють духовну силу, ніздрі – охоронну й життєдайну силу, рот і вуха – матеріальну силу деміурга в нижчому світі». Раси, національності, племена, релігії, держави, суспільства і міста також розглядаються М. Холлом як складні істоти, кожна з яких формується з різної кількості індивідуальностей; кожне суспільство має індивідуальність, що є сумою індивідуальностей його членів [33, с. 326–337].

Відомі також міфи слов'ян, що описують походження частин тіла від природних стихій або навпаки. Українська міфологія, наприклад, передає творення людини з восьми частин, восьми елементів макрокосму. Народна анатомія подає людину як конструкт не тільки фізичний: поряд із тілом, кістками, очима і кров'ю як рівноцінні складові згадуються також нематеріальні елементи – думки, дихання і тепло. Скажімо, І. Франко наводив приклад: «У людини тіло – від «персти», думка – від хмари, кості – від каменю, кров – від моря, очі – від сонця, дихання – від вітру, теплота – від вогню, а душу наостанок вдихнув сам Бог» [7]. Існує й протилежний мотив, за яким із тіла постають елементи природного світу, що представлено, зокрема, у «Рігведі», де тіло першолюдини Пуруші стає матеріалом для творення світу: з духу постає місяць, з очей – сонце, з дихання – вітер, з пупка – повітряний простір, з голови – небо, з ніг – земля, з вух – сторони світу [27, с 351].

Цю інформацію наведено не тому, що вона має бути відтворена у праві, а радше для того, аби продемонструвати, наскільки важливим і цінним були і є тіло, дух і душа людини у всіх релігіях, філософіях, наукових течіях, напрямках і т. ін. Сучасне право також покликане захищати тіло, дух і душу людини: життя і здоров'я, честь і гідність; причому як у природному, так і в позитивному праві немає чіткої межі між тілесністю і духовністю людини (завдавши моральної, душевної шкоди, правопорушник посягає одночасно і на дух – честь і гідність, і на тіло – здоров'я, а іноді й життя потерпілого). Ці аспекти були завжди присутні у праві, а в сучасному світі відтворені у взаємозв'язку юриспруденції та відносно нової науки – біоетики, зокрема у таких право-випадках, як евтаназія, аборт, пересадка органів і тканин, клонування тощо [6; 10].

Крім цього, семіотичний аналіз тілесного кодування / декодування надзвичайно важливий у сфері правовідносин, зокрема у кримінальному процесі та криміналістиці, коли необхідно трактувати знаки тіла в контексті невербальної семіотики, яка включає паралінгвістику (вивчає, наприклад, темп, тембр, висоту голосу, особливості артикуляції слів, міміку, жести, пози, почерк), кінесіку (спеціалізується на рухах, жестах, міміці), гаптику (зосереджена на шкірній рецепції), гастику (науку про знакові функції їжі та напоїв), ольфакцію (науку про мову запахів), проксемику (вивчає простір і час як знакові системи), хронеміку (науку про час комунікації) тощо [21, с. 152]. У цьому ж контексті цікавими й потрібними є дослідження способів демонстрації за допомогою тіла належності до професійної, релігійної, злочинної, етнічної групи шляхом нанесення татуювань. Усе це дає підстави для осмислення тілесності як філософсько-правової категорії та надання тілу нових семіотичних функцій.

Наступні чинники, що також покликані характеризувати людину як певний знак, більше стосуються першого підходу (людина – творець знаків), адже ім'я, професію чи соціальну роль люди придумують і наділяють певною символікою самі. Проте ми розглянемо ці чинники стосовно індивідуальності людини, а не у відтворенні її символотворчості.

Філософія імені (не слід плутати зі своєрідною модифікацією середньовічного філософського реалізму на російському

ґрунті на початку ХХ ст. – ім'яслав'єм, суть якого полягала в особливому шануванні Імені Божого) вбачає вивчення імені речі не як умовного знаку, а як прямого прояву її онтологічної природи (веде свій початок від вчення св. Григорія Палами про енергію імені як особливого роду енергію, що відкриває «річ у собі» і дає доступ до її пізнання) [28]. Дещо близькою до цього є філософія мови у дослідженнях Львівсько-Варшавської філософської школи, зокрема номіналізм Ст. Лесневського [29]. Найповніше (на основі феноменології Гуссерля та вчення про символічні форми Касірера) філософію імені розвинув О. Лосев, який вважав, що «ім'я є життя ... тільки в імені обґрунтована вся найглибша природа соціальності у всіх безконечних формах її прояву... Якщо слово не дійсне і ім'я не реальне, немає чинника самої дійсності, зрештою, немає самої соціальної (в найширшому сенсі цього поняття) дійсності...» [19, с. 238–239]. Не розглядатимемо філософію імені як концепцію називання взагалі, але зауважимо тільки власне про ім'я людини: воно дається при народженні і стає одним зі соціальних ідентифікаторів людини, засобом її індивідуалізації в суспільстві та належить до особистих немайнових благ фізичної особи [34, ст. 28]. Тому не зовсім виправданим, із позицій філософії людини, є дозвіл сучасного права змінювати ім'я [34, ст. 295], що руйнує початково закладену цілісність людини як соціального суб'єкта.

Власні імена розглядають і як філософські категорії, адже нарівні зі службовими словами вони становлять важливе джерело поповнення філософської термінології, філософія надає їм статусу універсалій [23, с. 130–131]. За цією теорією, будь-яке власне ім'я може бути перетворене в узагальнений термін, якщо воно означає яку-небудь рису, що в конкретному індивіді виражена сильніше, ніж в інших, а отже, може називатися його іменем.

Про ім'я як частину семіотики іміджу людини і соціальний знак, що має статус самоцінності особи та є її неречовим багатством, говорить С. Махліна, яка одна з небагатьох здійснила аналіз питань, пов'язаних іменем, у контексті семіотики. Вона, наприклад, вважає, що «ім'я має статусну диференціацію й одночасно етнічну та часову сигніфікацію» і при цьому ви-

конує у суспільстві функції ідентифікації, диференціації, регулювання, узагальнення, пізнавальну, виховну та акумулювання, «стаючи соціокодом у скарбниці колективної пам'яті й засобом трансляції культури» [21, с. 140]. Крім цього, дослідниця виокремлює різні теорії імені – емоційну, звукову, соціальну, асоціативну, інтуїтивну [21, с. 141]. Тобто, за підходом С. Махліної, в імені відображається сукупність історичних, культурних, цивілізаційних знаків, кодів, символів, що відображають семіотичність людини.

На відміну від імені, соціальну роль людина може (а іноді це їй навіть необхідно) міняти. Соціальну роль здебільшого розуміють як: 1) модель поведінки, очікуваної від того, хто має певний соціальний статус, тобто вона обмежується сукупністю прав і обов'язків, відповідних цьому статусу; 2) сукупність нормативно зумовлених соціальних властивостей, очікувань і зобов'язань у поєднанні з конкретною соціальною позицією [12]. Сучасне суспільство вимагає від індивіда постійної зміни моделі поведінки для виконання конкретних ролей, значного поширення набули також так звані рольові конфлікти, що виникають у ситуаціях, коли від індивіда вимагається одночасне виконання декількох ролей зі суперечливими вимогами. Типи соціальних ролей визначаються різноманітністю соціальних груп, видів діяльності й відносин, якими охоплена людина. Залежно від суспільних відносин розрізняють соціальні та міжособистісні соціальні ролі. Соціальні ролі пов'язані зі соціальним статусом, професією або видом діяльності (учитель, учень, студент, продавець, міліціонер). Це стандартизовані безособові ролі, що будуються на основі прав і обов'язків, незалежно від того, хто ці ролі виконує. Чоловік і жінка – це також соціальні ролі, вони біологічно обумовлені і передбачають специфічні способи поведінки; причому коли правові норми сучасних цивілізованих держав цей аспект нівелюють, закріплюючи рівноправ'я, то звичаї і традиції іноді чітко розмежовують їх, зберігаючи символізм чоловічого й жіночого «соціального призначення». Міжособистісні ролі пов'язані з міжособистісними відносинами, які регулюються на емоційному рівні (лідер, скривджений, знехтуваний, кумир, улюбленець і т.д.). Соціальна роль може бути природжена

(до таких належать соціально-демографічні ролі: чоловік, дружина, дочка, син, внук тощо), але й можна її набути чи змінити. Для кожної людини якась окрема соціальна роль є домінуючою, що стає своєрідним соціальним амплуа як найбільш типовий індивідуальний образ, звичний для оточуючих і з яким асоціюється ця людина. Іноді зміна звичного образу важко дається і самій людині, і для сприйняття оточуючих, але такі зміни необхідні у разі асоціального типу поведінки, і їх охочіше сприймає оточення. По-іншому соціальну роль можна назвати стереотипом поведінки, що також вирізняється знаковістю й символізмом.

Різновидом попередньої семіотичної характеристики (соціальної ролі) сучасної людини можна вважати професію як певний чітко окреслений у межах суспільного поділу праці комплекс дій, які людина має виконувати і які потребують наявності в цієї людини відповідних знань, умінь, практичних навиків тощо. Виокремлення професії в семіотичну характеристику людини здійснено на підставі того, що їй (професії) властива типовість, стандартність, шаблонність. Ця характеристика людини, мабуть, найчіткіше прописана у праві (особливо позитивному), адже кожна окрема професія має свої законодавчо закріплені кваліфікаційні вимоги, які власне і стають основою для символізації професій (називаючи, наприклад, професію вчителя, ми уявляємо конкретні атрибути – строгий костюм, указку і пакет підручників у руках, можлива й деталізація – окуляри, серйозний погляд, повчальна інтонація у голосі і т. д.; із пекарем у нас асоціюється в уяві людина у білому одязі, запорошеному борошном, біля величезного казана з тістом або стелажів з рум'яними булочками тощо).

Взагалі професію і соціальну роль можна було б об'єднати в одну узагальнену характеристику – поведінку, але з урахуванням соціальних обставин, обумовлених установленими вимогами. Хоча поведінка сама по собі також може бути знаковою характеристикою людини, якщо розглядати її в контексті так званої ритуальності. Ритуал – це традиційний порядок проведення якоїсь церемонії, вироблений звичаєм, або запроваджений порядок виконання певних дій; у контексті побутових або релігійних традицій такі дії можуть називатися обрядом. Сфера праввідносин також має свої традиції, а отже,

і обрядовість, і ритуальність. Загальновідомими прикладами є прийняття присяги, вручення нагород і навіть військового привітання (як індивідуальне із прикладанням правої руки до головного убору, так і колективне із хоровим «Здоров'я бажаєм, товаришу генерале!»). Поведінка як семіотична характеристика людини полягає у дотриманні усталених соціально-культурних сценаріїв, сформованих практикою і підкріплених частим застосуванням. Новий рівень розвитку культури формує новий тип поведінки (те, що схвалювалося, скажімо, у середньовіччі – наприклад, щоденне носіння зброї, не прийнятне в наш час, а сучасний одяг ділової жінки видався б у той час щонайменше зухвальством).

Загалом семіотика людини орієнтується на пізнавальний вимір загальнолюдського досвіду, адже вона закорінена в історичному процесі дії знаків (семіозі) і передбачає обов'язкову наявність хоча би двох динамічних чинників (знаку й означуваного, знаку та його автора, знаку і значення (інтерпретанти), знаку й інтерпретатора, знаку й контексту та ін.). І згідно з цим, узагальнюючи відомі філософські підходи до вивчення людини як *homo semioticus*, можна назвати цілу низку знакових типів, властивих для кожної окремої епохи, кожного окремого історичного періоду.

Найвеличніший образ людини – це створення її на образ і подобу Бога (християнське трактування), що передбачає характерну внутрішню роздвоєність унаслідок гріхопадіння перших людей і узгоджується з ученням про поєднання божественної та людської природи в особі Ісуса Христа, через що наголошується на можливості кожної людини долучитися до Божої благодаті (у християнстві «надлюдина» – *superhumanus*, теорію якої розвинув німецький філософ Ф. Ніцше [22]). А найнікчемніший образ людини походить із провідної барокової ідеї невидимої піщинки Всесвіту, що, однак, як невеликий уламок голограми, може відобразити сутність гігантського Всесвіту [16, с. 510–511].

Тож наявні підстави згрупувати семіотичні типи людиноцентричних філософських учень як позитивні (де людина виступає у вигідному ракурсі), негативні (в яких людину критикують або вивищують її не найкращі властивості)

та нейтральні (що просто констатують якусь людську рису). До першої групи належать:

- людина – центр Всесвіту (людина є завершенням еволюції світобудови, сам термін вперше вжито в добу Відродження та Просвітництва);

- людина – міра всіх речей (homo mensura, Протагор);

- людина – малий Космос (ідея мікрокосму в концепції атомізму Демокріта);

- людина – феноменальна (як метафора Бога за концепцією феноменології Гуссерля, як людина містична за теорією глибинної психології та нової етики Е. Ноймана або як людина самодостатня за теорією індивідуалістичного анархізму М. Штирнера);

- людина творча (світ – це інтелектуальна інтерпретація прихованих щиросердечних прагнень творчо мислячого індивіда, К. Ясперс);

- людина – продукт селекційної діяльності (на основі цієї ідеї Т. де Шарден започаткував філософську антропологію);

- людина як самість (К. Поппер, теорія трьох світів людини: світу фізичних явищ; світу суб'єктивних (ментальних і психічних) станів свідомості; світу об'єктивного змісту мислення і предметів людської свідомості – гіпотези, наукові теорії, матеріалізовані проекти тощо);

- людина активна (людська дійсність створюється зусиллями, що розкриваються через механізми активності і регуляції, М. Мамардашвілі) та ін.

Другу групу семіотичних типів людини становлять:

- людина – ніщо (людина є істота, завдяки якій у світ приходить заперечливість, Ж.-П. Сартр);

- людина-машина (ідея запрограмованості людини як годинникового механізму, Ф. Ламерті; людина – гвинтик механізму у протиставленні її життєвого світу і системи, Ю. Габермас);

- людина загублена (філософія Нового часу);

- людина практична (людина стоїть нижче від законів природи, а тому залежна від неї, І. Кант);

- людина бунтівна (ідея бунту проти абсурдності людської долі, яку розвинув А. Камю);

- людина агресивна (в теорії «мати чи бути» з її провідною ідеєю волі до влади, яку розвинув Е. Фром);

- людина тоталітарна (у контексті теорії тоталітарного символізму та міфології Г. Почепцова);
 - людина суперечлива (ідея діалектичного шляху розвитку людини як істоти недосконалої, С. К'єркегор);
 - людина природна (її покликання – стати людиною моральною і протистояти своїм природним прагненням, Й. Фіхте);
 - людина подвійна (у ній співіснують, взаємодіють і борються дві сутності: соціальна й індивідуальна, Е. Дюркгейм; вона є діалогом Бога і диявола, А. Тойнбі);
 - людина з жагою визнання (теорія Ф. Фукуями про готовність людини ризикувати у боротьбі за престиж).
- Третя «група» – це такі семіотичні образи, як:
- людина – те, що вона робить (екзистенціалізм);
 - людина еротична (сексуальна енергія лібідо керує людиною, З. Фройд);
 - людина-подорожній (*homo viator*, поняття ввів Г. Марсель на означення права вибору людини);
 - людина – ментальна конструкція (до того ж не найголовніша у цьому світі, М. Фуко);
 - людина закорінена в часі (ідея тут-буття М. Гайдегера);
 - людина-актор (*homo ludens* і принцип гри як основний у житті людини, Й. Хейзінга);
 - людина культурна (теорія О. Шпенглера, згідно з якою людство живе за символічною схемою «народження – розквіт – в'янення – смерть» або «весна – літо – осінь – зима»; теорія С. Хантінгтона про конфлікт цивілізацій);
 - людина соціальна (тобто залежна від соціуму, П. Сорокін; а також від технологічного та психологічного стану суспільства, А. Тофлер);
 - людина мовна (мова визначає ставлення людини до об'єктивної дійсності, Л. Вітгенштайн; людина занурена в автентичну комунікацію за принципом «техніки переселення», К. Леві-Строс; людина – ім'ядавець, В. Беньямін);
 - людина історична (людина – основа історії, О. Ф. Лосєв);
 - людина психологічна (психіка як домінанта у визначенні сутності людини).

Усі три групи семіотичних образів людини можна було би доповнювати, але й цей перелік доволі вичерпно демонструє

значну увагу світових мислителів усіх епох до феномена людини, причому кожен із них знаходив у ньому «свій» знак, який був лише окремим елементом у величезній семіотичній мозаїці під назвою «людина». Що стосується правового контексту, то всі названі аспекти так чи інакше враховані у нормах, які регламентують і регулюють людську поведінку в соціокультурному просторі. Людина як збірна символічна одиниця з усіма її складовими елементами (тіло, дух, душа і т. д.) захищена правом, а всі створені людиною знаки стали можливими і зрозумілими тільки завдяки наявності в людини мови, здатності абстрактно мислити і вмінню аналізувати й синтезувати себе саму та своє оточення. При цьому право виступає знаковою системою, яку створила людина, і водночас регулятором вдосконалення семіотично структурованого соціокультурного простору, в якому живе людина.

6.4. ПРАВОВА ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ СУТНОСТІ ЛЮДИНИ

На нашу думку, саме ідея Е. Фрома найбільше вплинула на розвиток філософської антропології. Особливо ця теорія актуальна сьогодні, коли розкрити сутність людини набагато легше не через оцінку її як окремого виду живих організмів, а екзистенціально, тобто через спосіб існування. Людина є незвичайна не як особлива форма життя, а як ексцентричний спосіб буття. Людську сутність як таку можна зафіксувати лише у специфічних вербально-поведінкових проявах в окремих конкретних ситуаціях.

Дискурсивний погляд на сутність людини заклали такі діаметрально протилежні мислителі, як К. Маркс і З. Фройд, котрі, розглядаючи духовний (душевний) аспект, зокрема, передбачали, що людська поведінка повністю збагненна, бо це поведінка людини (як біологічного виду), яку можна визначити саме через психічні і духовні характеристики.

Фройд вивчав сутність людини і її поведінку як закриті системи, «речі в собі». Всі поведінкові реакції він вбачав у задоволенні чи фрустрації певних біологічно зумовлених прагнень [31]. Однак, як не дивно, саме Фройд був творцем «мо-

делі людської природи», розробленої в душі матеріалістичної думки XIX ст. Людина, згідно з цією теорією, вважалася машиною, що рухається завдяки відносно сталій кількості сексуальної енергії (лібідо).

Натомість гуманізм Маркса розкривав сутність людини як дані їй можливості, набір умов, сирий людський матеріал, який сам не може змінюватися, а коригується лише під впливом соціально-історичних реалій, що забезпечують процес створення людиною самої себе шляхом реалізації у трудовій діяльності [20]. Маркс відрізняв «людську природу взагалі» від «людської природи, яка змінюється в кожен історичну епоху» [20, с. 268]. Першу ми не можемо побачити, оскільки те, що ми спостерігаємо, є проявом специфіки людської сутності в кожному окремому випадку, в окремій культурі, окремому соціумі. Сума таких проявів демонструє, які закони впливають на сутність людини і якими властивостями вона володіє.

Конгломерувати обидві ці ідеї (Фройда і Маркса) та на їх основі вивести власну теорію, що розкрила витoki людської сутності й мотиви людської поведінки, зумів уже згадуваний Е. Фром. Його теорія полягала у дослідженні найтонших механізмів психіки людини на тлі багатомірного соціально-історичного контексту. Однак, на відміну від Фройда, він вважав людську сутність обумовленою головно історично, не применшуючи заразом ролі біологічних чинників. Фром показав, що «основний підхід до вивчення людської особистості має полягати у розумінні ставлення людини до світу, до інших людей, до природи і самої себе. Людина – найперше соціальна істота» [32, с. 5]. Він відобразив процес відчуження людини як узалежнення її від тих політико-правових інститутів, які сама вона і створила. Вдаючись до соціалістичної ідеї, Фром задовго до сучасних «відкриттів» дійшов висновку, що соціалістичне суспільство не має бути об'єднанням заорганізованих, автоматизованих індивідів, кожен з яких беззаперечно підпорядкований державі. Він обґрунтував можливість різнобічного самовдосконалення людини як живої мислячої і чуттєвої істоти [32, с. 7].

Аналізуючи модуси людського існування, не можемо не погодитися з наявністю природно-правових глибинних

людських потреб, описаних у працях Фрома, – це «потреби людини у спілкуванні, в міжіндивідуальних зв'язках, у творчості як в одній зі значущих інтенцій людини, у відчутті глибоких коренів, що гарантують міцність і безпеку буття, прагнення до уподібнення, до пізнання, освоєння буття» [32, с. 156].

Оскільки нас цікавить соціальний суб'єкт у контексті його правовідносин з оточенням, то особливу увагу звернемо на позицію Фрома щодо парадоксального, на наш погляд, узгодження в людській сутності таких різнопланових явищ, як прагнення до пізнання і творчості та зречення власної свободи через підпорядкування владі суспільних (позитивно-правових) норм. Це власне соціальна сутність людини, тобто потреба організації та координації внутрішньої сутності у контексті узгодження особистого прояву у соціальному об'єднанні. Наше розуміння цієї проблеми можемо викласти так: суспільство як продуцент певних вимог і норм (позитивного права) виконує різні функції щодо соціального суб'єкта, зокрема сприяє розкриттю його потенційних можливостей, забезпечує його потреби, водночас деформуючи ці внутрішні спонуки, надаючи їм тих обрисів і форм, які відповідали б установленим вимогам і нормам. Однак саме у цьому й полягає проблема шляхів її вирішення (йдеться про проблему природного і соціального співжиття у сучасному позитивно-правовому суспільстві).

Крім цього, що стосується власне правової основи соціальної сутності людини, Е. Фром поділяв людей на вовків та овець: тих, хто керує, і тих, ким керують. Однак однозначної відповіді на запитання: більшість людей – вовки чи вівці, а чи вони – і те й інше одночасно, він не дає. Зазначає лише, що «все зло в людині є лише наслідком зовнішніх обставин, і тому реально в людини нема можливості вибору. Варто лише змінити обставини, що породжують зло, тоді споконвічне добро в людині проявиться майже автоматично» [32, с. 18].

Назагал ми схильні підтримати цю позицію. Однак у ній є декілька суперечностей, які ми вважаємо за необхідне розкрити і таким чином показати ще один аспект правової основи соціальної сутності людини. Отже, ми погоджуємося з Фромом, що оточення має сильний вплив на індивіда, він власне формується «на замовлення» і в контексті цього оточення (світо-

гляд, мислення, свідомість і, як результат, поведінка). Попри це, у Фрома прохоплюється фраза «споконвічне добро», тобто автентично людина є доброю, а злою її робить соціум. Однак у будь-яку епоху злочинців завжди було менше, ніж законслухняних громадян, тому не можна стверджувати, що всі члени соціуму підвладні «злому» впливу. По-перше, кожна особистість реагує на зовнішні чинники по-своєму (теорія характеру, за Фромом); по-друге, людина зі сильними переконаннями може нівелювати вплив оточуючого середовища; по-третє, сукупність правомірно зорієнтованих думок превалює, а отже, по-четверте, у суспільстві домінує все-таки «добре» загально-визнане право, якому повинні підпорядковувати свою поведінку і більшість (яка це право прийняла як належне), і меншість (яка в силу якихось власних меркантильних інтересів нехтує ним); і, як наслідок, по-п'яте, – ця меншість не є репрезентатором суспільної думки, а саме оточення не є «злом» щодо них, а радше прагненням реабілітувати їх до «добра».

Тому можемо резюмувати, що автентичною правовою основою людини є «вівця» (за Фромом), що прагне до впорядкованого співіснування в «отарі», а злочинне, тобто «вовче», проявляється лише під впливом «злого» оточення і тільки у слабохарактерних або ще не остаточно сформованих осіб. Але ці особи перебувають в оточенні тієї ж «отари» і є вихідцями з неї, тому ми більше схильні не до образу «вовка», а «паршивої вівці», яку все-таки можна перевиховати (тут спрацьовує обернено пропорційна дія «добротного» оточення).

Гадаємо, прийнятною для розкриття правової основи людини є також теорія А. Шопенгауера, який вважав, що сутність усіх речей, зокрема й правових явищ, таїна світу і його рушійна сила обумовлюються єдиним чинником – людською волею до життя. Тобто саме свідома спонука і є життям. У людській природі ця воля проявляється в інтелігібельному (збагненному, осягнутому розумом) характері. Цей «інтелігібельний характер, поєднуючись із мотивами – зовнішніми спонукальними силами, переломленими у свідомості людини, – безповоротно визначає лінію поведінки» [37, с. 8]. Крім цього, Шопенгауер додержував позиції, що моральне визначення особистості залишається незмінним від

народження до смерті. Такий висновок заперечує необхідність і доцільність будь-якого виховання і вдосконалення людини, що зводить нанівець не лише багатомісячний досвід педагогіки, але й прийнятність самої етики.

Не можемо погодитися також із фаталістичними мотивами в етиці Шопенгауера. Адже поведінка людини визначається не егоїстичністю і співчуттям, а засвоєними вимогами культури (зокрема, правової). І саме досвід і сформований світогляд, надто правовий, реально впливають на поведінку, орієнтуючи її в бік правомірності чи протиправності залежно від рівня осягнення права як регулятора усвідомлених реакцій.

За Шопенгауером, все, що для людини існує і відбувається, безпосередньо існує все-таки лише у її свідомості, тому найсуттєвіше значення має природа власне свідомості. Згідно з цим постулатом, право для людини рівно настільки реальне і раціональне, наскільки воно відображене у її правосвідомості. Ми не стільки поділяємо думку щодо реальності чи нереальності права у зв'язку з його відображеністю у правосвідомості, скільки схильні до позиції, що власне правосвідомість, правовий світогляд визначають дієздатність права. Тобто лише суб'єктивність індивідуального правового світогляду спроможна визнати прийнятною (чи навпаки) певну норму права (як позитивного, так і природного) для кожного окремого соціального суб'єкта й орієнтувати відповідно до неї кожен окрему дію чи вчинок. При цьому вважаємо за необхідне зазначити, що цей світогляд формується не під впливом морального характеру, даного людині, як казав Шопенгауер, раз на все життя, а через різноманітні механізми впливу (навчання, виховання, соціалізацію, колективну працю тощо), звідси, проходячи через фільтр характеру. А тому не лише людина є творцем права, а й право-норми впливають на кожен людину зокрема.

Ще одним підходом до розкриття правової основи соціальної сутності людини є принцип автентичної людської комунікації, проголошений К. Леві-Стросом як безумовно необхідний для істинного антропологічного пізнання.

Концепції Леві-Строса мають незаперечну цінність для розвитку культурології та філософії культури. Проте, на наш

погляд, його структурна антропологія як методологічний напрям доцільна у вивченні соціокультурних явищ не лише так званих «примітивних» суспільств, дослідженню яких Леві-Строс надавав перевагу, а й сучасних правових співтовариств. Для більшої наочності розглянемо у порівняльному аналізі культурні (за Леві-Стросом [18]) та правові явища. По-перше, і ті, й інші у синхронному зрізі суспільства проявляють єдність своїх внутрішніх і зовнішніх зв'язків (якщо говорити про позитивне право, то йдеться про чітку взаємоузгодженість і взаємодоповнення нормативно-правових актів між собою, а також про однаково рівну силу впливу їх назовні, тобто на законопідпорядкованих індивідів, громадян). По-друге, обидва феномени піддаються аналізу як багаторівневі цілісні утворення, а зв'язки між їхніми рівнями тлумачаться у семіотичному контексті (позитивне право слід сприймати не лише як збір нормативно-правових актів, а й як цілий комплекс законотворчих, правозастосовних і правозахисних процесів, що охоплюють втілення суспільних прагнень, відображають волевиявлення усіх верств населення держави, бажання впорядкованого співжиття і гарантії правозахисту; крім цього, семіотичний аспект позитивного права незаперечний, адже воно і є власне тією системою знаків, що використовують для передачі інформації: омовлення норм і вимог, трактування умов їх додержання чи недодержання та визначення наслідків – нагороди або покарання). По-третє, вивчення культури і позитивного права (як її елемента) доцільно проводити з урахуванням їхньої варіативності у рамках конкретного суспільства, де відбувалася їхня трансформація (позитивне право – виразник рівня порядку в суспільстві, показник цивілізованості людського соціуму, який власне створив це право і яким воно, зрештою, керує чи яке радше координує правовідносини в ньому; кожна епоха втілює у позитивному праві свої стереотипи справедливості, відображені у масовій, суспільній правосвідомості, і вимагає додержання закладених епохою у цьому праві постулатів, тобто додержання певного типу поведінки).

З огляду на це бачимо, що позитивне право – не лише соціальний, а й культурний феномен, а тому містить частку природного права. Можна навіть вважати, що це один

із елементів культури певної епохи. Звідси – правова основа соціальної сутності людини, заглиблена у культурологічний контекст. Рівень культури певного соціуму є показником впорядкованості «неприборканих думок» кожного члена співтовариства та відображенням дієвості і впливовості бінарної опозиції, що склалася із сенсорних ознак «комунікація – некомунікація» [18, с. 12–13]. У процесі спілкування в комунікантів (членів суспільства) формується певний метод мислення (Леві-Строс називає цей метод «технікою переселення»): здійснюється взаємовплив і формуються певні стереотипи норм співіснування як першооснова законотворчого процесу, який надалі управлятиме поведінкою цих комунікантів. Правовідносини у цьому контексті – це безпосередня правова комунікація. А мовленнєво-поведінковий аспект професійної діяльності соціального суб'єкта є показником рівня його правової комунікативної культури.

Вважаємо, що правова основа соціального суб'єкта є головним продуцентом правових засад соціуму і власне її ми бачимо, коли аналізуємо правову реальність у певному суспільстві. Скажімо, етичні погляди російського анархо-комуніста П. Кропоткіна полягають у декількох принципах дійсної моральності людини, яка є фундаментом міцного майбутнього суспільства. По-перше, в основі моральності лежить інстинкт комунікативності, товариськості, принцип взаємодопомоги («людина вважає добром те, що корисне для суспільства, у якому вона живе, і злом те, що шкодить цьому суспільству») [17, с. 295]]. По-друге, подальшим розвитком цього принципу є поява поняття справедливості («якщо я не хочу, щоб мене грабували, вбивали, обманювали, експлуатували, то я і сам зобов'язуюся не робити цього») [17, с. 277]]. Справедливість Кропоткін вважає похідною від принципу рівності, закладеного у природі людини як повага до особистості, до її свободи, до повноти її існування і розвитку. По-третє, істинна моральність виникає аж тоді, коли людина, відчуваючи в собі силу, енергію, розум і волю, починає діяти на благо суспільства і людей [17, с. 38]; цей принцип самопожертви Кропоткін вважає істинним принципом моральності майбутнього суспільства.

З приводу цих принципів можна дискутувати, але можна і погодитися, звісно ж, із ремаркою про те, що кожне покоління

ня, кожна епоха вправі переглядати ці одвічні проблеми, виходячи зі завдань свого часу і природного права. Але ми хотіли б зауважити одне: етика Кропоткіна – це етика консолідації суспільства, гармонізації особистого і колективного, поєднання прагнень соціального суб'єкта із нормативним регулюванням позитивного права; це етика, що дозволяє особистості максимально повно реалізувати свій потенціал, враховує найменші вольові право-прояви соціального суб'єкта у правоконсолідуєчій і праворегулюєчій політиці держави. Ця етика є проявом нормативних вимог і санкцій з урахуванням того, що суспільство і його правова мораль – це продукти еволюції правової основи соціальної сутності людини і що додержання цієї моралі, поведження відповідно до неї є не що інше, як додержання вимог власної людської природи, законів її прогресивного розвитку.

У розкритті суті правової основи соціальної сутності людини цікавою є також соціологія П. Сорокіна. В її основі – квінтесенція структурного методу, а методологічною базою виступає синтез неопозитивізму і помірною біхевіоризму. Саме з цих позицій Сорокін формулює свою вихідну тезу про те, що соціально-правова поведінка базується на психофізичних механізмах, а суб'єктивні аспекти поведінки – це змінні величини. Інтегральним чинником всього соціально-правового життя він вважає колективний рефлекс [25, с. 199].

Взаємодію членів соціуму Сорокін розглядає як найпростішу модель соціально-правового явища. Його елементами він називає: індивідів, акти (дії, вчинки) і провідники спілкування (символи інтеракції). Індивідам, які взаємодіють, властиві наявність вищої нервової системи, потреби і здатність реагувати на стимули. Акти (дії, вчинки) складаються зі зовнішніх подразників і внутрішньої реалізації психологічного життя. Провідники – це символи передачі реакцій між суб'єктами інтеракції (письмо, музика, право).

Згідно з концепцією Сорокіна, всі люди входять у систему соціально-правових відносин під впливом цілого комплексу чинників: безсвідомих (рефлекси), біосвідомих (голод, спрага тощо) і соціосвідомих (значення, норми, цінності) регуляторів мислення і поведінки. Лише суспільство здатне продукувати

значення, норми і цінності, що містяться всередині соціосвідомих членів суспільства. Ця притаманна суспільству система «значення, норми, цінності» є, на нашу думку, не що інше, як позитивне право, що появляється у всіх досягненнях людської цивілізації, дає змогу виявляти їхні недоліки і впорядковувати дієвий механізм самого суспільства.

Правова основа соціальної сутності людини, за Сорокіним, криється перш за все у соціальному житті, врегульованому зовнішніми чинниками. І щоби збагнути цю основу, необхідно з'ясувати, яка специфіка взаємозв'язку позитивного права і природності людини і чи ці відносини постійні, чи мають ситуативний характер. Вважаємо, що у контексті концепції Сорокіна позитивне право є соціальним явищем, яке проявляється у різнопланових (не завжди адекватних) соціальних зв'язках, має психічну природу, оскільки реалізується через правову поведінку індивідів. Вплив позитивного права на поведінку соціального суб'єкта у правовому полі можна визначити через виявлення зовнішніх критеріїв, що могли б довести усвідомленість правових дій, учинків, взаємовідносин. Отже, можемо резюмувати, що правовідносини як соціальне явище базуються на психофізичному: свідомості й усвідомленій діяльності організму людини. А отже, право (як сукупна сентенція позитивного і природного) «складається» із певних психічних волевиявлень (імперативно-атрибутивних переживань [25, с. 46]) і певної системи символів (згідно зі семіотикою права у концепції Леві-Строса), тобто право слід розглядати під двома кутами зору: психологічним (внутрішнім, свідомо прийнятним – герменевтика) і символічним (зовнішнім, свідомо проявлюваним – вербальний біхевіоризм).

Але самої свідомості для процесу правореалізації, нам видається, замало. Адже, за методологією вербального біхевіоризму, на яку спирається Сорокін, будь-яка комунікативна взаємодія (якою є і правореалізація) проходить декілька стадій: спочатку виникає певне волевиявлення, яке є чистою психікою (думкою); потім воно перетворюється у непсихічну форму (символ, подразник – наприклад, слово); і зрештою набуває форми діяльнісного у поведінковому відтворенні право-сприймачем. Та є одна проблема – правильне декоду-

вання символів права. Тобто законодавець і право-сприймач повинні однаково розуміти і сприймати норми та санкції, закладені у тексті позитивного права, інакше відбудеться зміщення рівнів «розшифрування», що призведе до неправильного тлумачення закону. Щоб цього уникнути, необхідно закласти індивідові на початку його становлення як особистості певні задатки «тлумачення» символіки закону, тобто сформувати його правовий світогляд таким, що надалі визначатиме правомірну поведінку.

Сорокін поділяє поведінку людини з огляду правомірності на: дозволено-обов'язкову (належну), у процесі якої реалізуються права та обов'язки членів суспільства; заборонену (недозволену), що суперечить уявленням належної поведінки; рекомендовану, яка полягає у вчиненні добровільних дій, що «перевищують» мінімум доброї поведінки [25, с. 57]. Іншими словами, належні дії і вчинки для сприйняття оточенням видаються нормальними, морально позитивними; заборонені – морально негативними; рекомендовані – наднормальними, своєрідною моральною розкішшю. Відповідним буде і реагування соціального оточення на ці дії та вчинки: перший тип викликає «належну» реакцію; другий – покарання; третій – нагороду.

Тож доцільно сказати, що психофізичне сприйняття правової основи соціальної сутності людини може дати позитивний поштовх для творення нової сучасної позитивно-правової політики, орієнтованої на так звану природно-соціальну терапію з прищепленням членам суспільства потреби належної або й рекомендованої форми поведінки.

Сучасна ж природно-правова концепція вважає основним завданням позитивного права приведення поведінки людини в суспільстві у відповідність до вимог її природи. Саме сукупність позитивістських і природних аспектів права є конгломерованим регулятором суспільного життя. Оскільки зі змінюю історичних епох змінюються суспільства, стосунки членів цих суспільств, вимоги і норми, що регулюють ці взаємовідносини, все це не могло безслідно пройти повз людську сутність, не вплинувши на неї. Сьогодні ми можемо говорити про нову сутність людини, зокрема, звичайно, і правову. Всі видозміни

природи новітньої людини можна класифікувати як: зміни тілесні (імплантація, трансплантація, зміна статі чи раси тощо); штучна людина (клонування, здобутки генної інженерії); штучний інтелект (біороботи, виокремлені комп'ютеризовані мозкові центри тощо).

Зміни природи людини спричинили появу нових взаємовідносин, також правових. На сьогодні ще недостатньо розроблена нормативна база, що визначала б місце видозміненої людини у соціумі. Необхідні нові галузі та інститути, які займаються вирішенням питання правового статусу і правової основи видозміненої людини, визначенням особливості її правосуб'єктності.

У процесі становлення, формування особистості (зокрема, шляхом набуття правових знань) людина самотужки визначає спектр своєї діяльності (також правової). Адже, пропонуючи належну модель поведінки, семіотика право-норми не охоплює всіх тих обставин, за яких ця модель є оптимальною. Належно сформований правовий світогляд індивіда здатний правильно керувати його вчинками. У цьому знову ж таки провідну роль відіграє вербалізація правового навчання і виховання, тобто прищеплення належних поведінкових норм.

Саме у цьому твердженні проявляється і природно-правова, і позитивно-правова сутність вербалізації закону. Адже «право як знакова система навчилася перекладати своєю мовою суть тих нормативних вимог, що раніше існували у релігійних та моральних приписах як щось належне й очікували свого історичного часу, щоб набути специфічної, суто юридичної знакової системи» [3, с. 142]. Йдеться про позитивістське закріплення природних норм поведінки через вербалізацію.

Природне право людини на свободу вибору реалізується в егалітарній функції закону, яка означає його здатність наділяти всіх громадян рівною мірою свободи і прав у їхньому соціально-правовому житті та діяльності. Це означає, що право дає можливість усім, без винятку, дієздатним громадянам користуватися однаковими (рівними) юридичними можливостями. Однак цей принцип містить певний елемент формальності. Потрібно зуміти перевести наявну можливість (надане право) у реальність через численні фільтри соціального

відбору. А це вже, своєю чергою, залежить від усвідомлення соціальним суб'єктом необхідності досягнення своєї мети. Тобто закладені у правовому світогляді ідеали і прагнення будуть детермінантами подальшої правової поведінки людини. Зважаючи на це, вербальний біхевіоризм пропонує методіку підбору вербальних засобів виховання і навчання, через які формується правовий світогляд, а отже, і подальша правова поведінка у правовому полі соціокультурного простору.

Правова основа соціального суб'єкта є своєрідним еталоном і критерієм оцінки реальних правових явищ соціального життя, виступає регулятором соціонормативних зв'язків і взаємодій, спонукає людину до діяльності, яка має певну спрямованість і зміст (у контексті правомірності), полегшує завдання пошуку і вироблення моделей правової поведінки, що є системним стрижнем для забезпечення цілісності процесів правовідносин, визнання власної totoжності загальноприйнятим право-нормам. Тобто правова основа соціальної сутності людини виступає важливим чинником, що детермінує і регулює правову мотивацію особистості.

6.5. ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Ніколи ще концепція прав людини не мала такої ваги й авторитету та водночас не була предметом скепсису і критики, як у наш час. З одного боку, права людини вважаються спільним ідеалом, нормативним мірилом справедливості, що претендує на універсальність, а з іншого – риторичним поняттям, за яким приховується не завжди приваблива реальність, подвійність стандартів і цинічність.

Після тривалої низки терористичних актів у Європі вже далеко не всі вважають глобалізацію успішною ідеєю розвитку людства. На противагу кантівському проекту вічного миру, що передбачав республіканський уряд, федеративний устрій, всесвітнє право, на перший план виходять турбота про безпеку та прагнення вижити, бажання панувати і розподіляти, що загострюється потребою справедливості та рівності на тлі загального страху і незахищеності.

У сфері прав людини виникає більше проблем, аніж шляхів їх вирішення. Всі начебто відстоюють права людини, але надають пріоритет суверенітетові держави й непорушності кордонів; виникає потреба узгодження універсальних принципів регулювання відносин у світі з інтересами та позиціями держав і їхніми зобов'язаннями перед громадянами (населенням); всі права нівелюються, коли стикаються з агресором із великими економічно-військовими потужностями.

Понад десять років тому французький філософ Етьєн Бальбар писав, що проблема права людини розгортається в ситуації трьох «після»: ми перебуваємо після століття злочинних тоталітарних режимів; після згорання проекту «держави загального добробуту»; після класичних форм війни і насильства. Проблема в тому, що нова конфігурація держави, суспільства та «вільних зон» вибудовується паралельно й одночасно з процесом руйнування старих конфігурацій. Обсяг прав людини (або, іншими словами, «покоління» прав людини, які складаються з ліберальних свобод, політичних і соціальних прав) переосмислюється й визначається зіткненням з тривалою спадщиною тоталітарних диктатур (негативні свободи), неоліберальним демонтажем соціальної держави (соціальні права рівної частки) і досвідом спротиву новим формам насильства (громадянська дія) [2].

Ще одна перешкода для розвитку прав людини – постполітична ідеологізація, вважає українець А. Репа [24, с. 9–10]. Цій ідеології, що постулює тваринну реальність індивідів-жертв, слід протиставити політику прав людини, котра постулює реальність ситуацій, в умовах яких свідомі своїх прав суб'єкти спроможні на активну громадянську дію та боротьбу. Адже найперше завдання політики прав людини полягає саме в тому, щоби встановити чи відновити повагу до людини та її демократичних прав.

Невирішеним залишається питання: права людини треба розуміти як переддержавні, суто моральні права чи, навпаки, як позитивно визначені політичною спільнотою права? Більшість філософів не схильні вибирати якусь одну позицію, радше вважають права людини чимось середнім, що перетинає мораль і політику. Права людини в контексті демократичних

рухів виходять за межі інституціоналізованої політики, вони виходять за межі інституційної влади як «природне право» або «моральні вимоги», але тільки для того, щоби потім повернутися до політики як вимога громадянських прав або навіть необмежене право кожної людини на громадянство. Право на автономію чи приватне життя виборюється тільки як політичне право. Згадаймо також позицію Х. Арендт, яка вважає, що права людини не є первинними щодо прав громадянина, навпаки, саме останні уможливають перші; фундаментальне право індивіда – володіти правом на (політичні) права [1].

На жаль, філософія не може самотійно вирішити проблеми прав людини, оскільки вони є також предметом теорії права, політології, теорії міжнародної політики. Універсальне розуміння прав людини призводить до того, що будь-яка їх філософська тематизація стикається з різними проблемами культурних відмінностей та вимагає співпраці з відповідними спеціальними науками різних культур.

Філософія прав людини дедалі рельєфніше виокремлюється у відносно самотійний напрямок вітчизняних філософсько-правових досліджень і починає претендувати на центральне положення в структурі філософії права. З-поміж таких розвідок вирізняється праця Д. Гудими, яка є одним із перших монографічних філософсько-правових досліджень евристичних можливостей антропологічних дослідницьких підходів у вивченні прав людини [13]. У ній автор обстоює позицію, що оскільки в історії вчень про людину однозначного погляду стосовно останньої немає, то не може бути вироблено і єдиного антропологічного погляду на права людини, а відтак й уніфікованого антропологічного підходу для їх дослідження.

Обґрунтовано дефініцію поняття людинорозуміння в правовій науці як сформованої філософією права з урахуванням здобутків суспільних й інших наук системи соціальних значень і особистісних смислів тих терміно-понять, котрі відображають місце людських індивідів у процесі еволюції всього живого на Землі, закономірності їх соціалізації та життєдіяльності. Особливу увагу приділено характеристиці складових елементів понятійного апарату такого людинорозуміння – терміно-понять «індивід», «істота», «людина», «індивідуальність»,

«особистість», «особа», «персона», «суб'єкт», «громадянин». Зокрема, дослідник вважає, що правова людина – це людський індивід, якому з огляду на його природу притаманні вроджені правові якості (природні, невід'ємні, основоположні права), що є найважливішою складовою загальносоціального права. А юридична людина – це людський індивід, який у процесі соціалізації здатний сприймати, реалізовувати та трансформувати право як спеціально-соціальне (державно-вольове, юридичне, «позитивне») явище, що є елементом сформованої у певному суспільстві культури. Поняттям «правова особистість» охоплюється правова людина як її носій і притаманні такій людині природні права, що уможливають її життєдіяльність. Інше поняття – «юридична особистість» – відображає ті соціально зумовлені якості, характеристики юридичної людини, які закріплені у спеціально-соціальному (юридичному, «позитивному») праві конкретного історичного типу. Юридична особистість – це юридична людина та стійка система її соціально значимих якостей, наданих і забезпечуваних суб'єктом юридичної правотворчості, котра (система) відображає рівень свободи цієї людини та межі її відповідальності у певному суспільстві. Зроблено висновок про те, що відсутність єдиного підходу вчених до інтерпретації кожного з вказаних елементів частково зумовлена неоднозначністю перекладів українською мовою певних термінів з інших мов, частково – неоднаковістю значень (сміслів), наданих («знайдених») на різних рівнях осмислення тих самих термінів, а частково – відсутністю активної співпраці між представниками різних напрямів так званого людинознавства.

Зважаючи на те, що, з одного боку, частина науковців – здебільшого послідовників природно-правової концепції – схильна виводити певні права людини з людської природи, яка є однаковою в усіх людей, а з іншого, народившись, ми вже застаємо систему «винайдених» державою юридичних норм, де стверджується, що «людина у праві» має, відповідно, два образи: правової людини та людини юридичної, з якими корелюють образи правової і юридичної особистостей.

Евристичні можливості філософсько-антропологічного підходу у дослідженні прав людини виявились в обґрунтуван-

ні на його основі того, що у суб'єктивістських концепціях екзистенціалізму створення людиною соціальних (зокрема, юридичних) норм, закріплення у них положень про людські права розглядаються як: 1) спроба уможливити та «продовжити» буття людини (М. Гайдеггер, К. Ясперс), надати їй «свободу на», а приреченості бути вільною – певних соціальних меж (Ж.-П. Сартр); 2) засіб подолання обмеженості людської природи, відвернення самогубства, заохочення людської істоти до «бунту», який є передумовою появи нових прав (А. Камю); 3) спроба визначення ступеня відповідальності біосоціальних індивідів за перетворення світу і засіб обмеження проявів людського зла (Г. Марсель).

Через посередництво вказаного підходу вдалося дійти висновку про те, що у суб'єктивістських концепціях персоналізму, з одного боку, природними правами людини визнаються ті, творцем яких вважається вона сама, з огляду на усвідомлення нею своєї природи (М. Бердяєв, Е. Муньє), а з іншого, – уможливлюється визнання того, що необхідними для індивіда можливостями є лише ті, котрі даровані Богом і відкривають шлях до Нього (Л. Шестов).

Використання філософсько-антропологічного підходу дало можливість також встановити, що у суб'єктивістсько-об'єктивістських концепціях німецької антропологічної школи тільки завдяки духовному началу людини стає можливим її мирне співіснування з іншими людьми (М. Шелер). Людська ж нормотворчість виявляється «природною штучністю», оскільки людина, будучи нездатною породжувати норми та регулювати свої відносини зі світом у природному стані, в суспільстві примушена створити і зберігати «маску», частиною якої є норми про людські права (Г. Плеснер); ці норми – ідеальні виразники вродженої інстинктивної схильності біосоціального індивіда до взаємності, імперативи свідомості, які доповнюють недостатність інстинктів людини та спрямовані на збереження рівноправності у системі людських відносин (А. Гелен).

Евристичні можливості соціально-антропологічного підходу в дослідженні прав людини виявились у тому, що його застосування дозволило встановити історичну тенденцію до раціонального пошуку відмінностей між людьми, до їх поділу

на групи, який часто спричиняв і спричиняє між ними конфронтацію, протистояння, іноді смертельну ворожнечу. З огляду на це обґрунтовано позицію, згідно з якою всю історію розвитку людини можна вважати історією розвитку дискримінації людей людьми, а також історією боротьби з такою дискримінацією, одним із дієвих засобів подолання якої у сучасному світі слугує концепція природних прав людини. Однак останню не можна назвати універсальним засобом, оскільки нерідко вона сама використовується як новий критерій поділу людей, їхніх спільнот, зокрема, на тих, хто її підтримує, та тих, хто має інше бачення людських можливостей (перші виступають в ролі дискримінаторів, другі – у ролі дискримінованих).

Завдяки вказаному підходу констатовано, з одного боку, що права людини, будучи одним із засобів боротьби з насильством, є одночасно одним із засобів насильства над самою людиною хоча би тому, що утвердження праволюдської ідеології в історії людства досить часто пов'язувалося зі силовими методами здійснення влади, внаслідок застосування яких людина страждала. До того ж, будь-яке право, будь-яка можливість передбачає наявність меж. І формальне закріплення меж (обсягу) прав людини – крім того, що дозволяє забезпечити безперешкодну реалізацію цих прав, – водночас вчиняє у певному сенсі насильство над людським індивідом, обмежуючи сферу прояву його індивідуальності. У такий спосіб держава намагається, зокрема, убезпечити суспільство від внутрішнього насильства, від порушень прав інших суб'єктів. З іншого боку, сучасна тенденція до позитивного закріплення прав у національних і міжнародних документах є нічим іншим, як проявом наполегливого намагання людини створити для себе новий чи оновити застарілий набір соціальних умов з метою здійснення певної діяльності.

Саме застосування такого підходу дало змогу обґрунтувати можливість послаблення протистояння різних культур за умови відмови від глобальної стандартизації змісту й обсягу прав людини. Така стандартизація є, по-перше, проявом невпевненості людства у своєму мирному майбутньому (котра насправді вже призводить до немирного теперішнього), а по-друге, проявом непримиренності деяких народів з тим, що всі

суспільства розвиваються у процесі самоорганізації, і бажання цих народів взяти участь в «окультурюванні» інших заради здобуття для «окультурювачів» нових матеріальних благ, причому часто якраз під гаслом турботи про права людини.

Евристичні можливості релігійно-антропологічного підходу у дослідженні прав людини було виявлено через з'ясування особливостей антропологічної інтерпретації прав людини в іудаїзмі, християнстві (на прикладі католицької конфесії) й ісламі. Зроблено загальний висновок про те, що деякі релігійні інтерпретації прав людини входять у суперечність зі світським трактуванням останніх, а частина людських прав у досліджуваних релігіях або ототожнюється з обов'язками людини, або ж бере з них свій початок.

Застосування вказаного підходу дозволило встановити, що іудаїстське праворозуміння ґрунтується на ідеї природного права, яке передбачає поглинання особистості соціумом і визнання особистісної цінності людини лише у зобов'язуючому зв'язку останньої зі своїм «богообраним» народом. Зважаючи на це, констатовано, що сучасні ознаки концепції прав людини не мають безпосереднього коріння в іудаїзмі, у якому сформувалася система моральних обмежень людських можливостей в інтересах самих людей та їхніх спільнот.

У результаті дослідження через посередництво релігійно-антропологічного підходу прав людини в християнстві католицької конфесії зроблено висновок про те, що всі людські права у католицизмі випливають з природного, дарованого Богом, права людини на життя та з притаманної всім людським істотам антропної гідності і спрямовані на виконання кожним біосоціальним індивідом його земного обов'язку «ставати більш людяним». Виконання останнього становить необхідну умову забезпечення життєдіяльності суспільства, а тому права людини є, передусім, виявом прагнення їхніх носіїв до досягнення загального блага і тільки через нього – до досягнення блага індивідуального.

Використання означеного підходу для дослідження прав людини в ісламі дало змогу виокремити такі «антропологічні» ознаки ісламського бачення людського індивіда і його прав: сенс існування людини – покора та поклоніння Аллаху,

а її призначення – бути намісником Аллаха на Землі; джерелом виникнення людських прав є Аллах і даний ним мусульманам закон; права необхідні людському індивіду для виконання волі Аллаха; єдиним джерелом державної влади є Аллах, а права людини виступають одним із інструментів держави з виконання Його волі; умовно людські права поділяються на права мусульман і права немусульман з наданням мусульманам певних переваг; права людини переважно розглядаються як можливості мусульманської общини; у «каталозі» прав пріоритет об'єктивно належить соціальним й економічним правам; значна частина людських прав формулюється у вигляді обов'язків їхнього носія стосовно певної соціальної групи, суспільства, держави й Аллаха чи обов'язків третіх осіб щодо самого носія прав. Перелічені ознаки свідчать, передусім, про концептуальний характер протиріч між європейсько-американським й ісламським баченням прав людини саме на рівні розуміння природи і сутності останньої, її місця у суспільстві та зв'язку з державою і державними інститутами.

6.6. БІОЕТИКА І ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Об'єктивна складність і багатоаспектність біоетичної проблематики, неоднозначність у підходах до об'єкта і предмета, цінностей та принципів біоетики, її комплексний міждисциплінарний характер породжують плюралізм методологічних стратегій, широкий спектр світоглядних і теоретико-філософських рефлексій, форм і способів її осмислення. Дедалі чіткіше окреслюється нормативно-правовий напрям біоетики, іменований як «право біоетики», «біоправо», «біоюриспруденція».

Постійна трансформація умов життєдіяльності людини призводить до виникнення нових етичних, правових, економічних, соціальних, екологічних та інших проблем. Одним із основних чинників появи цього проблемного поля є постмодерний тип мислення, а точніше – різноманітні дискурси, які використовуються як традиційна технологія мислення (логоцентризм), що затверджує примат так званої «метафізики присутності» не тільки в науках, а й у культурі [36, с. 1].

Прагнення людства знайти оновлену систему моральних і етичних орієнтирів, новий духовний потенціал втілюється в міждисциплінарній галузі знання – біоетиці, яка поєднує наукові й загальнолюдські цінності, вивчає і розробляє етичні принципи і норми з метою збереження цілісності життя людини, інших живих істот, природних об'єктів.

У терміні «біоетика» поєднано два грецькі поняття: *βίος* – життя, *εθιμος* – звичай, спосіб поводитися (введений Аристотелем термін «етика», поданий у формі жіночого роду, включає значення «наука»). В. Поттер, науковець, який власне ввів в обіг термін «біоетика», зазначав, що корінь «біо» репрезентує біологічне знання, науку про систему живих організмів, а етика – знання системи людських цінностей.

Життя як цінність та право на життя є базовими категоріями для джерел права, всі інші права є похідними від них. Згідно зі статтею 3 Загальної декларації прав людини від 1948 року, кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність. У Загальній Ісламській Декларації прав людини 1981 року життя людини визначається як священне і недоторканне, необхідно вживати всіх заходів для його захисту. Зокрема, ніхто не може бути поранений або позбавлений життя, крім тих випадків, коли це передбачено законом; як за життя, так і після смерті тіло людини є священним і недоторканим. Положеннями статті 3 Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 року, кожна людина визнається такою, яка має право не лише на фізичну недоторканність, а й на недоторканність психіки.

С. Пустовіт, аналізуючи зміст та особливості трьох напрямів філософії життя (за Г. Ріккертом) – біологізму (Ф. Ніцше), інтуїтивізму (А. Бергсон), прагматизму (В. Джеймс), – визначила такі найважливіші ідеї для становлення біоетики: 1) в центрі світу та світогляду є життя; 2) критерієм наукової істини та моралі є ступінь їхньої співрозмірності явищам життя; 3) мораль можлива тільки за умов її індивідуалізації; 4) людське життя – це нескінченний творчий процес щодо переосмислення засад і форм моралі; 5) життя та життєве характеризуються тривалістю й безперервністю становлення; 6) істинний смисл життя розкривається в актах переживання єдності з іншими.

Отже, підсумовуючи наведене, можна зробити висновок, що передумовами виникнення біоетики є ідеї та концепції філософії, які формують уявлення про життя як цінність. Біоетика як наука почала формуватися в процесі пошуку етичного обґрунтування втручання у буття людини та живих організмів, тому акцент у терміні «біоетика» зміщується саме на «біос». Об'єктом дослідження біоетики є така базова категорія, як аксіологія життя у всіх його проявах, не лише у біологічному (тілесному), а й у психологічному, духовному. Похідними є біологічна цілісність людини як за життя (починаючи з моменту зачаття), так і після смерті, цілісність екосистем, екологічна безпека та інше.

Сутнісний зміст згаданого феномена, його структура, форми реалізації та суспільно-буттєві функції сьогодні ще не мають своєї однозначної узагальненої дефініції; наявні ж визначення та ознаки здебільшого ототожнюються з етикою, медичною деонтологією, медичним правом. Вбачається за доцільне знайти відмінні риси між окресленими дисциплінами. Основна відмінність біоетики від традиційної, гіпократівської етики полягає у тому, що остання має суто корпоративний характер. Вона розглядає лікаря як єдиного морального суб'єкта, що виконує свій обов'язок перед пацієнтом, котрий є пасивним і не бере участі в ухваленні життєво важливого для нього рішення, оскільки перебуває в ролі індивіда, що страждає [26].

Італійський філософ-біоетик Е. Згречча серед первинних чинників переходу від етики до біоетики виокремлює розвиток медицини. Другим чинником, який сприяв зміщенню рефлексії в напрямі біоетики, на його думку, було наповнення терміна «особа» ідеологічним змістом, що розмежовувало етичні орієнтації в царині біоетики, а також медицини. На особу вже не дивляться як на те, чим вона є за своєю суттю, своєю онтологією, а як на те, чим вона може себе проявити у своїх відносинах з іншими, або як те, що вона спроможна зробити чи виготовити. Третій чинник – ідеологічне протистояння між якістю життя та його сакральністю [5, с. 27–28].

Поштовхом від формального й реального застосування біоетики до виокремлення її з етики став Нюрнберзький процес. Саме він, на думку багатьох дослідників, став причиною

формування нормативно-правової бази для обґрунтування теоретичних засад біоетики.

Завдання біоетики, її відмінності від медичної деонтології, зв'язок з деонтологією і судовою медициною, значення біоетики для фахівців у цих галузях розглядалися на міжнародній зустрічі, яка відбулася в Ериче у лютому 1991р. Розроблений на цій зустрічі Документ Ериче значною мірою переглядає зміст викладеного в «Енциклопедії з біоетики» 1978 р., визначаючи компетенцію біоетики у чотирьох сферах як науку, «яка, застосовуючи інтердисциплінарну методологію, має на меті системне вивчення людської поведінки у сфері наук про життя та здоров'я, причому ця поведінка досліджується у світлі моральних цінностей і засад» [38].

Специфічність біоетики, зазначається у вказаному документі, зумовлюється тим колом проблем, які вона прагне вирішити, природою етичних вимог і застосовуваної методології. Згідно з Документом Ериче, кінцева мета біоетики полягає в раціональному аналізі моральних проблем, пов'язаних з біомедициною, та їхнього зв'язку зі сферами права й наук про людину. Такі етичні лінії мають також прикладну мету завдяки своїй організації, що може впливати не лише на особисту поведінку, а й на законодавство та професійні деонтологічні кодекси, сучасні та майбутні [38].

Термін «деонтологія» походить із грецького слова «δέον» – належне, що в контексті визначення «медичної деонтології» закладає в її основу певну стереотипну поведінку працівників охорони здоров'я, яка, своєю чергою, повинна узгоджуватися з чинними міжнародними та національними деонтологічними кодексами та юридичними нормами. Метою медичної деонтології є істотне поглиблення та вдосконалення норм і правил поведінки медичних працівників за допомогою вивчення моральних норм та їх сучасного трактування у тісному зв'язку з біоетичними висновками.

Отже, у середовищі, до якого належать дослідження з біоетики, морально-етичну оцінку і судження деонтологічної природи слід розглядати як відмінні поняття, хоч і не з чітким розмежуванням. Основні засади етики та медичної деонтології увійшли до кола морально-етичних, екологічних, соціально-економічних, правових проблем, які вивчає біоетика.

Дедалі чіткіше окреслюється і нормативно-правовий напрям біоетики, який відомий як право біоетики, біоправо. Найбільш конструктивним для виокремлення права біоетики з-поміж інших дисциплін – що правових, що не правових – є підхід, який ґрунтується на дослідженнях його онтологічних основ.

У контексті сучасної теоретичної науки «онтологія доцільності» вже досить міцно закріпила за собою статус однієї з найважливіших концептуальних засад, згідно з якою сама доцільність тлумачиться не тільки як суто людський спосіб ставлення до світу, але й як іманентний принцип самоорганізації останнього [35, с. 12].

Такий підхід передбачає, по-перше, виявлення тих глибинних позасуб'єктивних підвалин, що обмежують міру «довільності» утворення правових смислів та нормативно-ціннісних орієнтирів; по-друге, такий аналіз дає змогу дослідити механізми кореляції кардинальних характеристик права загалом і права біоетики зокрема з організаційними особливостями буття людини в природному та суспільному світі; по-третє, цей аспект дослідження сприятиме вирішенню багатьох існуючих у сучасній юридичній та філософсько-правовій літературі суперечностей стосовно архітектоніки та векторів динаміки «деонтичного світу» [35, с. 17].

Досліджуючи феномен права біоетики в межах сучасного правознавства, доцільно виділяти як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники його буттєвого зумовлення. До перших належать процеси демократизації суспільно-політичного життя, які стимулюють докорінні перетворення у сфері правосвідомості. Ці процеси також пов'язанні з розширенням сфери людинорозуміння, які спрямовані на захист загальнолюдських цінностей та ідеалів.

Як зазначає В. Бігун, у сукупності дескриптивний, атрибутивний та сутнісний підходи до людинорозуміння уможливають представлення різнорівневого й водночас ціліснішого образу людини в праві, правового людинорозуміння. Право – це людський феномен, що прямо або опосередковано твориться людиною, має відповідно до цього мету і завдання [4, с. 26].

Суб'єктивний чинник виникнення проблематики права біоетики зумовлений численними прогалинами у розробці її науково-теоретичного підґрунтя. Зокрема, П. Дзатті зазначає, що юридична мова часто виявляється не готовою класифікувати реалії, які постають із біоетичної рефлексії [40, с. 14].

Дедалі більше авторів пропонують теорії етичного мінімуму, що залишають простір для моралі. Цей «етичний мінімум» повинен передбачати відповідні правові і моральні норми в галузі біоетики, а також чіткі механізми контролю за реалізацією цих норм.

Скажімо, у таких спірних питаннях, як евтаназія, трансплантація чи статус людського ембріона, неможливо дотримуватися вузько позитивістського тлумачення права. Юридичні принципи слід визначати як найвищу моральність тлумачення в загальній формі прав людини у їх найбільш автентичному значенні. Право біоетики (біоправо), тобто система норм, що регулюють відносини, які досліджує біоетика, необхідно розглядати під кутом, який не допускає, щоб порушувалася логіка релятивності. Тому постає необхідність формування біоюридичної складової біоетики, яка могла би чітко окреслити роль людини в нашому суспільстві, а отже, переосмислити саме поняття життя та його абсолютної цінності. З такої точки зору будь-який замах на життєве благо суб'єкта ззовні трактується як незаконний [5, с. 218].

Механізм реалізації, регулювання та втілення в життя біоетичних принципів з боку держави забезпечуються юридичними засобами шляхом їхньої нормативізації – закріплення у правових нормах. Там, де цього немає, мораль обмежується уявою окремих індивідів, без будь-якого юридичного «забезпечення» на колективному рівні [39, с. 23].

Доречно наголосити, що основним завданням права є гарантія поваги до прав та свобод людини. З огляду на це, розроблення законодавства, яке б регулювало відносини у біоправовій сфері, є чи не найважливішим механізмом збереження «біосу».

Слід зазначити, що на нинішньому етапі розвитку людства відбувається об'єднання різних видів системи цінностей: біологічних (фізичне існування, здоров'я, свобода від болю), соціальних (рівні можливості, здобуття усіх видів медичних

послуг), екологічних (усвідомлення цінності природи), особових цінностей (безпека, самоповага). В межах права біоетики формуються соціальні механізми, що передбачають розробку етичних кодексів, законів. Тому забезпечення механізмів для захисту цих цінностей має стати одним із першочергових завдань держав і міжнародних інституцій.

Саме біоетика як наука, котра в широкому значенні стосується втручань у життя та в здоров'я людини, здатна забезпечити захист природних прав людини, що з розвитком науки і техніки змінюються, внаслідок чого відбувається оновлення їхнього змісту.

Поштовхом до розвитку біоетики стало прагнення до універсалізації етичних принципів, розширення предмета від біомедичної сфери до екологічних і глобальних проблем людства і підняття її на рівень метаетики і міжнародного біоправа з урахуванням транскультурних і транснаціональних особливостей.

Сутнісний зміст згаданого феномена, його структура, форми реалізації та суспільно-буттєві функції сьогодні ще не мають свого однозначного визначення; наявні ж дефініції та ознаки здебільшого ототожнюються з медичною деонтологією, медичними правом та етикою, що ускладнює виділення предмета права біоетики.

Біоетика, спираючись на наукові біологічні і медичні відомості, раціонально вивчає дозволеність втручання людини в людину та людини у «біос» загалом.

Оскільки право біоетики пов'язане з осмисленням наявного, потенційного та бажаного людського буття, зазначену «синтезуючу основу» треба шукати передусім у сфері правової онтології. До того ж апелювання до об'єктивно буттєвих основ формування, усвідомлення й реалізації смислів права сприятиме зменшенню міри суб'єктивної довільності при концептуально-теоретичних відображеннях цього феномена. Онтологія права біоетики має акцентуватися не лише на вивченні організаційних співвідношень між суспільно-правовою реальністю та правоусвідомленням, крізь призму якого завжди відбувається правоздійснення, а й на формах його матеріалізації.

6.7. ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ У ПРАВІ

Цей аспект юридичної антропології детально проаналізовано у дисертації О. Грищук [11], яка вважає, що людська гідність є базовою соціальною цінністю, оскільки ґрунтується на автономії людини. Автономія є кінцевою метою, стосовно якої всі інші цінності є або її складниками, або ж засобами її досягнення. Вона є ідеальним фундаментом для формування особи на основі раціонального вибору можливих дій, способу життя загалом, керуючись власною системою цінностей та власними ціннісними орієнтаціями.

Поняття гідності людини пов'язується зазвичай із цінністю людини та оцінкою її значення і місця у суспільстві та державі. Саме оціночний момент у вигляді моральної чи правової оцінки є істотним засобом впливу на поведінку людини, на основі якого формується еталон вимог, що виставляється до дій людей в конкретній ситуації з конкретного приводу. Ці вимоги стають особистими нормами дій лише у випадку, коли вони забезпечуються перш за все внутрішнім переконанням людини в їх корисності, вигідності, цінності як для неї самої, так і для інших людей.

У структурі гідності можна виокремити такі компоненти: суб'єктивна сторона (гідність людини); об'єктивна сторона (людська гідність); суб'єкт (носій) та об'єкт (зміст, змістовна сторона) гідності. Людська гідність – це самоцінність та суспільна значимість людини як біосоціодуховної істоти, що визначається існуючими суспільними відносинами, не залежить від людини і має бути рівною для всіх людей. Гідність людини – це внутрішня оцінка нею власної цінності, яка ґрунтується на схваленій домінуючою частиною суспільства моральній самосвідомості і готовності її охорони за будь-яких умов, а також очікування з цього приводу поваги з боку інших.

Людська гідність є першопочатковою і визначальною для всіх інших соціальних, а також правових цінностей, зокрема свободи, справедливості та формальної рівності. Крім цього, вона є підґрунтям, джерелом природного права. Природне право є невід'ємним від форм буття людини, воно органічно вплетене у суспільні відносини і є ефективним засобом

регулювання відносин між людьми, координації їхньої діяльності, задоволення потреб та інтересів. Гармонійне існування людини можливе лише за умови єдності біологічних, соціальних і духовних складових у сутності людини, їх взаємообумовленості та взаємозалежності. Саме з такого розуміння сутності людини авторка виводить глибинну сутність природного права як такого, що: є ідеальною формою регулювання відносин між людьми; моделює суспільні відносини на підставі вимог справедливості; існує у свідомості (правосвідомості) людей; знаходить вираз у правомірній поведінці людини, соціальних груп, всього суспільства; становить духовну основу позитивного права.

Важливе значення має закріплення природного права, людської гідності та прав людини у позитивному праві та створення дієвих механізмів їх охорони і захисту. На цьому етапі формуються певні універсальні стандарти прав людини, які повинні бути рівними для кожної людини в конкретно-історичних умовах розвитку людства.

Міжнародне право посідає особливе місце в інституціалізації людської гідності та прав і свобод людини. Саме міжнародне право прав людини визнає гідність людини, її права і свободи як гуманітарну універсалію, ціннісний орієнтир загальнолюдської ідентифікації.

Надважливого значення у процесі впровадження міжнародних принципів і норм щодо людської гідності та прав і свобод людини у національну юридичну практику України набуває створення ефективних національних гарантій людської гідності та прав і свобод людини.

Список використаних джерел

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – К.: Дух і Літера, 2002.
2. Балібар Е. Насильство і глобалізація: чи можлива політика громадянської дії? / Е. Балібар // Ми громадяни Європи? Кордони, держава, народ. – К.: Курс, 2006. – С. 199–255.
3. Бачинин В. Філософія права и преступления / В. Бачинин. – Х.: Фолио, 1999. – 607 с.
4. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід: дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / В. С. Бігун. – К., 2004. – 220 с.

5. Біоетика: підручник / Е. Згречча, А. Дж. Спаньйола, М. Л. ді П'єтро та ін. – Львів: Медицина і право, 2007. – 672 с.
6. Бойко І. Біоетика / І. Бойко. – Львів: УКУ, 2007. – 96 с.
7. Боряк О. Тіло в контексті культурно-антропологічних студій: ретроспекція та сучасні підходи / О. Боряк, М. Маєрчик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.etnolog.org.ua/vyd/vydetn/Body/Art01.htm>
8. Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / А. І. Гелеш. – Львів, 2016. – 16 с.
9. Гомілко О. Є. Феномен тілесності: дис. ... доктора філос. наук: спеціальність 09.00.04 / О. Є. Гомілко. – К., 2007. – 420 с.
10. Грищук В. К. Еутаназія в теорії і практиці зарубіжних держав і в Україні / В. К. Грищук // Вибрані наукові праці. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 493–501; Еутаназія: pro et kontra. – С. 548–554.
11. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / О. В. Грищук. – Харків, 2008. – 33 с.
12. Громов І. А. Западная социология / І. А. Громов, І. А. Мацкевич, В. А. Семёнов. – СПб.: Изд-во ДНК, 2003. – 559 с.
13. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Д. А. Гудима. – Львів, 2008. – 18 с.
14. Дьячкова О. К. вопросу о становлении homo juridicus / О. Дьячкова // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи). – Львів: Галицький друкар, 2010. – 696 с.
15. Ковлер А. И. Антропология права: учебник для вузов / А. И. Ковлер. – М.: Норма, 2002. – 467 с.
16. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс, 1994. – 576 с.
17. Кропоткин П. Этика: Избранные труды / П. Кропоткин. – М.: Политиздат, 1991. – 496 с.
18. Леви-Строс К. Первобытное мышление / К. Леви-Строс; пер., вступ. ст. и прим. А. Б. Островского. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
19. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
20. Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. – Т. 23. – 2-е изд. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1960. – 473 с.
21. Махлина С. Т. Семiotика культуры повседневности / С. Т. Махлина. – СПб.: Алетейя, 2009. – 232 с.
22. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / Ф. Ніцше. – К.: Основи – Дніпро, 1993. – 415 с.
23. Проективный философский словарь: Новые термины и понятия / под ред. Г. Л. Тульчинского и М. Н. Эпштейна. – СПб.: Алетейя, 2003. – 512 с.
24. Репа А. Права людини: філософія долання перешкод / А. Репа // Філософія прав людини; за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. – 2-е вид. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 320 с.

25. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
26. Тищенко П. Д. Что такое биоэтика? / П. Д. Тищенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ethicscenter.ru/biblio/tisch_2.htm
27. Топоров В. Н. Пуруша / В. Н. Топоров // Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. – Т. 2: К-Я. / гл. ред. С. А. Токарев. – 2-е изд. – М.: Большая российская энциклопедия, 1998. – 719 с.
28. Філософія імені // Філософський портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://all-filosof.ru/istorija-filosofii/29/501-filosofiya-imeni>
29. Філософія. Львівсько-Варшавська школа: підручник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://publib.if.ua/book/188>
30. Філософія права: навч. посібник / за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
31. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ / З. Фрейд. – М.: Экспо, 2001. – 347 с.
32. Фром Э. Душа человека / Э. Фром. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
33. Холл М. П. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии / М. П. Холл. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007. – 1008 с.
34. Цивільний кодекс: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змінами і доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>
35. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Цимбалюк. – К., 2009. – 34 с.
36. Шевченко М. О. Буття людини в геномній перспективі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.09 «Філософія науки» / М. О. Шевченко. – К., 2006. – 16 с.
37. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. – М.: Республика, 1992. – 448 с.
38. Consiglio Direttivo della societa Italiana di medicina legale. Il Documento di Erice sui rapporti della bioetica e della dontologia medica con la medicina legale // Medicina e morale. – 1991. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academiavita.org/_pdf/others/workgroups/bioethics_and_medical_deonthology.pdf
39. D'Agostino F. L'approccio morale al diritto, in Scritti in onore di Angelo Falzea / F. D'Agostino. – Vol. I. – Milano: [s. n.], 1991. – P. 230.
40. Zatti P. Bioetica e Diritto / P. Zatti // Rivista Italiana di Medicina legale. – 1995. – № 17. – P. 3–20.

Тема 7

ПРОБЛЕМИ АКСІОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: розкрити ціннісні основи права в контексті загальнолюдських, суспільних і національних цінностей.

Інформаційний обсяг: Право як цінність. Рівність, свобода і справедливість як основні ціннісні філософсько-правові категорії. Філософсько-правовий вимір гендерної рівності як суспільної цінності. Толерантність як ціннісний принцип у правовому житті сучасного суспільства. Ціннісно-нормативне сприйняття поведінки особи.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Відтворення суспільних і загальнолюдських цінностей у праві.
2. Право як спосіб збереження та примноження національних цінностей.
3. Філософсько-правовий аналіз свободи і відповідальності.
4. Цінності природного права.
5. Правова аксіологія як вчення.
6. Синтез духовних, моральних, естетичних та інших цінностей у праві.
7. Нормативність як цінність у праві.
8. Інструментальність як цінність у праві.
9. Правова ідеологія як суспільна цінність.
10. Держава як правова цінність.

Постановка проблеми. Цінністю у праві є те, що має значення, корисне для людини, є для неї життєво важливим. Основне призначення права – регулювати суспільні відносини. І цю функцію воно виконує доволі успішно протягом усієї історії існування людства. Саме право спонукає головні інститути організації суспільства бути інструментами його регуляції. У цьому, вочевидь, і полягає аксіологічна природа цих інститутів.

Ще один аксіологічний аспект пов'язаний із нормативністю права як його атрибуту. Це стосується закону переходу кількісних змін у якісні і навпаки, зокрема, категорії міри. Вона фактично визначає межі, в яких допустима поведінка людини і порушення якої тягне за собою відповідальність. Цим самим досягається критерій міри свободи не лише як усвідомленої необхідності, а головне – її практичної реалізації (необхідність стає свободою).

Цей постулат однаково стосується не лише свободи, а й рівності та справедливості, що надає праву статусу суспільної цінності й водночас гарантується нормативністю права. У цій ситуації необхідними стають створення і дотримання таких умов, за яких дотримуються права і свободи людини, забезпечується її безпечне існування та життя, реалізуються особистісні потреби й інтереси.

Під таким кутом зору, вважаємо, аксіологія права ще не достатньо розкрита. Поділ аксіології права на природну і позитивну, на нашу думку, є неправомірним, оскільки при такому поділі нівелюються основні змістові критерії аксіології права: гуманістичні й ті, що виступають гарантіями дотримання міри свободи і справедливості.

В такому розрізі доцільно заперечити В. Бачиніну, який зводить аксіологію права до ціннісного світосприймання і ціннісної природи належного. Під останньою він розуміє те, чого немає, про що лише мріється; тож у сьогоднішні часи право цінності не має, а може набути її лише в майбутньому.

За В. Нерсесянцом, правові цінності є лише формальностями, а не самими відносинами, тобто не є матеріально змістовими, з чим також не можна погодитися.

Таким чином, уявлення про аксіологічну природу права неоднозначні, бо кожен із дослідників висловлює свої міркування з точки зору різних методологічних підходів. Але, як правило, більшість із них формально-логічні, тобто абстрактні, неконкретні і розглядають право як найбільш широку суспільну категорію, яка є формальною, а не змістовою.

Діалектико-змістовний підхід трактує абстрактне не як беззмістовне, а як таке, що поєднує все багатство конкретного, що уможливорює розгляд проблеми у всій її повноті. Тут го-

ловний метод – сходження від абстрактного до конкретного, яке передбачає два шляхи: перший – від конкретного у бутті до абстрактного у свідомості (емпірію), другий – від абстрактного до його конкретних проявів у пізнанні.

7.1. ПРАВО ЯК ЦІННІСТЬ

Філософсько-правова аксіологія розкриває природу правових цінностей для людини. Як справедливо пишуть автори посібника з «Філософії права» (за ред. О. Данильяна), «аксіологічне вивчення права має важливе наукове, практичне й моральне значення. Без ціннісного підходу неможливо виявити призначення права у загальнолюдському, соціальному і культурному розвитку, зрозуміти його специфічну природу як духовно-практичного засобу освоєння світу людьми. Без нього залишаються в тіні конструктивна, творча роль свідомості у сфері права, особистісні аспекти права» [17, с. 207]. Але єдності у висвітленні цієї природи серед дослідників права немає.

Узагальнивши підходи до розуміння аксіології права, можна виокремити три точки зору щодо цінностей права як цінності загалом.

Перша позиція – аксіологія природного права. Вона виходить з того, що право є вродженим для людини явищем чи своєрідним дарунком, який сам по собі визначає вартість права як цінності. Зрозуміло, що головна вада цієї концепції полягає в тому, що людина оголошується своєрідним заручником правового фаталізму, є пасивним носієм, пасивним суб'єктом права, а це, звісно, несумісне з функцією правотворення.

Друга позиція – зовні протилежна – позитивіська концепція правової аксіології, згідно з якою право дається людині державою у вигляді закону. І ця тріада, тобто право, закон і держава, є головними правовими цінностями для людини. На відміну від попередньої, так би мовити, натуралістичної концепції, ця теорія соціалізує і політизує право, але zarazом відмовляє йому в природно-буттєвому, екзистенційному походженні. Адже джерелом права позитивісти позиціонують закон, а не саме право. Тобто формою підміняють зміст.

Третя позиція є спробою спростування цих крайнощів, це лібертарно-юридичне розуміння права як цінності. Зазначимо зразу, що вона не поєднує позитивних моментів із зазначених попередніх підходів, а висуває, так би мовити, зовсім інший підхід аксіологічного трактування права як формальної рівності, міри свободи і справедливості.

Прибічником цієї концепції виступає В. Нерсисянц. Він стверджує, що «послідовне подолання недоліків природно-правового підходу веде не до позитивізму і легізму, а до теоретично більш розвинутої форми юридичного праворозуміння і відповідного тлумачення якості права і якісно-правового значення закону і держави. Йдеться при цьому про лібертарну аксіологію – про юридичну аксіологію, засновану на лібертарній концепції праворозуміння в рамках загальної теорії розмежування і співвідношення права і закону (позитивного права). Тут внутрішня єдність юридичної онтології, аксіології і гносеології зумовлена тим, що в їхній основі лежить один і той же принцип формальної рівності... Ми стверджуємо, що право є формальна рівність, причому ця рівність включає в себе формальність свободи і справедливості» [12, с. 57].

Про справедливість як вищу правову цінність детальніше йтиметься далі. Що ж до формальної рівності та свободи, то зазначимо, що мова ведеться не про реальні буттєві правові явища в житті людини, не про те, що люди біологічно соціально рівні, і вони рівні лише беззмістовно, тобто юридично, законодавчо. Зрозуміло, що в такому надто абстрактному тлумаченні ця концепція не може перебороти вади попередніх. Тому доцільно виокремити ще одну синтетичну концепцію розуміння правової аксіології.

Звичайно, правові цінності не є чимось самостійним, відокремленим від інших ціннісних чинників людини. Цінність взагалі – це філософська категорія, що визначає позитивне чи негативне значення для людини того чи іншого предмета, явища тощо. Цей термін введений у науковий обіг на початку ХІХ ст. французьким філософом П. Лапі. За проблемою цінностей на відповідному рівні філософського її обговорення стоять складні питання духовного, правового, політичного, економічного розвитку будь-якого сучасного суспільства світово-

го співтовариства назагал. Саме у розгляді проблем такого характеру і масштабу широко використовується мова цінностей, категорія цінності. Як правило, ця категорія застосовується неоднозначно, претендуючи загалом на понятійну градацію: життєві, матеріальні, духовні, політичні, моральні, культурні, релігійні, особисті, групові, загальнолюдські та інші цінності. В суспільно-науковій літературі поняття цінностей дедалі частіше застосовують при обговоренні проблем світогляду, особистості, культури, науки, глобальних проблем сучасності. Тому можна говорити, наприклад, про нормативно-ціннісну структуру суспільства, цінності тієї чи іншої правової системи, ідеології, світогляду, особистості, про культуру як систему створених і безперервно відтворюваних людиною цінностей.

Позитивна цінність визначається з поняття блага, що є принципово важливим, методологічно висхідним для ідентифікації категорії правових цінностей і права як цінності загалом. Тож філософсько-правова аксіологія вирішує основне питання – наскільки право та всі його складові є благом для людини, тобто мають для неї смисложиттєвий і смислотворчий характер. Саме це головне у праві як цінності.

Йдеться, насамперед, про онтологічний зріз аксіології. Благом для людини вже є сама буттєво-сутнісна природа права як волі до самоіснування, оскільки воля є цілеспрямованістю людини на виконання тих чи інших дій та життєвих функцій. Отже, право як соціальний феномен вже саме по собі виступає соціальною цінністю для людини. Але це дуже загальний, чисто філософський висновок. Для людини не має значення конкретика правових цінностей. І тут в аксіологічному плані важливим стане буття, тобто відносини між людьми як суб'єктами права. Передусім це виробничі зв'язки, опосередковані впливом правового чинника, оскільки воля людини до самоіснування виражається у предметній цілеспрямованій діяльності, у виробничих, трудових відносинах. Це, власне, і формує основу, фундамент самоіснування. Ці відносини регулюються правом, що і фіксується в законодавстві: надаються право на працю, підприємницьку діяльність тощо. Ця цінність, своєю чергою, виступає підґрунтям життєдіяльності, що є провідним аксіологічним феноменом у праві. Бо кажемо

про задоволення потреб людини в елементарних благах, необхідних для забезпечення життєдіяльності, – це потреби їжі, одягу, житла, природного середовища, повітря, води тощо.

Оскільки це трактується як природне право, то можна говорити про природну аксіологію, природні цінності людини. Проте ці правові блага стають цінністю лише в тому випадку, коли вони синтезуються з іншими регуляторами суспільного життя. Про це досить предметно і образно пише В. Нерсисянц: «Відповідно до природно-правової аксіології, природне право як втілення об'єктивних властивостей і цінностей реального права виступає у вигляді належного зразка, мети і критерію для оцінки позитивного права і відповідної правоустановчої влади (законодавця, держави в цілому), для визначення їхньої природно-правової значущості, цінності. Причому природне право розуміється як уже за своєю природою моральне (релігійне і т. ін.) явище і засадно наділяється відповідною абсолютною цінністю.

В поняття природного права, таким чином, поряд з тими чи іншими об'єктивними властивостями права (принципами рівності людей, їхньої свободи і т.д.) включаються і різні моральні (релігійні) характеристики. В результаті такого змішування права і моралі (релігії) природне право постає як симбіоз різних соціальних норм, як деякий ціннісно-змістовий морально-правовий (релігійно-правовий) комплекс, з позицій якого виноситься те чи інше (як правило, негативне) ціннісне судження про позитивне право і позитивного законодавця (державної влади).

При такому підході позитивне право і держава оцінюються не тільки з точки зору власне правового критерію (тих об'єктивних правових властивостей, які присутні у відповідній концепції природного права), а й з етичних позицій, з точки зору уявлень автора зазначеної концепції про моральну природу і моральний зміст реального права. Сукупність таких морально-правових властивостей і змістових характеристик природного права у загальному вигляді трактується при цьому як вираження всезагальної і абсолютної справедливості природного права, якій повинні відповідати позитивне право і діяльність держави загалом» [12, с. 54].

Звичайно, тут В. Нерсесянц наводить свій авторський погляд щодо розуміння природи права як міри свободи і справедливості («природно-правова справедливість»), про що ми критично висловилися вище. До речі, ці «природно-правові» чинники також мають аксіологічну природу, але чисто формальну («формальна рівність»). Під дією інших неправових соціальних чинників вони набувають абсолютного аксіологічного значення, бо наповнюються змістовно. І тут можна погодитися з В. Нерсесянцом, що право є фундаментальною цінністю для людини, насамперед через свої змістові функції.

Головна ж його функція, так би мовити, «почесна місія» – бути регулятором суспільних процесів. Але цю функцію право здійснює не одноосібно, а в єдності з іншим безпосереднім природним чинником – мораллю, в єдності настільки тісній, що інколи відокремити їх одне від одного неможливо.

«Таким чином, – пише В. Нерсесянц, – ... змішування права і моралі (моральності, релігії тощо) співвідноситься і посилюється змішуванням формального і фактичного, належного і сущого, норми і фактичного змісту, ідеального і матеріального, принципу і емпіричного явища» [12, с. 55].

Зазначимо, що йдеться не про просте змішування моралі та права, а про збагачення правового чинника соціально-моральним змістом. Приміром, у правозастосовній практиці ті самі явища отримують одночасно правову і моральну оцінку. Скажімо, злочин розцінюється як протиправна діяльність і водночас як аморальне явище. І це природно, тому що мораль і право як людські цінності виникають у суспільстві одночасно, обидва феномени набувають оціночного та регулятивного характеру, тому в моральних і правових кодексах принципи та норми поведінки іноді не відрізняються навіть термінологією. Патріотизм, наприклад, є принципом як моральним, так і політико-правовим; зрада батьківщині як норма неправової поведінки виступає одночасно і як зразок аморальності.

Важливим чинником, що поєднує філософсько-правову та філософсько-етичну методології права, є оціночний характер їхніх понять і категорій засобами що етики, що філософії права. Хоча регулюють вони його у різний спосіб: право – юридичними нормами, мораль – етичними. Отже, вони мають

спільність – нормативність дії. Такий висновок має суттєве значення, оскільки норма – це реальна гарантія ефективності дії регулюючого чинника моралі та права, бо на рівні принципів (як права, так і моралі) вони лише декларуються, а практично діють через норми й правила поведінки.

З'ясовано, що практичні результати роботи становлять зміст професійно-етичних регуляторів. Якщо цього змісту немає, вони стають формальними і переростають у професійні вади: професійну чванливість, зверхність, некомпетентність тощо. Змістовість чи формальність перевіряється одним критерієм, природа якого теж професійно-етична, – професійною совістю. Попри всю неоднозначність визначень цього поняття, детермінованості його носіїв політичними поглядами, релігійною, національною належністю, соціальним статусом тощо, у професійної совісті є три незаперечні функції, що існують і в праві. Перша – сигнально-попереджувальна (насамперед совість сповіщає правника, що зрештою контролює його дії). Друга – совість мобілізує на розкриття характеру загроз безпеці, спонукає до прийняття тих чи інших рішень, визначає вибір, а отже, зумовлює відповідальність особи за цей вибір. Крім того, совість виконує, так би мовити, функцію внутрішнього суду: аналізуючи здійснене, зіставляючи його з наявними морально-професійними вимогами, правник удосконалює свою майстерність. І тут совість, як і інші професійно-етичні якості, виступає чинником своєрідної рушійної сили в розвитку права, підвищення його ефективності. Така дія професійно-етичних чинників у праві є свідченням їхньої регулятивної спроможності. Ось чому мораль Гегель трактує як особливе право, як етичне вчення про обов'язок.

Ще більшої цінності для людини правовий чинник набуває тоді, коли він опосередкований не тільки мораллю, але й релігією, зокрема релігійною мораллю. Це важливо, наприклад, для громадян суспільств, у котрих мусульманський чинник стає державною ідеологією. Законів шаріату, приміром, як синтезу релігії, права та моралі дотримуються переважно не формально, а свідомо, з переконання. У такому разі релігія посилює дію права, а право стає спонукою віри. Для аксіології права ця закономірність методологічно важлива, оскільки

правові цінності, будучи опосередкованими вірою (не лише релігійною), набувають практично-предметної значущості в правовій поведінці.

Для подальшої теоретичної розробки аксіології права вивчення феномену віри, зокрема переконаності у здійсненні правової поведінки, виконання тих чи інших законодавчих вимог тощо, вкрай важливе, бо правова поведінка є чинником свідомого ставлення до світу, є фактором усвідомлення важливості інституту права в житті людини. Адже втрата віри в правопорядок у громадян країни призводить не тільки до правового нігілізму, а й до порушень громадського порядку.

Але ця спорідненість моралі та права є також свідченням їх відмінності, що слід враховувати в аксіології права. Головна відмінність права і моралі полягає в неоднотипності засад, на які вони спираються. А саме – мораль спирається на силу суспільної думки, право – на авторитет держави. Звідси і неоднотипність критеріїв, за якими оцінюється моральна і правова поведінка. В моралі таким критерієм виступає феномен совісті, в праві – закон.

Такий аналіз цінностей змістового порядку буде неповним, якщо не висвітлити ті правові цінності, що пов'язані зі законом як формою права, як способом політичної організації суспільства.

Звичайно, головною цінністю тут є феномен закону, що забезпечує членам суспільства рівність, свободу та справедливість. Із цього приводу мають рацію прибічники теорії позитивного права, котрі вважають, що саме закон, незалежно від того, який він, досконалий чи ні, достатній вже тим, що існує. Закон – справді велике завоювання, фундаментально-правова цінність людства.

Одна з ціннісних характеристик закону – обов'язковість його дії та дотримання, на відміну від моральних вимог, які, хоча і є властивими, але не обов'язковими до дотримання. Цінність закону також у тому, що він виконує роль арбітра стосовно правової чи неправової поведінки людини. Цінність закону в тому, що він дає можливість людині в певних межах здійснювати свободу свого вибору як реалізацію волі до самоіснування (тобто правовий закон), як благо, як позитивна цінність.

Якщо ж закон неправомірний, він є негативною цінністю і не просто обмежує волю людини, а її придушує.

У якому значенні держава виступає правовою цінністю? Очевидно, як спосіб здійснення правопорядку, як політична засада правності. Бо саме держава є механізмом, що виробляє правову політику, регулює правові відносини. І здійснює це через правотворчу, правозастосовну, правоохоронну функції, які є не лише державними, а й змістовими цінностями права.

Відносна самостійність права щодо держави демонструє те, що у правобутті (правовідносинах) відбуваються процеси, не залежні від інституту держави. Але самостійність ця відносна. Бо саме держава як інституційний вимір права, як суб'єкт правотворення повинна відстежувати ці процеси і будувати відповідну правову політику. Тобто правова цінність держави – у прогностичному реагуванні на функціонування правової сфери і вдосконаленні її через механізм законотворчості.

Окремо слід зазначити, що важливою правовою цінністю духовного порядку є правосвідомість, бо саме вона виступає інструментом правового пізнання як творчого процесу. Саме ідеологічний рівень правосвідомості є тією ланкою, яка пов'язує державу і право. Понад це, саме право набуває ідеологічного статусу завдяки своєму, так би мовити, «одержавленню». На відміну від ідеологій взагалі, що стосуються широкого спектру партійно-політичної системи суспільства та різноманітних за своїми програмними установками і соціальною спрямованістю векторів реалізації, правова ідеологія у суспільстві мусить бути лише одна – державницька.

Цінність її не лише в тому, що вона найбільш концентровано виражає інтереси держави та суспільства, в цьому плані регулює суспільне життя, а й у тому, що правова ідеологія здійснює важливу виховну функцію – пристосування майбутніх поколінь до життя, але життя саме в правовому полі. До того ж, виховний правовий чинник стосується всіх громадян: як законотворчих, так і правопорушників. І в цьому плані правова ідеологія виступає головним чинником правової поведінки. Держава впливає на правову поведінку громадян саме через правову ідеологію.

Цінністю виступає ще одна функція правосвідомості – правова ідеологія, що є фактором не лише правового виховання, а й виховання політичного. На цю спорідненість вказує і те, що терміни «правова ідеологія» і «політична ідеологія», зазвичай, використовуються як одне словосполучення «політична та правова ідеологія». Хоча зрозуміло, що політика і право – різні й відносно самостійні феномени.

Важко переоцінити ще одну функцію правової ідеології – правоохоронну. Щоправда, проблема тут, очевидно, стосується більше правоохоронної функції держави. Як справедливо вказує П. Онопенко, «чинне законодавство взагалі не містить визначення поняття «правоохоронна функція державного органу», хоча нерідко використовується термін «правоохоронні органи» [13, с. 43]. Тому надалі будемо вживати терміни «правоохоронна функція» та «правоохоронна діяльність» як синоніми, оскільки за змістом вони споріднені, а функція є характеристикою не структурного, а діяльнісного підходу.

Дозволимо собі полемізувати з П. Онопенком стосовно критики ним М. Мельника та М. Хавронюка, які, на його думку, поняття функції плутають з повноваженнями, завданнями, компетенцією правоохоронних органів [13, с. 43]. Вважаємо, що якраз навпаки: функція і повноваження змістово споріднені явища й дають уявлення про спосіб поведінки суб'єктів права.

Аналогічно синонімічних варіантів поняття правоохоронної діяльності також дуже багато. В одних випадках правоохоронну діяльність розглядають як рівнозначну правотворчій та оперативно-виконавчій (І. Самощенко, М. Александров), в інших (Ю. Тихомиров, Ю. Вєдєрников і С. Алексєєв) до основних правових форм відносять правотворчу, правовиконавчу та правозабезпечувальну діяльність, орієнтуючи останню на організаційну, контрольно-наглядову та правоохоронну, і роблять висновок, що правоохоронна діяльність – це державно-владна діяльність, яка здійснюється у правовій формі і пов'язана з правопорушеннями.

З таким визначенням можна полемізувати хоча б тому, що воно, на наш погляд, неповне, і до того ж прив'язане лише до правопорушень. Відбувається це тому, що у всіх наведених

вище підходах до визначення правоохоронної діяльності акцентується на інституті права, а явище «охоронності» виводиться уже з нього. На нашу ж думку, все якраз навпаки. А саме: правоохоронна діяльність є однією із форм (різновидів) охоронної функції держави, через котру, власне, і виникла держава як соціальний інститут.

Для здійснення своєї охоронної функції держава створює відповідні механізми, структури, засоби тощо. Це передусім інститут права, система гілок влади, органів управління та інших суб'єктів діяльності (армія, поліція, спецслужби та ін.), охоронна сутність яких визначена вже в зародковому стані, а діяльність спрямована на збереження досягнень суспільства та піклування про його стабільність. Зрештою, все, що спрямовано на руйнування існуючого ладу, розпалювання соціальних конфліктів та інших катаклізмів, нічого спільного не має з охоронною функцією держави. Навпаки, мета означеної функції – уникнути вказаних соціальних потрясінь, запобігти їм, а в разі виникнення – їх подолати.

За своєю суттю охоронна функція – це функція соціального творення, а не руйнування, вона має не деструктивний, а конструктивний характер. Тобто охоронна функція держави – це такий різновид її діяльності, що забезпечує збереження її цінностей (матеріальних, духовних, людських тощо). Але оскільки це здійснюється конкретними, хоч і різними, способами, то діапазон прояву цієї функції дуже широкий: це і військова боротьба країни, і правовий захист її територіальної цілісності, збереження прав і свобод людини, охорона існуючого порядку, забезпечення безпеки і т. ін.

Відрізняються вони між собою лише за проявами цієї сутності, тобто за методами її здійснення (збройними, адміністративними, кримінально-правовими тощо). У цьому розрізі діяльність військова, судочинна, адміністративно-правова відмінна одна від одної, а сутність же у них спільна – правоохоронна. Ба більше, право в цьому випадку є сутнісною рисою охоронності, а правоохоронність – невід'ємним сутнісним атрибутом їхньої діяльності.

Іншими словами, охоронність, охоронна функція держави в означених різновидах діяльності не може реалізовуватись

інакше, ніж через інститут права, поза межами права. І навпаки, для права охоронна функція виступає не другорядною, підпорядкованою іншим його функціям, а найбільш загальною, основною. Тоді й висновки цитованих вище авторів, які звужують охоронну функцію права, вбачаються не зовсім коректними. Охоронна функція права – це така його місія, якій підпорядковуються соціальні й спеціально-юридичні (правотворча, правозастосовна, правовиконавча, правозабезпечувальна та ін.), для яких правоохоронність стає принципом їх реалізації.

Отже, все це переконує, що правоохоронність виступає провідною функцією правової ідеології. Одночасно це і принцип правової ідеології, оскільки йдеться про здійснення єдиної державної політики охорони національних інтересів за допомогою інституту права.

Охороною інтересів особи, суспільства та держави з використанням інституту права не вичерпується зміст принципу правоохоронності. Не менш важливим виступає забезпечення безпечного, надійного існування і самого цього інституту. Захист учасників судочинства – лише один (хоча й важливий) із проявів дії цього принципу.

Функція захисту інституту права як різновид правоохоронної функції значно ширша. Вона передбачає формування самого правового поля, вибір тих чи інших засобів його дотримання, котрі відповідають правовим вимогам, здійснення конкретних правових дій, і, врешті-решт, визначення правомірності всієї правозастосовної діяльності.

Однією з найцінніших категорій правової свідомості є категорія справедливості як міра рівності і належна міра відплати. Ця категорія впливає безпосередньо зі сутнісної природи права, оскільки, за висловом Енгельса, є «мірилом природних прав людини» [11, с. 273].

Цікаво, що поняття справедливості виникло ще задовго до появи права, але воно не було правовим, а моральним. Та, на відміну від інших моральних категорій: добра, зла, честі, гідності, совісті тощо, ця категорія «перекочувала» із моральної сфери у сферу правову, набувши нового змісту. До того ж, вона отримала в правовій свідомості статус визначальної категорії на кшталт того, як категорія добра є визначальною у сфері моралі.

Ось чому багато дослідників вважають справедливість найбільш фундаментальною правовою цінністю. Вже у звичайному праві справедливість проявлялась у явищі кровної помсти як відплата за заплямовану честь роду. Пізніше, з появою приватної власності справедливість почала розглядатися як правильна міра відплати матеріальних благ особистості.

Згодом справедливість набула великого значення у сфері правових відносин, особливо в правотворчій і правозастосовній діяльності. Сьогодні ця категорія є найважливішим соціально-етичним критерієм правової норми.

Справедливість охоплює широкий спектр регулятивних аспектів, а саме: є критерієм співвідношення між роллю окремих людей, колективу, суспільства в цілому і їхнім соціальним станом; між діянням та відплатою (злочином і покаранням); гідністю людини і її винагородою, правами та обов'язками. Невідповідність між вказаними сторонами співвідношення розглядається правовою свідомістю як несправедливість.

Про глибинно-правову сутність справедливості пише В. Нерсесянц. На його думку, розуміння права як формальної рівності передбачає, поряд зі всезагальною рівною мірою і свободою, справедливість. Це означає що «справедливість – внутрішня властивість і якість права. Тому завжди доцільне питання про справедливість чи несправедливість закону – це питання правового/неправового характеру закону, його відповідності/невідповідності праву. Іншими словами, справедливість – це категорія не стільки юридична (орієнтована на закон), скільки суто правова за своїм змістом.

Отже, справедливість є, так би мовити, двовекторною величиною. З одного боку, це сутнісна характеристика природного права. Вона є мірою адекватної відплати індивіду за його дії, вчинки тощо. Але вона не може бути тут мірою рівності, оскільки індивіди за своєю природою нерівні, індивідуальні, неповторні, особливі. Другий вектор категорії справедливості як міри рівності пов'язаний із законом: йдеться про соціальну рівність людей, але не як власників, фахівців тощо, а як юридичних суб'єктів, рівних перед законом. В силу того, що закон один для всіх. Для тих, чії відносини опосередковуються правовою формою, право виступає як всезагальна форма, як за-

гальновизнаний, однаково справедливий для всіх суб'єктів права (різних за фактичним, фізичним, розумовим, майновим становищем тощо) масштаб і міра регуляції.

Але ми не згодні з наступною позицією Нерсисянца, що справедливість є монополією лише правового регулятивного чинника. «Іншого принципу, іншої форми вираження, крім правової, справедливість не має», – пише він. Це не так. Бо і за своїм походженням, і за прогнозами майбутнього, і за сучасною функціональною належністю справедливість є не лише правовою категорією, а й моральною, політичною, релігійною тощо. Ба більше, ці форми справедливості значною мірою впливають на справедливість правову. Учасники судочинства, наприклад, які керуються принципом правової справедливості, не можуть не враховувати вимог моральної справедливості щодо злочинця, жертви, потерпілого.

Це ще один доказ того, що правові цінності мають смисл, функціонують у суспільстві лише в єдності з іншими цінностями: моральними, релігійними, етнічними тощо. Але ця єдність не означає їхньої тотожності. Правова справедливість не може бути підмінена моральною чи навпаки. Хоча протиставлення правової та моральної справедливості теж неприпустиме, оскільки, по-перше, моральна справедливість є висхідним, ембріональним джерелом походження правової справедливості, по-друге, вона становить її сучасний зміст. Наприклад, категорія совісті хоч і є критерієм моральної справедливості, але, оскільки вона визначає міру відплати людини самій собі за свої вчинки, ця категорія діє і в правовій сфері, коли особа карає саму себе, усвідомлюючи повністю юридично доведену провину за скоєне і, відповідно, покарання.

Весь попередній аналіз аксіології права свідчить про те, що право є унікальною особливістю, певною мірою, винятковою цінністю людства. Це, зокрема, підкреслює і Данильян, пишучи: «Право у життєдіяльності суспільства і людини виступає як основа його самотворення в історії і як форма реалізації творчості людини, і як гарантія свободи й відмежування від варварства та несправедливості» [17, с. 214].

Ще один із висновків, на наш погляд, криється у тому, що аналіз аксіологічної природи права дає можливість поглибити

знання про його сутність як волю до самоіснування. Той же Данильян зазначає: «Аналіз природи ієрархії правових цінностей, а також виявлення цінності права, дає можливість перейти до обґрунтування ідеї права як ідеї волі і до розгляду права як форми волі» [17, с. 214]. Зауважимо лише, що право не є формою волі, а утворює сам зміст вольового мислення, тобто волі до самоіснування.

Під цінністю права розуміється його спроможність служити метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян та їхніх об'єднань. Цінності в праві слід сприймати як шкалу виміру самого права. Цінність у праві – це те сутнісне, що дає змогу праву залишатися самим собою.

Можна виокремити три основні прояви цінності права.

1. Соціальна цінність права полягає у тому, що воно, втілюючи загальну, групову та індивідуальну волю (інтерес) учасників суспільних відносин, сприяє розвитку тих відносин, у яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство загалом. Воно вносить стабільність і порядок у ці відносини. У суспільстві, в умовах цивілізації, немає такої іншої системи соціальних норм, яка змогла би забезпечити доцільне регулювання економічних, державно-політичних, організаційних та інших відносин, реалізуючи при цьому демократичні, духовні та моральні цінності. Забезпечуючи простір для упорядкованої свободи і активності, право служить чинником соціального прогресу. Його роль особливо зростає в умовах краху тоталітарних режимів, розвитку демократії.

2. Інструментальна цінність права – один із проявів його загальносоціальної цінності – полягає у тому, що право є регулятором суспільних відносин, інструментом для вирішення різних завдань, у тому числі забезпечення функціонування інших соціальних інститутів (держави, соціального управління, моралі тощо) та інших соціальних благ. Як інструмент право використовується різними суб'єктами соціального життя – державою, церквою, громадськими об'єднаннями, комерційними організаціями, громадянами. У цивілізованому суспільстві саме право є одним із головних інструментів, здатних забезпечити організованість і нормальну життєдіяльність, соціальний мир, злагоду, зняття соціальної напруженості.

3. Власна цінність права як соціального явища полягає у тому, що право виступає як міра: а) свободи та б) справедливості. У цій ролі право може надавати людині, комерційним і некомерційним організаціям простір для свободи, активної діяльності й одночасно виключати сваволю і свавілля, тобто служити гарантом вільного, гідного та безпечного життя. Соціальна свобода, не пов'язана правом, може переростати у сваволю, несправедливість для більшості людей. Право є силою, яка в змозі протистояти беззаконню.

7.2. РІВНІСТЬ, СВОБОДА І СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ОСНОВНІ ЦІННІСНІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ КАТЕГОРІЇ

На думку С. Боднара, *історія розвитку категорії рівності* пронизана боротьбою трьох течій: аристократичної, демократичної та соціалістичної. Відповідно, кожна з цих течій представлена певним соціальним прошарком. Скажімо, аристократичний напрямок підтримують зазвичай представники вищих (за майновим станом і доступом до влади) прошарків суспільства. Вони проти будь-якої рівності, як фактичної, так і формальної. Прихильниками демократичної течії переважно є середні верстви, які відстоюють ідею формально-правової рівності. І останнє спрямування – соціалістичне (або комуністичне) – сповідують представники нижчих прошарків. Вони підтримують фактичну (майнову) рівність. Отож склалися різні підходи до пояснення, виправдання чи заперечення рівності. С. Боднар вважає, якщо Конституція України закріпила орієнтир на побудову правової держави, то єдино можливою перспективою може бути ствердження формально-правової рівності, іншими словами, рівності перед законом, процесуальної рівності та рівності можливостей розкрити і реалізувати свої здібності й законні інтереси [3].

Категорія рівності, з погляду Н. Бокало, – постійно змінюване суспільне явище, стосовно якого у процесі історичного розвитку сформувалися декілька визначень. Перше значення рівності випливає з тези «Бог створив людей рівними, відповідно і всі повинні отримувати однакове» і виражає початкове

бачення рівності, не враховуючи індивідуальності кожної людини, та зводить ідею рівності до «рівності потреб». Наступний підхід у визначенні рівності полягає в тому, що кожна людина має рівні стартові можливості і, використовуючи свої інтелектуальні можливості, може досягнути відповідного життєвого рівня. Третій підхід – ліберальний, згідно з яким люди є рівними виключно в своїх правах і рівні перед законом. Хоча в реальному житті досягнути ідеальної рівності прав та рівності перед законом неможливо, однак у філософії права сьогоденні такий підхід розглядається як найбільш обґрунтований [4].

Спосіб інтерпретації свободи крізь призму вибору між моральністю та аморальністю вчинку та невід'ємний зв'язок між правом і свободою як фундаментальною засадою формування демократично-правової держави досліджував О. Рувін [14]. Автор наголошує на виховному елементі свободи як способі формування високоморальної відповідальної особистості. Це дає підстави стверджувати, що людина не лише свідомо робить вибір, а й бере на себе відповідальність за його здійснення. У цьому ракурсі відображено одну з фундаментальних засад реалізації особистості – існування свободи вибору діяння та відповідальності за нього.

Водночас дослідник констатує значення особистісного вибору як запоруки існування **свободи особистості**, оскільки свобода проявляється за умови, якщо особа сповна усвідомлює усі зовнішні та внутрішні умови, завдання і, безумовно, наслідки своєї діяльності, здійснює свідомий вибір і несе відповідальність за нього. Здійснювати вибір – це невід'ємне право людини. Він вважає, що вплив на вибір має і свідомість, і почуття відповідальності, адже вибір правильно здійснюється за умови особистої відповідальності. Утім відповідальністю володіє виключно свідомо та свобідна особа, в якій відчуття обов'язку присутнє за будь-яких обставин. Свобода може трактуватися і як можливість діяти виключно з особистих бажань, беручи до уваги наявність альтернативних варіантів. Це дає підстави розуміти свободу як своєрідний простір, у якому реалізується можливість вибору як наслідок усвідомлення людиною особистих інтересів і потреб.

Фундаментальною рисою філософського, етичного та юридичного **розуміння категорії справедливості**, на думку В. Васильчук, є її соціальний характер. Завдяки здатності впливати на суспільні відносини, встановлювати об'єктивно необхідний порядок їхньої організації та напрям розвитку відбувається актуалізація справедливості у відносинах між людьми у процесі соціальної взаємодії. Деонтологічність, історизм та емпіричність визначають специфіку справедливості як філософської категорії, що відображає конкретно-історичні уявлення про належну міру відповідності між діянням і відплатою на підставі емпіричного зіставлення та оцінки декількох соціальних явищ. Справедливість як категорія етики розглядається у двох аспектах: як моральна чеснота та як моральна норма. Нормативний зміст справедливості проявляється не лише у вимозі певного ставлення індивіда до інших людей та суспільства в цілому, а також як обов'язок не допускати несправедливого поводження з боку інших осіб щодо самого себе. У юридичному розумінні соціальний характер категорії справедливості конкретизується в ідеї визнання суб'єктивного права особи, яке належить їй на підставі природного права, закону (позитивного права) або договору усіма учасниками правових відносин. Формою реалізації цієї ідеї є принцип справедливості, додержання якого забезпечує належний порядок організації та регулювання суспільних відносин [5].

Питанням вивчення філософсько-правового виміру процесу **конвергенції категорій «справедливість» і «право»** присвячено розвідки З. Добош [7]. Процес конвергенції справедливості і права розпочався із виникненням права як способу вирішення конфліктів, що відобразило первісні уявлення про справедливість. Дослідження генези ідеї справедливості дозволяє простежити її філософсько-правове наповнення – певні етапи конвергенції справедливості і права.

Сучасні концепції справедливості, як і історично сформовані теорії, також ілюструють здатність справедливості і права до конвергенції, зокрема, вони:

1) розглядають проблему справедливості крізь призму норм справедливості і вчення про природне право (Г. Кельзен);

2) вважають справедливість моральною якістю, але разом зазначають, що обсяг норм моралі ширший, ніж норм справедливості, «не будь-яка норма моралі конститує цінність справедливості» (Г. Кельзен);

3) визначають істотну відмінність між ученням про природне право і правовим позитивізмом у незалежності чинності позитивного права щодо його стосунку до певної норми справедливості (Г. Кельзен, Дж. Ролз);

4) виокремлюють закони (Х. Перельман) або принципи справедливості, серед яких основне місце відводять відплаті і обмеженню, а не рівності (Г. Кельзен, Ф. Селзнік);

5) виявляють співвідношення справедливості та істинності: «...особливим чином справедливе ніби втягує істинне у свою окружність(площину)» (П. Рикер);

6) детально вивчають проблему відповідальності в контексті реалізації принципу справедливості (П. Рикер);

7) обстоюють позицію про нормативність справедливості;

8) досліджують, визначають взаємозв'язок «права, справедливості і суспільства» (Ф. Селзнік);

9) обґрунтовують взаємодію свободи і справедливості через категорію обов'язку (А. Камю).

Дослідження різних аспектів взаємодії справедливості і права дає змогу простежити основні методологічні напрями їхньої конвергенції з огляду на здатність справедливості:

1) обумовлювати право з позицій моралі, зважаючи на приналежність категорії «справедливість» до сфери моралі, що, відповідно, відображається поняттям «моральність права», «внутрішня мораль права», «мораль, що робить можливим право». У зв'язку із цим формуються підстави для оцінки і права, і правозастосування; передумови забезпечення його ефективності; проекція такої властивості права як примусовість; взаємодоповнюваність справедливості і права як явищ конкурентного середовища, залежного від конкретно-історичних умов та ситуацій;

2) обумовлювати право з позицій цінностей, зважаючи на визнання справедливості правовою цінністю. Розуміння справедливості як «блага, якого прагне людина», «належності» (зважаючи на зміст поняття цінність), обумовлює і відповід-

не розуміння права. При цьому пропонується різна класифікація справедливості як правової цінності, а саме: вищої цінності, яку покликана захищати і культивувати вся система права (В. Бачинін); ключової цінності права, яка визначає онтологічну основу права (І. Кальної, О. Гришук), або основоположної (М. Алексєєв, В. Нерсесянц, О. Данильян); ейдетичної правової цінності (нарівні зі свободою) (А. Поляков) у формальному значенні, яка набуває свого соціокультурного змістового навантаження; привнесеної (у правову площину зі сфери моралі) цінності (М. Марченко); такої, що зумовлюється конфліктом інших рівнозначних цінностей (Г. Гурвич), – що є свідченням різної ролі, яку здатна виконувати справедливість в житті права;

3) визначати мету права. Це виправдано з огляду на методологічну близькість понять «мета», «цінність» і «благо». Саме тому цілком підставним є положення про те, що цінності, які намагаються знайти своє втілення у законах суспільства, є всього лише окремим проявом, виразом загального прагнення людей до справедливості (Д. Ллойд). Саме з огляду на мету права розрізняють справедливість формальну і реальну, тобто істинну, справжню, що має важливе практичне значення;

4) формувати образ права, зважаючи на потенціал справедливості як ідеї права. Оскільки, за найзагальнішими уявленнями, справедливість – це відповідність того, що людина дає суспільству і отримує від нього, тобто відповідність прав і обов'язків, а саме вони становлять основу правової матерії, тому зі самого початку ідея справедливості втілюється саме в праві і створює його модель, уявлення про нього;

5) забезпечувати призначення права. Оскільки під справедливістю часто розуміють сукупність поглядів на належне, а жодне суспільство не характеризується єдністю поглядів на належне, то всі існуючі в цьому суспільстві погляди можуть бути реалізовані в межах чинного правопорядку і, відповідно, урівноважені. Цей правопорядок задовольняє бажання, які формують середину між крайніми побажаннями «найвідсталіших» верств суспільства і високими устремліннями найбільш розвинутих і передових. Чинний правовий правопорядок урівноважує різноманіття і розбіжності прагнень та інтересів, виражаючи собою їх середній рівень у певному суспільстві;

6) конкретизувати та раціоналізувати право, зважаючи на контекст справедливості як правового поняття. Це дозволяє погодитися із такими дослідженнями логіки справедливості, яка визнає необхідність існування формального аналогу справедливості, оскільки вона має значення не тільки як символ належного суспільного стану, але і як реальний цілеорганізуючий засіб, хоча раціонально і технічно не забезпечений. Тобто справедливість доречно розглядати як змістовий компонент ціннісно-орієнтуючої і нормативно-регулятивної соціальної системи;

7) виявляти сутність права, зважаючи на справедливість як його властивість. Оскільки справедливість вводять у поняття права, а право вважають «справедливим із засади речі», то справедливість, отже, розцінюють як правову характеристику;

8) визначати першоначало, першооснову у праві, зважаючи на властивість справедливості бути принципом у праві (права, правотворчості чи правозастосування).

Досліджувані співвідношення справедливості і права дозволяють визнати безспірний їх зв'язок. Вдавшись до поняття детермінізму і таких його основних категорій, як зв'язок, взаємодія, причина, наслідок, закономірність, необхідність та випадковість, можливість і реальність, можна констатувати, що методологічною основою дослідження конвергенції справедливості і права є причинність. Зокрема, класифікація причин цілком співвідноситься із можливостями справедливості щодо права.

Дослідження соціальної і правової природи справедливості дає підстави прирівняти її до вище наведених категорій, а відповідно констатувати, що справедливість, як «ідея, абсолют, вимога», обумовлює право у його природному розумінні. Цим проектуються джерелові можливості справедливості щодо права. Приєднуючись до розуміння понять справедливості як «незмінної і постійної волі надати кожному його право» та джерел природного права «як всього того, що породжує і забезпечує реальність прав», можна формально-логічно простежити здатність справедливості виступати джерелом природного права, тобто відповідати якостям чинної причини.

Додатковим аргументом цього положення слугує визнання джерелом права самої людини (В. Малахов), «певної індивідуальної душі» (А. Тойнбі), складових внутрішнього світу людини, «прошарків душі, в яких складаються мотиви людської поведінки» (І. Ільїн), її духовності, в основі якої людська гідність та похідні від неї цінності справедливості, свободи і рівності (О. Грищук).

Зважаючи на наявні в літературі класифікації джерел природного права (зокрема за критерієм факторів, що творять зміст права), можемо співвіднести справедливість зі суб'єктивним матеріальним джерелом, оскільки таке джерело охоплює все те, що належить до людської свідомості, для якої об'єктивні матеріальні фактори (соціальне середовище з усіма його умовами місця і часу) доносять матеріал. І цей матеріал впливає на розвиток правового почуття. Відповідно почуття справедливості обумовлює правове почуття, і в цьому значенні справедливість знову набуває джерелових якостей стосовно права. З огляду на загальнофілософське визначення змісту поняття «джерело» (початок), бачаться ймовірними окремі аналогії в класифікаціях джерел природного права і джерел позитивного права. Приміром, справедливість можна віднести і до джерел появи права, оскільки вона виступає в ролі рушійної сили виникнення чи зміни права.

7.3. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ЯК СУСПІЛЬНОЇ ЦІННОСТІ

Комплексне вивчення філософсько-правового виміру гендерної рівності здійснила М. Крочук [10], чим поглибила фундаментальні знання у сфері правової антропології.

Аналіз наявних підходів до інтерпретації гендеру та гендерної рівності у філософсько-правовій системі знань дав їй підстави стверджувати, що категорія «гендер» і похідна від неї проблематика гендерної рівності опосередковано пов'язані зі статевою стратифікацією людства, спектром соціальних взаємодій між статями. Квінтесенцією змісту поняття «гендер» є аналіз відносин між жінкою та чоловіком за допомогою категорії відмінного, а отже, побудови конструктів фемінності

та маскулинності для впровадження нових форм суспільних відносин між статями на основі загальнолюдських стандартів дотримання прав людини.

Категорії «гендер» і «гендерна рівність» мають міждисциплінарний характер, оскільки репрезентують біологічно-психологічний аспект у соціально-правових відносинах між статями. Гендер є одним із важливих чинників суспільної стратифікації, що суттєво визначає життєві можливості індивіда і його статус у суспільстві, впливає на формування й реалізацію його соціального потенціалу. Гендерна рівність – цінність для об'єктивного права та інструмент утвердження держави соціально-правової орієнтації, а також досягнення суспільної гармонії та забезпечення прав людини з урахуванням антропосоціальної специфіки статі як жінки, так і чоловіка.

Метод гендерного аналізу законодавства полягає у наданні висновку компетентними органами відповідності правових норм основам гендерної рівності, гендерному виміру правової площини; дає можливість створювати законодавство з визнанням гендерних відмінностей, природи відносин між жінкою та чоловіком, соціального середовища, зумовленого гендерними відносинами та гендерною культурою.

Право як регулятор гендерних відносин формує новий категоріальний апарат у сфері гендерної рівності: «тілесність у праві», «стать у праві», «гендер у праві». Ці категорії є взаємообумовленими, однак не тотожними. Тілесність у праві передбачає сприйняття суб'єктів права тілесно уособленими істотами; стать у праві – ознака тілесності суб'єкта права, що полягає у жіночій та чоловічій статевій ідентифікації; гендер у праві – консолідація двох статей у суспільних відносинах, що гарантує можливість реалізувати гендерну роль без обмеження правового статусу, відтворює суспільне існування індивіда незалежно від статі у межах правового поля.

Тіло – невід'ємна репрезентація людини з властивою унікальною філософською глибиною та змістом, множиною характеристик. З-поміж основних теорій тіла – 1) матеріальна, згідно з якою тіло розуміють як носій матеріального світу, що наділений анатоμο-фізіологічним і соматичним виміром; 2) персоналістична, де тіло є набором характеристик, що вста-

новлюють (персоналізують) відмінності серед людей за віком, статтю, силою, красою та ін.; 3) знакова, що репрезентує тіло як знак, сенс якого відображається у межах соціальної взаємодії носія тіла зі суспільством.

Тіло як гендерна характеристика ідентифікує та виділяє конкретну людину, проектує суспільні відносини, несе на собі відбиток соціальних і культурних історичних цінностей, очікувань, бажань.

Стать – це термін, що визначає біологічні (зокрема анатомічно-фізіологічні) особливості (переважно – у репродуктивній системі), на основі яких люди визначаються як чоловіки та жінки. У правовому дискурсі це поняття необхідно вживати лише щодо особистісних характеристик та ознак поведінки, що походить безпосередньо із біологічних відмінностей між чоловіком і жінкою.

Гендер – категорія, яка наділена соціокультурним і правовим аспектом. Цю категорію використовують у визначенні політичних стратегій і правових норм, які організують і регулюють суспільні відносини, де базовим складником виступає соціальний статус чоловіка та жінки.

Існування двох великих статево визначених груп – чоловіків і жінок – означає наявність у них специфічних потреб, які треба враховувати у процесі правового регулювання, що визнає анатомічні та психофізіологічні особливості людей, оскільки абсолютна тілесна та статева рівність є алогічною конструкцією. Натомість гендерна рівність є основою формування та сприйняття нових егалітарних моделей правовідносин, у яких наявні толерантність до всього «іншого», адекватне ставлення держави і суспільства до природних особливостей жінки та чоловіка, усвідомлення того, що людина, незалежно від статі, є вільною у виборі цінностей і норм.

Гендерна рівність наділена характеристиками процедурного феномена, оскільки виражається у процесі правореалізації, є динамічною рівновагою, що пропонує міжстатеву взаємодію чоловіків та жінок у створенні таких гендерних відносин, що забезпечують особам обох статей реалізацію прав і самореалізацію особистості.

Основою філософії гендерної рівності є диференційний підхід до статі та гендеру, що відтворює онтологію (анатомічно-фізіологічний аспект) і гносеологію (соціально-психологічний аспект) цього принципу права.

Гендерна рівність як філософсько-правова категорія охоплює множину структурних компонентів, до яких належать:

- рівність прав – як законодавче наділення однаковими правами осіб чоловічої та жіночої статей у всіх сферах життя;

- рівність можливостей – як забезпечення (гарантії) на практиці рівного розподілу та використання політичних, економічних, соціальних і культурних цінностей, які виключають дискримінацію та обмеження будь-якої статі, що негативно впливають на життєдіяльність і самовираження;

- рівність умов – як гарантії рівного статусу жінки та чоловіка, забезпечені на державному рівні, усвідомлені і сприйняті суспільством, для реалізації прав та можливостей;

- гендерна симетрія – стан, за якого принцип рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків реалізований на практиці;

- гендерна мобільність – реалізація дій, спрямованих на вирівнювання соціального статусу людини, що не погіршує при цьому чинного становища жінок і чоловіків;

- гендерна адекватність – забезпечення адекватного ставлення суспільства до природних (біологічних) особливостей чоловіка і жінки;

- позитивна дискримінація – встановлення на законодавчому рівні спеціальних прав, пільг і переваг, зумовлених гендерними відмінностями, з метою зменшення фактичної нерівності людей;

- позитивна нерівність – встановлення рівності жінки та чоловіка шляхом врахування антропо-соціальних особливостей людини, що унеможливує ототожнення статей.

Важливу роль у формуванні поняття гендерної рівності виконують суспільство та соціальні норми. Соціальні норми, що регулюють поведінку людей у взаємодії, – це певний результат пізнання і переробки у свідомості людей відповідного досвіду, орієнтованого на рівновагу соціальних прав та обов'язків обох статей, сформованих у контексті певних цінностей і потреб.

Гендерні правовідносини – взаємодія суб'єктів права з урахуванням статевої належності та збереження рівності прав і можливостей жінок та чоловіків у всіх сферах самореалізації сучасної людини. Гендерні правовідносини утверджуються як основа демократично орієнтованих модифікацій суспільства за допомогою права, що надає гендерній рівності обов'язкового характеру, забезпечує безпеліційність її дотримання всіма учасниками правовідносин та окреслює гендерний вимір правової площини.

У формуванні гендерної рівності вагоме місце займають релігійні норми, оскільки вони характеризуються багатоманітністю й регулюють соціальні зв'язки в суспільстві, виступають як підґрунтя гендерних відносин, оскільки утверджують традиційний релігійний постулат рівності людини (як жінки, так і чоловіка) – рівності перед трансцендентним, а також наділені специфічними ознаками:

- виникають безпосередньо в процесі суспільної практики й існують у вигляді соціальних норм;
- відображають процес регуляції поведінки людей у суспільстві;
- містять концептуально оформлені гендерно-правові ідеї та принципи;
- формують правила поведінки з позицій гендерної рівності, дія яких поширюється на невизначене коло суб'єктів гендерних відносин.

Гендерне право – міжгалузевий інститут права, що регулює суспільні відносини між статями на основі загальнолюдських стандартів гарантії прав і свобод людини, забезпечення рівноправності статей, переосмислення суспільної ролі та значення як жінки, так і чоловіка у суспільстві гендерної рівності. За сферою поширення гендерне право є охоронним процесуальним інститутом, предметом якого виступають суспільні відносини в контексті соціостатевої взаємодії у всіх сферах людської життєдіяльності. Суб'єктами гендерного права є чоловіки та жінки як рівноправні учасники суспільних відносин, а також юридичні особи і держава. Метод гендерно-правового регулювання полягає у встановленні гендерної рівності у суспільстві; притягненні до відповідальності осіб, винних

у порушенні цього принципу; збереженні гендерної симетрії та адекватності у суспільних відносинах.

Філософсько-правовий вимір гендерної рівності у контексті стратегії суспільного розвитку охоплює:

- формування та реалізацію концепції гендерної рівності та гендерно-правової ідеології;
- інтегрування принципу гендерної рівності у правотворчу та законотворчу діяльність;
- порівняльно-правовий аналіз національного законодавства з питань гендерної рівності з аналогічними законами та підзаконними актами, прийнятими у різних країнах світу;
- адаптацію національного законодавства до міжнародної нормативно-правової бази у сфері гендерної рівності;
- формування та розвитку нової комплексної галузі права – гендерного права й відповідних інститутів права (наприклад, право на відмінності, соматичні права тощо);
- врахування інтересів соціальних суб'єктів у розрізі їхньої статевої належності як рівноправних учасників суспільно-правових відносин.

7.4. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ЦІННІСНИЙ ПРИНЦИП У ПРАВОВОМУ ЖИТТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Уявлення про феномен толерантності присутнє у багатьох культурах світу. Це поняття певною мірою відображено в сферах гуманітарної науки. Сучасні дослідники наголошують на важливості толерантності для суспільних відносин як такої активності, що врівноважує крайнощі орієнтаційних позицій, як поважного ставлення до думок інших людей, що не збігаються з власними. Толерантність є не лише терпимістю. Найповніше у вітчизняному контексті відповідає її сутності термін «великодушність».

Існує безліч визначень толерантності та підходів до її розуміння. На їхній основі І. Галицький [6] здійснив типологізацію толерантності. Виокремлено рівні (цивілізаційний, міжнародний, етнічний тощо) та типи толерантності (байдужість до існування інших поглядів, повага до іншого, терпимість до слабкості тощо). Сімейні, дружні, сусідські, інтимні відносини

характеризуються, як правило, терміном «терпимість». Поняття ж «толерантність» в етичній, юридичній і політичній лексиці містить морально-правовий та державний аспекти.

Перші уявлення про толерантність виникли в XVII–XVIII ст. у вигляді християнської терпимості. Далі ці ідеї розвивалися у вченнях видатних мислителів, таких як Ж. Боден, Дж. Локк, Дж. Стюарт Мілль, Дж. Роулз, М. Чернишевський, П. Чаадаєв, О. Хом'яков, А. Перцев та ін.

У XX ст. весь цей ідейний спадок втілювався в міжнародних документах ООН, таких як Загальна декларація прав людини, Декларація принципів толерантності тощо. Толерантність на сучасному етапі цивілізаційного розвитку нерозривно пов'язана з концепцією прав людини.

Влада є необхідною умовою прояву толерантності. Справді толерантним є лише той суб'єкт, який може собі дозволити абсолютну нетолерантність (за наявності достатнього обсягу сили і влади). Під толерантністю в широкому сенсі розуміється відмова від використання сили впливу на існування морально неприйнятної відхилення, за наявності можливості такого впливу. Моральне неприйняття, що входить до структури толерантності, відрізняє її від індиферентності, від поваги або любові.

Межі толерантності різняться залежно від суспільства, в рамках якого вони існують, а тому спроби знайти «істинну» толерантність приречені на невдачу. Толерантне в одному суспільстві і за однієї доби є нетолерантним (нетерпимим) в іншому місці й часі. Приймаючи на законодавчому рівні норми толерантності, варто керуватися принципами раціональності та доцільності, оскільки небезпечно розглядати толерантність крізь призму ейфорії та емпатії, не аналізуючи вірогідні негативні наслідки. Модель поведінки одного суб'єкта не може бути нав'язана іншим суб'єктам, окрім випадків, які зумовлені суспільною необхідністю. Окрім того, вона має перебувати в рамках загальносвітової концепції прав людини.

Толерантність робить можливим застосування універсальних цінностей до національно своєрідних культур. Вона максимально розширює суспільне різноманіття при додержанні базисних правил, що гарантують збереження

життєздатності суспільства. Толерантність є основою стримування і неприйняття всього того, що докорінно суперечить цінностям людського життя і свободи, суспільного порядку, релігійної і національної злагоди, адже саме ці цінності – основа ефективного людського розвитку і співіснування.

Толерантність є активним ставленням до світу, на відміну від пасивності страждання, вона має на увазі свідоме визнання прав і свобод іншого, незалежно від його етнічних, релігійних або гендерних характеристик.

Сутність толерантності як правової цінності полягає в тому, що толерантність стосовно тієї сфери суспільних відносин, яку вона регулює, означає межі і зміст акту свободи, виступає формою і мірою юридично можливої поведінки. Толерантність є інтегративною цінністю загального характеру, яка, будучи забезпеченою позитивним правом, скріплює своєю примирною сутністю ідеї права природного, підготовлюючи їх до викликів єдиного мультикультурного світу. Толерантність у праві – це не тільки виразник свободи, але й обмежувач її. Толерантність не може бути абсолютною. Межі толерантності як правової цінності залежать від конкретних правових традицій, історичних умов та волі законодавця.

Толерантність для права – це мистецтво знаходження компромісу через звернення до культурних, національних, релігійних та інших рис учасників конфлікту. Толерантність як принцип права – це практичний метод регуляції міри свободи публічно висловлювати свої погляди та вподобання шляхом встановлення дозволів, заборон і відповідальності (вузьке розуміння толерантності). В широкому значенні толерантність – це способи примирення опозиційних сторін, незалежно від їхніх уподобань. Толерантність як правова категорія першочергово повинна впоратися з погашенням конфліктного потенціалу полікультурного суспільства за допомогою правового інструментарію; також вона важлива для сфери права генеральною ідеєю загального примирення.

Толерантність належить до: 1) загальних принципів права (за сферою дії); 2) загальнолюдських принципів права (за сферою суспільних відносин); 3) морально-етичних принци-

пів права (виходячи з концепції єдності та взаємопроникнення природного та позитивного права). Також толерантність можна віднести до тих принципів права, які впливають з загальновизнаного принципу міжнародного права – принципу поваги до прав і свобод людини.

Толерантність, інтегруючись у право як цінність та принцип, робить його одночасно міжцивілізаційним – тобто прийнятним для поглядів та уподобань усіх учасників правовідносин. З іншого боку, воно залишається національно-традиційним – таким, що спирається на власну систему цінностей і традицій, які історично склалися у певного народу, етнічної групи, територіальної громади тощо.

Толерантність для українського суспільства буде краще зрозумілою як інструмент примирення та прощення, як засіб недопущення конфліктів або вирішення вже розпочатих, як синонім великодушності, що має своїм коренем морально-релігійні начала. Толерантність потребує засобів правового виховання та поступового запровадження в національну правову культуру не через механічні запозичення вже готових формулювань, а через адаптацію її змісту до національних правових традицій, через знаходження в них вітчизняних, зрозумілих для більшості аналогів.

Толерантна правова культура особи є сукупністю позитивних правових установок на основі визначальної установки на повагу до прав і свобод, честі і гідності людини, на основі усвідомлення і прийняття як великої цінності розмаїття світу, розуміння єднання суспільства навколо ідей розвитку, добробуту і порядку, відмови від застосування сили щодо неприйнятних позицій іншого, якщо тільки ці позиції не порушують чинних правових і моральних норм.

Становлення толерантності як цінності правової культури здійснюється через систематичний вплив на правову свідомість громадян, через прийняття норм, які містять імперативи толерантної поведінки, через діяльність громадських організацій та закладів освіти. Толерантність є предметом правової освіти населення та виховання правової культури юристів. Правове виховання толерантності –

це утвердження у свідомості і поведінці громадянина терплячо-стійких, морально-великодушних установок, які: а) здатні протидіяти екстремізму, ксенофобії та іншим проявам нетерпимості; б) зниженню соціальної напруги в колективі, державі, суспільстві загалом; в) направлені на примирення, на вирішення конфлікту шляхом переговорів та консенсусу, на формування культури міжнаціональних відносин тощо.

За Концепцією формування толерантності в українському суспільстві толерантність – це активне шанобливе відношення, безкорисливе прийняття іншого, його індивідуальності та форми самовираження, всього різноманіття культур, які він представляє. Толерантність – це усвідомлення унікальності і єдності співтовариств навколо відповідальності за їх збереження і розвиток, за верховенство права, визнання загальнолюдських прав і свобод, їх ролі у розвитку, добробуту і порядку. Толерантність – це також моральна відмова від використання сили щодо неприйнятних цінностей, якщо тільки ці цінності не втілюються в діях, які суперечать сутності нормального людського співіснування.

Концепція толерантності вважає небезпечною й такою, що потребує нормативної заборони та подальшого викорінення, пропаганду расизму, фашизму, нацизму, шовінізму, радикального релігійного фундаменталізму, яким характерні екстремізм, ксенофобія та дискримінація, а також інші активні, явно виражені форми соціальної нетерпимості. Відповідно до Концепції, держава гарантує: а) створення необхідних умов для ефективної участі осіб, які належать до національних меншин, а також до груп, що потребують особливої уваги та допомоги з боку суспільства (інваліди, люди, які живуть з ВІЛ/СНІД), в усіх сферах політичного, соціального, економічного і культурного життя; б) забезпечення для національних меншин і тих, хто потребує особливої підтримки, рівного доступу до всіх ступенів освіти; в) створення належних умов для збереження і розвитку культур національних меншин, для захисту основних елементів їхньої самобутності, надто релігії, мови, традицій і культурної спадщини тощо.

7.5. ЦІННІСНО-НОРМАТИВНЕ СПРИЙНЯТТЯ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ

Сучасна наукова парадигма вказує на наявність декількох концепцій розуміння поняття «поведінка особи», а саме: психодинамічної, еґо-теоретичної, диспозитивної, біхевіористичної, соціально-когнітивної, гуманістичної, феноменологічної тощо. Втім усі вони сходяться у твердженні, що поняття «поведінка особи» вказує на власне людський вияв усвідомленої активності, що має індивідуалізоване забарвлення, як вважає Ю. Козенко [8].

Одним із перших наукових підходів до пізнання та розуміння феномена поведінки особи був біологічний. Представники цього підходу проводили паралелі між поведінкою біологічних та соціальних організмів. Розглядаючи поведінку особи як результат тривалої біологічної еволюції, вони відслідковували зародження складних форм людської діяльності від найпростіших одноклітинних організмів.

Наступний із напрямів дослідження поведінки особи – психологічний. Серед сукупності психологічних течій, що значну увагу звертають на феномен поведінки, варто виокремити теорію психоаналізу та біхевіоризм. Засновник першої з них на основі постулатів природничих наук і, наслідуючи натуралістичний стиль мислення, головним рушієм поведінки особи вважав сексуальний інстинкт. З огляду на це, сутність психічної організації особи є природно детермінованим механізмом перетворень її статевої енергії. Водночас прибічники теорії біхевіоризму переконані, що предметом дослідження може бути лише поведінка, яка виражається в доступному об'єктивному відображенні матеріальних процесів, а не психічних станів. Така поведінка складається із трьох елементів: чинника впливу, відповіді на вплив та підкріплювального наслідку (системи заохочень або покарань).

Соціологічне вчення про поведінку особи інтегруючим чинником усього соціального життя визнає колективний інстинкт. Отож соціальна поведінка особи трактується як система або сукупність взаємопов'язаних дій і вчинків особи, котрі визначаються потребами, мотивами, інтересами, спонуканими

та формами суспільного життя, серед яких – потреби у спілкуванні, міжіндивідуальні зв'язки, творчість, прагнення до пізнання, уподібнення, освоєння буття.

Структура правової поведінки особи одночасно організовується на чотирьох рівнях та ланках, які характеризуються різними категоріями складності. Перший рівень – це реакція суб'єкта на актуальну правову ситуацію, на специфічні впливи правового середовища, що змінюють один одного (поведінкові акти). Другий – звичні дії чи вчинки, які є елементами правової поведінки, комбінаціями її цілеспрямованих актів, що підпорядковуються уявленню про те, якого результату слід досягти. Третій – це чітка послідовність правових учинків або дій особи у правовій сфері, що спрямовані на досягнення певного результату. Четвертий рівень – це отримання результату, на який спрямовувалась правова поведінка, що водночас є благом, яке перебуває під правовою охороною.

Що стосується ланок правової поведінки, то першою із них є мотив – рушійна сила, котра спонукає особу до дії. Наступною серед ланок є планування та прийняття рішення, що передбачає визначення й оцінку можливостей для задоволення своїх потреб та інтересів і вибір об'єктів, на які буде спрямована правова поведінка. Завершальним етапом є виконання цього рішення, тобто вибір поведінки, який є результатом взаємодії правової ситуації та особистих мотивів суб'єкта. Після його завершення настають ті чи інші правові наслідки, що підкреслює необхідність механізму детермінації правової поведінки особи.

Правова поведінка, маючи не лише статичні, але й динамічні властивості, здатна до еволюції паралельно із ходом історії. Антропо- і соціогенез та біологічна еволюція людини призвели до формування людського мислення, активність людини щораз більше характеризувалася спрямованістю на досягнення конкретної мети та перетворення світу, тобто мала характер діяльності – архетипу подальших форм поведінки, що вирізняється інтенсифікацією своїх основних характеристик: цілеспрямованості, мотивації, усвідомленості, володіння способами і прийомами дій, емоційності, а також наявністю таких властивостей, як ініціативність і ситуативність.

Окрім цього, правова поведінка особи крізь призму історії визначалася не лише часовою, але й просторовою детермінантою – загальною специфікою цивілізацій, а саме: традиціоналістською (Схід) та прогресистською (Захід). Світогляд та культура народів Сходу, яким притаманна підпорядкованість основних сфер життя єдиному духові канону, самозаглибленість і визнання природного ходу речей, переважання загального над індивідуальним, суттєво відрізнялася і досі відрізняється від світоглядно-культурних цінностей народів Заходу, які базуються на автономії різних сфер суспільного життя, прагненні до змін дійсності, домінуванні індивідуального над загальним.

Правовий вплив – це аксіологічна дія на суспільні відносини загальноююридичних засобів, що спрямована на організацію усвідомленої соціально значущої поведінки особи. Аксіологія визначається правом як наука про ідеал, на базі якого відбувається процес орієнтації поведінки і діяльності особи в суспільстві. Це категорія, яка характеризує фактичну реалізацію властивості права чинити інформаційно-психологічну (мотиваційну), виховну (ідеологічну) та соціальну дію на учасників правовідносин.

Правове регулювання – це нормативна дія на суспільні відносини спеціально-юридичних засобів: норм права, правовідносин, правової відповідальності, що спрямована на упорядкування усвідомленої соціально значущої поведінки особи. Нормативність – властивість права, пов'язана із забезпеченням впорядкованості суспільного життя. Головними шляхами забезпечення нормативності права і реалізації правових цінностей є процес легітимації права та державний примус.

Правовий вплив, або аксіологічна детермінанта правової поведінки особи, базується на трьох загальноююридичних засобах: правових принципах, правосвідомості та правовій культурі. Правові принципи є тією максимою, внутрішнім переконанням, незмінною позицією, що характеризується універсальністю, є гештальт-якостями, які чинять вплив на правову свідомість особи, формують її ідеологічний компонент. Тож правові принципи, що безпосередньо пов'язані із процесом формування правової свідомості, у підсумку обумовлюють лінію правової поведінки особи.

Правова свідомість, що складається зі знання права, правової ідеології, правової психології і поведінкового елементу (настанов), проявляється у будь-якому акті правової поведінки особи і є відображенням правових знань і цінностей, рецептованих у процесі правового виховання. Правову ж культуру можна тлумачити як систему уявлень, що демонструють правову свідомість. Правосвідомість та правова культура – явища взаємозалежні, адже виражаються у ступені засвоєння права, спрямованості на додержання заборон, використання прав, виконання обов'язків; осмисленні права як цінності у сфері суспільних відносин; здатності застосовувати в практичній діяльності набуті правові знання, використовувати право для захисту своїх прав, свобод та інтересів, умінні поводитися в складних правових ситуаціях.

Правове регулювання, або нормативна детермінанта правової поведінки особи, базується на трьох спеціально-юридичних засобах: нормах права, правовідносинах і правовій відповідальності.

Норми права, формулюючи загальну модель правової поведінки особи, впорядковують найважливіші суспільні стосунки, натомість їх реалізація відбувається шляхом матеріалізації цієї норми в практиці правової поведінки.

Правовідносини організовують та реалізують правову поведінку особи, надають їй правових форм. Правовідносини як юридичний вимір буття особи у всій сукупності їх змістових та функціональних елементів відіграють роль конкретизатора та реалізатора поведінки суб'єктів права, вказуючи на дозволене та належне. Таким чином, у контексті регулювання правової поведінки особи їх визначення зводиться до найбільш поширеного засобу її реалізації, втілення в реальні дії правових приписів за конкретних правових умов.

Правова відповідальність як міра вимогливості особи до власної правової поведінки є діалектичним поєднанням категорій правової свободи та правового обов'язку, з огляду на те, що правові свободи є варіантами дозволеної правової поведінки суб'єкта, яку він здійснює за своїм вибором і на власний розсуд у межах відповідних норм права, а правові обов'язки є варіантами належної правової поведінки суб'єкта, суть яких

полягає в обов'язковому виконанні зазначених в нормах права дій або в утриманні від тих із них, які забороняються.

Механізм аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи – це процес злагодженої взаємодії правового впливу та правового регулювання як системи основних умов і чинників, що визначає усвідомлену соціально значущу діяльність суб'єкта права, спрямовану на взаємодію із правовим середовищем, здатну породжувати правові наслідки.

Аксіологічна детермінанта, яка уособлює вплив природного права з його позачасовими та позаструктурними параметрами, та нормативна детермінанта, що відображає позитивний вимір права з його предметністю й ситуативністю, становлять цілісний механізм аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи.

Список використаних джерел

1. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві / О. О. Бандура. – К.: НАВСУ, 2000. – 200 с.
2. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід: дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / В'ячеслав Степанович Бігун. – К., 2004. – 220 с.
3. Боднар С. Б. Рівність як категорія філософії права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / С. Б. Боднар. – Львів, 2009. – 21 с.
4. Бокало Н. І. Формування і розвиток ідеї рівності в праві: філософсько-правовий вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Н. І. Бокало. – Львів, 2014. – 18 с.
5. Васильчук В. О. Справедливість як категорія права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. О. Васильчук. – Львів, 2013. – 22 с.
6. Галицький І. В. Толерантність у правовому житті сучасного суспільства: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / І. В. Галицький. – Львів, 2011. – 221 с.
7. Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / З. А. Добош. – Львів, 2012. – 20 с.
8. Козенко Ю. О. Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Ю. О. Козенко. – Львів, 2012. – 193 с.
9. Кримський С. Запити філософських смислів / С. Кримський. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 240 с.

10. Крочук М. І. Філософсько-правовий вимір гендерної рівності: дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / М. І. Крочук. – Львів, 2013. – 195 с.
11. Маркс К. Собрание сочинений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 18. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1960. – 473 с.
12. Нерсисянц В. С. Философия права: учебник для вузов / В. С. Нерсисянц. – М.: Норма, 2005. – 656 с.
13. Онопенко П. В. Правоохоронні функції держави Україна: монографія / П. В. Онопенко. – К.: Варта, 2003. – 126 с.
14. Рувін О. Г. Принцип свободи у державотворенні: філософсько-правовий вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / О. Г. Рувін. – Львів, 2010. – 18 с.
15. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Ж. Рюс; пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Основи, 1998. – 669 с.
16. Федіна Н. В. Сучасне розуміння справедливості в діяльності органів внутрішніх справ: теоретико-правове дослідження: монографія / Н. В. Федіна; наук. ред. О. М. Балинська. – Львів: БОНА, 2015. – 196 с.
17. Філософія права: навч. посібник / за заг. ред. О. Г. Данильяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
18. Філософія права: навч. посібник для студентів спеціальності «Правознавство» / авт. кол., за заг. ред. П. М. Рабіновича. – Львів: Юр. ф-т ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 332 с.
19. Філософія права: навч. посібник / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
20. Філософія права / за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. – 1256 с.
21. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. – 2-ге вид. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 320 с.
22. Фуллер Лон Л. Мораль права / Л. Л. Фуллер; пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 1999. – 232 с.
23. Харт Х. Л. А. Концепція права / Х. Л. А. Харт; пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 1998. – 236 с.
24. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / А. Шопенгауэр. – М.: Республика, 1992. – 448 с.

Тема 8

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: розкрити історію філософсько-правового пізнання та філософсько-правову наукову спадщину.

Інформаційний обсяг: Генеза і динаміка взаємозв'язку права та інших соціальних інститутів. Сучасні теорії соціології права. Соціальна обумовленість права. Право як соціальний регулятор. Соціальні функції права. Соціум як категорія філософії права. Право як засіб упорядкування соціуму. Соціально-правові суперечності.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Філософські методи в соціології права.
2. Соціальний зміст права.
3. Проблеми життєдіяльності соціального суб'єкта у правовій дійсності.
4. Соціальне зумовлення становлення особистості та громадянина.
5. Проблеми правової соціалізації та правової ідентичності.
6. Правосвідомість як соціологічна категорія.
7. Соціальна структура правосвідомості.
8. Соціологія злочинності: філософсько-правовий аналіз.
9. Проблема соціального конфлікту у філософії права.
10. Морально-правові проблеми конфліктології соціальної поведінки.

8.1. ГЕНЕЗА І ДИНАМІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПРАВА ТА ІНШИХ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ (як постановка проблеми)

Соціологія права розглядає його як соціальний феномен. Вона відображає правовідносини і правосвідомість у суспільстві з огляду на його структуру та інститути; займається дослідженням процесів генерування соціумом правових норм,

цінностей і сенсів. Специфікою цієї галузі є розуміння права як складної динамічної системи, що розвивається і функціонує в соціальному просторі й історичному часі залежно від типу суспільства і його географічного положення, від рівня розвитку суспільної та індивідуальної свідомості. Вона виходить з того, що право бере свій початок у суспільстві. І оскільки право породжене суспільством, то всі правові феномени є соціальними. Однак не навпаки: не всякий соціальний феномен є правовим.

Скажімо, існує неюридичне «соціальне» право, яке зводиться до традиційного поведінкового середовища і пов'язане зі звичаями. Наприклад, одягати пасок безпеки, їдучи в машині, – правове явище, а вітатися при зустрічі – традиційне поведінкове. В обох випадках поведінка викликана суспільною нормою, однак у першій ситуації недотримання поведінки викликає санкції з боку держави, у другій – лише несхвальні відгуки. На думку окремих науковців, правове «соціальне» на відміну від поведінкового визначається можливістю бути реалізованим через суд, тобто можливістю звернутися до судді, діяльність якого полягає в тому, щоб, поставивши все під сумнів, зваживши «за» і «проти», винести ухвалу. С. Алексєєв наводить і підтримує думку Г. Канторовича, що основною ознакою юридичного в суспільстві юстиціабельність [1, с. 84–85]. Ознака «юстиціабельності» відрізняє правову норму від інших. Це означає, що тільки правові норми дають можливість винесення ухвали. Але юстиціабельність – лише можливість рішення, а не саме реальне рішення. Тому для Р. Канторовича право – це набір соціальних правил, що розглядаються як справедливі й приписують зовнішню поведінку. Отож соціологічний підхід до вивчення права потребує визнання як формального нормативного, так і «вільного» права.

Під формальним учений розуміє право, процес формування якого вже завершений. Вільне ж право – це право у стані становлення, бажане право, тобто правові норми, які суб'єкт хотів би бачити формальними. Тому, за Канторовичем, соціологія права – це теоретична дисципліна, що вивчає соціальну дійсність за допомогою узагальнення правових цілей у перспективі. У цьому контексті соціологія права протистоїть догматичній юриспруденції, що вивчає правові норми в змістовому аспекті.

Соціологія права не стосується змісту норм: вона розглядає цілі права крізь призму ціннісного підходу. Правові норми є для нього соціально корисними цілями, що слугують мірилом оцінки суб'єктивних інтересів.

Певні соціальні явища, які охоплюють право, закон, судове й адміністративне рішення, ідентифікуються зі сферою власне правового. Тож у вузькому розумінні соціологія права може обмежуватися саме цією сферою, займаючись правом як таким: загальною теорією права і держави або теорією джерел права. У нашому випадку соціологічна рефлексія зосереджується на вивченні функцій закону та його реалізації, правосвідомості і правової культури населення, на соціальній справедливості або несправедливості правосуддя в очах громадської думки та ін.

Проте в широкому сенсі соціологія права відображає усі соціальні явища, в яких правовий елемент присутній не обов'язково у чистому вигляді, а у формі загальних понять, які вимагають правового аналізу.

Наприклад, розглядаючи сім'ю, загальна соціологія зосереджується на вивченні її типологічних особливостей, демографічних, гендерних, етнічних, релігійних та інших показників. Соціологія права при вивченні інституту сім'ї враховує норми сімейного законодавства, їхню соціальну спрямованість, змістову регламентацію сімейного життя і лише фрагментарно пов'язує його з економікою, етнічними характеристиками, релігією тощо.

Такий підхід пов'язаний, зокрема, з тим, що між правовими і фактичними суспільними відносинами існує тісний взаємозв'язок. В. Кудрявцев і В. Казимірчук виокремлюють два елементи цього взаємозв'язку [17, с. 7–15].

Перший вони пов'язують із походженням правових норм від суспільних відносин. Адже правові норми формуються волею законодавця на основі суспільних відносин, зважаючи на потреби і тенденції суспільного розвитку, завдання, що стоять перед суспільством і державою.

Другим важливим моментом у соціології права є вивчення права як соціального інституту суспільства. В такому разі право розуміють як породження соціальних потреб, яке виконує

функції забезпечення суспільної стабільності. В цьому аспекті дієвість права забезпечується державними інститутами шляхом виконання правових розпоряджень та застосування санкцій за їхнє порушення. Американський соціолог Л. Мейхью вважає, що «з соціологічної точки зору право повинно розумітися як соціальний процес, але все більше з'ясовується, що зрозуміти право як соціальний процес – означає зрозуміти функціональне значення правових норм: як вони проводяться в життя, як застосовуються, тлумачаться і врешті-решт втілюються в інституціональну структуру суспільства через шаблони використання» [2, с. 233].

Отже, будучи соціальним інститутом, право регулює відносини в суспільстві, забезпечує порядок і стабільність. С. Алексеев вважає, що «саме право за своєю початковою суттю є утворенням, яке походить з життя людей, логічно й історично призначене бути інститутом, покликаним якого є упорядкування свободи, надання їй визначеності й забезпеченості, а звідси – істинно людського змісту, істинно людської цінності» [1, с. 44].

На значущість правового порядку в суспільстві вказував і класик соціології М. Вебер у роботі «Про деякі категорії розуміючої соціології». Порядок забезпечується взаємною орієнтованістю людей і тим, що існуючі соціальні настанови мають значущість норми встановленого порядку. Невизнання реальності нормативного порядку призводить до того, що емпірично цей порядок перестає існувати.

Соціологія права вивчає дію права насамперед для того, аби давати рекомендації, які сприятимуть раціональному та ефективному формуванню соціальної реальності. Взаємодія права, його інститутів і норм із соціальною реальністю є центральною проблемою соціології права.

Таким чином, соціологія вивчає не все у праві й не право, взяте саме по собі, а соціальне у праві, взаємодію соціального і правового, тобто соціальну обумовленість права, соціальні умови й основи його дії та соціальну роль права. Іншими словами, завданням соціології права є дослідження права як важливого елемента соціальної системи, його взаємодії з іншими соціальними структурами, зокрема, з'ясування того, як, з од-

ного боку, в суспільстві виникає і визріває соціальна потреба у правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин і як у процесі такого регулювання реалізуються особистісні, групові й суспільні інтереси, а з іншого – як здійснюються соціальні функції права, яким чином і як ефективно під впливом права у суспільстві відбуваються певні соціальні зміни.

Досягнення соціології права повинні впроваджуватись у соціальну практику і мають бути сформульовані таким чином, щоб вони змогли надати можливість дослідникам-практикам перевести теоретичні концепції на мову їх професійної діяльності. І хоча така практика перебуває тільки на початковому етапі, проте вона вже позитивно відбивається на збагаченні теоретичних знань практичним досвідом і, навпаки, практики – теорією. Соціологія права аналізує дійсність, прагне емпірично розкрити й подати найбільш повну і виразну картину цієї дійсності.

У вітчизняній науці ще досі достатньо поширеними залишаються визначення соціології права: С. Боботова як «науки про соціальні умови існування, розвитку і дії права в суспільстві» [9, с. 17]; Е. Тадевосяна – як науки про закономірності взаємодії права і суспільства як соціальної системи [29, с. 20]; В. Глазиріна – як такої, що: «є галуззю соціології, що вивчає соціальні закономірності функціонування, зміни і механізми взаємодії суспільства і його соціальної підсистеми – права» [11, с. 10–11]. Таким чином, соціологію права можна означити як міждисциплінарну галузь наукового знання, що поєднує в собі пізнавальні ресурси юриспруденції як системи наук про право та державу і загальної соціології як науки про закономірності формування, розвитку і функціонування суспільства.

8.2. СУЧАСНІ ТЕОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

Французький мислитель російського походження Жорж Гурвич (1894–1965) вивчав філософію, соціологію, історію, соціальну психологію та антропологію, і його основні ідеї мають міждисциплінарний характер. На думку науковця, соціологія права вивчає всю соціальну дійсність і є частиною «соціології людського духу». Особливістю підходу Гурвича

є розширене розуміння як самого феномена права, так і соціології права. Остання охоплює всю сукупність соціальних інститутів, норм поведінки, прийнятих у суспільстві символів, цінностей, ідеалів, колективних забобонів [33, с. 48].

Учений вважає, що соціологія права виникає у разі невідповідності між правовими нормами і безпосереднім правовим життям суспільства. Для подолання цього вивчення права повинно вийти за межі офіційних правових норм і звернутися до суспільства в цілому, тобто правознавство має стати соціологією права. Гурвич поділяє соціологію права як широку дисципліну на декілька спеціалізованих галузей, кожна з яких має свій окремий предмет. Скажімо, систематична соціологія права вивчає функціональні відносини, що склалися між живою соціальною реальністю і правом. Правова типологія груп досліджує правові розпорядження, адресовані окремим соціальним групам. Генетична соціологія вивчає походження і розвиток соціальних тенденцій, що визначають зміст і функціонування в суспільстві правових норм. Соціальна природа права, на думку Гурвича, виявляється в тому, що право безпосередньо твориться самим соціальним життям.

Суб'єктом правотворчості є всі соціальні інститути, функціональне саморегулювання яких у соціальному процесі й породжує правові норми. Однак у концепції вченого держава не є виключним правотворчим інститутом. Право породжується колективами людей, суспільством, а не державою, і може існувати без держави. Соціальне право виконує завдання регулятора соціальної дії, агента соціальної інтеграції, стимулу, що стихійно склався, до співпраці між людьми. Гурвич вважає, що право народжується з нормативного факту. Це поняття пояснює механізм виникнення права. Оскільки нормативних фактів багато, то в суспільстві одночасно співіснує безліч правових систем.

Головний представник американської соціологічної школи права Роско Паунд (1870–1964 рр.) розробив концепцію, яка стала продовженням і завершенням теорії живого права Ерліха. Провідною ідеєю Паунда є концепція інструментального характеру права. Судова нормотворчість повинна дола-

ти формалізм законодавства, пристосовуючись до обставин, що змінюються. Учений вирішує проблему суперечності між сталістю формального права і мінливістю соціальної дійсності, розглядаючи правові норми відповідно до їхніх функцій у суспільстві. Концепція філософії права Паунда вдається до вивчення саме функціональних аспектів права: «Ми беремо на допомогу філософію, етику, політику і соціологію, щоб вони допомагали у вирішенні таких проблем, які ми вважаємо проблемами правознавства. Потрібно вивчати право в усіх аспектах як більш спеціалізовану фазу того, що в ширшому сенсі є наукою про суспільство» [1, с. 55].

Соціологізм концепції Паунда виявився у трактуванні права як інструменту соціального контролю і будівництва. Науковець розглядає право в контексті соціального творення, перед яким стоять конкретні прагматичні цілі – так організувати поведінку членів суспільства, щоб забезпечити задоволення і гармонізацію їхніх потреб та інтересів.

Завдання права, вважає Паунд, полягає в тому, щоби розпізнавати, досліджувати і контролювати інтереси та соціальну поведінку, котра мотивується ними.

Вчений поділяє інтереси, які юридично захищають, на три основні групи: а) публічні; б) індивідуальні; в) суспільні.

Публічні інтереси відображають інтереси держави.

Індивідуальні – це інтереси осіб щодо сімейних і матеріальних відносин.

Суспільні інтереси стосуються загальної безпеки, безпеки соціальних інститутів, загальної моралі, захисту суспільних ресурсів від марнотратства, загального прогресу і захисту людського життя.

Основа концепції Паунда – гармонізація інтересів, максимальне задоволення запитів і бажань кожної людини. Він наполягав на тому, що в межах соціального контролю, а отже, й у сфері права, потрібно примиряти і погоджувати ці бажання й запити настільки, наскільки це можливо; максимально забезпечувати їх. У цій концепції право стає «інструментом соціального контролю», або «юридичною соціальною інженерією», як її по-іншому назвав Паунд.

Учений розглядає право як високоспеціалізовану форму соціального контролю, який одночасно охоплює і правопорядок, тобто систему соціально встановлених норм поведінки, виконання яких забезпечується систематичним проявом сили з боку державної машини, і сукупність принципів судочинства, і сам процес судочинства. Суб'єктом, який, користуючись правом як інструментом, гармонізує та вирівнює індивідуальні й соціальні інтереси, є держава, і саме вона забезпечує ефективність права як засобу контролю. Паунду вдалося показати історичну динаміку перетворення права в сучасному суспільстві на панівну форму контролю.

Видатний американський соціолог, основоположник системно-функціонального підходу Толкотт Парсонс (1902–1979 рр.) прийшов до висновку, що будь-яка соціальна система володіє чотирма атрибутивно властивими їй функціями: адаптації, ціледосягнення, відтворення й утримання зразка, інтеграції. Інтегративна функція забезпечує збереження соціальної єдності. Структурними компонентами системи є соціальні норми. Вони підтримують соціальний порядок. Категорія соціального порядку по суті визнана категорією соціології права. «Ядром суспільства як системи, – пише Парсонс, – є структурований нормативний порядок, за допомогою якого організовується колективне життя популяції» [7, с. 500].

Саме існування в суспільстві такого феномена, як соціальний порядок, за Парсонсом, потребує соціологічного пояснення. Учений виокремлює три основні умови існування порядку в суспільстві і соціальній інтеграції. По-перше, це наявність інституціональних стандартів нормативної культури, вписаних у структуру соціальної системи. Це рольові стандарти поведінки, що формують певні очікування. По-друге, це існування своєрідних прикордонних зон взаємопроникнення різних соціальних підсистем, що забезпечують їхнє органічне зрощення. По-третє, це існування спеціальних правових норм, що виконують інтегративну функцію. Норми права, за Парсонсом, глибоко вкорінені в структурі суспільства, беручи початок у релігії та моралі. Легітимація правових норм полягає в їхній обумовленості соціетальними цінностями, як світськими, так і релігійними.

Правові у власному сенсі норми і санкції завжди тісно переплетені з неправовими. «Більше того, – пише Парсонс, – обидві ці сфери не залежать одна від одної: норми, що мають правовий статус, санкціонуються не тільки правовими, а й іншими способами, а неправові норми деколи примусово втілюються в життя. Другою найважливішою основою нормативних зобов'язань ... є так зване «моральне обґрунтування» [7, с. 368].

Учений ввів поняття «інтерналізації», яке означає органічне включення у духовне життя індивіда вироблених суспільством норм. Інтерналізація є основою процесу соціалізації – соціального виховання індивіда, в процесі якого він завоює категорії добра і зла, справедливого і несправедливого, культурні й етичні цінності, правові норми, що склалися в суспільстві. Інтерналізовані індивідами цінності й норми, зокрема правові, згідно з Парсонсом, формують орієнтації та очікування в процесі соціальної дії. Наявність у суспільстві порядку виявляється у виконанні соціальних ролей відповідно до очікувань суспільства згідно зі сформованими суспільством ціннісними орієнтаціями.

Таким чином, Парсонс окреслив місце і роль права у соціальній системі та умови ефективного функціонування правових норм, взаємозв'язок права і неправових регуляторів соціальної дії.

У 60–70-х рр. XX ст. було сформовано кілька шкіл соціології права: скандинавську, італійську, американську, радянську, польську. Скандинавська школа (Т. Гейгер, В. Лундстод, К. Оліверкрон, А. Хегерстрьом, А. Росс) розглядала такі проблеми права: соціальний зміст правосуддя, особливості реалізації правових норм у різних соціальних умовах, соціально-психологічне сприйняття закону та інші. Італійська школа (Р. Тревез, А. Пачені, Ж. Мартіноті, Е. Могіондо) досліджувала практичні потреби розвитку правової системи, передовсім судочинства. Американська школа (Д. Ріскан, Д. Сколник, Е. Шур та ін.) вивчала діяльність правових інститутів. Польська школа вважала політичну владу важливою умовою суспільної стабільності. Її представники М. Боруцька-Арктова, Я. Горецькі, З. Зембінський, А. Подгурецький та інші, проводячи емпіричні дослідження,

дійшли важливих висновків щодо теоретико-методологічних характеристик соціології права.

Видатний сучасний соціолог, один з представників системно-функціонального напрямку Ніклас Луман (1927–1998 рр.) пропонує нову парадигму соціологічного знання, яка замість поняття «соціальна дія» опирається на поняття «система». Право Луман вважає однією з таких самодостатніх систем. Його самодостатність полягає в тому, що ця система функціонально специфічна і її основні функції не можуть бути передані іншим системам.

У довершеній формі теорія вченого була викладена у праці «Соціологічна теорія права», де він визначає право як узагальнені поведінкові очікування, які характеризуються визначеністю у часі, повнотою змісту і мають інституалізований характер. Луман, зокрема, пише: «Право виникає не з-під пера законодавця. Воно обумовлене безліччю нормативних очікувань, інакше кажучи, правових вимог». Чим складнішою і структурованішою стає соціальна система, тим більше вона породжує можливостей і очікувань. Відповідно і право стає комплексним. Звідси виникає потреба в ефективному відборі очікувань. Луман розглядає широкий спектр теоретичних питань, які стосуються сучасної юриспруденції, розвитку правових інститутів, основ правового регулювання, правової культури, юридичної практики та професійної культури юристів.

Американський дослідник Д. Блек запропонував одну з найсучасніших неопозитивістських парадигм у соціології права, яка впродовж останніх двадцяти років ставала все більш впливовою не тільки в США, але й у Європі. Теорія Д. Блека стала новою соціологічною концепцією права, особливістю якої визнано дотримання методологічно значущої відмінності між цінностями та емпіричними фактами. Ця відмінність дозволила Блеку показати різницю між правознавчим і соціологічним підходами до права. Різниця полягала в тому, що якщо правові науки зосереджені на проблемах цінностей, то соціологія права базується на емпіричних фактах. Предмет соціології права охоплює сферу взаємодії права з іншими сферами суспільного життя – системною стратифікацією, культурою, соціальною морфологією та ін.

Загальна теорія права, за Блеком, визначає право як кількісну зміну в системі соціальної взаємодії та розглядає його як систему соціального контролю.

8.3. СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ПРАВА

Право – формальний соціальний інститут, система встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, загальнообов'язкових для населення та державних установ, захищена державою і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

Усі сучасні теорії соціології права виходять з того, що право – це соціальне явище, без якого не може існувати цивілізоване суспільство; один з елементів соціальної системи, що впливає на всі її складові; продукт свідомої діяльності людей, спрямований на охорону особистості, соціальних груп і класів; у нормативній формі відображає потреби загальнолюдської справедливості, служить інтересам суспільства.

Особливості соціальної дії права виявляються у процесі функціонування правової системи і в правових нормах, які виникають на основі існуючих суспільних відносин, насамперед соціальних. Правові норми відображають їх у певній формі, перевтіленій згідно з волею законодавця, зважаючи на тенденції суспільного розвитку, потреби та завдання суспільства і держави. Питання соціальної обумовленості правових норм і спричинених ними правовідносин – це питання правильності правових норм: чи вони відображають потреби життя, чи відповідають реальному стану речей, чи сприяють подальшому розвитку і зміцненню фактичних соціальних відносин.

Соціальна обумовленість права безпосередньо пов'язана з дією соціальних факторів правотворчої діяльності, оскільки вони являють собою змістове наповнення усіх суспільних відносин, відображають структуру, цілі й функції різних органів-учасників правотворчого процесу і впливають на зміст правового нормативного акта. Економічний, екологічний, географічний та демографічний чинники впливають

на правотворчу діяльність і зміст нормативних актів не безпосередньо, а за допомогою низки інших факторів, які відображають явища суспільної свідомості: політико-правові, ідеолого-психологічні, соціокультурні та інші. Найважливішим фактором правотворчої діяльності, який відображає процеси духовного життя суспільства, є політико-правовий, що реалізується у формі політичних директив, правових установок та орієнтацій щодо головних аспектів розвитку законодавства, його окремих сфер, галузей та інститутів.

Ідеолого-психологічний фактор дає змогу виявити особливості ідеології та психології суб'єктів-учасників процесу формування правових актів.

Соціокультурний фактор визначає культурний та освітній рівень населення і посадових осіб, їхню правову освіченість, розвинутість та ефективність діяльності засобів масової інформації.

Правовим відносинам у будь-якій галузі права відповідають фактичні відносини людей, суспільні відносини: економічні, політичні, соціальні, зокрема організаційні, управлінські, а також родинні та інші. Суспільні відносини, правові норми та правові відносини регулюються з огляду на походження цих норм та їх реалізацію. Що стосується походження, то правові норми відображають існуючі суспільні відносини.

Якщо існування тієї чи іншої норми права не було викликано вимогами життя, навряд чи можна сподіватися на те, що її застосування дасть бажаний результат. З іншого боку, лише на основі вивчення ефективності чинного законодавства можна внести корисні пропозиції щодо його подальшого вдосконалення.

З функціональної точки зору, право – ступінь суспільно значущої поведінки людей. Обмежуючи свободу кожної окремої особистості свободою всіх інших членів суспільства та взаємопов'язуючи їхні соціально значущі вчинки, воно сприяє збереженню, функціонуванню та розвитку суспільства загалом.

Водночас ми маємо говорити про соціальну цінність права. Цінності – це характеристики об'єктів та процесів, які ма-

ють позитивне або негативне значення для життя людини, виникають у результаті включення того чи іншого об'єкта у сферу інтересів людини та її діяльності.

Цінності є стимулом для зміни соціального буття, тому вони є джерелом діяльності, активного ставлення до реальності. Поняття «цінність» передбачає ідеал, мету, тому соціальне управління має розглядатися насамперед з позицій ціннісного підходу, тобто не тільки з позицій управління державою, а й як уміння діяти взагалі, як мистецтво організації доцільної поведінки.

Право завжди містить конкретно-історичні уявлення людства про рівність, свободу, справедливість, загальне благо для народу.

Система цінностей задає ідеальну модель життя, належний устрій суспільства. Однак для того, щоби втілювати ідеали в життя або принаймні підтримувати досягнутий стан, цінності повинні втілюватися у певні стереотипи поведінки, тобто мають набути інструментального характеру. Норми і є такими «соціально-технологічними» втіленнями цінностей. Отже, право є соціальним регулятором, інструментом управління, який за допомогою норм «задає» програми управління й оформлює оперативну управлінську діяльність.

8.4. ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ РЕГУЛЯТОР. СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ПРАВА

Соціальна функція права передовсім обумовлена його нормативністю. Право завжди визначає міру, обсяг належної, забороненої або дозволеної поведінки, правове становище людей та наділяє їх правами й обов'язками у відносинах між собою та державою. Загальна зобов'язаність, формальна визначеність, конкретність норми дають змогу моделювати різні суспільні відносини, охопити весь спектр взаємин, виокремити та закріпити їхній основний зміст.

Однак право – це такий інструмент регулювання суспільних відносин, який діє через волю та свідомість людей. Тому правові норми та результати їх застосування не можна

правильно зрозуміти без аналізу умов їхньої дії, а також людських ресурсів, які задіяні у застосуванні правових норм.

Отже, право охоплює всю соціальну систему: регулює життя суб'єкта управління; визначає характер і параметри самого управління; регулює внутрішнє життя суб'єкта, який керує (держави та її органів).

При цьому можна говорити про три рівні, на яких право діє як регулятивний засіб соціального управління.

1. Норми права регулюють суспільні відносини, а через них – поведінку кожної людини, яка позиціонує себе в певних соціальних ролях. Цей процес відбувається шляхом сприяння формуванню нових, закріплення вже існуючих або витіснення існуючих відносин. Різні засоби: зобов'язання, заборона та пов'язані з ними заходи схвалення або покарання, стимули або санкції – дають можливість по-різному спрямовувати соціальну поведінку, активність особистості. Таким чином, здійснюється регулювання (стабілізація, контроль поведінки) та управління (активізація, зміна поведінки). На цьому рівні норми права виконують завдання координації дій людей, що сприяє досягненню суспільством відповідної мети.

2. Правові норми регулюють відносини всередині суб'єкта управління, визначаючи компетенцію, структуру і функції всіх систем управління та їхніх елементів (наприклад, органів держави, посадових осіб тощо).

Тут правові приписи мають директивний характер і безпосередньо спричинюють поведінку. Регулюючи діяльність посадових осіб, вони впливають і на перший рівень.

3. Норми права діють на вищому рівні, де об'єктом управління є вся соціальна система, а етапи її розвитку займають великі проміжки часу. Перехід цілої соціальної системи в новий стан супроводжується значними змінами у законодавстві та праві (наприклад, прийняття нової Конституції України).

Таким чином, право – це система правил, установлених державою або прийнятих у встановленому нею порядку населенням чи недержавними органами й організаціями. У цьому поглядає принципова відмінність права від усіх інших соціальних норм. Відповідно, держава становить єдине соціальне утворення, що має право приймати, змінювати або відмінити правові норми.

Приймаючи норми права, держава здійснює низку дієвих заходів щодо їх реалізації, а саме:

1) здійснює правове виховання населення, роз'яснює сутність і спрямованість чинних у суспільстві норм права, порядок їх реалізації та захисту;

2) зобов'язує компетентні державні органи і посадовців здійснювати правозастосовну діяльність;

3) сприяє підвищенню правової культури державних службовців, забезпечує їх нормативно-правовими актами;

4) застосовує заходи державного примусу до осіб, що порушують норми права.

Неухильне виконання і дотримання норм права забезпечується силовими структурами держави через поліцію, прокуратуру і суд.

Особи, винні в недотриманні або невиконанні конкретної норми права, несуть юридичну відповідальність, передбачену санкцією порушеної норми права у вигляді штрафу, адміністративного арешту або позбавлення волі.

Забезпечення реальної дії права державою, її органами також відрізняє право від інших соціальних норм. На відміну від права, порушення норм моралі, звичаїв, корпоративних та інших соціальних неюридичних норм не тягне за собою правових наслідків. Отож право є системою обов'язкових правил поведінки, які встановлюються державою та охороняються нею від порушень.

Право як соціальний регулятор суспільних відносин виконує такі основні соціальні функції: регулятивну, інтегративну, охоронну, комунікативну, виховну.

Регулятивна функція права реалізується через надання суб'єктам правовідносин певних прав та обов'язків на рівні держави та її установ.

Назагал правова система забезпечує регулювання двома методами: 1 – встановленням обов'язків, прав, заборон і дозволів; 2 – створенням позитивних стимулів для суспільно корисної діяльності та передумов для розвитку громадсько-правової активності. Основу правового регулювання становить законодавча діяльність держави, яка полягає в тому, що кожна норма права відображає найістотніші ознаки відносин, регульованих цією нормою права, зокрема: визначає умови,

за яких норма діє; коло суб'єктів, що підпадають під її дію; конкретні права і обов'язки, які можуть виникати у суб'єктів правовідносин.

При цьому кожна норма ґрунтується на державному примусі і гарантує кожному суб'єктові реальне отримання ним матеріальних і духовних благ за умови неухильного дотримання відповідної норми права.

Інтегративна функція передбачає залучення колективів та індивідів у єдину систему соціальної організації, існуючого правопорядку, соціального контролю.

Сутність комунікативної функції полягає в тому, що правова інформація є одним із видів соціальної інформації, яку індивід отримує, сприймає, переробляє і використовує. Вона має характер припису, доводячи позицію держави стосовно забороненої або дозволеної поведінки.

Охоронна функція права обумовлена необхідністю захищати суспільні відносини, інтереси громадян, соціальних груп, суспільства загалом і виражається у встановленні заборон, дотримання яких спричинює застосування одного зі заходів, передбачених санкцією порушеної норми.

Головне її завдання полягає в запобіганні правопорушень завдяки застосуванню заходів примусу – заборони та санкцій щодо правопорушення.

Здійснюючи нормативно-правове регулювання суспільних відносин, держава неминуче визначає сукупність відносин, яку визнає небезпечною для суспільства, себе й особи.

Встановлюючи відповідальність за здійснення заборонених дій, відносин, держава впливає на свідомість громадян та інших осіб. Кожен усвідомлює заходи, які будуть до нього застосовані у разі недотримання відповідної заборони чи невиконання обов'язку.

Загроза настання відповідальності може посилюватися ефективною діяльністю держави з виявлення і покарання винних осіб. Значна частина суб'єктів правовідносин діє правомірно, тому що боїться настання юридичної відповідальності.

Виховна функція права тлумачиться як вплив права на свідомість громадян, інших осіб з метою вироблення у них пошани до чинного права й установок на правомірну поведінку.

8.5. СОЦІУМ ЯК КАТЕГОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Однією з найскладніших проблем сучасної філософії права є визначення таких фундаментальних категорій, як «суспільне» та «соціальне», «суспільство» та «соціум». Спробуємо із категорій «суспільне» та «соціальне» розкрити й обґрунтувати зміст понять «суспільство» та «соціум» і на основі цього виокремити спільні та відмінні їхні характеристики.

У вітчизняній науковій сфері відсутнє чітке розмежування понять «суспільне» та «соціальне». Це обумовлено мовними традиціями, які склалися на сьогодні. Досить-таки тривалий період поняття «соціальне» розглядалось як синонім поняття «суспільне». Однак, врахувавши новий рівень розвитку соціології, термін «соціальне» набув самостійного та самодостатнього значення.

Доречно констатувати, що суспільне – це реальність відносин, які створені людьми в суспільстві. Вона виникає природно, об'єктивно, незалежно від волі і свідомості окремого індивіда. Люди з необхідності вступають у низку економічних, політичних, культурних, релігійних та інших відносин, бо природно прагнуть задовольнити свої основні інстинкти, природно посягають на інтерес і природно окреслені потреби. Зазвичай, наприклад, люди природно хочуть їсти, пити, одягатись, мати житло тощо. Поряд із природним у суспільному процесі існує нерозривно пов'язане з ним соціальне.

Соціальне виникає завдяки соціалізації людини. Тобто природний процес розвитку людини набуває у системі суспільних відносин свого вищого рівня – соціального. Людина в натуральний процес відносин починає вносити корективи особистого плану. Соціальне – те штучне, чим людина намагається виділитись у середовищі собі подібних. Соціальним, наприклад, є не тільки прагнення влади людиною, а й одночасно те, якої і чієї влади прагне вона чи спільнота, до якої людина належить. Це не тільки те, що людина хоче їсти, пити, одягатись тощо, а й насамперед, що їсти та пити, як і для кого одягатись, яке мати житло тощо.

У широкому розумінні соціальне означає все те, що стосується суспільства взагалі на відміну від природи і є синонімом суспільного. У вузькому розумінні соціальне означає аспект

суспільних відносин, із яких складається суспільство, стосується ставлення людей один до одного і до суспільства. Загалом це спосіб взаємодії між соціальними групами, верствами та індивідами як представниками груп, верств, спільнот, їхнє становище і роль у суспільстві, способі й укладі життя, забезпечення умов для повної реалізації їхніх потреб та інтересів. Відмінність між поняттями суспільне й соціальне є не лише теоретичне, а й практичне. Суспільні відносини, що характеризують взаємодію особи через соціальні спільноти зі суспільством, є важливим аспектом економічних, політичних, культурних відносин.

У наукових працях К. Маркса і Ф. Енгельса під час аналізу суспільства, його процесів і відносин використовуються два терміни, які існують у німецькій мові (як і в українській) – «суспільне» (нім. *«gesellschaftlich»*) і «соціальне» (нім. *«sozial»*). Вони вживали поняття «суспільне», «суспільні відносини» тощо, коли йшлося про суспільство загалом, про взаємодію його сторін – економічної, політичної, ідеологічної та інших. Коли ж науковці досліджували природу ставлення людини до людини, до чинників і умов життєдіяльності, положення людини та її роль у суспільстві, то застосовували поняття «соціальне», «соціальні відносини».

В англійській мові такого розмежування немає, там є тільки термін «соціальне» (англ. *«social»*) як у широкому, так і у вузькому значеннях.

Соціальне – це всезагальна, вихідна і найбільш абстрактна характеристика суб'єкта. Вона завжди пов'язана з природним в її суспільних якостях. Аспект соціальності має чимало форм прояву, а саме: індивід, група, нація та інше.

Суспільне ж – не синонім соціального, а більш конкретна – типологічна – характеристика безконечно можливих проявів всезагальної соціальності: національних, культурних, релігійних, політичних та інших. Тоді будь-яке індивідуальне в людині завжди є соціальним, але водночас воно досить по-різному може співвідноситися зі суспільним. В найширшому сенсі соціальність – це завжди нерозривні взаємозв'язки (виробничі, духовні, політичні та інші) між людьми в усіх видах активності, незалежно від ступеня їх суспільної корисності, моральної

оцінки і значущості: хай-то вищі рівні творчості, протиправної поведінки тощо. Отже, суспільне є дещо ширшим порівняно зі соціальним.

Таким чином, вони є синонімами, коли йдеться про суспільство загалом як надприродну частину буття, як соціальну форму руху матерії, тобто власне у філософському розумінні. З іншого боку, соціальне є одним з аспектів суспільного з точки зору сферного підходу. Скажімо, В. Барулін виокремлює в суспільстві як цілісній системі такі сфери: економічну, політичну, соціальну й духовну [5, с. 19].

Аналіз поняття «суспільне» і «соціальне» засвідчує, що суспільство обов'язково трансформується у своєму розвитку в певну форму свого соціального існування, що й позначається поняттям «соціум».

Суспільство – це природно-соціальна самодостатня спільнота людей, а отже, соціум – це соціалізоване суспільство.

Часто поняття «соціум» (від латинського дієслова «*socio*» – з'єднувати, поєднувати, разом планувати, організувати спільну працю) виступає тотожним поняттю «суспільство» (від латинського іменника «*socialites*»), під яким розуміють організовану та цілеспрямовану систему взаємовідносин людей. Однак поняття соціуму не аналітичне, а описове, воно є складнішим за поняття «суспільство» і більш поліфункціональним. Проблема криється у необхідності створення певної абстрактної базової моделі «соціум» з усіма її структурними елементами, яка могла би бути визначальною в поведінкових прогнозах стосовно конкретних людей у певному суспільстві. Основою такої моделі, вважаємо, могло б стати розуміння того, що існування соціуму, як і всіх інших ценозів (історично складених сукупностей рослин і тварин, що населяють територію з більш-менш однаковими умовами існування), взагалі детермінується загальнопланетарними закономірностями. Крім того, у його структурі можна виокремити ще два класи закономірностей – закони суспільства та закони спільнот. Перші є законами діяльності, другі – законами життя. Саме спільноти часто забезпечували збереження генофонду людства в умовах тотального руйнування суспільств унаслідок соціальних та природних катаклізмів. І певна суб'єктність соціуму, із цього

погляду, детермінується складним переплетінням цілераціональної діяльності суспільства та важко прогнозованої і важко передбачуваної активності людських спільнот: етнічних, релігійних, сімейних, регіональних, мовних, політичних тощо [12, с. 42].

Назагал суспільство існує як система, основою якої є матеріальне та соціально-культурне відтворення, а соціум стоїть ближче до суб'єктивно-організмичної цілісності, у якій концентрується смислотвірна та символіко-регулятивна функція. Відносини між ними переважно складаються, як відносини між колективним організмом (сукупністю суб'єктів) і середовищем існування (адаптації). Соціум має адаптуватися до темпів суспільного відтворення, динамізму суспільного життя, технологій та комунікативних потоків.

У філософії загалом та філософії права зокрема поняття соціум має не одне визначення. Соціум як категорія філософії права – це велика стійка соціальна спільнота, для якої характерна єдність умов життєдіяльності людей в певних відносинах, що пов'язано зі спільністю культури.

Соціум – це система співжиття людей, особливий спосіб життя живих організмів, головною ознакою яких є свідомість, цілеспрямована діяльність, спілкування, генетичний і функціональний зв'язок, що веде до створення відмінного від природи предметно-духовного світу культури; предметне буття людини в середовищі культури. Це поняття можна трактувати також і як діяльне спілкування людей, їхню творчість в усіх галузях суспільного життя: створення матеріальних і духовних цінностей, перетворення природи, формування певних якостей у людини. Доцільно виділити такі різновиди соціуму, як родові та сімейно-споріднені, соціально-класові, національно-етнічні та територіально-поселенські спільноти. Будь-який соціум – це певна цілісність, котра здатна самовідтворюватися, а також є відносно автономним утворенням, що взаємодіє з іншими соціальними спільнотами.

Кожному соціуму властива система регулювання діяльності соціальних спільнот, груп та індивідів, які охоплені соціальними зв'язками. Це соціальні норми, закріплені в традиціях; це певна система правових нормативів і прописної моралі.

У соціальній теорії поняття «соціум» використовують для характеристики соціально-культурної цілісності, взаємин індивідів, що утворюють соціум як окрему соціальну спільність, у межах якої відбувається соціалізація індивідів, здійснюється їхня життєдіяльність [13, с. 525].

Однак є й інша точка зору з цього питання. К. Момджян, наприклад, зазначає, що «філософія прагне виявити загальні властивості, зв'язки і стани, притаманні будь-яким явищам дійсності: живій і неживій природі, а також сфері соціокультурних взаємодій, які ми називаємо «соціум» [21, с. 371].

Категорія «соціум» конкретизує концептуальний зміст понять «соціальне» і «соціальне життя». Соціум є конкретно-історичною формою соціального життя або соціального існування людей, локалізованою у просторі та часі. Це поняття, на думку К. Момджяна, характеризує організаційну форму спільного життя людей, форму їх взаємодії в межах певного соціуму [21, с. 51–52]. Автор вважає, що соціум – не суто людське явище. Прообрази і моделі соціуму, або соціальності, трапляються і в тваринному світі. Тому перший компонент соціуму – це індивіди, які взаємодіють один з одним як біологічні і, за його висловом, як «поведінкові» організми.

До ідеалів соціуму варто віднести ідеал гуманних стосунків між людьми, визнання гідності і цінності окремої особистості в усьому людському співтоваристві, консолідацію людей світового соціуму в активній боротьбі за права і свободи особистості, економічну безпеку планети [15, с. 110]. Сучасний планетарний соціум перебуває в принципово новій соціентальній ситуації, яка потребує філософського осмислення.

Похідним від поняття «соціум» є прикметник «соціентальний», що означає ті явища та процеси, котрі стосуються суспільства [12, с. 526]. Тема соціальності, або соціентальності, покликана розкрити відмінність між соціальним і несоціальним, що відрізняє надорганічну реальність від царства живої і неживої природи. Ми повинні зрозуміти, що відрізняє діяльність людей, незалежно від їхньої національної чи релігійної належності, розуму, здібностей тощо, від фізичних взаємодій, хімічних реакцій або поведінки тварин, таких схожих іноді на людей, які часто прагнуть до самозбереження,

безпеки, продовження роду тощо. Іншими словами, йдеться про вивчення соціального як однієї з підсистем світу, що займає специфічне місце в ньому, аналіз її співвідношення і зв'язків з іншими сферами навколишнього світу та реальності.

Поняття «соціетальне» застосовується для характеристики суспільства загалом, цілої системи суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних). Отже, пропонується розуміти суспільне як соціетальне, однак цей термін потребує значного доопрацювання.

Окремої уваги заслуговує той факт, що розгорнутої концепції соціуму як утворення, яке детермінує суб'єктність людини, індивіда, суспільства, поки що не існує.

Як частина суспільства, соціум є органічним складником, що, ймовірно, повторює структуру самого суспільства або стикається з нею принципово.

До того ж у соціумі можна виділити такі рівні: індивід – сім'я – спільнота – етнос – нація і людство загалом. Тут послідовність їх підпорядкування дещо інша і вони перебувають, умовно кажучи, в неоднозначно лінійних зв'язках між собою, що припускає панування випадковості.

П. Сорокін розглядає соціальну систему як багатовимірний соціальний простір (відмінний від фізичного, геометричного), у якому перебувають люди, що групуються за різними соціальними ознаками: професією, економічним статусом, належністю до політичної партії, держави, національністю, походженням, статтю, віком, освітою тощо. Інтегральним чинником усього соціально-правового життя вчений вважає колективний рефлекс. Взаємодію членів суспільства він розглядає як найпростішу модель соціально-правового явища. Його елементами є: індивіди, акти (дії, вчинки) і провідники спілкування (символи інтеракції). Індивідам, які взаємодіють, властиві вища нервова система, потреби і здатність реагувати на стимули. Акти (дії, вчинки) складаються зі зовнішніх подразників і внутрішньої реалізації психологічного життя. Провідники – це символи передачі реакцій між суб'єктами інтеракцій (мовлення, письмо, музика, право) [27, с. 198–199].

Усі соціуми є неоднорідними структурними утвореннями, що визначаються складним переплетенням стосунків, вибуду-

ваних на особистому досвіді, інтегрованості в механізми традиції, стосунків віч-на-віч та відчуженні відносин між людьми, репрезентованих такими системами, як економіка, право, політика, наука тощо. Саме ці системи формують внутрішню сутність усякого суспільства як найважливішої складової всякого соціуму. Ці відносини визначають самоактивність соціуму, його здатність розвиватись від нижчих форм до вищих, переходити від однієї якості до іншої.

Водночас варто наголосити, що суб'єктність та антропність соціуму обумовлюється тим, що він входить у систему відносин і Природи, і Космосу. Самі ці два поняття можуть бути його теоретичною опозицією, оскільки соціум найширше з тих понять, які опосередковують існування та розвиток людської цивілізації [26, с. 44]. Поняття соціуму настільки широке, що охоплює і всі людські спільноти, що живуть та відтворюються на певній території, і всі упредметнені результати людської діяльності або упредметнені артефакти культури, тобто все те, що створено руками попередніх поколінь й актуалізовано в життєдіяльності конкретного суспільства. Буття соціуму не обмежується тільки тим, що є тут і зараз, а стосується всієї історії природи та суспільства.

Слушною вважаємо думку знаного українського науковця В. Вернадського, який наголошував, що існування соціуму визначається та зумовлюється також ноосферою як наявним буттям людського розуму взагалі. А, скажімо, відомий український філософ, культуролог С. Кримський розглядав ноосферу як сферу розуму не у звичному абстрактно-логічному сенсі, а в сенсі репрезентанта буття, необхідної регулювальної сили, яка діє не сама собою, а в контексті загальних космопланетних закономірностей існуючого [28, с. 45–46].

Оскільки в соціумі, як і в природі, діють руйнівні сили і виявляються ентропійні (соціально патологічні) тенденції, людина зацікавлена в тому, щоби мати ефективні засоби протидії їм. Упродовж тисячоліть тривав процес вироблення різноманітних соціальних форм, покликаних допомогти людям у їхній протидії деструктивним началам буття, здатних системно підвищувати рівень упорядкованості суспільного життя.

Суспільство як системно-структурний цілісний світ – це рівень меншої абстракції, ніж рівень соціуму. У ньому втілюється сама структурність суспільного життя, обмежена цілісність цієї структури, її основні елементи, певні детермінації, функціональні зв'язки цих елементів, до яких варто зарахувати й основні тенденції розвитку і функціонування цієї системи як цілісності. Можливо, найбільш влучною характеристикою цього рівня суспільства є визначення суспільства як суспільного організму, як зауважує сучасний український науковець В. Бех. Суспільство як соціосвіт повсякденності фіксує одинично-конкретний, безпосередньо відчутний світ суспільного буття. Це те середовище, те безпосереднє протікання суспільного життя, у яке занурюється людина у своїй унікальності і неповторності [8, с. 124].

Отже, серед науковців не існує однозначного розуміння соціуму і його співвідношення з суспільством. Одні просто отожднюють їх, трактуючи ці поняття як синоніми. Приміром, В. Бачинін наводить таку дефініцію: суспільство – великомасштабне об'єднання людей, яке існує у вигляді поліфункціональної, саморегульованої системи, різноманітних форм, соціальних взаємодій між індивідами з безліччю властивих їм напрямів продуктивної діяльності, що забезпечує рішення конкретних завдань і досягнення певних цілей, серед яких головна – це розширене відтворення суспільного цілого [7, с. 859].

Інші вважають, що поняття «соціум» ширше, ніж поняття «суспільство», оскільки соціум знаходить своє втілення і прояв не лише у вигляді суспільства, котре деякі науковці розглядають як категорію повсякденного знання, згідно з яким межі суспільства еквівалентні кордонам сучасних націй – держав. Хоча варто зауважити, що кордони суспільства не завжди збігаються з кордонами політичних формувань (згадаймо палестинське суспільство).

Соціальне пізнання спрямоване на нове утворення людства – соціум, який набуває якісно нових характеристик. Соціум є суб'єктом і об'єктом соціального пізнання, отже, цей феномен розкриває нові горизонти самого дослідження. Соціальне пізнання за таких умов перебуває в пошуку вирішення проблем, пов'язаних із мінливими процесами розвитку соціуму.

Соціум завжди присутній у процесах взаємодій, взаємовідносин у суспільстві, між групами й індивідами і як спосіб існування соціальної дійсності. Соціальне пізнання в сучасному світі вивчає, узагальнює, розуміє і пропонує своє бачення проблем, властивих процесам розвитку, народження і зміни соціуму.

Отже, спробуємо дати визначення поняттю соціум, покладаючись на вище викладені думки: соціум – це спосіб існування соціальної дійсності: соціальна реальність, розглянута в розрізі загальних форм людського впливу. Змістом поняття «соціум» охоплено соціальні зв'язки і взаємозв'язки, соціальні дії, взаємодії і відносини, особистості та їхні об'єднання, соціальні інститути та організації, культура, соціальні цінності і норми, соціальне регулювання, які й виступають об'єктом соціального пізнання.

Таким чином, соціум – це середовище впорядкованого співжиття людей, особливий спосіб комунікації соціальних суб'єктів, головною ознакою якої є цілеспрямована діяльність, етнічно-генетичний і функціональний зв'язок, що ґрунтується на високому рівні діяльнійності впорядкованості й призводить до створення відмінного від природи предметно-духовного світу культури.

8.6. ПРАВО ЯК ЗАСІБ УПОРЯДКУВАННЯ СОЦІУМУ

Право, будучи елементом цілісного людського життя, є явищем діалектично суперечливим, таким, що об'єднує у своєму реальному бутті матеріальне та ідеальне, об'єктивне і суб'єктивне, іманентне і трансцендентне.

Як і будь-яка інша сфера соціальної практики, право органічно об'єднує те, що вкорінене в «природі речей», і те, що людина приносить до неї своєю активністю, здатністю до пізнання, бажанням змінювати світ на свій розсуд.

Одного разу з'явившись разом із суспільством, право вже не зникає ніколи, лише здійснюється процес його історичної еволюції, головною внутрішньою силою якої постає взаємодія природного і позитивного права. Природне право щодо позитивного співвідноситься як форма до змісту: воно є тією

алгебраїчною формулою, під яку історія підставляє різні дійсні величини позитивного права, тому й природного права без позитивного не буває.

Природне право є невід'ємним від форм буття людини, воно органічно вплетене у соціальні відносини і є ефективним засобом регулювання відносин між людьми, координації їхньої діяльності, задоволення потреб та інтересів.

Природне право є однією з парадигм філософсько-правового мислення, що спираються на ідею єдиних нормативно-ціннісних принципів і здатні слугувати мірилом справедливості та юридичного права. Норми природного права «дозволяють людям з'ясувати своє існування з всезагальними першопочатками і першопринципами буття» [19, с. 297].

Людина формує у своїй свідомості природне право як ідеальну модель і водночас прагне відповідати цій моделі. Тому такий взаємозв'язок і взаємовплив можна вважати вирішальною та визначальною умовою прогресивного розвитку соціуму загалом, конкретної людини і природного права як ефективного регулятора суспільних відносин.

Особливістю природного права є його прямий і безпосередній зв'язок з людиною та її буттям. Тому саме природа (сутність) людини є визначальною у розкритті змісту права. В силу цієї особливості право є багатозначним феноменом і проявляється як мінімум у двох площинах: як природне право і як позитивне право. Природне право відображає, так би мовити, суб'єктивну сторону права, його духовний зміст. Позитивне ж право є вираженням предметної (об'єктивної) сторони права і являє собою систему юридичних норм [20, с. 152].

На думку С. Сливки, природне право як система норм (у вузькому розумінні) – це сукупність законів Природи і законів біологічного розвитку людини, на основі яких формується світ. У широкому розумінні, природне права як система норм – це сукупність метафізичних духовно-моральних чеснот, яких повинна дотримуватись людина, підтримуючи онтологічні принципи світопорядку й обґрунтовуючи трансцендентальність власної свободної волі для активного гармонійного самозбереження у Всесвіті. Людина дотримується норм природного права тоді, коли вона живе за законами природи. Однак

це потребує розуміння, усвідомлення, осмислення таких процесів, адже погляди людини формуються під впливом як природного, так і позитивного права; це називається поміркованістю, виваженістю. Тому під нормами природного права вчений розуміє «ті постулати природи, які людина сприймає свідомо, відповідно до власної совісті» [26, с. 212].

П. Рабінович робить більший акцент на соціальній складовій природного права. На його думку, явище, що виникає незалежно від держави, має загальносоціальну природу, є загальносоціальним феноменом. Тому природне (загальносоціальне) право – це певні можливості учасників суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів. Залежно від виду носіїв цих можливостей вчений розрізняє права людини, права соціальних спільнот і права людства [22, с. 9].

Правова реальність та соціум окреслені та визначені передусім природою людини, особливостями її вітального, соціального й духовного буття. Тобто не лише соціум впливає на людину, а такою ж мірою і «людина впливає на все, що міститься в структурах соціально-правової реальності. Неможливо досягнути сутність соціуму і права, якщо не намагатися подивитися на них крізь призму сутнісних особливостей людської природи. Людина в прагненні зрозуміти себе і досягнути зміст власного існування тим самим наближується і до досягнення сутності права» [19, с. 81].

У процесі розвитку людина стає частиною соціуму і усвідомлює необхідність задоволення соціальних потреб та інтересів, керуючись певними цінностями та правилами поведінки. Відбувається соціалізація людини, тобто процес, завдяки якому людиною засвоюються норми її групи так, що через формування власного «Я» проявляється унікальність цього індивіда як особи [20, с. 192].

Право породжується колективами людей, соціалізованим суспільством, а не державою, і може існувати без держави. Право – формальний соціальний інститут, система встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, загальнообов'язкових для населення та державних установ, захищена

державою і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

З іншого боку, природне право формує ті умови і способи життєдіяльності, які об'єктивно необхідні для нормального існування людини, функціонування соціалізованого суспільства і держави.

Усі члени певного соціуму, кожна людина, яка діє в межах установлених норм, обов'язково повинна дотримуватись їх, проте вона має право сподіватися, що й інші особи соціуму, який продукував певну норму, діятимуть саме в цих межах, а отже, можна передбачити відповідну реакцію в кожній конкретній взаємодії. Зважаючи на жорстку пропорцію між правами та обов'язками у взаємодії між суб'єктами відносин і, насамперед, правовідносин, доведено необхідність кожного члена соціуму відмовитися від другорядних особистих потреб заради реалізації життєво важливих потреб у суспільній діяльності [22, с. 160].

Дуалістичність людської природи вимагає комплексного підходу до вирішення проблеми функціонування низки взаємозалежних чинників: 1) соціуму; 2) правових норм, що керують процесами в ньому; 3) особистості; 4) внутрішнього сприйняття (чи несприйняття) нею цих норм; 5) реальних вчинків і дій особи, керованих цими нормами і відповідних (чи не відповідних) їм.

Такий перелік чинників також окреслює право як елемент соціальної культури, що формується у соціумі на принципах нормативності поведінки особи завдяки визнанню нею цих норм і прийняттю їх до виконання. Визнання таких норм значущими відносить їх до рангу загальносоціальних цінностей. Адже поняття доцільності, корисності, практичності, потрібності близьке до поняття цінності, що «спирається на внутрішньо реальний досвід, організація та поступальний розвиток якого передає нам навколишню реальність і в цьому ж розумінні її творить», а «внутрішньопередовий досвід і є цінність» [23, с. 197–198].

Будучи соціальним інститутом, право регулює відносини в соціалізованому суспільстві, забезпечує порядок і стабільність. С. Алексєєв вважає, що «саме право за своєю початко-

вою суттю є утворенням, яке походить з життя людей, логічно й історично призначене бути інститутом, покликаним якого є упорядкування свободи, надання їм визначеності й забезпеченості, а звідси – істинно людського змісту, істинно людської цінності» [1, с. 44].

С. Алексєєв пише: «Юридичний соціологізм як науковий метод перетворюється на філософію шляхом піднесення висновку, що стверджує простий дослідний зв'язок між правом і соціумом, на ступінь істини, який стверджує, що у зв'язку з цим виявляється якась вища логічна необхідність. Соціологи, які філософствують, схильні стверджувати, що зв'язок між правом і соціалізованим суспільством є зв'язком ейдетичним, що право не можна розуміти без соціуму, що сутність права визначається його соціальною природою» [1, с. 24].

На думку О. Тихомирова, визнання права як загальнолюдської цінності відбувається в умовах кризи європейського світогляду, зокрема юридичного. Пошуки виходу із цього стану спричинили появу різноманітних методологічних підходів і теорій розуміння права, які являють собою еkleктичне сполучення різнорідних засад й ідей, причому різного ступеня філософського осмислення, науковості й теоретичної розробленості [30, с. 295].

Стосовно сьогодення українського права, то для нього є характерними євроінтеграційні процеси. На думку С. Сливки, європейська філософія права ґрунтується на таких методологічних засадах, які відображають римське і природне право, розвинуте самоврядування [25, с. 350].

З огляду на те, що євроінтеграція відбувалась еволюційно, не порушуючи стабільності національних правопорядків, пріоритет надається національному праву. Хоча на нинішньому етапі Україна ще не цілком готова сприйняти методологічні засади європейської філософії права, доцільно врахувати те, що кроки до інтеграції передбачають приведення українського права до відповідного рівня природного права і поступового формування громадянського суспільства [25, с. 355].

Доречним буде згадати погляди українських правників, які вважають, що формування засад правової, демократичної, соціальної держави, конкретизоване програмою адаптації

законодавства України до європейських стандартів, зумовлює нагальну потребу осмислення ролі та місця права у соціумі як універсального способу впорядкування соціальних відносин, вирішення актуальних проблем, невід'ємної частини соціальної реальності, важливої складової правової соціалізації особистості. Лише за таких умов право може стати атрибутом і критерієм ефективності діяльності держави, сприяти становленню повноцінних інстанцій громадянського суспільства, належному забезпеченню та захисту прав і свобод людини та громадянина [28, с. 72].

Як справедливо зазначає провідний український філософ права професор С. Максимов, право, як і будь-яке суспільне явище, розвивається за одним з основних законів діалектики – єдності і боротьби протилежностей. Соціум і право – взаємопов'язані й відносно незалежні динамічні системи, які перебувають між собою у відношенні гармонійної взаємодії, стимулюючи розвиток одне одного, і у відношенні протидії, гальмуючи еволюційні процеси розвитку вказаних систем [19, с. 189]. Філософський проект правового соціалізованого суспільства повинен розглядатися як концептуальне обґрунтування соціально-правового ідеалу в умовах посттоталітарних трансформацій, оскільки він охоплює єдиним цілісним вимірюванням як правові держави, що вже сформувалися, так і молоді демократії, становлення яких щойно відбувається [18, с. 22].

Нинішньому соціуму потрібне глибинне реформування права, зміна фундаментальних засад його розвитку, а не камуфляжні, поверхневі зміни, які не здатні зробити право потужним рушієм прогресивного розвитку українського суспільства. А право може стимулювати розвиток суспільних відносин, і, як показує досвід демократичних держав, воно робить це успішно.

Образ права як суто політичного явища, відірваного від духовного досвіду людства, не відповідає потребам розвитку сучасного українського соціалізованого суспільства, новим реаліям українського життя і найперше – українській людині нового типу.

Право як соціальне явище, як один із найважливіших соціально-нормативних регуляторів, завжди і скрізь обумовлюється потребами розвитку суспільства. Тому в умовах становлення і функціонування незалежної України, де впроваджується у життя принцип верховенства права, вирішення проблем сучасного праворозуміння є одним із найважливіших завдань розроблення, зокрема, концепції розвитку вітчизняної юридичної науки і концепції правової системи України.

Однак право – це такий інструмент регулювання соціальних відносин, який діє через волю та свідомість людей, тому багато властивостей правових норм та результати їх застосування не можуть бути правильно зрозумілими без аналізу умов їх дії, а також особливостей людей, які реалізують і застосовують правові норми.

Зокрема, право (саме природне право) принесло в закон положення, за яким людина визнається найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). І, як, відповідно до християнського вчення, людина є вінцем Божого творіння у Всесвіті, так само вона нині визнається найвищою соціальною цінністю держави.

Поняття «правова система» співвідноситься зі соціумом як цілісним і багатоаспектним феноменом. Воно стає все більш усталеним для вітчизняної юриспруденції, стимулюючи рух до повнішого та змістовнішого розуміння права як саме соціального явища, що у такому контексті вже не може обмежуватися виключно сферою належного.

Правова система як така не в змозі вичерпати усієї правової реальності, а основною її проблемою залишаються відносини з навколишнім середовищем: чим ціліснішою та внутрішньо несуперечливою стає система, тим вона більш самодостатня та замкнута. Тобто за межами правової системи може залишитись власне соціальне середовище права, реальні проблеми та життєвий світ соціалізованого індивіда.

Соціальна відповідальність людини є тим фундаментом, на якому розбудована вся система відносин у суспільстві. В цьому випадку вона виступає невід'ємним елементом у макросистемі людина – держава – суспільство. Людина, усвідомлюючи свою відокремленість від свідомого життя, розмірковуючи

над проблемами свободи, відповідальності, сенсу життя, змушена постійно відчувати протиріччя між сущим і належним, зіставляти, порівнювати, живучи не просто в онтологічному континуумі «природа – соціум», а в культурному середовищі, з неминучістю подекуди впадаючи в дисонансний стан розладу зі світовим порядком і самим собою.

Людське щоденне соціальне буття пов'язане з необхідністю цивілізованого унормування, гармонізації відносин усіх учасників багатопланового, різнорівневого соціуму, з метою забезпечення його життєздатності, стабільного і прогресивного розвитку [31, с. 9–10].

Таким чином, саме право як засіб упорядкування соціуму, володіючи низкою унікальних властивостей, таких як загальність, можливість суворої визначеності, висока ступінь забезпеченості, мусить максимально відповідати потребам його розвитку.

Право орієнтоване на регулювання суспільних відносин, які підлягають формальній визначеності, а мета права – охорона і відтворення (припинення) певних суспільних відносин, тобто створення і підтримання правового порядку за допомогою відповідних норм права. Право визначає, інформує та завдяки соціально-правовим комунікаціям регулює зовнішній порядок, з яким пов'язані соціальні очікування цього порядку. При цьому слід зважити на той факт, що право як комунікаційна система невіддільне від права як форми соціального буття. Право, утворюючи правовий простір, є однією з комунікаційних систем соціуму, що забезпечують його стабільність.

Соціум слід розглядати як свідомо організовану, особливу форму, що регулює відносини між людьми, провадячи їх соціалізацію, а також як систему, котра підтримує динамічність і сталість середовища, саморегулюється на основі як власне людської діяльності, так і загальноновизнаних природних установок.

Право не існує в абстрактному соціумі, воно завжди соціально обумовлене конкретно-історичною ситуацією в країні. Чим повніше й адекватніше ці соціальні аспекти враховані в правотворенні, тим соціально кориснішими та морально багатшими стають нормативно-правові акти. Вони органічніше

та природніше пристосовані до системи права та системи соціального буття. Право залишається одним із найважливіших соціонормативних регуляторів відносин у соціумі.

8.7. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ СУПЕРЕЧНОСТІ

Недосконалість права та правопорядку суб'єкт може вбачати не тільки в логічній суперечливості правових норм чи невідповідності між об'єктивними обставинами та вимогами правових імперативів. Правові оцінки мають також цілу низку «позагносеологічних» чинників, до яких можна віднести, скажімо, і тимчасові суспільно-психологічні настрої, і зміну домінуючих парадигм правового мислення та основних регулятивних правових цінностей, а також специфіку національних, особистих, корпоративних інтересів тощо. Тому, вивчаючи механізми функціонування та динаміки права, юридична наука не може уникнути дослідження змісту цінностей, закладених у праві, способів, якими вони впливають на державно-правове регулювання. Отже, оцінкова (а відповідно, й регулятивна) функція правосвідомості не може здійснюватися виключно на базі реалізації гносеологічної функції останньої. До цього переліку варто внести також проєктивну функцію, оскільки сама нормативізація як оцінок правової реальності, так і її регулювання не може бути зведеною до множини пізнавальних процедур та прийомів, здійснюваних у межах правосвідомості.

Майже всі нормативні вимоги не є безумовними; однак зафіксовані в їхніх гіпотетичних частинах умови реалізації цих вимог саме і окреслюють межі того універсуму, в рамках якого «працюватиме» відповідний диспозитивний зміст норми. До того ж, якщо у певних випадках дія загальної норми має бути призупиненою через колізію її вимог зі «ситуативними умовами справедливості», то сама необхідність обґрунтування такого призупинення, по-перше, підтверджує легітимність цієї норми (адже в іншому разі не виникало би питання про підстави для винятків із неї) і, по-друге, стимулює до легітимації відносно узагальнених правил призупинення її дії. Як зазначає П. Рікер, «заборона вбивства втратила би свій нормативний характер, якщо б ми не вважали її чинною для всіх і за всіх

обставин без винятку. Якщо б ми намагалися виправдати виняток, коли б ішлося про допомогу людині в небезпеці чи про війну в рамках суперечливої гіпотези про справедливі війни, або ж про смертну кару, то така спроба обґрунтувати виняток могла б розглядатися як належна оцінка універсальності правила; правило є необхідним для виправдання винятку з нього як своєрідне призупинення правила, що проявляється з такою ж необхідністю легітимності й надійності, як і базове правило» [24, с. 210].

Іншими словами, правовий нормативізм (як, до речі, і будь-який інший) є невіддільний від обґрунтувань через підведення під деяке загальне правило, навіть якщо йдеться про «винятки з правил». Проте ще наразі відсутня єдність теоретико-правових доктринальних позицій стосовно природи та джерел цієї «загальності».

Упродовж доволі тривалого часу «універсальність» нормативно-правових вимог обґрунтовувалася шляхом спроб побудови так званої «чистої теорії права», положення якої були би безвідносними до конкретно-історичних чи ситуативних «значень змінних», ідеологічної заангажованості чи індивідуально-суб'єктивних орієнтирів. Тенденція деісторизації теорії, що безперечно існувала в науці, заходила так далеко, що її історичні «умови відкриття» зводилися до пояснення, що теорія лише в собі самій має значущість, а тому, з цієї точки зору, її можна вважати істинно науковою лише в міру того, наскільки вона є незалежною від ціннісних установок суб'єкта.

Навряд чи доречно оцінювати уявлення про право з позиції теоретичних засад, сформованих на зовсім іншому культурно-буттєвому підґрунті. Наприклад, «такі концепції права, як концепція Кельзена або ж як автопойетична система, не могли вписатися в середньовічну картину світу... Іншими були норми, іншою була структура правової системи, але головна відмінність знаходилася на рівні тих поглядів на світ, що лежали в основі решти уявлень. Для середньовічної людини право поставало головно як предмет влади, і ця влада була безпосередньо божественною владою, представленою на землі папою та королями. Правова наука також була предметом влади, а не раціонального консенсусу...» [16, с. 28]. Від-

повідно, згадані підходи до правоосмислення та його теоретичної рефлексії не могли б навіть бути зрозумілими в такій культурно-історичній ситуації (не кажучи вже про їхню розробку) «не тому, що середньовічні люди не могли дійти жодної згоди в своїх уявленнях про право, а тому, що... ці погляди не могли відповідати їхнім світоглядно-ціннісним орієнтирам, серед яких не було місця для подібних раціональних, системних підходів до дійсності» [16, с. 28].

Отже, незважаючи на безперечну значущість спроб генералізації основ правової нормативності, навряд чи припустимо повністю абстрагуватися від параметрів її ціннісної релевантності (котра, до речі, найчастіше виявляється більш значущим для правосвідомості суб'єкта фактором легітимності норми, ніж її законодавче закріплення). Сам же «однозначно-позитивістський» підхід до теорії права «виявляє вплив позитивних наук на суспільні науки, що супроводжується ілюзіями певної «вічної істини», яка міститься в реальності і лише має бути «відкритою». Але навіть у позитивних науках розвиток теорій значно більше схиляється до врахування способів осягнення реальності та її інтерпретації, ніж ми це собі уявляємо. В суспільних же науках теорія має справу переважно з конструюванням рамок для сприйняття дійсності, а не з результатами відкриття «фактів» [34, с. 35].

Тож дієвим засобом вирішення згаданих дилем є подолання утвореного в сучасній науці розриву між онтологією, з одного боку, та деонтологією, феноменологією й аксіологією – з іншого. До речі, ця ідея підказана тими об'єктивними інтеграційними процесами, що наразі стали домінуючими в теоретичному пізнанні. Відповідно, в руслі останніх досліджень у галузі розробки інтегральної теорії права доцільним буде той синтез правових модусів онтології й аксіології, в результаті якого цінності поставали б як невід'ємні елементи буттєвого простору, в контексті якого генерується, осмислюється й реалізується феномен права.

Відповідно, прірва між суб'єктивізмом та об'єктивізмом, між позитивізмом та юснатуралізмом, а також між онтологізмом та деонтологізмом у теоретико-правовій сфері може бути заповнена інтегральним розумінням права як прагнення

до узаконення саме тих регулятивів, що онтологічно конституювалися як нормативні цінності людського існування. В цьому плані заслуговує на увагу розмежування «директив» та «норм» німецьким дослідником В. Кравітцом: «Директиви – це мова. Норми – поведінка. Директива є лінгвістичним виразом, за допомогою якого хтось наказує зробити дещо, і директива залишається директивою незалежно від того, ефективна вона чи ні. Норма є взірець (pattern) поведінки, який виконується тому, що він сприймається (проникає у почуття, приживається) як обов'язковий, внутрішньо необхідний, і дане виконання не залежить від жодних директив. Це, певна річ, не означає відсутності релевантних фактичних зв'язків між директивами та нормами. Однак ці зв'язки потрібно належним чином розшифрувати...» [34, с. 38].

Іншими словами, репрезентація суспільно сформованого ціннісного універсуму як онтологічного рівня правової реальності відкриває істотні можливості не тільки стосовно побудови інтегральної теорії права, а й вирішення дилеми, спричиненої дивергенцією «справедливості за законом» та «справедливості за совістю». Водночас зміст самого поняття «онтологія» істотно відрізнятиметься від його класичної інтерпретації через відсутність у його контексті жорсткого розмежування та протиставлення людини як суб'єкта і реальності як об'єкта, оскільки грань між ними є досить умовною; «адже людина виступає у певних ситуаціях не в ролі суб'єкта, а в ролі об'єкта (природної істоти, організму, носія соціальної ролі, функції, елемента продуктивних сил, що ним маніпулює влада...); навіть більше – духовно розвинена особистість здатна розщепити саму себе на суб'єкт та об'єкт самоуправління, самопізнання, самооцінки» [10, с. 55]. До речі, саме ціннісний вимір буття є тим «єднальним каналом», через який традиційна спрямованість онтології на осягнення суцього синтезується з «людиномірною» деонтологією належного.

«Сутнісні характеристики» як природних, так і соціальних феноменів визначаються, врешті-решт, не стільки їхніми субстанційними якостями, скільки їхньою значущістю для людського суб'єкта. Тому одні й ті самі явища у різних соціокультурних контекстах отримують, як правило, відмінні (а іноді

навіть полярні) осмислення й дескрипції свого змісту. Скажімо, в умовах домінування радянсько-ідеологічних оцінкових штампів у відношенні до власності розвиток інституту останньої відчутно гальмувався через її осмислення як «антинародного», суто експлуатаційного засобу. Відповідно, як в офіційній, так і в індивідуальній правосвідомості набуло поширення та укоренилося негативне ставлення до всього, що прямо чи опосередковано пов'язане із «власництвом»: навіть нормативно заборонялася свобода підприємництва, торгівлі, фінансових операцій тощо. Коли ж відбулася спричинена динамікою суспільно-політичних процесів переоцінка цього інституту (адже люмпенізація й криміналізація індивіда найчастіше є похідними від його незалученості до самостворення власного гідного життя через відсутність власності), діаметрально протилежним став і правовий статус цього феномена.

Аналогічні перетворення відбуваються і щодо права як такого: у новому ціннісному полі воно набуває смислу пріоритетності перед владою, легітимації крізь критеріальну призму невід'ємних прав людини й громадянина (тоді як з позиції регулятивних цінностей тоталітарного суспільства будь-яке прагнення таких прав неодмінно асоціювалося з «антисуспільністю» та індивідуалізмом). Як наслідок, переосмислюються і такі загальнолюдські цінності, що стали, зокрема, і основоположними правовими цінностями, як свобода, рівність і справедливість. Свобода змістовно «переорієнтовується» із «усвідомленої необхідності» підпорядкування власного життя телеології будівництва «світлого майбутнього» на свідомий та відповідальний вибір шляху своєї самореалізації. Вона стає мірилом суб'єктивних прав, що донедавна в країнах пострадянського суспільства мали здебільшого декларативний характер. Рівність же за згаданих ціннісних трансформацій починає осмислюватися не як прагнення «всезагальної зрівнялівки», а як прагнення справедливої співмірності прав та суспільних можливостей, міра й напрямки реалізації яких залежатимуть насамперед від індивідуальної активності. А тому й справедливість перестає розглядатися як переважно державницько-патерналістська благодійність, все більше набуваючи характеру прагнення балансу, гармонійності взаємовідносин між індивідом та суспільством.

Проте, як відомо, існує досить велика дистанція між генеруванням певних смислових цінностей на рівні суспільної правосвідомості та їх автономною реалізацією в повсякденному житті індивідуальним правосуб'єктом. Особливо ця прогалина простежується у випадках іррелевантності перших у контексті ціннісного поля індивіда. Результатами таких «аксіологічних конфліктів», як правило, стають розвиток різноманітних модусів правової субкультури та поширення правового нігілізму. Тому, досліджуючи ціннісні фактори права та правосвідомості, доцільно враховувати не лише аксіологічну детермінацію першопочаткового утворення правових смислів, а й той потенційний «ціннісний фон», що є невід'ємною складовою онтології їхнього практичного втілення.

Очевидно, наприклад, що той самий принцип справедливого розподілу матеріальних благ (згідно з яким здобутки кожного мають бути пропорційними затратам його сутнісних сил, часу, енергії тощо), реалізуючись у системі цінностей сучасного суспільства, де рейтинг останніх визначається здебільшого фактором їхньої масовізації, дає «на виході» різку диспропорцію такого розподілу. Скажімо, оплата «популярізованої» особи за одну хвилину зйомок у рекламному ролику нерідко сягає річного прибутку робітника, лікаря чи педагога. Відповідно, така аксіологічно мотивована неспівмірність (підкріплювана, до речі, й економічним фактором: адже ступінь популярізації товарів чи послуг визначає їхню рентабельність) призводить до цілком зрозумілої нерівності решти можливостей, похідних від обсягу власності, а отже, до фактичної нерівності реальних прав, попри формальну рівність перед законом.

Таким чином, ціннісний компонент людського буття є вагомим чинником його динаміки та якісно-орієнтаційних характеристик. Є навіть усі підстави вести мову про своєрідну «онтологію цінностей», оскільки такого роду регулятивам також властива своя, хоча й нелінійна, але все ж логіка конституювання, утвердження та девальвації. Ця логіка базується на аж ніяк не абсолютній довільності (а отже, не повній хаотичності, неупорядкованості) ціннісної динаміки; фактором обмеження свободи останньої є результативність ієрархії ціннос-

тей в руслі сприяння суспільно-онтологічній рівновазі, втрата якої завжди супроводжується дестабілізацією соціальної системи та кризою системи цінностей.

Варто визнати також, що ті соціокультурні й, зокрема, ціннісні трансформації, котрі наразі відбуваються на теренах усього постсоціалістичного простору, тягнуть за собою, на жаль, не лише відомі позитивні зрушення, але й цілком очевидну кризу духовності. Процеси формування автономної громадянської правосвідомості в надрах одних прошарків населення супроводжуються її деформаціями та правовим нігілізмом у надрах інших. Вихід із такої кризової поляризації слід шукати, мабуть, на шляху ефективного використання згаданого вище потенціалу ціннісної регуляції суспільного буття, враховуючи при цьому, що такий потенціал стає взагалі реалізованим лише за умови його релевантності існуючій правовій реальності, а також перманентного розширення досвіду його «повсякденно-практичної» (а не лише теоретичної) дієвості. В разі ж постійного зіткнення з виявленнями зворотних тенденцій (тобто з буттєвим контекстом, у якому правові регулятиви вимушено перетворюються на «самоцінні», практично «непрацюючі») прірва суб'єктивного відчуження від них, певна річ, продовжуватиме поглиблюватися.

Список використаних джерел

1. Алексеев С. С. Философия права / С. С. Алексеев. – М.: Норма, 1999. – 336 с.
2. Американская социологическая мысль. – М., 1996. – 580 с.
3. Балинська О.М. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) / О. М. Балинська, Л. Й. Гуменюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 412 с.
4. Балинська О. М. Семіотика права: монографія / О. М. Балинська. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 416 с.
5. Барулин В. С. Основы социально-философской антропологии / В. С. Барулин. – М.: Академкнига, 2002. – 455 с.
6. Бачинін В. А. Філософія права: підручник для юрид. спец. вищих навч. закладів освіти / В. А. Бачинін, М. І. Панов. – К.: Ін Юре, 2002. – 472 с.
7. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – 1093 с.
8. Бех В. П. Соціальний організм навчального закладу: самоорганізація, саморегуляція та управління: монографія / В. П. Бех, Л. М. Семененко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 330 с.

9. Боботов С. В. Буржуазная социология права / С. В. Боботов. – М., 1978. – 112 с.
10. Братасюк М. Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку / М. Г. Братасюк // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. VI–VII. – С. 54–59.
11. Глазырин В. А. Юридическая социология / В. А. Глазырин. – М., 2000. – 372 с.
12. Горлач М. І. Соціологія: підручник / М. І. Горлач, В. П. Андрущенко. – Х.: Єдинорог, 1998. – 624 с.
13. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія / В. К. Грищук. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 768 с.
14. Грищук О. В. Людська гідність у праві: монографія / О. В. Грищук. – К.: Атіка, 2007. – 437 с.
15. Давидов П. Г. Право і моральність як соціальні цінності / П. Г. Давидов, І. О. Хрімля // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 2. – С. 104–111.
16. Кельзен Г. Чисте правознавство. Проблема справедливості / Г. Кельзен; пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
17. Кудрявцев В. Н. Современная социология права / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. – М., 1995. – 234 с.
18. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нової демократії / С. І. Максимов // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 17–23.
19. Максимов С. І. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография / С. И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
20. Мозоль Н. Сучасний погляд на справедливість / Н. Мозоль // Право України. – 2007. – № 5. – С. 39–44.
21. Момджян К. Х. Введение в социальную философию: учеб. пособие / К. Х. Момджян. – М.: Университет, 1997. – 448 с.
22. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П. М. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змінами. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
23. Резникова М. О. Про особливості природно-правової позиції В. С. Соловйова (до формування позитивного права) / М. О. Резникова // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С. 193–200.
24. Рікер П. Право і справедливість / П. Рікер. – К.: Дух і літера, 2002. – 218 с.
25. Сливка С. С. Європейська та українська філософія права: інтеграційні процеси / С. С. Сливка // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі: матеріали міжнарод. наук.-практ. семінару (23–24 вересня 2011 р.). – К.: КНУВС, 2006. – С. 350–355.
26. Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3-х ч. – Ч. 1: Природне право: историко-філософський погляд / С. С. Сливка. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.

27. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин; пер. с англ.; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
28. Соціологія права: навч. посібник / О. М. Джужа, В. М. Вовк, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. – К.: Юрінком-Інтер, 2004. – 288 с.
29. Тадевосян Э. В. Социология права как специфическая отрасль социологии / Э. В. Тадевосян // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 2. – С. 18–24.
30. Тихомиров О. Д. Праворозуміння і життя: проблеми філософського осмислення / О. Д. Тихомиров // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі: матеріали міжнародного науково-практичного семінару (м. Київ, 23–24 вересня 2005 р.). – К.: КНУВС, 2006. – 340 с.
31. Український соціум / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін.; за ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.
32. Філософський словник соціальних термінів. – Вид. 3-тє, доп. – Х.: РИФ, 2005. – 672 с.
33. Gurvitch O. Sociology of Law / O. Gurvitch. – London, 1947. – 167 p.
34. Krawietz W. The Concept of Law Revised – Directives and Norms in the Perspectives of a New Legal Realism / W. Krawietz // Ratio Juris. – 2001. – Vol. 14. – № 1. – P. 32–48.
35. Van Hoescke M. Law as Communication / M. Van Hoescke. – Oxford, 2002. – 224 p.

Тема 9

ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: продемонструвати культурологічний аспект функціонування права та філософсько-правовий підхід до розуміння культури.

Інформаційний обсяг: Проблеми співвідношення культури і права. Соціальний суб'єкт як носій індивідуальної правової культури. Культурно-історичний (цивілізаційний) підхід як парадигма правових досліджень. Національне (культурно-особливе) й універсальне (цивілізаційне) у праві. Етнопсихологічні чинники впливу на правову культуру. Правові традиції як елемент правової культури.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Правова культура населення як результат дії права.
2. Діалоговий характер правової культури.
3. Детермінанти формування правової культури.
4. Філософсько-правовий аспект формування кримінальної субкультури.
5. Співвідношення понять «культура» і «цивілізація» у філософсько-правових ученнях.
6. Культура правової комунікації.
7. Право у структурі культури.
8. Суспільна правова культура.
9. Проблеми співвідношення права та моралі.
10. Правова культура і детермінанти її формування.

Постановка проблеми. Перший аспект співвідношення культури і права передбачає розгляд цих категорій у межах цивілізації та культури. З позицій цивілізаційного підходу культурою вважається все те, що досягнуто суспільством, на відміну від того, що дано природою. Культурологічний підхід, окрім названого, цивілізаційного, визначає культуру як ступінь розвитку, до того ж розвитку саме соціального (культура виробничих відносин, професійна культура, культура мови і т. ін.).

Скажімо, В. Яценко вважає, що в культурологічному сенсі правову культуру можна окреслити як ступінь оволодіння

людиною чинним правом і рівнем її спроможності до правореалізації. Такий підхід дає можливість репрезентувати право в контексті цивілізації та культури.

У сучасних публікаціях, підручниках визначення правової культури досить запутане і тяжіє дещо до галузевих надбань права та особистісної правової культури.

Приміром, В. Бачинін, характеризуючи культурологічний підхід до права, дефініції правової культури не наводить, а лише зазначає можливість того, що «правові феномени є зосередженням багатющої культурно-історичної семантики і несуть в собі, крім суто юридичних значень, ще і різноманітність всіляких культурних смислів позаюридичного характеру» [3, с. 404]. Фактично за такого підходу право та культура не споріднюються, а ніби існують самі по собі.

Не прояснює істини і наведена В. Бачиніним культурологічна формула права: «Правова реальність – право – дещо особливе, що не має ознак права». На його думку, «це загадкове «дещо» існує в нормативно-ціннісному континуумі «цивілізація-культура» і різними каналами проникає в зміст права» [3, с. 404]. Як бачимо, тут наявна містифікація права як чогось суцього поза цивілізацією та культурою. Хоча співвідношення культури, права та цивілізації має вікову історію.

9.1. ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ КУЛЬТУРИ І ПРАВА

За М. Вебером, культура – це сукупність духовних символів, що не підлягають ніяким утилітарним цілям. Е. Кассирер уявляє її як форму розумової діяльності, що спрямована на створення і усвідомлення символічних форм. За Ж. Маритеном, основу всього цінного в культурі становить релігія. К. Леві-Стросс вважає головним проявом культури мову, систему знаків, комунікацію, що може бути перекладена й зрозуміла. А. Моль визначає культуру як інтелектуальний аспект штучного середовища, що створюється людиною в процесі її життєдіяльності. Думки вчених різняться.

Неможливо не зауважити «єдності зазначених підходів у розумінні примату» духовних начал у культурі над матеріальними, інтерпретації культури як духовної діяльності людей,

системи ідей, символів, традицій, типів мислення тощо. Саме тут, стверджують учені, вразливе місце західної культурології. Недооцінка матеріальної складової культури призводить до деформації уявлення про значення культури в житті суспільства. Так з'являється песимістичне протиставлення культури та цивілізації. Кризи цивілізації, майбутніх світових катастроф... Відтак актуалізується органічна єдність матеріального та духовного, об'єктивного та суб'єктивного, необхідного та випадкового в культурі. Вилучення однієї з її складових збіднює культуру, спотворює уявлення про неї як цілісний феномен» [1, с. 469].

Історично категорія культури стала однією з найуживаніших у правознавстві. Дослідник О. Литвинов вважає, що цьому процесу посприяв романтизм як загальнокультурний рух, який став основою створення модерних націй і національних держав. Відомі мистецькі та літературні досягнення сприяли культурному поступу і були засобом їхнього вираження. Вони ж сформували уявлення про культуру, по-перше, як щось таке, що згуртовує спільноти на етнічному ґрунті (що спиралося на фольклор і нову інтерпретацію історії як історії народів-націй, тобто йшлося вже про подолання станового розмежування як мінімум у заданому ракурсі); по-друге, як сферу діяльності, пов'язану переважно або навіть виключно з мистецьким як духовним утіленням такого розуміння культури, що було створене у межах так званих національних (або класичних) шкіл (або напрямів) у літературі та різних видах мистецтва [8, с. 312].

У правознавстві найяскравішим прикладом слугує історична школа права у Німеччині [5, с. 390]. Представниками цього напрямку, зародженого у добу Просвітництва, були Г. Гуго, Ф. К. фон Савіні та Г. Пухта. Однак започаткування концепції культури, сформованої на етимологічному рівні як «оброблення душі», належить Цицерону, що у філософському підході означає семантичну єдність із культурою взагалі.

На арені ХХ ст. провідне місце зайняла феноменологічна концепція Е. Гуссерля. «Його поняття «життєвого світу» як способу буття людини було покладено в основу розуміння культури, і це мало сенс насамперед у розмежувальному плані або відповідних підходах. Найбільш широким з яких був та-

кий, що не втратив свого евристичного навантаження і сьогодні: це розподіл культур за умовними ареалами впливу, що визначаються як «Схід» і «Захід» [5, с. 391].

Філософський підхід до «культури опосередкований специфікою філософії як особливої форми суспільного пізнання і полягає в осмисленні дійсності через визначення узагальнених поглядів на світ, місце і роль людини в ньому, через пізнання загальних законів розвитку природи, суспільства і людського мислення», як стверджують соціальні філософи.

«У такому вимірі феномен культури не може бути зведеним до декількох природних або соціальних утворень. Крізь призму філософії вона постає в узагальнених характеристиках як форма, результат, спосіб зв'язку людини з дійсністю, утвердження людини, прояв і утвердження сутнісних сил людства. Оскільки способом існування людини є праця, саме вона – головне джерело культури. У процесі праці людина перетворює природні речі на необхідні для життя блага. Культура створюється як єдність матеріального і духовного, як матеріальна і духовна культура» [1, с. 469].

Погляди вчених на культуру поділяються на два напрями: перший ґрунтується на її зв'язку із діяльністю, в процесі якої вона (діяльність) постає способом перетворення навколишнього світу. Другий – трактує культуру в розумінні ідеального, що є продуктом духовної творчості людей: символів, ідей, цінностей, в результаті чого складається буття людини. На основі цих двох напрямів утвердилася сучасна, за твердженням Ю. Оборотова, концепція культури під назвою «інформаційно-семіотична концепція культури, зміст якої полягає у втіленні засобів, способів і результатів людської діяльності. Наслідками такої людської діяльності є артефакти – предмети і явища. До світу артефактів віднесено «світ смислів»: знання, цінності і регулятиви [12, с. 54–55].

За визначенням Ю. Оборотова, правова культура є втіленням засобів, способів і результатів юридичної діяльності, як це спостерігається із постійним перетворенням засобів діяльності в її мету, і навпаки – мети в засоби. Автор доводить цю тезу на прикладі прийняття конституції для досягнення стійкості, стабільності суспільних відносин, і конституція стає засобом вирішення конкретних питань правового життя.

До феноменів правової культури автор відносить правові норми, правові рішення, правові відносини, а також суб'єктивне право, правові принципи та інші правові явища. І. Радбрух стверджує, що саме філософія права перекидає місток від права до загальної культури, бо зачіпає проблеми етики, можливо, й релігії, позаправові цінності, адже при розгляді права «постійно впливають такі поняття, як моральність, добрі звичаї, правове почуття тощо» [16, с. 291–292].

Соціальна філософія стверджує, що культурою є лише те, що сприяє утвердженню людини як людини, розвиває її сутнісні сили і здібності, звеличує особистість. Друга умова стосується глибини освоєння людиною загальнокультурного змісту предмета. Незрозуміла, неосвоєна річ (ідея, процес, відношення) – своєрідна «річ у собі» – не є предмет культури, тож не може бути використаною адекватно до її культурного призначення.

«Матеріальні та культурні надбання людей є нічим іншим, як предметним втіленням їх здібностей, сутнісних сил і відносин. Ці надбання – зовнішня форма існування культури. Дійсним же (внутрішнім) змістом її існування є розвиток людини як суспільної істоти, тобто вдосконалення її творчих сил, потреб, здібностей, форм спілкування. Культура постає і як сфера становлення, розвитку, соціалізації людини. Отже, як сфера олюднення природи, гуманізації соціуму і соціалізації особистості, культура виступає якісною характеристикою створеної людством дійсності, що є предметною сферою культури настільки, наскільки вона дозволяє побачити в ній міру нашого власного людського розвитку, якою ми визначаємо довжину пройденого нами історичного шляху» [1, с. 470].

Дослідники О. Бандурка і О. Скакун характеризують її як систему «правових цінностей (форм, норм, принципів і інститутів), що накопичені й постійно розвиваються юридичною наукою, освітою та практикою з метою забезпечення якісного стану правового життя особи і суспільства.

Суспільна правова культура є «інструментом перетворення правової дійсності». У структурі суспільної правової культури акцентують на: 1) культурі правосвідомості; 2) культурі правової поведінки; 3) культурі юридичної практики. Фак-

тично суспільна правова культура, з одного боку, «є результатом соціально-правової активності окремих осіб, професійних груп, усіх суб'єктів права». Вона виступає, з іншого боку, основою розвитку правової культури особи. «Правова культура особи – це зумовлена суспільною правовою культурою система правових знань, умінь і навичок особи, що визначають ступінь її прогресивно-правового розвитку та забезпечують її правомірну поведінку» [9, с. 690–691].

Сутнісні особливості суспільної правової культури полягають у тому, що їх характеризує найперше високий рівень правосвідомості, який детермінується бездоганним знанням принципів законодавства, його основних положень та стану дії чинного законодавства на основі верховенства права.

Для суспільної правової культури наведені складові становлять її основу. Суспільна правова культура не існує поза правовою культурою суб'єктів права, вона, за висновком учених, є умовою, формою і результатом культурно-правової діяльності громадян і їхніх професійних груп [9, с. 691].

«До розуміння людинотворчої сутності культури філософи підійшли не одразу. Є всі підстави для твердження, що першим серед перших з цього питання був Цицерон. Розглядаючи ораторське мистецтво як найповніший вияв культури, видатний римський філософ і державний діяч вбачав у цьому засіб звеличення, самоутвердження особистості. Ораторське мистецтво підносить людину. Культура розвиває особистість, і в цьому полягає її головна функція.

Таких же поглядів дотримувалися Вергілій, філософи Відродження, Т. Гоббс, Й. Герден, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, французькі матеріалісти XVIII століття. Людинотворчу сутність культури підкреслювали І. Кант і Г. Гегель. У їхніх працях ідея взаємодіяння людини та культури отримала, мабуть, найбільш фундаментальне обґрунтування. Цю ж традицію продовжив і К. Маркс, «Філософсько-економічні рукописи 1844 року» якого є яскравим свідченням глибокого розуміння внутрішньої гуманістичної сутності культури, її спрямованості на особистість, єдності культури і особистості, праці та виховання, культуротворення та культуроспоживання» [1, с. 371].

Наведемо кілька визначень правової культури. Перше належить В. Сальникову: правова культура – це правовий

феномен, особливе соціальне явище, яке охоплює всю сукупність найважливіших компонентів юридичної реальності, а тому близьке до розуміння всієї юридичної надбудови [1, с. 17].

Л. Фрідмен стверджує так: «Правова культура – це барометр громадського життя, який є одночасно і суспільною силою, що визначає, наскільки часто той чи інший закон застосовується або порушується на практиці, як його уникають або як ним зловживають. Правова система без правової культури не діє» [1, с. 18].

І. Жаровська зауважує: «Правова культура не може існувати окремо від правосвідомості суспільства та індивідів. Правосвідомість і правова культура органічно пов'язані між собою та з правом як соціальним інститутом, із закономірностями його виникнення, із функціонуванням та розвитком», а також правотворчістю та правозастосуванням, іншими аспектами правового життя суспільства [14, с. 63].

Специфіку національної правової культури асоціюють із одиничним; правова культура локальної цивілізації відображає специфіку правової культури окремого; правова культура світопорядку відображає специфіку правової культури спільної.

Існують відкриті правові культури, які взаємодіють з іншими правовими культурами, втілюючи здобутки та освоюючи їх у відкритій правовій культурі. Закриті правові культури складно взаємодіють з іншими правовими культурами, позиціонуючи себе як щонайправильнішу правову культуру.

Наявна ще одна диференціація правових культур: соціоцентричні і персоноцентричні (О. Семашко), в основі яких – права людини як вища цінність, чи їх заперечення.

Ю. Оборотов виокремлює зовнішню правову культуру (правові позиції і цінності населення) і внутрішню правову культуру (професійна юридична діяльність та її результати). Рівень правової культури залежить від змісту внутрішньої правової культури, її спрямованості та цілісності [12, с. 55–56].

Нормальне функціонування культури потребує безпосередньо життєвої реалізації, чуттєвої відкритості цінностей для суб'єкта. Як немає людини без праці, так не може бути культури без людини, її суспільно-особистісних зв'язків і сто-

сунків, практично-творчої діяльності. Культура стає істинною тоді, коли вона входить у життя, у звички особистості, виявляється у всій сукупності її соціальної діяльності в її повсякденній поведінці, коли людина користується надбаннями культури розумно і ефективно [1, с. 470].

До структурних пластів громадянської культури належать: молодіжна культура, тіньова культура (елітарна, хоум-арт, культура злочинного світу), «вигнана» культура, національна (народна) культура, офіційна культура [1, с. 475]. Історія піднесення і падінь вітчизняної культури є надто складною. Адміністративно-тоталітарний період нищив потужний потенціал народу, який здатний був творити унікальні культурні пласти життєдайності у багатьох сферах.

Розглянемо саме поняття правової культури в його різних інтерпретаціях. «Правова культура – це специфічний соціальний інститут, що виконує функцію формування в людей політичної і правової свідомості, ціннісно-нормативних установок, а опосередковано і правової поведінки. Аналіз правової культури передбачає розуміння її як системи здійснення та ідеальних елементів, що відносяться до сфери дії права і відображення його в свідомості і поведінці людей. Структура правової культури в конкретно-соціологічному аспекті містить такі елементи: право як систему норм, що виражають зведену в закон державну волю; правовідносини як систему суспільних відносин, учасники яких мають взаємні права й обов'язки; правосвідомість як систему державних органів і громадських організацій, що забезпечують правовий контроль, реалізацію права; правову поведінку, діяльність» [14, с. 63].

«Культура постає як опредметнена сутність людини. Міра розвитку культури визначається мірою розвитку людини. Культура є вираженням досягнутого людиною (людством) рівня історичного поступу. І навпаки, як писав Й. Гете, міра культурного світу є тріумфом виключно людського, все має значення лише настільки, наскільки воно гуманне. Інтеграл культури – людина і людяність. Культура – це культ людського буття, творення людини з «наявного матеріалу». Створюючи людину, вона творить і саму себе. Культура завжди є самотворчістю. Культура не є сталим буттям, це процес становлення буття

людини як людини, злету її до людських (гуманістичних) форм існування» [1, с. 371].

Найглибше людинотворча, гуманістична сутність культури розкривається через пізнання її соціальних функцій. Дослідники відзначають поліфункціональність культури як соціального феномена. Основні функції культури – пізнавальна, комунікативна, регулятивна, прогностична, ціннісно-орієнтаційна. Усі вони органічно взаємопов'язані. Культура – цілісне утворення. Цілісність виявляється як у єдності елементів, що формують її структуру, так і функціонально. Функціональна єдність культури зумовлена її людинотворчою сутністю. Це дає підстави для визначення інтегративної, генералізуючої функції культури. З погляду дослідників соціальної філософії, у такій якості постає її людинотворча функція [1, с. 371].

Правова культура засобами інтерсуб'єктивності формує «легітимні і загально визнані зразки поведінки, норми, цінності, стереотипи і правила у ставленні до позитивного права, що регулюють діяльність соціальних суб'єктів. Від ефективної правової соціалізації залежить високий рівень правосвідомості та правової культури суспільства. Правова культура і права свідомість виникають як результат процесу правової соціалізації особи» [14, с. 64].

Підвищення правової культури та правосвідомості населення уможлиблюється:

1) у сфері загальнодержавної стратегії: спрямованість державної політики на захист інтересів особи, вироблення єдиної правової політики, усіяке забезпечення добробуту громадян, найсуворіше дотримання Конституції і законів усіма державними органами;

2) у сфері правотворчості: професіоналізація законодавчої діяльності, надання населенню права законодавчої ініціативи, поширення знань у сфері юридичної техніки, широке публічне висвітлення законопроектної діяльності, посилення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод громадян;

3) у сфері правозастосування: ліцензування юридичних професій, розвиток судової системи, проведення практичних семінарів для працівників державних органів, створення консультативних рад при юридичних відомствах;

4) у сфері юридичного виховання: підвищення загальної моральності громадян, популяризація правових знань (зокрема засобами масової інформації), використання рольових ігор і практичних ситуацій, пробудження інтересу до правових знань та підвищення їх доступності, застосування методів реклами і public relations, розвиток сімейного правового виховання;

5) у сфері юридичної науки і юридичної освіти: подальший розвиток наукових досліджень у галузі правової культури, подолання розриву між наукою і практикою, підвищення ефективності вищої юридичної освіти, введення юридичних дисциплін у неюридичних вищих і загальноосвітніх установах;

6) у сфері громадянського суспільства й особистої ініціативи: розвиток системи громадських організацій, активне відстоювання особою своїх прав, боротьба з будь-якими проявами беззаконня і свавілля [6, с. 113].

Вчені відслідкували розрізнення понять культури і цивілізації на основі морально-орієнтованих теорій та їхніх природно-правових ідей упродовж майже трьох століть, а також античних засад і категорій Істини, Добра і Краси. Цивілізація стосується людини і є результатом її діяльності, а культура – все те, що має позитивне значення для людини. Право теж є втіленням культурних уявлень індивіда, а закон – цивілізаційних намірів.

За висновком Ю. Шемшученка, право і культура – це ті категорії, які є взаємопов'язаними, вони взаємодіють, оскільки право є елементом культури суспільства, його соціальною цінністю. Право належить до елементів духовної культури, що обумовлює розгляд правової культури як явища ідеологічного порядку [10, с. 62].

У праві знайшли, як стверджує О. Литвинов, відбиток ознаки Заходу як певного ареалу культур, які особливо виразно сприймаються у зіставленні з ознаками Сходу, – підхід, що вже використовується у вітчизняному правознавстві, зокрема в цивілізаційному праві (Є. Харитонов). Ця дихотомія має такий вигляд: 1) «Схід» – статичність, «Захід» – динамічність (розвитку); 2) «Схід» – колективність (домінування колективних форм існування), «Захід» – індивідуалізм (роль індивіда,

що постійно зростає); 3) «Схід» – пасивність, «Захід» – активність (індивіда); 4) «Схід» – рекреаційні цінності, «Захід» – трудові цінності (превалюють); 5) «Схід» – влада-власність (нероздільність понять), «Захід» – влада і власність як окремі категорії («власність священна»); 6) «Схід» – ірраціонально-міфологічний принцип мислення, «Захід» – раціонально-юридичний принцип мислення (що домінує). На думку автора, зіставлення культурно-цивілізаційних ареалів Сходу і Заходу є доволі-таки плідним, оскільки ця схема є: а) дихотомічною; б) лапідарною; в) концентрованою [5, с. 393]. Отож культуру автор трактує як правову категорію, а право – як категорію культури.

9.2. СОЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ ЯК НОСІЙ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Правова культура – це обумовлений усім соціальним, духовним, політичним і економічним устроєм якісний стан правового життя суспільства, що виражений у досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актах, правосвідомості і в рівні правового розвитку суб'єкта (людини, різних груп, цілого населення), а також ступені гарантованості державою і громадським суспільством свобод і прав людини [10, с. 687].

Професор Н. Оніщенко характеризує структуру правової культури на «буденному рівні», який обмежений повсякденним ставленням людей до правових явищ. Другий рівень – професійний, який «формується у осіб, котрі соціально займаються правовою діяльністю». Є ще один рівень – теоретичний – це «наукові знання про сутність, характер і взаємодію явищ взагалі, всього механізму правового регулювання». До функцій правової культури дослідниця відносить: пізнавальну, яка пов'язана з теоретичною та організаторською діяльністю щодо формування правової держави і громадянського суспільства; а також функцію праворегулювання, яка «спрямована на забезпечення стійкого, складного, динамічного і ефективного функціонування всіх елементів правової системи»; наступна функція названа правосоціалізаторською, бо ж виконує роль засобу «формування правових якостей особи»; «цін-

нісна» функція полягає в оцінці правових норм, інших складових правової культури суспільства; «прогностична» функція «охоплює правотворчість і реалізацію права, забезпечення правової поведінки громадян, їхньої соціальної активності, передбачає аналіз тенденцій, характерних для всієї правової системи» [10, с. 687].

Дослідники розрізняють правову культуру суспільства і правову культуру особи. Перше поняття охоплює право суб'єктивне і об'єктивне, правопорядок, правосвідомість, законність, правозастосовну і законотворчу та іншу правову діяльність. Правова культура особи охоплює характер її правового розвитку, зумовлений правовою культурою суспільства. В. Дедкова акцентує на таких елементах правової культури, як: 1) знання права; 2) вміння та навички застосовувати правові знання; 3) повага до права; 4) правомірна поведінка [10, с. 686–687].

О. Бандурка і О. Скакун висвітлюють правову культуру особи як «позитивну правову свідомість у дії, що породжує правомірну поведінку». Свідченням певного рівня правової культури особи є «її права активність як вища форма правомірної поведінки» [10, с. 690–691].

Як же трактують учені універсальне (загальноцивілізаційне) у філософії?

Поняття цивілізація з'явилося в середині XVIII ст. у зв'язку з поняттям «культура». Ним активно користувалися французькі просвітелі, називаючи соціально справедливим (тобто цивілізованим) суспільство, що базувалося на засадах розуму, гуманізму й справедливості. Згодом цим терміном стали позначати високий рівень розвитку матеріальної й духовної культури західноєвропейських народів [1, с. 478].

Термін «цивілізація» латинською *civis* означає «громадянин». Це ступінь культури, який поступово привчає людину до планових, упорядкованих спільними діями до себе подібних, що створює найважливішу передумову культури. Шпенглер протиставляв цивілізацію як сукупність виключно техніко-математичного культурі як царству органічно-живого, і стверджував, що культура у процесі її розвитку зводиться до рівня цивілізації і разом з нею рухається назустріч своїй загибелі.

У нинішній час цивілізація – це те, що дає «комфорт», це – зручність, забезпечена технікою [23, с. 507–508].

Дещо ближчими до істини в окресленні загальноцивілізаційного є дослідницькі визначення А. Тойнбі, Дж. Неф, Ж. Лалу та ін.

«Відомий англійський філософ, історик і соціолог А. Тойнбі поняттям «цивілізація» позначав локальний соціум як унікальне (особливе, неповторне) соціально-культурне утворення, яке у своєму розвитку і падінні проходить такі стадії: народження, зростання, катастрофу, розкладання і загибель. Філософ обґрунтував концепцію круговороту локальних цивілізацій. На його думку, рушійною силою цього круговороту є творча меншість, носій життєвого пориву. А. Тойнбі обґрунтовує (на відміну від О. Шпенглера) можливість перспективного розвитку західної цивілізації за умови посилення в ній релігійно-духовних та моральних чинників. Світ налічує 21 локальну цивілізацію. Пізніше А. Тойнбі вказав їх кількість – 13.

Інший філософ, Дж. Неф, вважає, що поняття цивілізації охоплює матеріальні й технічні цінності та блага. Щодо духовних цінностей, то їх відбиває поняття «культура». Його позицію поділяють такі відомі вчені, як Й. Гейзинга, Ж. Лалу, Ж. Маритен та інші західні теоретики. В обґрунтуванні свого підходу вони посилаються, як правило, на Г. Гегеля, вважаючи, що сфера гегелівського об'єктивного духу є ніщо інше, як цивілізація» [1, с. 478–479, 508].

На думку О. Шпенглера, «цивілізація є ніщо інше, як культура, що застигла, завершила процес формотворення». У кожній культурі, зазначав філософ, «є своя власна» цивілізація. Вперше ці два слова, якими досі позначали примарні відмінності етичного порядку, інтерпретуються тут у періодичному сенсі, як вираз строгої і необхідної органічної послідовності. Цивілізація – невідворотна доля культури [1, с. 507].

Таким чином, як підсумовує С. Максимов, цілком зрозумілим є прагнення до врахування національно-культурної традиції в галузі правової культури. Це саме той напрям досліджень, що започаткований історичною школою права і розвивається сучасною герменевтично зорієнтованою філософією права. Але чи суперечить це прагнення необхідності визнан-

ня прав людини, що виходять з пріоритету загальнолюдських принципів справедливості? Адже в дійсності збереження індивідуальної і культурної своєрідності залежить від того, чи всі матимуть рівні права для цього та відчуватимуть однаковий моральний обов'язок поважати права «будь-кого іншого» – різноманітних форм життя та форм етосу [9, с. 117].

Автор цих міркувань слушно аргументує: «Тому права людини як конкретизація універсальних моральних принципів виявляють себе тими нормами, на основі яких можливе мирне співіснування індивідів та різних культур, і навіть їх співробітництво в умовах виникнення глобальних проблем. Така постановка питання дозволяє розв'язати, здавалося б, непримириме протиріччя між позиціями універсалізму прав людини і плюралізму культурної своєрідності, а саме право на культурну ідентичність може бути розглянуто як значуще для всіх людей індивідуальне право.

Підхід, який заперечує крайнощі як універсалізму, так і партикуляризму, розробляється сучасною комунікативною філософією права з позицій етики дискурсу (К.-О. Апель, Ю. Хабермас). За цим підходом, співвідношення між етикою справедливості (для всіх), що обґрунтовує примат універсальних принципів справедливості, та орієнтацією на традиційні цінності партикулярного співтовариства, або етноетикою добра (для нас), що обґрунтовує примат національного в ціннісному вимірі права, може бути розглянуто як співвідношення формальної доповнювальності» [9, с. 117].

Проблеми співвідношення права та моралі – не нові, однак підходи вчених дещо різняться. Як зауважує С. Рабінович, «проблема співвідношення і взаємодії моралі і права належить до однієї з найбільш фундаментальних у загальнотеоретичній юриспруденції та філософії права» [5, с. 619].

У суспільних відносинах відбивається все розмаїття соціальних норм взаємодії. Моральні норми віддзеркалюють загальнолюдські цінності (А. Олійник). «Право ж – конкретна соціальна форма, в якій втілена воля цивілізованої спільноти щодо захисту себе від небезпек внутрішніх деструкцій. Русійною силою генезису права виявилася, власне кажучи, воля до життя, що має надорганічний характер і набула вигляду

суспільної необхідності. Право захищає, упорядковує і регулює життя цивілізованих спільнот, забезпечує не тільки соціальну дисципліну, а й свободу громадян, обстоює інтереси як держави, так і особистості» [3, с. 259–260].

До оцінки зв'язку між мораллю і правом С. Рабінович відносить два напрями поглядів, які ґрунтуються на різних типах праворозуміння. Представники природного та інтегративного типів розуміння (а це Г. Радбрух, Ж. Маритен, Дж. Фінніс, Дж. Ролз, Р. Нозік, Ю. Габермас, Р. Алексі та ін.) визнають такий зв'язок, а дослідники легістського позитивізму (Дж. Бен-там, Дж. Остін, Г. Кельзен, Г. Харт, Є. Булігін та ін.) забезпечують зв'язок між правом і мораллю [5, с. 625].

Конфлікт моралі і права містить у собі, на думку С. Рабіновича, два типи суперечностей: 1) функціональні – зумовлені їх якісними соціорегулятивними відмінностями; 2) соціальні – викликані зіткненням інтересів учасників суспільних відносин. Конфлікт права і моралі є об'єктивним явищем та умовою їх динамічної взаємодії; він виявляє різноспрямованість окремих структурних елементів та відмінність властивостей обох систем соціальної регуляції [5, с. 624].

Соціальна філософія, долучаючись до аналізу особливостей функціонування моралі, вказує на те, що «авторитет моралі не пов'язаний з будь-якими офіційними повноваженнями, реальною владою і суспільними повноваженнями, а є авторитетом духовним, обумовленим моральними якостями, (сила прикладу) і здатністю адекватно висловлювати зміст моральних вимог у відповідних ситуаціях. Значна частина представників різних напрямів минулого й сучасного у філософії специфічно розкривають конкретний зміст моральних настанов, моральності взагалі, переважно зводячи її до природного, вродженого характеру, недооцінюючи реальність суспільного поступу. Моральні норми, принципи й правила історичні. Кожна історична епоха створює свої моральні правила та норми, зберігаючи певну, але обмежену спадкоємність» [1, с. 50].

Між правом і мораллю, як зазначають М. Столбуненко, В. Кузьменко, можуть виникати і досить часто виникають гострі протиріччя, колізії, розбіжності. Моральні і правові вимоги не завжди і не в усьому узгоджуються, а подекуди прямо

протистоять одне одному. Ці суперечності мають як соціальне, так і діалектичне підґрунтя, впливають із чинності закону єдності і боротьби протилежностей.

Суспільство мусить зважати на те, що оптимальне поєднання етичного і правничого завжди було складною проблемою в усіх правових системах. І, як демонструє досвід, ідеальної гармонії тут зазвичай досягти не вдається – суперечності неминуче зберігаються, виникають нові, загострюються старі. Їх можна певною мірою послабити, зменшити. Але чи реально зняти цілком? Окремі з них можна вольовим способом усунути, інших – не допустити, але назагал, як об'єктивне явище, вони залишаються. Жодному суспільству вершин абсолютної справедливості досягти не вдавалося, так само як і право ніколи не виражало всієї повноти вимог моральних імперативів. При цьому проявляються колізії поверхневі і глибинні, стійкі. Не варто розглядати їх в усіх випадках як певне «зло», з яким необхідно неодмінно «боротися» [10, с. 383].

Причини протиріч між мораллю і правом полягають у їхній специфіці, у тому, що у них різні методи регуляції, різні підходи, критерії оцінки поведження об'єктів. Має значення неадекватність відображення ними реальних суспільних процесів, інтересів різних соціальних верств, груп, класів. Розбіжності між правом і мораллю спричиняються складністю і суперечливістю самого життя, безкінечним розмаїттям ситуацій, які виникають у ній завдяки новим тенденціям у суспільному розвитку і зумовлені неоднаковим рівнем моральної та правової свідомості людей, мінливістю соціальних умов тощо [10, с. 383].

Найновішою філософсько-правовою працею, в якій змістовно проаналізовано форми взаємодії права і моралі ще з часів їхньої появи, є словникова стаття С. Рабіновича [5, с. 620]. Автор констатує, що ще в античній філософії питання співвідношення права і моралі набували форми питання про співвідношення справедливого і законного, справедливого «за природою» і справедливого «за установленням». Сократ, Платон, Аристотель уникали протиставлення справедливого і законного, обґрунтовуючи сутнісну єдність справедливості як людської чесноти й закону.

У вченні ранніх стоїків (Зенон, Клеанф, Хризипп) внутрішній моральний закон досконалої людини має пріоритет перед приписами, що регулюють зовнішні дії [5, с. 620].

У середньовічній теології йшлося про співвідношення природного (морального), людського і божественного законів. У творах П. Абеляра моральна мотивація вчинків, яких вимагає природне право («голос сумління»), протиставляється зовнішньому авторитету й навіть велінням Бога. Тома Аквінський заперечував чинність людського закону, який не відповідає божественному і природному моральному законам.

У добу Відродження перехід до антропоцентризму сприяв поступовому роз'єднанню моралі, права і релігії. Зароджується й обґрунтовується ідея свободи совісті (М. Сервет, С. Кастелліо та ін.) як така, що має одержати державно-юридичне забезпечення [5, с. 620].

Остаточне концептуальне розмежування моралі і права відбувається в умовах переходу від традиційного до індустріального суспільства. У цей період мораль виокремлюється як особливий засіб регулювання позарелігійних, власне міжлюдських відносин. У період формування національної держави у Новий час виняткового значення набуває державно-юридичне право як засіб уніфікованого соціонормативного регулювання.

У концепції С. Пуфендорфа ці питання розглядались у рамках вчення про моральні обов'язки людини і громадянина. При цьому не проводилося чіткого розрізнення між юридичними і моральними законами. На відміну від С. Пуфендорфа, Х. Томазій розмежував вимоги права і моралі. Моральні вимоги виводились ним із начал чесного (*honeste*) і благоприсстойного (*decore*), тоді як юридичні приписи – з начала праведного (*juste*)... Сфера праведного обмежувалась лише вимогами утримуватись від шкідливих дій. С. Рабінович називає «глибокою розробленістю проблеми співвідношення права і моралі у німецькій класичній філософії» [5, с. 620].

У вченні І. Канта взаємодоповнюваність права і моралі ґрунтується на ідеї свободи. Практичний розум людини виступає джерелом моральних і правових норм. Принцип «ніколи не стався до іншого тільки як до засобу, але ще й як до цілі

в собі» трактується як основний закон права і водночас як моральний закон. Необхідність слідувати цьому закону постає у І. Канта повинністю [5, с. 620].

Й. Г. Фіхте вбачає спрямованість права на зовнішні дії; на відміну від моралі, право вимагає від людини не доброї волі, а лише вчинків, що відповідають закону; закон зобов'язує визнавати свободу усіх розумних істот у державі, не перешкоджати їхній самореалізації.

За Ф. Шеллінгом, примусовий закон і правовий лад потрібні для того, аби не допустити знищення людської індивідуальності у її взаємодії з іншими. Примусова сила закону не може спрямовуватись безпосередньо проти свободи людини.

У Г. В. Ф. Гегеля вільний дух – як «вільна воля», що задає субстанцію розвитку права, моралі й моральності та основні етапи їхнього розвитку. Право – це буття абсолютного поняття самосвідомої свободи. Мораль як суб'єктивне почуття є другим ступенем розвитку волі, а всезагальною субстанцією права постає моральність – складний комплекс суспільних відносин, у якому конститується система права як зовнішній вияв їхньої внутрішньої розумності [5, с. 621].

У новочасній політико-правовій думці розмежування права і моралі здійснювалось на основі розв'язання проблеми правового обмеження державної влади: тільки право, засноване на принципі формальної рівності, а не моральний ідеал «гідного правителя» може врегульовувати відносини між людиною та публічною владою. Були і спроби розрізнення права і моралі за характером обов'язків (Х. Томазій), особливостями моралі і права поведінки людини (Р. Ієринг), специфікою моральних і правових емоцій (Л. Петражицький). Х. Томазій характеризував правові обов'язки як зовнішні й негативні. Р. Ієринг сповідував, що в праві діють егоїстичні мотиви (винагорода і примус), натомість у моральності – мотиви альтруїстичні (спільна користь, відчуття обов'язку, самозречення). Л. Петражицький вважав моральні емоції такими, що зобов'язують вільно та односторонньо, без покладання зустрічного обов'язку на іншу людину, тоді як правові емоції супроводжує відчуття того, що з боку іншої людини існує такий обов'язок [5, с. 621].

Із XVI – початку XIX ст. співвідношення права і моралі у вітчизняній науці поставало в руслі природного права людини

і справедливості (С. Оріховський), концепції природного закону і природного права (Ф. Прокопович, С. Калиновський, С. Кулябка, М. Козачинський, Г. Кониський, В. Золотницький, Я. Козельський та ін.), в етичному вченні Г. Сковороди, «натуральній юриспруденції» С. Десницького, П. Лодія, «філософії серця» П. Юркевича. Із кінця XIX–початку XX ст. розвивались підходи класичної німецької філософії. Кантіанське трактування співвідношення права і моралі належало П. Новгородцеву, Б. Кістяківському, Й. Покровському, С. Котляревському.

За твердженням С. Рабіновича, «у сучасній теорії та соціології права мораль розглядається як форма регуляції суспільних відносин за допомогою ціннісно-нормативної свідомості індивіда (настановлень, уявлень, переконань, норм, принципів, ідеалів тощо). За характером зв'язку із соціальною практикою розрізняють мораль ідеальну (абсолютну) і позитивну («суспільну»); за сферами регулювання – індивідуальну мораль і соціальну етику.

Ідеальна (абсолютна) мораль – етико-філософські та релігійні ціннісно-нормативні уявлення й ідеали, принципи вчинення вчинків, засади особистісних та інституційних соціальних відносин. Концепції ідеальної моралі ґрунтуються на уявленнях про смисл людського життя, про гідність і досконалість. Доброчесність, повинність, обов'язки, справедливість тощо; принципи ідеальної моралі вважаються такими, що мають універсальний характер.

Позитивна («суспільна») мораль – ціннісно-нормативні настанови, принципи і норми регулювання міжлюдських відносин, які складаються у громадській думці, втілюючи уявлення про належне, гідне, справедливе у ставленні до членів суспільства, представників соціальних спільнот і груп із боку окремих індивідів, суспільства і держави. Формою забезпечення вимог позитивної моралі слугує громадський осуд. У крайніх випадках – виключення порушника норми з колективу. Позитивна мораль існує у формі звичаєвих практик і ціннісно-нормативних поведінкових зразків» [5, с. 622].

Не відхиляючи тези Л. Столбуненка, констатуємо, що в основі права лежить мораль. Але це зовсім не означає, що право механічно закріплює усі принципи моралі, незалежно від їх-

ної суті і належності. Мораль неоднорідна, відображає прагнення різних соціальних груп, верств, класів, у ній можуть протистояти взаємовиключні погляди. В ідеалі всі норми права повинні ґрунтуватися на нормах моралі, відтворювати їх мовою законів, але таке трапляється далеко не завжди.

Мораль, як правило, «крокує попереду», але іноді і юридичні настанови слугують для моралі орієнтиром і можуть впливати на випередження щодо усталення у суспільстві нових моральних норм. «Саме через право йшов процес подолання кровної помсти – одного з непорушних постулатів моралі колишніх часів». Та й нині цей звичай подекуди ще зберігся, і право веде з ним боротьбу, як і взагалі проти багатьох пережитків, що ніяк не можуть підживлювати право. Навпаки. Право має усіляко позбавлятися цих рудиментів» [10, с. 383].

У разі конфлікту права і моралі перевага має бути на боці моральних вимог, хоча й реалізувати цю перевагу, скажімо, під час судово-слідчих дій буває дуже не просто, з чим варто беззаперечно погодитися [10, с. 383].

Направду, «мораль – сфера досить жорсткої детермінованості людської поведінки зовнішніми соціальними чинниками на рівні залежності індивіда від обставин, над якими він не владний. При цьому його свобода зводиться або до можливості прилаштовуватися до вимог соціальної необхідності в міру своїх адаптивних здатностей, або до права відшукувати «ніші» та «засори», у межах яких можна було б залишатися недосяжним для цих вимог. При цьому друга позиція, на відміну від першої, вже не буде вважатися моральною». За твердженням філософів права (В. Бачиніна, В. Журавського, М. Панова), «моральні приписи з усією силою властивої їм імперативності нав'язують особистості визначений тип світовідносин. Вони не визнають за нею права на світоглядне та етичне самовизначення в якомусь іншому ціннісному напрямі, який не вписується до реєстру нормативних зразків. Тому моральність передбачає першочерговий розвиток в особистості пристосувальних якостей, здатності зливатися зі спільнотою в єдине ціле, ставити її інтереси вище від власних, виходити в прийнятих рішеннях з принципу пріоритету «Ми» над «Я» [3, с. 207–208].

Справедливою є констатація С. Рабіновичем того, що «реальне співвідношення моралі і права зумовлюється конкретно-історичною соціальною політичною і культурною ситуацією в суспільстві. Приміром, багаторівневність і внутрішня неоднорідність ціннісно-нормативних підсистем моралі впливає на співвідношення моралі з правом, посилюючи суперечності між ними. Окрім цього, економічні й суспільно-політичні трансформації суспільства спричиняють істотні ціннісні зміни, зумовлюють виникнення такого явища, як соціальна аномія, а також морального і правового нігілізму. На індивідуальному рівні неухильне дотримання правових норм забезпечується високою моральною свідомістю індивіда, натомість же домінування в поведінці індивіда аморальних мотивів (егоїзму, егоцентризму, ненависті тощо) може призводити до зловживання правом [5, с. 624].

Право утверджується і реалізується не тільки за допомогою покарання. Більшість громадян дотримується правових норм добровільно, а не під страхом покари. Використовуються, звісно, і методи переконання, виховання, профілактики, щоби спонукати суб'єкта до правоповаги. Реалізація права – складний процес.

По-іншому реалізується мораль, що спирається не на силу державного апарату, а на силу суспільного розуміння справедливості. Відхід від моралі не вимагає втручання державних інституцій. Моральний вплив може бути не менш дієвим, ніж правовий, а іноді й більш ефективним. Порушення моральних норм перетинається з правопорушенням та злочинними діями і навпаки [10, с. 381].

Право і мораль відрізняються за формою вираження і фіксації. Якщо правові норми закріплюються спеціальними юридичними актами держави (законами, указами, постановами), галузями й інститутами, фіксуються у відповідних кодексах, збірниках, статутах (в цілому як законодавство), то моральні норми, зазвичай, не мають таких форм вираження, а існують у свідомості індивідів.

Моральні норми і принципи, виникаючи під впливом певних соціальних умов у різних прошарках і групах суспільства, поширюються потім на більш широке коло суб'єктів, стають

стійкими правилами і мотивами поведінки. При цьому не можна точно зазначити ні часу, ні причин, ні порядку виникнення тих чи інших етичних норм, ні термінів їхньої дії. Виникаючи поступово, стихійно, вони так само непомітно відходять у минуле. Втрачаючи свою силу, залишаються у свідомості старших поколінь, продовжуючи багато в чому визначати їхнє ставлення до довкілля, але почасти не засвоюються молодшими, а подекуди навіть викликають активне неприйняття. Окремі моральні правила органічно вплітаються в статті і параграфи законів, інших правових актів. На відміну від права, що становить собою логічно струнку і структуровану систему, мораль – відносно вільне, внутрішньо не систематизоване утворення [10, с. 381–382].

Право і мораль розрізняються за характером та способом їхнього впливу на свідомість і поведінку людей: право регулює взаємини між суб'єктами щодо їхніх юридичних прав і обов'язків: правомірного – неправомірного, законного – незаконного, підкарного – невідкарного; а мораль трактує людські вчинки з позицій добра і зла, похвального і ганебного, чеснот і безчестя, шляхетного і нешляхетного, власне, через поняття совісті, честі, обов'язку тощо [10, с. 381–382].

Норми права вирізняються чіткістю, формальною повністю, владністю, і, як правило, визначають санкцію за порушення норм. Моральні норми не підпадають під такі оцінки і не передбачають міри відповідальності. Наслідком протиправної дії стає реакція держави з приводу відповідальності особи, зокрема юридичної відповідальності, причому порядок застосування санкцій є точно регламентованим через закон – він має суворо детермінований процесуальний характер. Його дотримання є не лише обов'язковим, як, наприклад, дотримання загальних моральних норм: людина підпадає під покарання від імені держави, позаяк до юридичної відповідальності притягнути в довільній формі не можна.

За порушення моральних устоїв порушник підпадає під реальний осуд. Застосовуються заходи суспільного впливу (догана, зауваження, звільнення з організації). Це – відповідальність не перед державою, а перед суспільством, колективом, сім'єю, оточенням. Моралі не притаманний той набір засобів примусу, яким володіє право [10, с. 382].

Л. Столбуненко зауважує: «Право і мораль розрізняються за рівнем вимог, що стосуються людської поведінки. У моралі цей рівень значно вищий, ніж в юридичному законі, хоча за деякі протиправні дії він і передбачає дуже суворі санкції. Наприклад, мораль беззастережно засуджує будь-які форми нечесності, брехні, обмови, обдурення тощо, у той час як право припиняє лише найбільш небезпечні їхні прояви. Мораль не визнає ніяких антигромадських дій, де б вони не проявлялися, у той час як право карає за найбільш злісні випадки подібних вчинків. Моральність визначає вчинки людей через категорію совісті, закликаючи дотримуватись не лише закону, але й обов'язку, внутрішньо спонукає зважати на думку довкільної спільноти» [10, с. 382].

С. Рабінович зазначає, що «особливостями моральної регуляції є: зобов'язування до вчинення повинного (Sollen); узагальнений, абстрактний характер моральних вимог, які здебільшого мають форму принципів, загальних засад; внутрішня, ціннісно-змістовна (неформальна) обов'язковість, імперативний спосіб вираження моральних приписів; їх поширення на всі без винятку сфери суспільних відносин; за загальним правилом, відсутність спеціальних органів чи організацій для здійснення контролю за дотриманням моральних принципів і норм; ціннісно-світоглядна обґрунтованість вимог моралі – мораль не обмежується сукупністю правил зовнішньої поведінки, пропонуючи людині певну стратегію її духовного розвитку; спрямованість на формування насамперед внутрішніх рушійних сил поведінки людини – її ціннісних настанов, орієнтирів, мотивів та цілей; специфічні моральні санкції (громадський осуд і почуття провини)» [5, с. 619].

Відомо, що сфери поширення дії моралі і права не збігаються. Про це Л. Столбуненко пише так: «Право регулює далеко не всі, а лише найбільш важливі галузі громадського життя (власність, влада, працевлаштування, правосуддя), залишаючи за межами регламентації такі сторони людських взаємин, як, наприклад, любов, дружба, товариство, взаємодопомога, смаки, мода, особисті пристрасті тощо. Це не повинно переходити свої межі і втручання у сферу вільних і добровільних щирих стосунків. Вторгнення його в ці зони було б, по-перше, неможливим через те, що вони непідвладні контролю; по-друге,

непотрібним і безглуздим з погляду державних інтересів; по-третє, просто недемократичним, антигуманним, «тоталітарним».

Моральність, на відміну від права, проникає у всі структури й осередки суспільства, її оцінкам підлягають усі форми взаємодії між людьми, вона не знає винятків» [10, с. 382].

9.3. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ (ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ) ПІДХІД ЯК ПАРАДИГМА ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Широко застосовуваним у науці є цивілізаційний підхід, згідно з яким історія людства – це зміна окремих цивілізацій і культур. Проаналізуємо, як можна застосувати його для дослідження соціальних явищ, зокрема права як породження і досягнення цивілізацій.

Основоположниками цивілізаційної парадигми вважають А. Тойнбі, О. Шпенглера, С. Хантингтона.

В основі цивілізаційного підходу як загальнофілософського методу пізнання лежить феномен цивілізації. Розглянемо його сутність і зміст. Одразу зазначимо, що єдиного розуміння у дослідників, що таке цивілізація, не існує. В це поняття вкладається декілька значень і перше з них – синонім людської культури взагалі. Під культурою розуміється все те, що створено людиною, на відміну від того, що дано природою. Отже, цивілізація – це синонім культури. З цим доречно погодитися, але таке визначення не вичерпує всього змісту цивілізації. За такого підходу сучасне «олюднення» природи залишається поза змістом цивілізації. Хоча сучасний симбіоз людини і природи є істотним атрибутом цивілізації, однією з її рушійних сил і гарантій збереження природи й цивілізації.

Друге значення, яке вкладається у поняття цивілізації, пов'язане з іменем Льюїса Генрі Моргана, який увів у науковий обіг термін «цивілізація» і вживав його для характеристики вищого (сучасного ступеня) розвитку суспільства після дикості та варварства. До речі, таке ж розуміння в це поняття вкладали і класики марксизму.

З огляду на ці два значення поняття «цивілізація» та зі сучасних реалій, вважаємо, що під цивілізацією доцільно

розуміти все, чого досягнуто людством у розвитку матеріальної і духовної культури в його взаємодії з навколишнім середовищем, природою і всесвітом назагал (авторське визначення).

Загалом у сучасній інтерпретації існують два підходи до тлумачення поняття «цивілізація»: 1) аналітичний – описуються елементи цивілізації в працях істориків і етнографів; 2) інтегративно-синтетичний, за трактуваннями Данилевського, Тойнбі, Сорокіна, Шпенглера.

На думку Данилевського, не існує єдиної всесвітньої історії, а є лише історія конкретних цивілізацій, кожна з яких має індивідуальний, замкнутий характер. Згідно з позицією Шпенглера, цивілізація – це завершальна стадія розвитку будь-якої культури, характерні ознаки якої – розвиток індустрії технологій, деградація мистецтва і літератури, виникнення мегаполісів. За Шпенглером, сучасна цивілізація є синонімом занепаду, і головна його праця отримала назву «Занепад Європи» [23].

Дещо інший підхід властивий Тойнбі. Зокрема, у своїй праці «Дослідження історії» він висунув концепцію так званих замкнутих цивілізацій, які були колись в історії людства. Тойнбі вважає, що кожна з них проходила у своєму розвитку стадії виникнення, росту, надлому і розпаду, після чого гинула, поступаючись наступній цивілізації. Він є прибічником елітарної концепції розвитку цивілізації, згідно з якою рушійною силою суспільного розвитку є «творча меншість», що нав'язує свою владу інертній більшості, яка разом із «варварською периферією» в кінцевому рахунку знищує цивілізацію [18]. Цей апокаліптичний висновок характерний майже для всіх прихильників цивілізаційного підходу, котрі не визнають соціального прогресу й оптимістичних перспектив людства.

Дещо унікальними та інакшими від наведених вище є концепції новітнього етапу розробки цивілізаційного підходу американських учених С. Хантингтона і Ф. Фукуями.

Зокрема, С. Хантингтону належить авторство концепції «зіткнення цивілізацій», зміст якої становить опис динаміки сучасних соціальних відносин крізь призму конфліктів на цивілізаційній основі. Визначаючи сутність цивілізації як широкої культурної спільноти, фундамент якої формує «суб'єктивна самоідентифікація людини» за ознаками мови, історії, релігії

інститутів (також правових – **авт.**), звичаїв, С. Хантингтон вважає, що саме відмінність у цих рисах приводить цивілізації до взаємних конфліктів [21].

Світова політика вступає в нову фазу, й інтелектуали вже виплеснули потік версій стосовно майбутнього: кінець історії, повернення до традиційного суперництва між націями-державами, занепад націй-держав під натиском різноспрямованих тенденцій до трайбалізму й глобалізму, та ін. Кожна з цих версій вхоплює окремі аспекти реальності, що народжується. Попри це втрачається найістотніший, стрижневий аспект проблеми.

У світі, що формується, основним джерелом конфліктів буде вже не ідеологія й не економіка. Найважливіші межі, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів будуть визначатись культурою. Нація-держава залишиться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики розгортатимуться між націями й групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями стануть лініями майбутніх фронтів.

Прийдешній конфлікт між цивілізаціями – завершальна фаза еволюції глобальних конфліктів у сучасному світі. Протягом півтора століть після Вестфальського миру, що оформив сучасну міжнародну систему, у західному ареалі конфлікти розгорталися головно між государями – королями, імператорами, абсолютними й конституційними монархами, які прагнули розширити свій бюрократичний апарат, збільшити армії, зміцнити економічну могутність, а головне – приєднати нові землі до своїх володінь. Цей процес супроводжував нації-держави, і починаючи з Великої французької революції, основні лінії конфліктів стали пролягати не стільки між правителями, скільки між націями. В 1793 р., кажучи словами Р. Р. Палмера, «війни між королями припинилися і почалися війни між народами».

Така модель зберігалась упродовж усього ХІХ ст. Край їй поклала Перша світова війна. А потім, у результаті російської революції й відповідної реакції на неї, конфлікт націй поступився місцем конфлікту ідеологій. Сторонами такого конфлікту

спочатку був комунізм, нацизм і ліберальна демократія, а потім – комунізм і ліберальна демократія. Під час холодної війни цей конфлікт втілювався у боротьбу двох наддержав, жодна з яких не була нацією-державою у класичному європейському розумінні. Їхня самоідентифікація формувалась в ідеологічних категоріях.

Конфлікти між правителями, націями – державами й ідеологіями були головним чином конфліктами західної цивілізації. У. Лінд назвав їх «громадянськими війнами Заходу». Це настільки справедливо стосовно холодної війни, як і стосовно світових воєн, а також воєн XVII, XVIII, XIX століть. Із закінченням холодної війни добігає кінця й західна фаза розвитку міжнародної політики. У центр висувається взаємодія між Заходом і незнахідними цивілізаціями. На новому етапі народи й уряди незахідних цивілізацій уже не виступають як об'єкти історії – мішені західної колоніальної політики, а поряд із Заходом починають самі рухати й творити історію.

Під час холодної війни світ був поділений на «перший», «другий» і «третій». Але потім такий поділ втратив сенс. Зараз набагато доцільніше групувати країни, ґрунтуючись не на їхніх політичних чи економічних системах, не за рівнем економічного розвитку, а зважаючи на їхні культурні й цивілізаційні критерії. Причому цивілізація в цьому контексті становить якусь культурну сутність. Села, регіони, етнічні групи, народи, релігійні громади – всі вони мають особливу культуру, що відображає різні рівні культурної неоднорідності.

Тут ми доходимо до суті справи. Тому що Західний світ, арабський регіон і Китай не є більше частинами широкої культурної спільності. Вони є цивілізаціями. Ми можемо визначити цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу, як більш широкий рівень культурної ідентичності людей.

Наступний щабель становить уже те, що відрізняє рід людський від інших живих істот. Цивілізації визначаються наявністю загальних рис об'єктивного порядку, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також суб'єктивною самоідентифікацією людей. Існують різні рівні самоідентифікації: скажімо, житель Рима може охарактеризувати себе як римлянина, італійця, католика, християнина, європейця, людину за-

хідного світу. Цивілізація – це найширший рівень спільності, з якою він себе співвідносить. Культурна самоідентифікація людей може змінюватись, і внаслідок цього змінюються склад і межі тієї чи іншої цивілізації.

Цивілізація може охоплювати більшу масу людей, наприклад, Китай, про який Л. Пай якось сказав: «Це цивілізація, що видає себе за країну». Але вона може бути й досить нечисленною – як цивілізація англомовних жителів островів Карибського басейну. Цивілізація може містити в собі кілька націй-держав, як у випадку зі західною, латиноамериканською чи арабською цивілізаціями, або одну-єдину, як у випадку з Японією. Очевидно, що цивілізації можуть змішуватись, накладатись одна на одну, включати субцивілізації. Західна цивілізація існує у двох варіантах: європейському і північноамериканському, а ісламська поділяється на арабську, турецьку й малайську. Незважаючи на це все, цивілізації утворюють певні цілісності. Межі між ними рідко бувають чіткими, але вони реальні. Цивілізації динамічні: у них бувають піднесення і занепад, вони розпадаються і зливаються. І, як відомо кожному студентові-історичу, цивілізації зникають, їх затягують піски часу. На Заході прийнято вважати, що нації-держави – головні дійові особи на міжнародній арені. Але вони виступають у цій ролі лише декілька століть. Більша частина людської історії – це історія цивілізацій. За підрахунками А. Тойнбі, історія людства знала 21 цивілізацію. Тільки шість із них існують у сучасному світі.

У своїй роботі «Кінець історії» Фукуяма висунув тезу про повне розв'язання в холодній війні конфлікту двох ідеологій – ліберальної демократії і комунізму [20]. Комунізм зазнав поразки в цьому протистоянні, що сприяло появі нових перспектив для торжества демократичних принципів.

Особливий інтерес з цієї тематики викликають проблеми, які можуть розглядатись не лише як спроба дати критичний опис комуністичного типу суспільства і показати всі переваги демократичного, завдяки якому відбулися істотні зміни в країнах соціалістичного табору, а й як прогноз на майбутнє. Спираючись на інтерпретації історії Гегеля, Фукуяма доходить висновку, що лібералізм і ліберальні інститути – такі

як верховенство закону, представницька демократія та ринкова економіка – набувають універсального значення. Фукуяма теоретично висловив і політично обґрунтував переконаність щодо майбутнього після завершення холодної війни. Аналізуючи процеси реформ в СРСР і КНР, зміни в інтелектуальному кліматі цих двох країн, відзначаючи зміни в інших регіонах, Фукуяма робить висновок: зміни, що відбулись, це не просто кінець холодної війни чи закінчення будь-якого післявоєнного періоду – настає кінець історії як такої. Кінець історії за Фукуямою виливається в «закінчення ідеологічної еволюції людства і універсалізацію західної ліберальної демократії як остаточної форми людського правління». Відповідно до його теорії, незахідні спільноти у цьому сенсі є лише майбутньою проекцією західних цінностей. Акцент «кінець історії» зроблений саме на «вичерпаність» систематичних альтернатив Заходу, адже саме Захід, на думку автора, в нинішньому світі залишається співтовариством з такими авторитетом і мораллю, що переважають інших. Саме тому західні цінності глобально поширені, незалежно від того, чи сприймають це інші актори міжнародної системи, чи ні. У такий спосіб своєю теорією Ф. Фукуяма підтвердив прихильність до цінностей лише однієї з існуючих спільнот – західної. Цікаво, що Фукуяма, на відміну від інших цивілізаційників, доповнює цей підхід необхідністю включення до елементів аналізу цивілізації ринкової економіки і правових інститутів, що можна тлумачити як своєрідну модернізацію цивілізаційної методології, побудованої на лібералістичних началах [20]. Такий підхід апелює до права, яке має наповнюватися гуманістичним змістом.

Тож назагал, говорячи про культурологічну спрямованість цивілізаційного підходу, особливо підкреслену Хантингтоном, слід відзначити те, що сьогодні саме національна культура набуває щораз більшого значення як джерело ідентифікації народу, нації. В інших методологічних парадигмах розроблення цього фактора практично відсутня.

Оскільки право також є досягненням культури, то, звісно, відзначені нами особливості цивілізаційного підходу (оптимістичні чи песимістичні висновки авторів) поширюються на

всі правові цивілізаційні здобутки. Але з песимістичним підходом не можна ніяк погодитися. Правовий феномен з кожною цивілізацією в історії свого розвитку, навпаки, нарощує свій гуманістичний потенціал, не зникаючи безслідно зі занепадом тієї чи іншої цивілізації, а, передаючись шляхом спадкоємності до іншої цивілізації, дедалі більше вдосконалюється. Право явно не вписується в концепцію Тойнбі про «замкнутість» цивілізації, адже римське право і сьогодні є чинником побудови правових систем і прогресу права. До того ж, інститут права у кожній цивілізації виконує функцію збереження стабільності суспільства, тобто його безпечного існування, що сприяє суспільному прогресу. До досягнень права можна віднести і те, що дедалі менше місця у людських стосунках залишається для безправ'я, беззаконня.

Оскільки правовий феномен є супутником усіх людських цивілізацій і не зникає при їх розпаді, то, очевидно, доречно зробити висновок про своєрідну вічність інституту права, який зберігається шляхом постійного власного удосконалення.

Отже, право не зникає одночасно з відмиранням держави, перетворюючись у моральний чинник, а залишається самодостатнім, нарівні з мораллю, фактором регламентування суспільних відносин.

Аналіз доробок прибічників цивілізаційного підходу, незалежно від їхніх висновків і навіть категоричних тверджень про розвиток цивілізацій, свідчить про протилежне – ніякого вакууму у зв'язках між цивілізаціями не існувало. Навпаки, в історії діє спадкоємність як об'єктивна закономірність. Що стосується культури, то ця закономірність особливо помітна, бо вона діє незалежно від того чи іншого соціального устрою, того чи іншого типу соціальних відносин і навіть незалежно від бажань того чи іншого дослідника. Можливо, перевага цивілізаційного підходу полягає в тому, що цю закономірність (спадкоємність) він розкриває навіть усупереч поглядам його авторів. Це однаково стосується як матеріальної, так і духовної культури, зокрема побуту, мистецтва, права, озброєння, життя і т. ін.

Одним із яскравих доказів переваг і водночас недоліків такого цивілізаційного підходу ще при його зародженні

як методологічного чинника (XIX ст.) може слугувати унікальне тритомне видання німецького дослідника Г. Вейса «Історія цивілізацій». Тут детально і навіть скрупульозно аналізуються архітектура, озброєння, одяг, побут практично всіх народів планети, починаючи з давнини і до XIX ст.

Водночас автор, на жаль, уникає таких узагальнень, які би свідчили про той чи інший рівень виробничих відносин тієї чи іншої цивілізації. Що ж стосується суто духовної сфери (суспільної свідомості, її форм – науки, права, моралі, релігії), то всі ці питання він обходить, але незалежно від його бажань подана ним жива картина життя переконує, що, наприклад, система таємного голосування, про яку він пише і яка сьогодні є невід'ємним супутником демократичних правових систем, зародилася в давнину. Скажімо, описуючи таку деталь, як пристосування для голосування на народних зборах у народів Італії у період класичної древності, Д. Вейс зазначає, що така новація збігається із «заміною усного голосування таємним (письмовим), введеним у 139 році до н.е. При усному голосуванні лише головуючий на зборах і автори законів мали при собі таблички, на яких відзначали подані голоси. При новій системі кожен, хто мав право голосу, отримував дві таблички: на законодавчих колізіях – з буквами «UR» («тобто приймаю пропонуваній закон») і буквою «A» («тобто відхиляю»); на судових – одну з буквою «A» («виправдовую») та іншу з буквою «C» («осуджую»). Під час виборів використовувалися прямокутні дощечки, вкриті воском, на яких виборці записували імена кандидатів. Голосування відбувалося так: кожен виборець опускав свою дощечку в кошик, виставлений при вході до місця зборів, потім кошики з дощечками переносили в особливий будинок, де рахували голоси і записували підсумки на особливу таблицю. Самі ж дощечки складали і зберігали для контролю» [4, с. 727–728].

Ще один важливий момент застосування цивілізаційного підходу: з минулого в сьогодення і майбутнє переходить не все те, що відбувалося в історії, а лише позитивний зміст. Попри це елементи негативного, пережитки, рудиментарні явища можуть також об'єктивно переміститися в сучасне. Тож досліднику-цивілізаційнику належить виявити це негативне і припинити його розвиток в сучасності. Оскільки старе про-

никає не на ідеологічному, а на буттєвому рівні, звідси виникає потреба розробки і ствердження нової правової ідеології і водночас упровадження дієвого механізму її реалізації на психологічному, буттєвому, повсякденному рівнях. Можливо, це виступатиме певною мірою закономірністю цивілізаційного оновлення суспільства, набуття ним нових цивілізаційних здобутків, як це характерно для сьогодення України.

9.4. НАЦІОНАЛЬНЕ (КУЛЬТУРНО-ОСОБЛИВЕ) Й УНІВЕРСАЛЬНЕ (ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ) У ПРАВІ

Авторитетний дослідник філософії права С. Максимов найґрунтовніше акцентує увагу на співвідношенні «між універсальним і національним у ціннісному вимірі права, яке, на його думку, слід розглядати як співвідношення доповнювальності за нормативним пріоритетом універсального над партикулярним. Водночас не є припустимим зведення загальнолюдських принципів справедливості до простих декларацій, які прийняті за прагматичними політичними міркуваннями; їх визнання, обґрунтування та виправдання необхідності, а також законодавче закріплення має стати дійсним підґрунтям національних правових систем» [9, с. 120].

Отже, для розгляду національного та універсального у праві методологічно важливим є аналізування цілого й окремого як неоднакових якісних і кількісних понять, що характеризують представників різних регіонів, націй та країн. Окрім цього, філософи зауважують на не менш важливому факторі: в оцінці культурно особливого та універсального важить і етнічне оточення національного, «історія народу та його зв'язки з іншими народами...».

Зовнішні і внутрішні світи народу взаємодіють. Зовнішній світ стає частиною внутрішнього світу етносу, зумовлюючи своєрідність його сприйняття реальності й орієнтації в ній. Внутрішній світ новонароджуваного етносу – українського – поступово набуває автономності від інших частин давньоруського етносу, все більше стає специфічним, набуває рис унікальності, що притаманно іншим етносам, які прямують до національної ідентифікації: «Ми – вони». Найповніше внутрішній світ нового етносу фіксується і виражається в матеріально-

ідеальній формі буття духу – у мові, національному характері, самосвідомості. Кожна нація, формуючи себе, формує і свою цивілізацію як частину світової [1, с. 511]. Отже, майже кожна нація – це окрема, унікальна цивілізація.

У праві співвідношення універсально-цивілізаційного та національно-культурного впливає на формування правової системи. Дослідники права єдині у тому, що «правова система, з одного боку, повинна орієнтуватися на певну культурну традицію. Але, з другого боку, вона повинна ґрунтуватися на універсальних принципах (права людини як вираження справедливості), завдяки яким можуть і мусять співіснувати в єдиній планетарній цивілізації різні культурні традиції, які водночас є універсальними принципами взаєморозуміння між людьми, умовами можливого дискурсу» [9, с. 118–119].

Концептуально засадничим є висновок професора С. Максимова про те, «що універсальні принципи справедливості, щоб перетворитися в дійсний мотив правомірної та правозахисної поведінки, а також критерій для законодавчої та правозастосувальної діяльності, не можуть бути нав'язані зовнішнім чинником, а мають органічно вплітатися в національну правову систему. Тут не досить лише їх позитивного закріплення в Конституції як основних прав, а необхідно, щоб права людини одержали глибоке обґрунтування в теоретичній правосвідомості, й це обґрунтування має бути підкріплене виправданням ідеї прав людини з позицій цінностей даної культури і, нарешті, одержати визнання в масовій правосвідомості» [9, с. 118–119].

Не можемо відкидати і настанов соціальної філософії, яка, осмислюючи суспільне буття крізь призму загальноцивілізаційних вимірів, проектує основні напрями просування нашої країни до перспективного розвитку.

«Відродження й збільшення культурного потенціалу – неодмінна умова повернення країни до загальноцивілізаційних засад суспільно-історичного розвитку людства. Першочерговими в цьому плані є такі основні завдання:

- зміцнення матеріальної бази культури, викорінення залишкового принципу її фінансування, впровадження нових форм фінансового забезпечення;

- докорінна перебудова системи народної освіти;
- демократизація культурної політики;
- залучення у сферу соціокультурної творчості широкого загалу, а в перспективі – забезпечення органічної єдності людини і культури;
- формування нової парадигми мислення на основі загальнокультурних надбань людства і загальнолюдських пріоритетів;
- провадження культури в усі сфери громадського життя суспільства: працю, побут, політику, національні відносини тощо.

Суспільно-історичний досвід людства свідчить, що некультурна особа не може користуватися надбаннями цивілізації й створювати щось таке, що зацікавило б інші держави і народи, що оцінювалось би як загальнолюдське надбання. Спроби побудувати соціально справедливе суспільство поза загальноцивілізаційними надбаннями людства приречені. Звідси висновок: треба повертатися в лоно цивілізації, засвоювати її загальнокультурні надбання, розвивати національну творчість на підставі гармонізації із загальнолюдськими гуманістичними пріоритетами» [1, с. 478].

Тож доцільно констатувати факт потреби (і наявності таких ознак) національного відродження «правового розвитку на основі відображення у праві національного духу, історичних традицій та національних звичаїв, психологічних властивостей характеру української нації, її менталітету тощо» [7, с. 335].

С. Максимов робить справедливі й однозначні висновки щодо встановлення розумної гармонії у поєднанні національного й універсального. Йдеться про те, що «питання про співвідношення універсального і національного (культурно-особливого) в ціннісному вимірі права може вирішуватися на підставі виявлення співвідношення універсального і особливого як в самій справедливості, так і в феномені, в якому опосередковуються принципи справедливості у сучасному суспільстві – правах людини» [9, с. 116].

Сучасна ситуація у світі характеризується множинністю та різноманітністю культур, а також їхнім прагненням зберегти

і захистити свою ідентичність. У цих умовах універсалістсько-ліберальній позиції про пріоритет права для всіх над благом для партикулярного співтовариства (Дж. Роулз, Р. Дворкін, У. Кімліка) протистоїть позиція постмодерністських мислителів про пріоритетну цінність партикулярної (часткової) культурної традиції та невідповідність моралі універсально значущих форм, обов'язкових для всіх людей (наприклад, прав людини) з індивідуально і культурно диференційованою етикою доброго життя (евдемонізм) «для мене і для нас» (Ж. Ліотар, М. Фуко, а також М. Сендел, А. Макінтайр) [9, с. 116].

Увагу вітчизняного філософа права привертає відомий ліберальний філософ права Дж. Роулз, який «будує свою теорію справедливості на концепції першості індивідуальних прав, які, на його думку, виходять із особистої свободи. Він визначає справедливість як результат раціонального вибору індивідів, що відмовляються в інтересах суспільства лише від тої частини своїх свободи і рівності, котра дозволить запобігти довільному втручанням в свободу і рівність інших. Антропологічною основою його концепції справедливості є уявлення про людину як раціонального й автономного індивіда, який піклується про захист своїх особистих інтересів» [9, с. 116].

Цим міркуванням С. Максимов протиставляє думки М. Сендела, «який, вважаючи, що будь-яка теорія справедливості має, в першу чергу, бути заснованою на суспільних, а не на приватних цілях, виходить з пріоритету суспільства перед індивідом. В обґрунтуванні своєї теорії справедливості він акцентує увагу на нераціональному і комунітарному аспектах людської природи. Інший представник цього напрямку – А. Макінтайр релятивізує ідею справедливості, редукуючи її до особливої партикулярної традиції. «Я не можу, – пише він, – прагнути до блага чи проявляти чесноти в якості індивіда як такого... Справа не тільки в тому, що ми всі підходимо до наших власних обставин як носії конкретної соціальної ідентичності» [9, с. 116].

Світова цивілізація впливає на загальносвітові і національні цінності у культурі, зокрема й на правові. Тут дуже важливо не оминати застереження наших класиків, зокрема М. Бердяєва, який стверджував, що цивілізація має бути культурною,

тобто базуватися на високих духовних надбаннях. Інакше ігнорування гуманістичних загальнолюдських пріоритетів приведе суспільство до антицивілізації.

9.5. ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ПРАВОВУ КУЛЬТУРУ

Юридична етнографія – напрям, зосереджений на вивченні правової культури, правових звичаїв окремих етносів та етнографічних груп [9, с. 196]. У сфері дослідження етновпливів працювали такі відомі вчені, як П. Чубинський, О. Кістяківський, П. Єфименко, О. Левицький та ін. Розвиткові психологічної теорії права завдячуємо її представникам Л. Петражицькому, Л. Кнаппу, Є. Бірлінгу, Г. Тарду та ін. Останні втілили свою ідею про те, що «джерелом виникнення права є психіка людини». Задля утвердження ідеї про «вічність права», незалежність його від держави витоки права вони вбачали в емоційних переживаннях особи.

Психологічна теорія права Л. Петражицького членувала реальність на дві складові: «з одного боку, це фізичні об'єкти і живі організми, а з іншого – психічні феномени. Право є особливою формою (різновидом) психічних переживань. Воно покликане виконувати дві функції: дистрибутивну (розподіл предметів, що наділені певною економічною цінністю) та організаційну (наділення одних осіб правом наказувати іншим)». Тому він поділяв право на інтуїтивне і позитивне [10, с. 507].

Як вже було зауважено, у процесі переходу від етапу політичності до етапу етнічності кожна нація творить осередкову, регіональну цивілізацію, яка є частиною субрегіональної і світової цивілізації. Нація, яка не стала осередковою, регіональною цивілізацією, приречена на історичну смерть, залишення арени історії [1, с. 512].

На правову культуру сутнісно впливає політичний смисловий контекст, який спекулятивно намагаються долучати до правової семантики етнопсихологічних чинників. Проблемою політичної сфери є те, що етнонаціональна сфера має нечітке розрізнення етнічного й національного у конструктах національної ідеї, національної ідентичності, національного

інтересу, національної пам'яті тощо. Розмитість термінологічного поля, в якому ключовим є полісемантичне поняття «нація», як стверджує Л. Нагорна, відкрила шлях для такого «хаосу дефініцій», який легітимізував довільні трактування і навіть неприкриті політичні спекуляції. Політична думка вдається до ототожнення етнічного й національного задля утвердження етноцентризму й монологізму як домінант політичного курсу, що у поляризованому соціумі створює атмосферу перманентної конфліктогенності [11, с. 226].

У своєму аналізі дослідниця Л. Нагорна наводить погляди (часто суперечливі) щодо поняття етносу взагалі. Вона зауважує, що сотні різних визначень етнічності, які побутують у політичній антропології, соціології, культурології та інших суміжних галузях знання, не набагато наблизили людство до розуміння її суті. Незалежно від того, яка ознака етнічності береться за основу – «властивість мінливих груп з чіткими межами» (Ф. Барт), «належність до етнічної групи» (Дж. Келлас), «аспект соціальних відносин» (Т. Еріксон) чи щось інше, – суть етнічності як специфічної форми солідарності дивним способом «вислизає».

З етносом ситуація ще складніша, бо на пострадянському просторі (у західному політичному полі цього терміна немає) домінують його есенціалістські, примордіалістські тлумачення. Ю. Бромлей розглядає етнос як етносоціальний організм – недосформовану націю; змістово еквівалентним терміном «етнос» вважав поняття «національність» Л. Гумільов, створивши власну, альтернативну концепцію етносу як біосоціальної спільноти, але не пішов далі визначення його як колективу особин, які протиставляють себе іншим колективам; у С. Рибакі етнос – це спільнота, сформована на основі єдності ціннісних орієнтацій. Але ж під такі визначення легко підвести будь-яку соціальну групу [11, с. 224–225].

Із етнопсихологічними чинниками, на наш погляд, можна пов'язувати, зокрема, й те, що впливає на загальносвітові ціннісні засади права і на національне право. Адже, як зазначає Л. Нагорна, «ані концепції «пасіонарних перегрівів», ані прагматичні «теорії користі», ані ієрархічно-статусні версії не дають відповідей на запитання про те, чому енергія етнічного

конфлікту зростає за умови силових втручань ледь не у геометричній прогресії. Протистояння «ми – вони» в етнічному конфлікті здатне зберігати ситуацію непримиренності упродовж десятиліть. Це особливо стосується конфліктів, які експлуатують міфи «відновлення історичної справедливості». Громадянське право тут завжди підмінюється груповим, а універсальність етикетика – вузько витлумаченою етноетикою».

Автор близька до істини вже в тому, що причини незгод потрібно шукати в «людському бутті». Дедалі стає очевиднішим те, що чимало загроз, перед якими постав сучасний світ, закорінені в етнічній сфері людського буття. З'явилися проблеми «держав, що не відбулися», дилеми визнання/невизнання політичних домагань тих етнічних спільнот, які десятиріччями виношують сепаратистські прагнення. Уявлення про власну «територію свободи» у різних народів істотно різняться, а рівень масової агресивності повсюдно зростає. Склалася ситуація, коли будь-який соціальний аналіз має починатися з розмови про виклики, ризики, загрози, а ризикологія вже виявляє ознаки перетворення у наукову субдисципліну. Розмивання світоглядних універсалій, зростання питомої ваги матеріального на шкоду духовному, невдалі пошуки морального консенсусу у різних соціумах ставлять під загрозу цивілізованість як норму відносин.

«Небезпечки, породжувані політизованою етнічністю, примножуються внаслідок її тісної кореляції з різними формами фундаменталізму, насамперед релігійного» [11, с. 225].

Біосоціальні теорії правопорушень акцентують не на факторах, які оточують людину, а на особі, її біології та свідомості. До таких теорій відносять: психоаналітичні; спадкові; конституціональної схильності тощо [7, с. 294].

Толеруючи консенсусні підходи до розв'язання етнічних проблем, які все-таки позначаються, на нашу думку, на правовій культурі кожного суспільства, варто взяти до уваги тезу М. Гроха: «Важливо при розгляді реальних недієтворчих процесів бачити і нічим не замінну (irreplaceable) роль національної агітації, персональних рішень прийняти національну ідентичність, і роль «реальних» соціальних, політичних, економічних культурних зв'язків та відношень, таких як мова, політичні інститути чи соціальні перетворення» [11, с. 223].

За визначенням М. Козюбри, «людина – істота суспільна, на яку впливають не лише ідеальні нормативні моделі способу життя, а й середовище, реальні суспільні відносини, жива практика» [14, с. 54].

Правосвідомість і правова культура натомість впливають на рівень розвитку суспільства. Як зауважує І. Жаровська, «значення правової реальності відображається на рівні особистісних почуттів, емоцій, установок щодо права, що в широкому розумінні вміщується в поняття правової свідомості. Результатом досконалого процесу правової соціалізації особи є формування в особистості високого рівня правової культури та правової свідомості особи...» [14, с. 55].

Людина не тільки вивчає світ, але й перетворює його. Серед досягнень людини – технічне успадкування і фізіологічні досягнення, будівельні конструкції, швидкісний транспорт та інші блага цивілізації. Однак всі здобутки людини, перш ніж втілитися в металі, дереві тощо, існують у її свідомості і породжуються свідомістю. Відповідно до своїх знань людина визначає своє ставлення до навколишнього світу, дає йому певну оцінку. І те, що людину не влаштовує, повністю або частково, вона намагається змінити, удосконалити, покращити. Пошук у цих напрямках здійснюється за допомогою свідомості. Отже, свідомість є формою відображення (пізнання) людиною довколишнього світу, а також її ставлення до цього світу у формі різних оцінок і пропозицій щодо вдосконалення, зміни конкретних соціальних і природних явищ, процесів, створення нових матеріальних чи духовних благ [14, с. 13].

У зв'язку із цим Н. Оніщенко розглядає правову соціалізацію особи не лише як процес засвоєння сприйняття суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, переживань, почуттів та емоцій людей, а й як реалізацію правових оцінок, норм і моделей поведінки [14, с. 3].

Конструктивною для правової культури є позиція, яку висловили дослідники, авторитетні вчені М. Козюбра, С. Погребняк, О. Цельов, Ю. Матвеева. Вони вважають, що, «незважаючи на те, що будь-які правопорушення у момент вчинення є шкідливим «діянням», за певних обставин вони можуть спонука-

ти до позитивної еволюції суспільства. Йдеться про ті випадки, коли правопорушення або їхній критичний рівень у тій чи іншій сфері стимулюють суспільство до активного розвитку шляхів подолання причин правопорушень. Суспільство змушене модифікувати своє законодавство, проводити реформи, зокрема у сферах економіки, освіти, культури, вдосконалювати методи здійснення правоохоронної діяльності тощо. Більше того, порушення законів може свідчити про застарілість тих із них, які порушуються, відсталість норм від реального життя, що, своєю чергою, спонукає до змін у законодавстві, приведення його у відповідність до дійсних потреб людини та суспільства» [7, с. 295]. Ці завдання для нашого народу звучать як особливо важливі й актуальні.

9.6. ПРАВОВІ ТРАДИЦІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Традиція (з лат. *traditio* – передача) – передання духовних цінностей від покоління до покоління; на традиції засновується культурне життя. Традицією називають також те, що передають, і те, що на традиції засновано (традиційне) [19, с. 459].

В. Бачинін тлумачить філософсько-правове значення традиції як історично усталеної форми «кристалізації соціального – практичного і духовного – досвіду в нормативно-ціннісній структурі», що здійснюють «регулятивний вплив на поведінку індивідів і спільнот. Автори зауважують, що «традиції є неодмінним атрибутом цивілізаційного і культурного розвитку соціальних систем всіх типів – від архаїчних до найбільш модернізованих, що пояснюється їх поліфункціональністю» [3, с. 349].

Дослідники вказують на такі основні функції традиції, якот: «1) кумулятивна – здатність накопичувати життєво важливий досвід; 2) соціалізуюча – активна участь у вихованні індивідуумів, в їхньому перетворенні на повноцінних членів суспільства; 3) трансляційна – участь у передаванні духовно-практичного досвіду від покоління до покоління, здійснення зв'язку часів і наступності поколінь; 4) регулятивна – використання нормативного потенціалу як чинника соціального

контролю за індивідуальною поведінкою; 5) адаптаційна – здатність традиції перебувати в соціальному просторі між повсякденними стереотипами мас і новаціями, що народжуються, і брати участь у взаємному пристосуванні тих і інших одне до одного; 6) консолідуюча – поєднання індивідуальних «Я» у загальне, інтегральне «Ми» – націю, народ, корпорацію, колектив; 7) стабілізуюча – привнесення в соціальні відносини початків усталеності, що дають змогу їм зберігати свої основні ознаки на тлі загальної мінливості зовнішніх умов.

Усталеність традицій у суспільній свідомості і бутті пояснюється багато в чому їхнім укоріненням у несвідомих шарах колективної та індивідуальної психіки, їхнім зрощенням з основними архетипами. Останні створюють схильність свідомості до стереотипізованих форм життєсприйняття, перетворюють традицію в загальнолюдський соціокультурний механізм» [3, с. 349].

Г. Радбрух, аналізуючи право і звичай, обґрунтовує поняття «звичай» як традицію із двох підстав: «по-перше, тому що право багаторазово посилається на «добрі звичаї», на «норми поведінки в суспільстві»; по-друге, тому що без такого посилення звичаї не можуть викликати правових наслідків...» [16, с. 169–170].

Вчені пояснюють традиції у праві на основі функцій права та їхнього походження. «Ці функції з'явилися і виявили себе як гуманістичні напрями правового впливу, звернені до людини, спрямовані на забезпечення її захисту – повної гарантованості ефективної реалізації її прав і свобод, самореалізації як вільного індивіда, взаємного врахування інтересів вільних і рівних особистостей».

О. Наливайко стверджує, що «система функцій права не була завжди однаковою й незмінною. Якщо та чи інша сфера суспільного життя починає набувати певної ваги, активно регулюватися нормами всіх галузей права, правомірно ставити питання про існування відповідної функції права. Все це обумовлює необхідність більш глибокого вивчення і переосмислення функцій українського права, використовуючи метод юридичної науки, переосмислення функцій права через призму прав і свобод особи, оскільки право в єдності природно-

го, соціального й політичного, в єдності всіх своїх функцій виступає у вигляді найважливішої властивості буття людини, а, в свою чергу, підґрунтям права є гуманність, що засновується на правах і свободах людини» [10, с. 1041].

Правові традиції формувалися в ході еволюції прав людини. «Поняття прав людини як окрема категорія виникло лише в епоху Просвітництва» на основі доктрини природного права. На цій підставі відбулося визнання громадянських та політичних прав, які прийнято називати правами людини «першого покоління» [7, с. 53].

Традиції у праві формувалися поступово впродовж багатьох тисячоліть. Як зазначають вітчизняні дослідники філософії права, «досвід демократичних країн показав, що навіть закріплені в конституціях гарантії рівності громадянських і політичних прав людей самі по собі неспроможні подолати їхню фактичну нерівність, яка дедалі поглиблювалася.

У зв'язку з цим поступово почала складатися нова філософія прав людини, в основу якої було покладено соціал-демократичні ідеали соціальної справедливості, соціальної солідарності, соціальних зобов'язань тощо. Вона помітно розширила уявлення про права людини: поряд з громадянськими і політичними вони поповнилися соціальним аспектом, що, у свою чергу, призвело до істотного розширення переліку прав людини внаслідок його поповнення соціально-економічними (соціальними, економічними і культурними) правами, які прийнято іменувати правами «другого покоління». Їхньою метою стало забезпечення інтересів передусім тих, хто працює за наймом, – права на працю і пов'язаних з ним гарантій, включаючи соціальне забезпечення працівників, охорону здоров'я та ін., а також прав соціально-культурного характеру, в гарантуванні яких зацікавлені переважно ті ж наймані працівники, – права на освіту, на доступ до досягнень науки і культури тощо» [7, с. 54].

Розвиток правових традицій триває постійно. Суспільне буття викристалізовує їх під впливом багатьох політичних, економічних і соціальних чинників. Так було і з правами «третього покоління». Вони «почали формуватися після Другої світової війни під впливом спочатку національно-визвольних

рухів (за незалежність, самовизначення, звільнення від колоніального гніту тощо), а згодом й інших чинників – необхідності збереження миру, захисту навколишнього природного середовища від негативних наслідків науково-технічного прогресу, розширення участі в загальній спадщині людства, комунікації тощо» [7, с. 56–57].

Суспільство набуває ознак досконалості, цивілізованості лише за умови відповідності і розвитку світових надбань, загальнокультурної і національної традиції.

У формуванні правових традицій певну роль виконують визначені Г. Радбрухом «народні і станові звичаї», які «порізноmu відносяться до моралі і права». У народних звичаях, на думку авторитетного вченого, мораль і право «перебували ще невіддільно одне від одного». Народні звичаї є «історичним попередником останніх. З них розвивається мораль і право. Фактично, на думку Г. Радбруха, «народні звичаї, як недиференційований стан, передують розрізненню моралі і права, вишукані ж звичаї ґрунтуються – після того, як право і мораль уже утворились зі звичаїв, – на свідомій взаємосуперечності зовнішності і внутрішності» [16, с. 171].

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: підручник / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – Вид. 4-те, вип. та доп. – К.: Юрінком Інтер, 2016. – 552 с.
2. Бацевич Ф. С. Міжкультурна комунікація: довідник / Ф. С. Бацевич. – Львів, 2007. – 141 с.
3. Бачинін В. А. Філософія права: словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 408 с.
4. Вейс Г. История цивилизации. Архитектура. Вооружение. Одежда. Утварь. Иллюстрированная энциклопедия в 3-х т. / Г. Вейс. – Т. 1. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 600 с.
5. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. – Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Я. Мудрого. – Х.: Право, 2017. – 1128 с.
6. Демічева В. В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових вчень» / В. В. Демічева. – К., 2007. – 192 с.

7. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2016. – 392 с.
8. Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення: монографія / О. М. Литвинов. – Луганськ: Янтар, 2014. – 800 с.
9. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибр. праці: статті, аналіт. огляд, переклади (2003–2011) / С. І. Максимов. – 2-е вид., допов. – Х.: Право, 2012. – 432 с.
10. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 1230 с.
11. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – К.: ІПІЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
12. Оборотов Ю. М. Теорія держави і права (прагматичний курс): екзаменаційний довідник / Ю. М. Оборотов. – Одеса: Юрид. літ., 2006. – 184 с.
13. Овчиннікова А. П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / А. П. Овчиннікова. – Одеса, 2016. – 20 с.
14. Правова соціалізація: монографія / І. М. Жаровська, Н. В. Ортинська, О. В. Парута, Л. В. Ярмол. – Львів, 2015. – 252 с.
15. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія / С. П. Рабінович. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 576 с.
16. Радбрух Г. Філософія права / Г. Радбрух; пер. з нім. – К.: Тандем, 2006. – 316 с.
17. Сальников В. П. Правовая культура: проблемы формирования гражданского общества и правового государства / В. П. Сальников // Демократия и законность. – Самара, 1991. – С. 17–20.
18. Тойнби А. Дж. Постигание истории / А. Дж. Тойнби; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
19. Філософський енциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 576 с.
20. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левина. – М.: ООО Издательство АСТ; ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 588 с.
21. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М.: ООО Издательство АСТ, 2003. – 603 с.
22. Черниш М. О. Антисоціальна сутність та криміногенний характер маргіналізму: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. О. Черниш. – К.: Національна академія внутрішніх справ, 2011. – 18 с.
23. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – Т. 1: Образ и действительность. – М.: Мысль, 1993. – 667 с.

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ПРАВА

Мета: продемонструвати наукове підґрунтя психології права та юридичної психології, зокрема, розкрити сутність правової комунікації.

Інформаційний обсяг: Правосвідомість як предмет філософії права. Правосвідомість як компонент світогляду. Правовий менталітет і правовий світогляд. Правова комунікація як спосіб формування правосвідомості. Критика діалогічної теорії права. Механізми соціально-правової комунікації у налагодженні взаємодії влади та громадськості. Біхевіористський підхід у філософії права.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Біоетика і філософія права.
2. Біхевіоризм і філософія права.
3. Соціальне та біологічне у праві.
4. «Живе право» Є. Ерліха.
5. Свобідна воля і право.
6. Психологічні механізми правотворчості.
7. Специфіка української правової ментальності.
8. Психологічні концепції права.
9. Філософема правової поведінки.
10. Конфліктологія правової поведінки: морально-правові проблеми.

Постановка проблеми. Якщо розглядати психологію права в контексті філософії права, то першим питанням треба ставити проблему психології права як рівня правосвідомості, а виклад цього матеріалу здійснювати порівнюючи з правовою ідеологією. Тобто зацентрувати на діалектиці зв'язку – спільності, відмінності, як ці науки обумовлюють одна одну тощо, фактично розкрити сутність правосвідомості.

Другий аспект – зміст правосвідомості. Його доцільно розкривати через співвідношення з правобуттям, тобто з правовідносинами. Такий підхід зумовлений тим, що правовід-

носини становлять зміст правосвідомості. Хоча деякі дослідники правосвідомість відносять до форми права, що є неправильним.

Третій момент полягає в тому, що правосвідомість – це не просто відображення правобуття, так би мовити, його копія, а вона виконує активну творчу функцію.

Четверте – виокремлення тих проблем психології права, які є найбільш актуальними, зокрема для філософії права. Насамперед, це питання співвідношення соціального і біологічного, що є доволі важливим кроком у розширенні предмета дослідження (а отже, і паспорта спеціальності) філософії права. Це питання досить складне для викладу і розуміння, оскільки зачіпає філософсько-правовий аспект сутності людини. Йдеться про подвійну сутність людини (соціальну і біологічну). Хоча серед сучасних дослідників побутує думка, що насправді сутність людини одна – лише соціальна, а біологічне в цьому контексті розглядається у соціальному зрізі, точніше, крізь соціально-психологічну призму.

Що стосується такого напряму, як біхевіоризм у межах філософії права, то найпоширеніша позиція українських дослідників демонструє його здебільшого у негативному аспекті. Адже, на їхню думку, за своєю суттю біхевіоризм підмінює соціально-психологічне фізіологічним, він є методологією штучного вирощування «гомункулусів», тобто негуманною методологією, в якій поведінкова сторона людини підмінюється «реакцією організму», а тому не заслуговує на статус науковості. Паралельно існує й інша позиція, яку власне наведено в цьому розділі посібника.

10.1. ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Правосвідомість є однією з форм людської свідомості. Дослідник О. Коренев вважає, що правосвідомість – явище ідеальне. Як різновид свідомості, воно відбиває правову дійсність у формі юридичних знань, ідей, уявлень і оцінного ставлення до права і практики його реалізації, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку людей

у юридично значущих обставинах. Правосвідомість містить правову ідеологію, тобто знання, ідеї, погляди тощо, а також правову психологію, тобто правопереконання, переживання, почуття, звички. Вчений вважає, що правосвідомість поділяється на індивідуальну й суспільну. З огляду на глибину відбиття правової дійсності прийнято виділяти три її рівні: звичайну, наукову й професійну. «Правосвідомість юриста має представляти систему правових знань, відтворених у юридичних принципах, правових категоріях і нормах, у знанні основних тенденцій і закономірностей державно-правової дійсності. Юриста-фахівця має відрізнити не просто позитивне ставлення до права і практики його реалізації, а й погодження із законодавцем, розуміння корисності й доцільності, необхідності й справедливості його реалізації. Тут характерна активна негативна реакція на правопорушення, оцінка його як соціального зла, що має поступово скорочуватись» [6, с. 858].

Найбільш аргументовано до проблематики правосвідомості підійшли дослідники соціальної філософії. Вони ідентифікують правосвідомість як «структурний компонент суспільної свідомості, що складається як із осмислення (теоретичне й побутове) сутності права, його призначення (покликання), так і механізмів функціонування та його застосування в повсякденній практиці. Центральною категорією правосвідомості є категорія права. Право дослідники розцінюють як систему встановлених або санкціонованих державою регулюючих суспільних відносин, загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується шляхом як переконання, так і державного примусу. Історія розвитку права тісно пов'язана з виникненням і розвитком держави. У родовому суспільстві взаємини людей регулювалися, головним чином, на основі звичаїв. З появою держави виникла і необхідність у державно-владному регулюванні суспільних відносин за допомогою права. Спочатку роль державної влади зводилася переважно до санкціонування звичаїв (звичаєве право), надання загальнообов'язкового характеру певним релігійним нормам тощо. Але поступово правотворча діяльність стає монополією держави в особі її спеціальних законодавчих органів і судів (прецедентне право). Держава відіграє особливу, кон-

ститутивну, роль щодо права, оскільки тільки вона здатна забезпечити загальнообов'язковість соціальних норм у масштабах усього суспільства. Саме у цьому полягає головна відмінність права від норм моралі та інших неправових норм, які не забезпечуються методами державного примусу» [2, с. 50].

Професор П. Рабінович слушно стверджує, що «вплив правосвідомості на право полягає в тому, що вона: є найближчим ідейним джерелом об'єктивного юридичного права; прогнозує і визначає зміни, вдосконалення, розвиток об'єктивного юридичного права, безпосередньо зумовлює правотворчість; є засобом, «каналом» тлумачення норм права; є духовною (ідеологічною) гарантією забезпечення здійснення права, додержання законності (проте здатна відігравати і протилежну роль); може використовуватися як інструмент подолання прогалин у законодавстві при його застосуванні; є чинником вибору доцільного, оптимального варіанта поведінки в межах норми (зокрема, при визначенні юридичної відповідальності за правопорушення); є чинником виховання поваги до права. Вплив об'єктивного юридичного права, правового регулювання на правосвідомість виявляється в тому, що вони виступають найважливішими джерелами її формування, перетворення і розвитку (щоправда, напрям цього впливу може бути неоднозначним: він залежить від якості законодавства, його відповідності реальним потребам та інтересам, певних соціальних груп; від рівня роботи держапарату; кваліфікованої й правової культури юристів; стану законності в країні та ін.)» [19, с. 859].

Значення правосвідомості для застосування права ґрунтовно виписав її дослідник Ю. Бондар. Воно багатогранне і виявляється, зокрема, в її ролі у здійсненні дій на окреслених стадіях правозастосовного процесу; у відтворенні її елементів у рішенні у справі та зворотному впливі правозастосовних актів на формування правосвідомості; у взаємодії правосвідомості суб'єкта правозастосування та інших учасників справи; у колізії правосвідомості й правозастосовної практики; в засобах формування правосвідомості суб'єктів правозастосовної діяльності. Оскільки правосвідомість є опосередкованою ланкою між правовими веліннями і діяльністю людей,

то рівень її розвитку і якісна характеристика є суттєвими чинниками, які зумовлюють законність у сфері правозастосування. Тобто правосвідомість – це не тільки засіб перенесення загальної нормативності права в інтелектуально-вольовий світ суб'єктів діяльності, а й завдяки своїм індивідуальним особливостям – додатковий чинник детермінації законності конкретних актів поведінки. Звідси її винятково важлива роль у механізмі впровадження режиму законності [19, с. 858].

10.2. ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК КОМПОНЕНТ СВИТОГЛЯДУ

Правосвідомість особистості – сукупність індивідуальних духовних якостей, які забезпечують орієнтацію в сфері правової реальності. Правосвідомість можна порівняти зі своєрідним «пультом управління», куди надходить інформація з двох сторін – від цивілізаційної системи з усіма її ланками і від самого суб'єкта з його інтересами та потребами. Завдання правосвідомості – вишукувати способи узгодження прагнень, що походять від обох систем, згладжувати протиріччя, попереджати конфлікти, пропонувати варіанти можливих компромісів, а потім вже формулювати директиви, давати команди щодо певних соціальних дій. Мотиваційний простір індивідуальної правосвідомості виступає полем «розумових експериментів», під час яких виробляються і вибираються найприйнятніші моделі поведінки [4, с. 277].

Форми, структуру та функції правової свідомості досліджують І. Фарбер, Г. Злобін, І. Рябко, Д. Потопейко, Г. Остроумов, О. Лукашева, Д. Керимов, М. Козюбра, В. Чефранов, С. Алексєєв та ін. Тлумачення терміна породжує дискусії, наприклад, з приводу того, чи слід відносити його до форм суспільної свідомості, чи політичної ідеології.

У дослідженнях учених використовуються різні методи та підходи. Наприклад, Ю. Калиновський, філософ, пропонує комунікативно-дискурсивну концепцію правосвідомості з ірраціональними елементами в її підґрунті (з історичним колективним несвідомим); М. Цимбалюк, юрист, розробляє інтегративний підхід до вивчення свідомості; С. Шевцов, філософ, бачить у правосвідомості механізм засвоєння людиною соціаль-

ного простору, який дозволяє їй досягнути нового рівня розвитку – особистості [6, с. 649].

Коло розвідок правової свідомості значно розширюється. Починаються дослідження правової свідомості тієї чи іншої історичної доби (Е. Мусон), окреслених сфер повсякденного життя (Р. Вінер, Б. Борнштейн), прав, орієнтації життя родини (Л. Фріман), зв'язку правової свідомості з культурою (Д. Енгель, Ф. Мунгер).

Новий рівень започатковує правову соціалізацію (С. Сілбі, П. Ювік, Х. Кон, С. Уайт), правосвідомість окремих груп (С. Мері) тощо. Основні проблеми і дискусії розгортаються навколо методів виокремлення правосвідомості, теоретичного підґрунтя її дослідження, природи права і правової свідомості, пропонуються її нові дефініції: «Те, як люди розуміють і використовують право, я називаю правовою свідомістю» (С. Мері). Правова свідомість – це «сутнісний компонент повної реальності соціального світу», завжди колективна конструкція, «котра водночас виражає, використовує і створює публічний обмін розуміння, значення та інтерпретація яких не є цілком репродукцією існуючих зразків» (С. Сілбі, П. Ювік).

Західні дослідники розглядають свідомість не як відображення, а як конструювання чи навіть уявлення (К. Гірц) світу. Відповідно, правова свідомість трактується як пластичне переосмислення людиною свого соціального існування і водночас як те, що обумовлює форми соціальної поведінки і взагалі культуру суспільства.

Існують випадки відмови від спроб дати правовій свідомості будь-яку дефініцію. Зокрема, С. Сілбі і П. Ювік у роботі «Загальне місце права» (1998) відмовляються виводити визначення правової свідомості, оскільки немає можливості вирахувати ідеологічний вплив на людину. Вони надають слово для розповіді своїх життєвих історій різним людям, тому що «поняття правової свідомості, яке сфокусовано тільки на ідеях індивіда (ставлення або погляд), знищує зв'язок людських розрахунків з їхніми життєвими практиками».

Звернення до поняття «правова свідомість» обумовлено зазвичай розходженням між наявними юридичними нормами (позитивним правом) і повсякденною практикою суспільних

відносин та форм поведінки громадян. У певному сенсі можна казати, що використання поняття «правова свідомість» і дослідження цього феномену набувають актуальності, коли в суспільстві панує негативне або індиферентне ставлення до виконання правових норм. Такий стан справ, що характеризується як низька або негативна правова свідомість, затримує розвиток суспільства і позбавляє сенсу правової реформи. Звернення до правової свідомості у такому разі є складовою дослідження фундаментальних засад існування того чи іншого суспільства, його основоположних правових регуляторів. Це обумовлює різноманіття у тлумаченні правової свідомості та її ролі.

«Формалізованою і, по суті, загально погодженою є така дефініція правосвідомості – це вид (форма) суспільної свідомості, що охоплює сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій і концепцій, а також уявлень і настанов, які характеризують ставлення людини, суспільних груп і суспільства загалом до чинного чи бажаного права, форм і методів правового регулювання» [23, с. 59]. Правосвідомість передбачає усвідомлене знання норм і ставлення до них. Як зауважують вітчизняні дослідники, «потрібна й оцінка правової реальності, яка охоплює оцінку нормативних актів та правової практики. Кожна людина в процесі своєї життєдіяльності вступає в ті чи інші конкретні правовідносини і безперечно стикається з правовими нормами. Норми, які захищають й охороняють інтереси індивіда, сприяють їх задоволенню, та, як правило, одержують позитивну оцінку. Норми права не є ідеальними в сучасній державі перехідного типу. До норм права, що містять прогалини, суперечності та утискають конституційні права і свободи людини, громадяни ставляться негативно, критикують їх і висловлюють припущення про удосконалення та зміну таких норм» [23, с. 59].

Дослідження правосвідомості у пострадянські часи в Україні та Росії набули актуальності через прямий зв'язок рівня правової свідомості із рівнем розвитку політичної культури та демократичності держави. Сьогодні правову свідомість часто трактують традиційно як форму суспільної свідомості, яка відображає соціальні відношення, але вже без посилання на

марксистсько-ленінську теорію. У цьому випадку правова свідомість постає як розуміння права, сукупність поглядів, ідей, уявлень, переконань, настроїв, емоцій, почуттів людини, групи або суспільства загалом стосовно права та його ролі.

Інший напрям орієнтується на західні методи дослідження та підвалини правосвідомості, альтернативної теорії відображення. Згідно з поглядами цих дослідників, правова свідомість постає як елемент взаємного процесу, в якому значення (наприклад, правове), котрі індивіди присвоюють подіям зовнішнього світу, водночас виступають як елементи моделювання і стабілізації як зовнішнього світу, так і самої свідомості. В такому разі правова свідомість розуміється як комплексна і рухлива. Вона конструює картину світу, а через те визначає моделі поведінки її носія і таким способом змінює соціальну реальність.

Ще один із підходів до розуміння правової свідомості ґрунтується на теорії універсальної природи розуму і, відповідно, права, яка веде походження від І. Канта. За цією теорією, правова свідомість у аксіологічному вимірі задає універсальні цінності як орієнтири для людської діяльності. Модель правової свідомості як спрямованості на ідеал права держави в Росії сформулював Е. Соловйов, а в Україні розвинув С. Максимов.

Структура правової свідомості визначається майже однаково для всіх напрямів: правова ідеологія (система поглядів, ідей і теоретичних концептів права), правова психологія (емоційне ставлення до права і правових відносин), фактори поведінки людини (мотиви, цілі, внутрішні настанови щодо права), але розуміння елементів цієї структури і відносин між ними у вказаних напрямках різне. Те саме можна сказати про розуміння функцій правової свідомості, серед яких головними залишаються гносеологічна (пізнавальна), оціночна і регулятивна [6, с. 646].

За суб'єктами правосвідомість поділяється на індивідуальну, правову і масову. Індивідуальну правосвідомість Ю. Оборотов визначає як правосвідомість особистості, що становить сукупність поглядів, ідей, настроїв, емоцій індивіда у його сприйнятті права і державної влади. Групова правосвідомість – це колективні уявлення, емоції, оцінки про правові і державні

явища формальних і неформальних груп. Масова правосвідомість – це суспільна правосвідомість, що виражає ставлення до права і держави, їх оцінку нацією, народом, суспільством назагал [20, с. 52].

Від наведеного дещо відрізняється підхід до поділу правосвідомості у професора Н. Оніщенко. Особливо, якщо йдеться про класифікацію правосвідомості за суб'єктами. Дослідниця визначає правосвідомість як категорію теорії держави і права та кримінології, що означає сферу суспільної групової та індивідуальної свідомості, яка пов'язана з відтворенням правозначущих явищ і обумовлена правозначущими цінностями, праворозумінням, уявленням про відповідний правопорядок. Правосвідомість визначається соціально-економічними умовами життя суспільства, культурно-правовими, демократичними традиціями. Правосвідомість як складне структурне утворення має певні компоненти: а) правову ідеологію – сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відбивають і оцінюють правову реальність; б) правову психологію – сукупність почуттів, емоцій, настроїв, звичок, переживань, стереотипів, які виникають у людей з огляду на наявні юридичні норми і практику їх реалізації. Правова свідомість має певні різновиди і поділяється на три рівні. Перший – буденна правова свідомість. Цей рівень властивий основній масі членів суспільства, формується на базі повсякденного життя громадян у сфері правового регулювання. Другий рівень – професійна правосвідомість – формується під час спеціальної підготовки. Суб'єкти цього рівня мають спеціалізовані, деталізовані знання чинного законодавства, вміння, навички його застосування. Третій рівень – наукова теоретична правосвідомість, характерна для дослідників, науковців. За суб'єктами (носіями) правосвідомість можна поділити на індивідуальну та колективну [19, с. 857].

Правосвідомість Ю. Оборотов трактує як сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв і почуттів людей щодо права і державно-правових явищ [20, с. 51]. Дослідник розмежовує два аспекти правосвідомості: гносеологічний і соціологічний. Гносеологічний аспект правосвідомості полягає у розкритті руху від дійсності до свідомості, де ідеї, погляди

й оцінки тлумачаться як відображення сприйняття правової реальності. Цей аспект, як стверджує Ю. Оборотов, особливо вартісний для філософії права, для формування уявлень про цінності правового буття [20, с. 51].

Розвиток ідеї суспільної правосвідомості, на думку вітчизняних дослідників, має практичну спрямованість. Аргументація така: «оскільки суспільна правосвідомість є відображенням суспільного буття, вона виконує особливу функцію – допомагає свідомості особи перетворити матеріальне та ідеальне, зрозуміти правову природу тих явищ, що відбуваються в житті суспільства. Поза свідомістю та діяльністю людини неможливий суспільний розвиток у галузі права, а тому вивчення правосвідомості, насамперед, вивчення характеру і спрямованості поведінки та діяльності особи, вивчення поведінки людей, їх вчинків у сфері діяльності права і є вивченням правосвідомості людей» [23, с. 61].

Соціологічний аспект правосвідомості пов'язаний із рухом від свідомості до правової реальності, коли складаються певні моделі поведінки, вибираються варіанти правового регулювання, визначаються правові межі державного примусу, осмислюється необхідність змін у чинному законодавстві, відбувається сприйняття юридичної практики.

Соціологічний аспект правосвідомості має ще одне диференціювання: правова психологія і правова ідеологія. До правової психології віднесені почуття, емоції, переживання, які притаманні людям із приводу різних проявів права і держави. Правова ідеологія – це ідеї, поняття, теорії, пов'язані з раціональним ставленням до всіх проявів чинної правової системи і держави, а також до можливих і бажаних правових і державних явищ [19, с. 51].

Правосвідомість особистості виступає в двох основних формах – гетерономній і автономній. Гетерономія передбачає, що норми права сприймаються індивідом як щось суто зовнішнє і чужорідне стосовно його споконвічних прагнень. У своїй поведінці людина зобов'язана керуватися цими ззовні заданими зразками, що не є для неї її «другою натурою». Сам індивід може бути при цьому імморальним, але під тиском регулятивних потенціалів, що містяться в правових нормах,

змушений пристосовувати свої дії до їхніх вимог. Автономна правосвідомість теж керується вимогами цивілізаційної системи, але ці нормативи настільки глибоко інтегровані в індивідуальне «Я», що суб'єкт найчастіше схильний вважати їх своїм внутрішнім надбанням. Підпорядкування їм сприймається ним як акт вільної внутрішньої переваги. Автономія полягає тут у тому, що правосвідомість вільна від зовнішнього примусу. Законотворчість спирається на «передправові» рівні нормативної саморегуляції морального, а часом і релігійного характеру. Зрештою виникає враження, ніби правосвідомість «самозаконодіє», визначаючи для себе моделі належної соціальної поведінки [4, с. 277].

Правосвідомість (правова свідомість) – сфера суспільної групової та індивідуальної свідомості, пов'язана із відбиттям правозначущих явищ; містить правові орієнтації; передбачає ставлення до правозначущих явищ, соціальних цінностей, що охороняються правом; ставлення до права, законності та правосуддя; уявлення людей про правомірний та неправомірний проступок у заданому суспільстві. У концентрованому вигляді виявляється у правовій ідеології суспільства – системі правозначущих поглядів. Правосвідомість людей визначається правовими засадами суспільства, особливостями практичного застосування, реальними умовами життєдіяльності людей, моральним досвідом та традиціями суспільства, системою поширеного оцінного ставлення до правозначущих явищ [19, с. 857].

«Різниця у підходах до розуміння правової свідомості визначається, по-перше, відмінністю у розумінні свідомості (як відображення, уявлення або конструювання навколишнього світу); по-друге, відмінністю у поглядах на природу права та його роль і характер функціонування. З цього випливає також розходження поглядів на правову свідомість відповідно того, чи йде правова свідомість попереду юридичних норм, чи виражає відношення до вже існуючого позитивного права» [19, с. 648].

Дослідник М. Єнікеєв, як і О. Оніщенко, характеризує правосвідомість як «найбільш стійкі нормативно-ціннісні позиції особи, які утворюють сферу її правозахисних установок, що

викликають стереотипну готовність до певних дій у правознавчих ситуаціях. Законодавство, яке не враховує правосвідомості, не може бути досконалим. Правосвідомість поділяється на суспільну, групову та індивідуальну. Суспільна правосвідомість – сфера суспільної свідомості, що відбиває правозначущі явища суспільного буття. Вона взаємодіє із правовою ідеологією – системою правових ідей, поглядів та установок, визначає спрямованість правотворчості та механізми праворегулювання. На відміну від суспільної, групова правосвідомість стихійно залежить від різногрупових інтересів, які нерідко протиставляються суспільним інтересам. Групова правосвідомість може бути і асоціальною. Індивідуальна правосвідомість є ще різноманітнішою. Вона визначається як правосвідомість малих соціальних груп, в які включається особа з умовами її побутового формування» [19, с. 857].

Аналітики дуалізму відзначають появу подвійної природи підсвідомісного рівня особи і виникнення пасіонарності. «Амбівалентна за своєю природою, пасіонарність може породжувати подвиги, давати позитивні результати в науці, мистецтві, політиці, військовій справі, проте вона ж із однаковою силою штовхає людей до злочинів. Носіїв пасіонарності Гумільов називає пасіонарними. За його теорією, пасіонарні імпульси виходять не від свідомості, а з підсвідомої сфери. Це часто призводить до того, що пасіонарії виявляються не в змозі передбачити наслідок своїх вчинків і проконтролювати належною мірою логіку розгортання свого активізму. У тих випадках, коли внутрішній тиск пасіонарності стає сильнішим не тільки за інстинкт самозбереження, а й за повагу до закону, людина стає злочинцем» [4, с. 239]. Проблемними для суспільства залишаються будь-які відхилення від нормативно-ціннісної позиції у правосвідомості особи.

Деформована правосвідомість є наслідком і передумовою десоціалізації особистості. Якщо соціалізація є двостороннім процесом взаємодії особи і суспільства, спрямованим на формування індивіда як суспільно визнаної особистості, то дія десоціалізації виявляється у зміні соціальних характеристик особистості і девіантності виконання соціальних ролей індивіда – їхньому «згортанні» або повному відмиранні.

Десоціалізація – це вид соціального відчуження, що зводить до мінімуму потреби та інтереси більшості людей [28, с. 155].

Деформована правосвідомість властива усьому розвитку цивілізації, і вона непоборна: на думку правників, «людина схильна спрямовувати свої сили як на творення, так і на руйнування. Вона виявилася здатною і на людожерство, і на критику чистого розуму» (Р. Музиль). Природа, давши людині відчуття своїх колосальних сил і можливостей, не наділила її інстинктивним відчуттям тих нормативних меж, за які ці сили не повинні прориватися. Вся історія світової цивілізації і культури є демонстрацією того, як людина невпинно споруджувала різноманітні обмеження для своєї вітальної енергії у вигляді релігійних етичних і правових нормативів. Однак та ж історія свідчить про нездоланну схильність людей порушувати їх. Остання обставина наводила багатьох мислителів на припущення про споконвічну гріховність людської природи. Ця ідея мала різні культурні форми: від міфологем гріхопадіння прабатьків і первородного гріха на всіх людях аж до сучасних концепцій-гіпотез людської агресивності (З. Фройд, К. Лоренц, Е. Фромм) [4, с. 11–13].

Г. Гадамер намагався у проблемі деформації свідомості бачити не лише хибні наслідки. Якщо зіставити істини Фрейда, Топенгауера і Бергсона, то зіткнемося із непоступливою ідеєю утопічності в подоланні ірраціоналізму. Однак О. Павлова вважає, що проблему можна подолати.

«Спонтанна чуттєвість» за Г. Гадамером є ближчою до природи, вона в принципі не підлягає спотворюючому впливові влади та розуму і, отже, виступає опорою істини і справжнього буття. Поняття несвідомого як модус екстатичного і позараціонального, як вираження стратегії волі до життя, яку стримують знання і мораль, спочатку розроблялося в руслі цієї традиції. Фройд, здавалося, звільнився від метафізичних настанов і власним науковим шляхом почав досліджувати шари несвідомого, тим самим позначивши межі телеології всеосяжного розуму класики.

Поступово хвиля критики логоцентризму призвела передусім до абсолютизації ірраціональних вимірів суб'єкта (не лише несвідомого – у Фрейда, але і волі в Шопенгауера, почут-

тевого пориву – у Бергсона). Остання не прояснює складність життєвого світу і не виводить європейське людство з глобальної кризи. Урок ірраціоналізму полягає в тому, що надії на звільнення від несвідомих бажань так само утопічні, як і надії на технічну раціональність. Несвідоме ще більш «економне», ніж розум. Його структури більш архаїчні і бідні, а отже, більш жорсткі і репресивні, ніж порядок реальності. Тому наступні естетичні орієнтири мають бути пов'язаними з розвитком гетерогенності і мультикультурності життя, з визнанням цієї різноманітності і виробленням стратегій балансування на межі різноманітних порядків реальності [22, с. 217].

Досліджуючи зв'язок правової свідомості та правової соціалізації, В. Швачка зауважує, що неодмінно «формування соціально активної особи відбувається під впливом всіх елементів правової системи. Такий вплив здійснюється незалежно від волі самої особи, державних органів, що приймають відповідні рішення, інших суб'єктів права, оскільки стан правової системи, функціонування її елементів є відображенням індивідуальної правової свідомості» [24, с. 60].

І. Фарбер бачить правосвідомість як специфічну форму відображення суспільної свідомості, що виявляється у правосвідомості як правовій складовій життя суспільства. Вона охоплює процес створення правових форм, реалізацію їхніх потреб у суспільному житті. Політичні й інші ідеї та уявлення активно впливають на формування і реалізацію норм права. Однак перш ніж набути вираження у правових нормах, їх використання на практиці, вони мають пройти через правосвідомість, отримати правову форму у вигляді правових ідей та уявлень [24, с. 60].

У наукових дискурсах сучасності існують свої пріоритети. Приміром, правосвідомість на стадії реалізації права в процесі втілення в життя юридичних прав та обов'язків відіграє найбільшу роль. Життя людини ілюструє, «що свідомість, думка, образ справді спрямовують поведінку людини, ініціюють її дії і вчинки в усіх сферах життєдіяльності, зокрема й правовій. Тісний зв'язок права і правосвідомості виявляється і в тому, що від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості значною мірою залежить те, якою буде поведінка людини

в суспільстві – правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою і небезпечною [24, с. 61]. Поведінка залежить від правосвідомості, яка розвивається під впливом багатьох чинників, зокрема правової соціалізації, правового менталітету і правового світогляду.

10.3. ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ І ПРАВОВИЙ СВІТОГЛЯД

Сутність справедливості тісно пов'язана із поняттям «правовий менталітет». Цей термін первісно позначає «спосіб мислення, загальну духовну налаштованість людини і групи» [30, с. 263]. Психологічна сторона використовувалася на позначення загального розумового стану, психологічної озброєності людей, які належать до однієї культури, що дає їм можливість по-своєму сприймати й осмислювати навколишній світ і самих себе. Ю. Оборотов характеризує правовий менталітет як спосіб позначення стійких психологічних рис стосовно права і державної влади, що склалися у конкретній правовій культурі. Дослідник твердить про те, що в Україні правовий менталітет характеризується ототожненням права і сили зі значною часткою нігілізму у ставленні щодо юридичних засобів вирішення конфліктів, наміром керуватися не законами, а інструкціями, положеннями, наказами і т.ін.; властиві також патерналістські надії на державну владу, завищені уявлення про можливість і межі державної влади [20, с. 52].

Термін «ментальність» (лат. *mentalis* – розумовий, духовний від *mens* – розум) – позначає особливості розумової діяльності певної людини, народу, нації; це стійка налаштованість внутрішнього світу людей, яка об'єднує їх у соціальні та історичні спільноти, це сукупність і налаштованість індивідів на певний тип мислення і дії. На думку професора О. Данильяна, правовий менталітет охоплює як низькі рівні суспільної та індивідуальної психології, в яких містяться потенціали смислотворення, так і вищі рівні правосвідомості, але не у традиційному розумінні, а з точки зору його орієнтованості, вибірконості, налаштованості, тенденційності, а також культурної специфіки [30, с. 157].

Філософи права диференціюють два типи ментальності. Йдеться про ментальність західного типу і східного.

Ментальність західного типу – розумові та світоглядні якості, що корелюються з домінуючою активністю лівої півкулі мозку [4, с. 189]. Для цієї ментальності властиві: 1) трансгресивність інтелекту і психіки в цілому, що виявляється як спрямованість до всього нового, невідомого та здатність приймати форми вольової напористості, авантюристичності й агресивності; 2) жага новизни, регулярних змін; відсутність сильної прив'язаності до минулого; 3) чуйність до чужого, готовність асимілювати нові культурні цінності, чийми б вони не були; 4) розвиненість особистісного начала, наполегливе прагнення до виділення свого індивідуального «Я» зі загального «Ми», вміння цінувати і обстоювати духовну, інтелектуальну, моральну, політичну незалежність, боротися за громадянські свободи і права; 5) порівняно слабка розвиненість адаптивних здатностей, відсутність необхідної гнучкості та бажання пристосовуватися до обставин, звідси супутня цьому крихкість і ламкість внутрішніх структур індивідуального «Я»; 6) прихильність до свого унікального «Я», поєднана з екзистенціальною домінантою явно вираженого страху смерті; 7) переважно бінарно-опозиційний характер констатацій і оцінок, схильність до виявлення альтернативних логосів, звідси сталість створюваних ситуацій вимушеного вибору, що мобілізували інтелектуальні резерви і стимулювали розвиток європейської цивілізації; 8) переважання раціоналістичних орієнтацій, звеличування розуму як вищого авторитету; 9) переважний практицизм орієнтацій, який обертається забуттям вищих духовних істин, що часто надає діям імморальну і протиправну забарвленість; 10) схильність до розчленовування єдиних поведінкових акцій на мету і засоби, що сприяє імморалізації та криміналізації соціальної практики [4, с. 190].

О. Данильян вбачає в українському правовому менталітеті індивідуалізм; він формувався у процесі поспішної боротьби нашого народу за свою державність, культуру, мову, релігію; українському менталітетові властивий етатизм як прагнення до створення власної держави і реалізації індивідуальних прав у межах цієї системи [30, с. 157–158].

Цілком протилежними є характеристики ментальності східного типу. Знання їх видається важливим для правової свідомості юриста.

«Світоглядні особливості епохи традиційних, класичних суспільств людей азіатського, переважно далекосхідного регіону, що корелюються з домінуючими особливостями активності правої півкулі мозку», творять ментальність східного типу. Для цього типу ментальності властиві: консерватизм, слабка чуйність до чужого, замкнутість на власних традиціях; готовність індивідуального «Я» розчинитися в загальному «Ми», готовність до розчинення у надособистій стихії і породжуване нею спокійне ставлення до смерті; здатність легко адаптуватися до зовнішніх умов, схильність не до боротьби протилежних начал, а до рівноваги сил, їхнього примирення і згоди; відсторонення від безмежного раціоналізму, скептичне ставлення до ідеї всемогутності людського розуму; негативне ставлення до ідеї відриву мети від засобів; шанобливе ставлення до природи, усього природного як одна з головних естетичних і морально-правових норм східної свідомості» [4, с. 190].

Дослідники харківської наукової школи філософії права зауважують також наявність в українському правовому менталітеті таких рис, як: правовий нігілізм, традиції і звичаї, які існують над правом; намагання створити власні «закони» життя, які не завжди збігаються із чинним правом; патрон-клієнтські зв'язки як гарантія захисту від неправомірних дій (за В. Нерсесянцом, неофеодалізм) [30, с. 158].

На тип правосвідомості має ще вплив і національний характер, із-поміж рис якого вирізняються: «емоціоналізм» – здобуває пріоритет емоційно-чуттєвого елемента над раціональним (пріоритет «серця» над «головою»), що виявляється в артистизмі української натури і в ліричному сприйнятті зовнішнього світу. Як зауважують дослідники, саме ці характеристики ускладнюють формування правосвідомості, оскільки право ґрунтується на логіці, а не на почуттях.

Ще одна риса, яка є типовою для нашого менталітету, – це «індивідуалізм і прагнення до свободи» – негативне ставлення до сильної влади як такої, що межує з анархізмом; крайнім проявом індивідуалізму є така риса, як замкнутість, що є на-

слідком трагічної історії українського народу, який постійно перебував під гнітом інших держав.

До національного менталітету відносять і «тривожність та рухливість» – результат взаємодії двох названих вище рис українського характеру, який виявляється у прагненнях до нових форм, творчому ставленні до життя тощо [27, с. 158].

У суспільних відносинах правовий менталітет відіграє важливу роль, оскільки, впливаючи на дію норм права, правову культуру, він охоплює всі почуття, ідеї, погляди, які не є цілкомито непередбачуваними.

О. Стовба, вивчаючи право у свідомості, спирається на концепцію правової реальності С. Максимова, зауважуючи, «що право як деонтологічна реальність є ідеально сконструйованим буттям, суть якого полягає в повинності. Правова реальність має смислову будову. Правові смисли опредмечуються в ментальних установках, ідеях і теоріях, у знаково-символічній формі норм та інститутів, у людських діях і відносинах, тобто в різних проявах правової реальності. При цьому право являє собою не статистичний набір елементів, а динамічний процес власного становлення. Джерелом розвитку постають суперечливі взаємодії його сторін, що знаходять відображення в полярності й додатковості різних підходів до права. Відносно автономними рівнями правової реальності (формами буття права) є: а) світ ідей (ідея права); б) світ знакових форм (правові норми і закони); в) світ соціальних взаємодій (правове життя). Вони являють собою рівні становлення права, які виражаються в розгортанні концепції правової реальності від абстрактних до все більш конкретних визначень» [27, с. 249].

Зауважені ментальні характеристики відіграють певну роль у прогнозуванні правової поведінки учасників суспільних відносин, особливо в нинішньому глобалізованому світі.

10.4. ПРОВОА КОМУНІКАЦІЯ ЯК СПОСІБ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Комунікація правова (з лат. *communicare* – радитися з ким-небудь) – суб'єкт-суб'єктна форма взаємодії у процесі інтерації для розв'язання складних проблем у сфері права, у процесі яких відбувається обмін інформацією, спрямований

на досягнення результату. Правова комунікація реалізується на рівні: міжособистісної, групової, публічної, масової і крос-культурної комунікації. Правова комунікація виступає способом вербальної та невербальної взаємодії у рамках пошуку справедливості за умови досягнення рівноваги у з'ясуванні спірних інтерпретацій значень та унормування ускладнень через досягнення згоди. Правова комунікація здійснюється через формулювання проблеми, вибір способів переконання, процес переконування, врегулювання правових позицій комунікантів для урівноваження намірів або розв'язання проблемних ситуацій через вибір альтернативних законних компромісних рішень на підставі дії комунікативних загальнокультурних норм взаємодії (законів, принципів, традицій). Дія правових норм комунікації здійснюється через право на свободу думки і слова; вільне висловлювання своїх поглядів і переконань (ст. 34 Конституції України).

Комунікація правова реалізується через опис правової проблеми, вибір критеріїв її оцінювання, прийняття рішень, взаємодію у процесі інтеракції, формою якої комунікатори намагаються створити нову комбінацію правових загальних і суперечливих інтересів; процес, у якому щонайменше два партнери із різними правовими потребами намагаються досягти згоди задля реалізації своїх спільних правових намірів; спілкування, через посередництво якого двоє чи більше суб'єктів у процесі взаємодії спільно намагаються досягти результативності обговорення; обмін інформацією через посередництво мови, яка координує значення і керує ними (за моделлю М. Спенгл, М. Айзенхарт).

Правова комунікація виникає у процесі правових відносин; вона їх спричиняє. А правові відносини відповідно слугують джерелом прав та обов'язків суб'єктів, які вступають у взаємодію не лише між собою, але й із державою, її об'єднаннями, органами державної (публічної) влади. Підставою для виникнення правової комунікації є правова норма, яка містить реальні, а не декларативні права і обов'язки. Засобом правової комунікації є права та обов'язки, які фіксуються у правових нормах і спричиняють відповідні правові дії (М. І. Козюбра).

Регулятором правової взаємодії у комунікації є нормативно-правові акти, що регламентують правову комунікацію громадян та інших суб'єктів із державними органами та державних органів із різними суб'єктами права.

У правовій комунікації налічується понад тридцять теорій, частина з яких проектується на правову комунікацію: 1) теорія символічного інтеракціонізму Дж. Міда, спрямована на конструювання соціальної реальності через процес прийняття ролі іншого суб'єкта; 2) теорія координованого управління значеннями висловлювань У. Пірса і В. Кронена, що полягає у творенні єдності позицій через непогодження і водночас координацію значень висловлювань; 3) теорія порушення очікувань Дж. Бургун, що передбачає адаптацію до взаємодії – корегування очікувань комунікантів; 4) теорія конструктивізму Дж. Делія, в основі якої – людиноцентровані повідомлення та їхні позитивні ефекти для результативності досягнення комунікативної мети; 5) теорія соціального проникнення І. Альтмана і Д. Тейлора, сутність якої – у створенні регульованої близькості через вербальне саморозкриття на основі винагород і затрат; 6) теорія зниження невизначеності Ч. Бергера, що полягає у комунікативному зниженні невизначеності суб'єкта, управлінні тривожністю комунікантів з метою досягнення результативності (правової) комунікації та ін. (Е. Гриффін). У кожній із теорій до певної міри присутні елементи правової комунікації, що виявляються ситуативно у процесі взаємодії комунікантів.

Характер правової комунікації набуває таких ознак – це: 1) проблематичність, що виявляється у комунікативних діях комунікантів (суб'єкт-суб'єкт), які перебувають на етапі з'ясування проблемних правових відносин; 2) оцінка не лише мовних висловлювань, а й вчинків та психологічного стану комунікаторів; 3) несприйняття одним із комунікантів позиції правового роз'яснення змісту сказаного або написаного (зокрема в умовах низької правової культури, агресивної форми вербальної чи невербальної поведінки та ін.); 4) ускладненість правового дискурсу методами використання засобів вияву незгоди через: а) сумнівність тверджень комуніканта; б) недовіру до правомірності дій правника; в) спонтанне створення

додаткових проблемних ситуацій під час правової комунікації, що ускладнює порозуміння комунікантів.

Ефективність взаєморозуміння у сфері права пов'язана з умінням збалансувати інтереси сторін, що конфліктують. Гармонія зацікавлень і відстоювання своїх позицій та визнання інакшого є бажаною, однак не завжди природно розвиненою в кожного суб'єкта права. Її важко досягти, як не просто досягти істини. Суб'єкт правового дискурсу (в силу різних причин: зацікавлення, матеріальних підстав, тиску, погрози, страху перед покаранням, думки референтної групи) може маніпулювати аргументацією у твердженнях, поясненнях і тлумаченнях. За таких умов підстав для здійснення ефективної правової комунікації залишається мало, як і для можливості встановити різницю між істинним та фальшивим прагненням досягнути згоди.

Суб'єктами правової комунікації є юридичні і фізичні особи, органи державної влади, місцевого правового самоврядування.

Спрямованість правової комунікації не визначається певними абсолютними (сталими та універсальними) орієнтирами. Останні мають культурно-релевантний характер і змінюються разом із трансформаціями суспільно-правової дійсності, будучи залежними від психолінгвоментальних реалій, комунікативних проблем, міри складності й масовості цієї діяльності тощо.

У демократичному суспільстві правова комунікація як наслідок передбачає досягнення правового розв'язання конфлікту. Правова комунікація, як і комунікація загалом, – соціальний процес, що являє собою єдність технічної, семантичної і прагматичної складових: технічний аспект комунікації пов'язаний із процесами передачі інформації відповідними каналами; семантичний – відображає передачу і прийняття інформації, зокрема її розуміння одержувачем; прагматичний враховує вплив прийнятої інформації на поведінку одержувача та ефективність використання цієї інформації.

На правову комунікацію впливають такі чинники: учасники (суб'єкти комунікації); засоби правової комунікації, типи комунікації; функції і принципи комунікації, канали комунікації.

Сенс правової комунікації – основа якісно нових суб'єкт-суб'єктних відносин: між державою і системою суспільних органів; між правоохоронними органами і громадянами і т. ін. Ці властивості значною мірою об'єктивуються, доповнюють і розвивають практику правової комунікації.

Засобами правової комунікації є мовна система, вербальні та невербальні компоненти, а також система відповідностей між формою і змістом правової взаємодії. Важливим для правової комунікації є процес передачі, реципіювання, інтерпретації і осмислення інформації, а також функція смислотворення і смислопередачі та управління комунікантами.

Канали комунікації – це механізми поєднання у взаємодії комунікатора і комуніканта (вокальний, візуальний, тактильний та ін.).

Типи комунікації – інтеракції, що характеризуються інформаційною взаємодією (міжособистісна, групова, організаційна, міжорганізаційна, масова аудитивна, візуальна, аудитивно-візуальна, тактильна); вербальна (словесна) і невербальна (несловесна, символна) комунікація. На типах правової комунікації позначаються етнічні особливості, які вирізняються своєю вербальною і невербальною компетенцією, офіційно-діловим стилем, ментальним дискурсом.

Принципи правової комунікації – це засади вербальних і невербальних дій, що спираються на принципи рівних прав, рівного обов'язку до співвідповідальності осіб, які аргументують у спільному розв'язанні проблем на основі поваги до права на комунікацію іншої особи.

Основні принципи правової комунікації сформовані на основі: а) суверенності особи як суб'єкта комунікації; б) юридичної рівності учасників комунікативного процесу; в) консенсуальності; г) правової гарантованості свободи комунікації в рамках збереження та непорушення комунікативних прав і свобод іншої особи. В умовах демократичних перетворень суспільства цільовими пріоритетами здійснення комунікації стають принципи правової комунікації: свободи, заборони перевищення належної міри; заборони надміру комунікації, принципу захисту довіри.

Правовій комунікації притаманні юридичний формалізм, відносна консервативність, детермінованість службово-адміністративною ієрархією, політична заангажованість тощо.

Правова комунікація спирається на такі традиції у сфері теорії комунікацій, як-от: кібернетична традиція, що полягає в комунікації як системі опрацювання інформації; риторична традиція комунікації полягає у публічному зверненні до суб'єктів; семіотична традиція розкриває суть комунікації як процесу передачі значень за допомогою знаків; критична традиція розглядає комунікацію як рефлексивне оскарження несправедливого дискурсу; феноменологічна традиція полягає у взаємодії суб'єктів як пізнанні себе та інших через діалог; етична традиція комунікації передбачає спілкування людей, які взаємодіють справедливо.

10.5. КРИТИКА ДІАЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА

У поле зору авторитетного вітчизняного філософа права О. Стовби потрапила праця І. Честнова «Диалогическая концепция права». Зваживши досягнення методологічного підходу санкт-петербурзького вченого, О. Стовба об'єктивно вибудовує свій науковий дискурс, спираючись на фахові аргументи, які ми не можемо оминати увагою.

«Стратегічна» площина критики, як зазначає О. Стовба, стосується того, що І. Честнов, «вкорінюючи право у фактичному порядку відносин між людьми, коли іманентні цьому порядку норми відтворюються в ході фактичних соціальних інтерацій, ризикує втратити сам предмет дослідження – право, яке замінюється певною «загальносоціальною нормативністю». О. Стовба стверджує, що І. Л. Честнов, виокремлюючи як елементи правової реальності правові норми, правосвідомість і правопорядок, так і не дає відповіді на запитання: чим і як визначається саме правовий статус свідомості, порядку, норми? [27, с. 263].

Відповіді на ці питання О. Стовба називає незадовільними, стверджуючи, що «чистих» правових норм, правовідносин, інших правових явищ не існує, оскільки всі вони вміщують психічні процеси людини, культуру, економіку, політику і т. ін.

О. Стовба звинувачує І. Л. Честнова у сплутуванні смислового й онтологічного аспектів феномена права. «Так, ніхто не заперечує, що права не існує «поза» психікою людини або культурно-історичними умовами її буття. Разом з тим, указані явища не є конститутивними для смислу права, являючи собою всього лише те онтологічне середовище, «у» якому право існує». Петербурзький правознавець припускається тут тієї самої помилки стосовно права, що й матеріалісти стосовно свідомості, коли останні зводили її (свідомість) до біологічних функцій організму. Достеменно кажучи, правовий смисл феномена як такий неможливо детермінувати ні психічно, ні культурно, ні історично, оскільки будь-який культурний, психологічний, історичний корелят права є похідним за своєю суттю явищем [27, с. 263].

Критикує О. Стовба І. Честнова за те, що «будь-яке правовідношення одночасно є економічним, політичним і т. ін.». Звісно, російський філософ права правильно стверджує, що будь-яке соціальне відношення наділене, окрім правового, ще й іншими вимірами – моральним, політичним, економічним та ін. І, звичайно ж, догматична абсолютизація правового аспекту є чистим свавіллям юристів. Проте не менш очевидним є і той факт, що за певного збігу обставин осмислити відповідне відношення можливо лише на основі права. І лише право в такому випадку здатне схопити подію в цілому: дати чітку й однозначну відповідь, указавши, які наслідки неодмінно тягне за собою вчинене діяння, – стверджує дослідник О. Стовба.

Тимчасом діалектика, яка – за визначенням – рухається від абстрактного (ідеї) до конкретного (дійсності), тут погано прислужилася. Видається, що якби І. Честнов замість діалектичного переходу від абстрактного постулювання соціальної нормативності до конкретного правопорядку рухався б за алгоритмом діалогу часткового і загального (як він і мав намір від початку), то він отримав би на виході більш адекватний опис того, як фактично втілюється право. Адже ще Ж. Дельоз указував на те, що у філософії постмодерну на місце абстрактної і загальної ідеї Платона, котра вживається в предмети емпірики, приходять сингулярності, які існують серйозно, як своєрідні смислові ядра, що відтворюються у процесі людської діяльності [27, с. 264].

О. Стовба висловлює гіпотезу, що такою сингулярністю, яка початково викликає до життя право як режим осмислення того, що відбувається, є постійно дійсне або гадане правопорушення. І в цьому криється ще одне обмеження діалогічної концепції права: адже діалог із взаємним визнанням точок зору та інше ще можна уявити в цивільному процесі, але навряд чи – в кримінальному. Отож доречно припустити, що саме сингулярність того, що сталося як часткове, яке вимагає своєї оцінки з позицій загального (правопорядку), є тим «спусковим гачком», який «запускає» механізм діалогу.

Але які ж критерії такої – правової, а не іншої – сингулярності? І. Честнов не задається цим питанням, стверджує О. Стовба. Аналогічно експліцитно не поставлені питання про те, коли можна говорити саме про правовий діалог. Адже, вказуючи, що осердям правового діалогу є правовий інститут як закріплена у відповідній формі права його компетенція і багаторазово повторювані юридично значущі дії людей, які реалізують відповідні права та обов'язки, що утворюють зміст правового статусу інституту, російський правознавець не уточнює, в яких саме випадках слід вважати, що людина реалізує свої права, а коли – «просто діє».

Таким чином, доречно констатувати, що, створивши оригінальну і своєрідну – діалогічну – онтологію права, санкт-петербурзький правознавець виявився не до кінця послідовним, оскільки його діалогічні та постмодерністські мисленнєві ходи приховано імплікують повернення до гегельянства і моноїдеї права [27, с. 264–265].

10.6. МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ У НАЛАГОДЖЕННІ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ ТА ГРОМАДСЬКОСТІ

З точки зору більшості філософсько-правових концепцій розвиток сучасного суспільства доцільно розглядати як результат складної комунікативної взаємодії різних соціальних груп і структур, які утворюються у суспільстві, коли їхній статус варіюється залежно від здатності й можливостей здійснення комунікацій у широкому спектрі: від міжособистісних (індивідуальних) комунікацій до масштабів міжсуспільних.

Очевидно, що дослідження комунікативної взаємодії потребує багатаспектного розгляду самого поняття «соціально-правова комунікація» в координаційній системі «суспільство – влада». Цей феномен слід органічно аналізувати як результат наукового пізнання крізь призму філософії, права, методологію та методіку розвитку інформаційно-комунікативних технологій. Саме цей аспект став предметом дослідження у праці «Соціально-правові комунікації в забезпеченні взаємодії влади та громадянського суспільства» Д. Андреева [1].

Систематизувавши принципи, поняття, моделі та категорії наукового дискурсу комунікаційних взаємовідносин влади й суспільства вітчизняних і зарубіжних наукових шкіл, Андреев стверджує, що на етапі становлення глобального інформаційного суспільства в суспільно-владних відносинах першочергового значення набувають соціально-правові комунікації як соціетальний феномен, суспільно-буттєві, гносеологічні, антропологічні та ціннісні виміри якого зумовлюють стан і характеристики новітніх державотворчих процесів.

Завдяки тому, що до структури правового простору та соціально-правових комунікацій належать правосвідомість, правові норми, правовідносини й механізми передачі правової інформації, кожний елемент з яких виконує важливу роль у єдиному процесі функціонування владно-державного діалогу, цей вид комунікацій стає головним інструментом формування взаємовідносин правового характеру між владою та громадянським суспільством. Таким чином, соціально-правові комунікації безпосередньо забезпечують залучення громадськості до процесів законотворення під час синтезування правової мови кожного конкретного суспільства.

Соціально-правові комунікації як процес порозуміння та обміну інформацією щодо легітимізованого впорядкування суспільного життя, змісту й правил поведінки відіграють важливу роль у підтриманні соціальної рівноваги та єдності спільноти. Єдність правового простору реально забезпечити лише на досягненнях соціально-правової комунікативістики: норми права можуть існувати тільки у зв'язку з поведінкою людей, а правовий простір – це, по суті, і є простір суспільних відносин, що регулюються правовими нормами.

На сучасному етапі комунікаційні відносини постають головним чинником формування національної правової свідомості, правової культури, фундатором і провідником демократичного розвитку українського суспільства шляхом органічного поєднання реалізації ідеї відкритого громадянського суспільства з проблемами правового будівництва. Водночас національна правосвідомість виступає як синтез індивідуальної та колективної свідомості, що виникає внаслідок формування нації, національної інтеграції, включення етнокультурних цінностей у сферу правовідносин. Це ступінь адаптованості етнокультурного світогляду в державотворчій і суспільний процес, а також міра проникнення правової спроможності у владні нормативно-правові імперативи, парадигми екстенсивного та інтенсивного соціального розвитку, еволюційного й інволюційного буття. За нових умов демократичного державотворення щораз більшого значення набуває використання соціально-правових комунікацій як політичного, соціального та етнокультурного чинника формування національної правосвідомості.

Сучасний стан розвитку українського суспільства гостро потребує встановлення нових критеріїв демократизації та поліпшення взаємовідносин органів державної влади з громадськими інститутами, вироблення об'єднувального механізму подальшого національного розвитку. Функцію такого механізму спроможні виконати на основі забезпечення взаємних національних інтересів та врахування етносоціокультурних чинників соціально-правові комунікації, через те що вони компіювали не лише систему владних стосунків, а й, що набагато важливіше, – оцінку та реакцію суспільства на дії влади стосовно збереження національного суверенітету. У ціннісному аспекті такі соціально-правові комунікації мають спиратися на національну правосвідомість як синтез індивідуальної та колективної свідомості, що виникає внаслідок формування нації, національної інтеграції, включення етнокультурних цінностей у сферу правовідносин, суспільно-політичних і державотворчих процесів.

Використання позитивних прикладів історії державотворення, що об'єднують націю, істотно підвищує якість со-

ціально-правових комунікацій. В окресленому сенсі системний пошук моделей комунікацій, які б забезпечили максимальну дієвість діалогу органів державної влади та громадянського суспільства, стає пріоритетним. Для обрання найефективніших методів налагодження владно-суспільного діалогу запропоновано застосовувати транзактно-діалогічну циклічну модель комунікації. Сенс її полягає в тому, що коли суспільство отримує від влади правову інформацію та «пропускає» її крізь себе, громада повертає її до влади вже з новим змістом: і влада, і суспільство щоразу, заново «прочитуючи» це повідомлення, усвідомлюють його оновлене юридичне наповнення. Цей процес має постійно відбуватися в циклічному режимі.

Сучасні соціально-правові комунікації передбачають посилення ролі інститутів мас-медіа як механізму здійснення комунікаційного процесу та провідного засобу конструювання соціально-правового простору, передусім у період соціально-економічних перетворень. Відповідно, відбувається переосмислення сутності державної інформаційної політики щодо засобів масової інформації, яка спонукає органи влади створювати законодавчі основи для покращання умов розвитку та функціонування всієї системи засобів масових комунікацій (незалежно від форм власності). Зокрема, пропонується низка правових механізмів, які унеможливають економічний тиск на засоби масової інформації, запровадження цензури, відмови в реєстрації тощо.

Фактор зростання ролі засобів масової інформації у забезпеченні прав громадян на вільний доступ, одержання, зберігання й поширення суспільно значущої інформації та організації діалогічної моделі соціально-правових комунікацій влади й громадянського суспільства за своєю природою дуалістичний: засоби масової інформації, як виробники інформаційного продукту, отримують преференції від держави над іншими суб'єктами підприємницької діяльності та, водночас, використовують свій привілейований статус у маніпулюванні громадською думкою та для поширення неправдивої інформації. В умовах розвитку інноваційних комунікаційних технологій перед владою постають завдання інформаційної безпеки суспільства, що полягають у створенні нормативної бази

для саморегуляції інформаційної сфери. Запропоновано законодавчо прирівняти веб-сайти, які професійно здійснюють продиціювання інформації, до інформаційних агентств з відповідним правовим регулюванням їхньої діяльності.

Застосування соціально-правових комунікацій безпосередньо пов'язано з питаннями модернізації демократичних засад державотворення та, відповідно, залежить від них. Удосконалення правових засад, принципів і методів державного регулювання інформаційно-правових відносин, започаткування нових форм забезпечення громадян демократичними принципами на вільний доступ, одержання, зберігання та поширення публічної інформації визнаються не лише базовими ознаками розвитку громадянського суспільства в Україні, а й забезпечують адаптацію вітчизняного законодавства інформаційної сфери до стандартів Ради Європи та є важливою передумовою інтеграції України в Європейське Співтовариство.

Еволюція комунікаційної взаємодії влади та громадянського суспільства й безпосередньо соціально-правових комунікацій логічно призводять до вдосконалення принципів, напрямів і способів поліпшення вітчизняного законодавства, що регулює правові відносини в інформаційній сфері (йдеться про статус журналіста, доступ до публічної інформації, вдосконалення інформаційно-правових відносин щодо функціонування засобів масової інформації тощо). На концептуально державотворчий рівень виходять інноваційні комунікаційні та інформаційні технології, котрі ґрунтуються на відкритому партнерському соціально-правовому діалозі влади і громадянина, що й зумовлює зміни у всіх галузях права та веде до системних змін правового простору суспільства.

Модернізаційний вектор розвитку українського суспільства потребує досягнення максимально можливого рівня узгодження інтересів громадянського суспільства та інтересів держави. Водночас моделі комунікаційної взаємодії, які мають забезпечити цей процес, зазнають суттєвих змін не лише під впливом політичних, економічних, культурних змін, а й, насамперед, темпів упровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Перспективні напрями та шляхи вдосконалення соціально-правових комунікацій у системі взаємодії органів державної влади та громадянського суспільства в сучасній Україні передбачають:

- стимулювання різноманітних методів соціального контролю суспільства з метою послаблення зовнішнього контролю, підвищення рівня громадянської активності, демократизації, вдосконалення правових механізмів тощо;

- розроблення і затвердження комплексу механізмів та інструментів управління, насамперед, у сфері соціально-правових комунікацій, завдяки яким прийняті рішення набувають легітимності з точки зору громадського сприйняття;

- законодавче закріплення нового, більш високого статусу вітчизняних засобів масової інформації та, відповідно, їх більшого рівня відповідальності перед суспільством як наймогутнішого інструменту конструювання соціально-правового простору та демократичного інституту суспільного контролю діяльності всіх органів публічної влади, що вимагає, найперше, повного, остаточного роздержавлення українських засобів масової інформації;

- встановлення інформаційної відкритості й прозорості влади та дієвого громадського контролю за її рішеннями й діями шляхом упровадження інноваційних діалогічних моделей комунікаційної взаємодії держави й громадянського суспільства, що охоплюють як суб'єктів державні органи, засоби масової інформації та інституції громадянського суспільства, зокрема мережеві спільноти, і спираються на ціннісні й нормативно-правові засади організації соціально-правових комунікацій демократичного суспільства.

Від позитивного вирішення цих завдань залежить не лише рівень взаємодії держави й суспільства, а й подальша перспектива соціально-правового розвитку України. Адже, не з'ясувавши проблеми комунікацій влади та громадськості, взаємозалежності індивіда, суспільства та держави, не варто сподіватися на позитивні зміни в соціально-правовій системі.

10.7. БІХЕВІОРИСТСЬКИЙ ПІДХІД У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Біхевіоризм як окремий напрям психології виник на початку ХХ ст. (хоча біхевіористські ідеї з'являлися у наукових розвідках ще у ХІХ ст.) на протипагу самонедостатній інтроспективній психології, основним методом якої був процес спостереження за діями власної психіки з метою виявлення законів, що нею управляють [16, с. 184].

Відкидаючи положення метафізичних теорій, що займалися вивченням поняття сутності речей, біхевіоризм був зосереджений на дослідженні зовні проявлюваних поведінкових реакцій. Його філософським підґрунтям були позитивізм і прагматизм. Позитивізм став основою методологічної парадигми біхевіоризму і водночас дав поштовх до його широкої критики. Кінець 90-х років ХХ ст. виявився для України аналогічним до переломного етапу багатьох цивілізованих країн світу початку цього століття. І проблема вивчення поведінки соціального суб'єкта постала надзвичайно гостро й актуально. Тому звернення у нашій роботі до методології вербально-поведінкової психології під час аналізу поведінки людини у соціумі (зокрема правового прояву цих її характеристик) є дочерною і навіть нагальною потребою часу. Адже вербальний біхевіоризм постулює, що поведінкою людини можна управляти і передбачати її через посередництво мовленнєвого впливу, що, своєю чергою, є надзвичайно актуальним для налагодження належного функціонування правової держави.

Методологічною основою біхевіоризму початку ХХ ст. на основі позитивізму стало вчення Е. Торндайка – основоположника «класичної» психології поведінки (біхевіоризму) та об'єктивної психології загалом.

Слід зазначити, що паралельно із Торндайком розвивалися й інші школи так званої об'єктивної психології. Представники цих шкіл – І. Павлов та В. Бехтерев (Росія), К. Морган, С. Беєр і Х. Бете (Німеччина), Д. Ньюель і Г. Ле Бон (Франція).

Однак, на протипагу радикальному біхевіоризму, який трактував мислення як зміни сукупності певних м'язових тканин, нам видається доцільною позиція тогочасних біхевіористів щодо ідеї про нерозривний зв'язок психіки з усіма решта

життєвими процесами організму. При цьому психіка розумілася як біологічно корисне життєве пристосування організму до середовища. Відповідно, поведінка сприймалася як гнучкий механізм пристосовницьких реакцій.

Згідно з теорією біхевіоризму, кожна реакція має включати сприйняття організмом впливу довколишнього середовища, внутрішні процеси в самому організмі, що дають поштовх відповідному актові організму, і нарешті сам відповідний акт організму (реакційний пристосовницький рух, тілесне реагування тощо). Іноді цей відповідний акт набуває таких невловимих, з першого погляду, форм, що видається зовсім відсутнім. У таких випадках потрібні особливі прийоми для констатування його і спостереження за ним [31, с. 24] (наприклад, при внутрішньому мовленні, так званому безмовному мисленні; при зміні пульсу, частоти дихання та інших соматичних реакціях, що становлять основу емоцій).

Головне завдання біхевіоризму, яке сформулював послідовник Торндайка – Д. Уотсон, полягає у накопиченні спостережень за поведінкою людини з тим, щоб у кожному заданому випадку, при заданому стимулі (ситуації) біхевіорист міг би сказати наперед, якою буде реакція, або – якщо задано реакцію – якою ситуацією ця реакція викликана [21, с. 7].

Коментуючи виражене у такій конкретній формі основне положення науки про поведінку, можемо резюмувати: якщо біхевіорист (це може бути слідчий, суддя, патрульний поліцейський тощо) знав би всі факти, то після спостереження за індивідом (підозрюваним чи злочинцем), який виконує певні дії, він зміг би вказати на факт, що викликав саме цю дію, – феномен передбачення; або ж коли суспільство вимагає від індивіда певної поведінки (у нашому контексті – правомірної), біхевіорист зміг би організувати певну ситуацію як стимул, після чого була б виконана необхідна дія (для прикладу, зізнання, дача свідчень), – феномен управління. Єдине, що викликає у нас застереження у цьому контексті, – це те, що біхевіоризм у класичному варіанті займається передбаченням дій людини та управлінням ними, але не бере до уваги і не аналізує феномен свідомості, яка є основою цих дій. Адже, за класичним визначенням, біхевіоризм – це провідний напрям психології

поведінки, який вважає основним предметом психології не свідомість, а поведінку, що розуміється як сукупність рухових і зведених до них словесних та емоційних відповідей (реакцій) на вплив (стимули) зовнішнього середовища.

Натомість *необіхевіоризм*, зважаючи на потужну критику відверто позитивістської методології класичного біхевіоризму у психології та намагаючись подолати обмеженість основної схеми біхевіоризму «стимул – реакція», ввів до неї опосередковану ланку – так звані «проміжні змінні» [29].

Отже, коли біхевіоризм початку ХХ ст. демонстрував залежність ментального від фізіології та зовнішньої поведінки, додержуючи позицій радикального позитивізму, то необіхевіоризм 50-х років був першою спробою вирішення проблеми поєднання менталістського та наукового підходів. Поштовхом до цього стала праця Г. Райла «Поняття свідомості», у якій автор визначив свою позицію як *логічний біхевіоризм*. Ментальні терміни Райл переводить у гіпотетичні припущення про поведінку, адже «ментальний феномен як такий зводиться не до актуальної поведінки, а до диспозиції (схильності, налаштованості. – О. Б.) до певної поведінки, що реалізується у певній ситуації, за наявності певних умов» [9, с. 219].

З часом і представники «архібіхевіоризму», прихильники так званого *дескриптивного біхевіоризму* (з англ. *descriptive* – описовий, наочний) переглянули свою концепцію на користь мовлення як одного з основних регуляторів поведінки. Зокрема, Б. Скінер, якого вважають одним із теоретиків класичного необіхевіоризму і водночас його найяскравішим представником, став ініціатором програмованого навчання у школах, заклавши в його основу управлінську функцію зовнішнього мовлення.

Найвлучнішу, на нашу думку, характеристику необіхевіоризму навів Е. Фром, який писав так: «Психологія Скінера – це наука маніпулювання поведінкою; її мета – відшукування механізмів «стимулювання», що допомагають забезпечувати необхідну «замовникові» поведінку» [32, с. 117].

Назагал теорія *вербального біхевіоризму* належить Б. Скінеру, згідно з нею, психологічне завдання вивчити мову – дво-яке: по-перше, описати типи мовленнєвих висловлювань;

по-друге, пояснити їх виникнення і вплив. Окрім цього, Скінер вивів свою теорію розуму, думки і філософії, яку сформулював так: «...потрібно дослідити поведінку окремої людини, бо свідомість – це приватне і суб'єктивне, а не публічне й об'єктивне» [25, с. 27].

Відверті позитивісти (у тому числі й представники класичного біхевіоризму) вважають, що для правомірної поведінки важливо лише фактично додержувати вимог права і не потрібно доводити свою прихильність до цих вимог. Однак вербальний біхевіоризм відстоює позицію необхідності усвідомлення доцільності правомірних дій. Ми згодні з цим: лише свідоме визнання норм права сприятиме продукуванню істинно правомірної поведінки. Адже формальне виконання нормативно-правових вимог, за умови відсутності свідомого «підтвердження», може призвести до зміщення ціннісних орієнтирів у бік, протилежний від соціально значущих. Вербальний біхевіоризм у цьому контексті відображає як позитивістську позицію механістичності додержання правових норм, так і природну необхідність визнання цих норм свідомістю. У цьому криється ще один постулат, спільний для вербального біхевіоризму і філософії права. «У світлі позитивно-правового підходу вважається достатнім зовнішнє дотримання людиною приписів закону. Він не наполягає на необхідності глибинної інтеріоризації норм права в індивідуальну психіку, на їхньому змиканні і зрощуванні з моральними, релігійними або філософськими поглядами. Але для природно-правових концепцій характерне прагнення до такого возз'єднання», – констатують В. Бачинін та М. Панов [5, с. 140–141]. Вони також наголошують на тому, що і позитивна мораль, і природна моральність передбачають «першочерговий розвиток в особистості пристосувальних якостей, здатності розчинятися в спільноті, зливатися з нею у єдине ціле» [5, с. 121]. На розвиток власне адаптивних властивостей і якостей спрямовані також відповідні засоби впливу вербального біхевіоризму.

І вербальний біхевіоризм, і чимало інших філософських концепцій (зокрема філософія права) зорієнтовані на принцип пріоритетності безпосередньої комунікації між суб'єктами.

В. Бачинін і М. Панов убачають у спілкуванні і взаємодії «джерело обопільного удосконалювання, шлях до трансформації виникаючих колізій у продуктивні культурогенні імпульси» [5, с. 117]; біхевіорист Е. Торндайк також стверджує, що лише «під планомірним, систематичним, самодержавним мовленнєвим впливом із хаосу некоординованих рухів виникає чітка і розумна поведінка людини» [21, с. 29].

Філософія права доби постмодернізму відбиває новий соціокультурний контекст. Іноді у цьому контексті право прагне підпорядкувати все правове поле певній єдиній лінії, виробивши певні стереотипи, шаблони мислення і, відповідно, поведінки. Це прагнення звести соціум до прозорої для дискурсу єдності, підпорядкованої єдиному правопорядку, є ілюзорним, однак правове поле (у силу наявності об'єктивних і суб'єктивних чинників) розкладається на низку нестикованих ситуацій: йдеться про відхилення від право-норм у бік протиправності. Спільним знаменником у співвідношенні «правомірність – протиправність» виступає право. Тому правову поведінку, за А. Кисловим, слід розуміти як «утвердження «негарантованої» відмінності від множини змінних соціальних ролей» [12, с. 15]. Тобто поведінкові рефлексії у процесі правової комунікації залежать не лише від сукупності впливів категоріальних понять право-норми, право-знання, праворегулювання тощо, але й безпосереднього впливу (згідно з біхевіоризмом) соціокультурного контексту (в значенні виконання «соціальної ролі» та безпосереднього перебування у правовому полі соціокультурного простору), про що безпосередньо йтиметься в наступному підрозділі.

Назагал можна виокремити їхні спільні аспекти:

- *предмет дослідження* – поведінка як реагування на правову реальність, тобто пристосування (правомірна поведінка) чи спротив (протиправна поведінка);

- *філософське підґрунтя* – позитивізм (поділ на природне і позитивне право – у філософії права, дослідження лише прямо спостережуваних явищ – у біхевіоризмі);

- *проблемне поле дослідження* – правова поведінка, адаптація до умов оточення та ін.;

– *пріоритет антропологічного підходу* («антропологічний поворот» – у філософії права, прагнення досягнути і вдосконалити природу людської поведінки – у біхевіоризмі).

Філософія права, як і філософія загалом, – це надбання інтелектуальних зусиль усіх поколінь людства. Ученням, що займається окремою сферою дослідження, так званою практичною філософією, тобто наукою із практичними порадами щодо поведінки людини, ще древні мислителі називали етику. Етика описує зовнішні прояви діяльності людини. Зовнішня поведінка є також предметом дослідження біхевіоризму, основне завдання якого, як ми зазначали раніше, полягає у спостереженні за поведінкою людини, під чим розуміють будь-які тілесні реакції.

Вербальний біхевіоризм долучає до зовнішньої поведінки й усне мовлення, що сприймається не лише як сукупність змін у гладкій та поперечно-посмугованій мускулатурі, додаючи тим самим до ланцюгової реакції аспект внутрішнього мовлення, мислення, свідомого руху думки, яка керує вчинками і діями. Вища мораль, вища етика – закони Всесвіту – також «вимагають додержання «мислених» правил поведінки, а не фізичних» [32, с. 11]. Саме у додержанні внутрішніх норм свідомого регулювання поведінки соціального суб'єкта в умовах правовідносин зосереджені спільні аспекти таких наук, як юридична етика і вербальний біхевіоризм.

Юридична деонтологія, за визначенням С. Сливки, – один із «продуктів» класифікації теоретичних фахово-етичних положень. Адже на основі вчинків можна «зазирнути» в душу людини, досягнути внутрішні процеси (думки), що передують цим вчинкам і керують ними. Тому вважаємо за доцільне розглядати взаємозв'язок вербального біхевіоризму з юридичною етикою і юридичною деонтологією (як розділом етики, що вивчає проблеми обов'язку та моральних вимог) одночасно.

У цьому контексті важливо зауважити, що «юридична деонтологія, на відміну від юридичної етики, не розробляє для людини готових норм, вона спонукає особу сформулювати свою норму, і що характерно – для кожного випадку іншу», – вважає С. Сливка [7, с. 16]. Те саме можна сказати і про вербальний біхевіоризм: він у силу специфіки методу спостереження

аж ніяк не нав'язує варіанти певної поведінки, він лише зауважує поведінкове реагування у кожному окремому випадку і може прогнозувати реакцію людини у схожій ситуації. Тобто вербаліст-біхевіорист спостерігає: за типологією обраних мовленнєвих конструкцій, висловлених у відповідь на вплив оточення (почуте, побачене); за комплексом рухових дій тіла (міміка, жести, кінетика); за системою проявлюваних зовні емоцій і переживань (частота дихання, потовиділення, почервоління чи блідість тощо). У такі нюанси ні юридична етика, ні юридична деонтологія не вдаються, однак вона враховує всі ці аспекти в описі, скажімо, професійної поведінки правоохоронця чи девіантної поведінки правопорушника, а також у разі вироблення спеціальних етико-деонтологічних норм юридичної моралі з метою формування належної правомірної поведінки особи поліцейського або ж перевиховання деформованої поведінки правопорушника. Коли етика – регулятор зовнішньої поведінки людини із набором засобів, запропонованих «ззовні» суспільством, то деонтологія – це «внутрішній імператив обов'язку», сформований самою людиною. В такому розрізі вербальний біхевіоризм відтворений у кожній із цих наук, бо засобами регуляції зовнішніх дій організму вважає як зовнішні ситуативні подразники, так і внутрішні свідомі стимули. Вербальний біхевіоризм пропонує механізм впливу на внутрішній світ суб'єкта мовленнєвими засобами з наступним етапом втілення цих ідей у поведінкових механізмах його життєдіяльності.

Важливу роль у становленні юридичної деонтології відіграє соціологія. Взаємозв'язок юридичної соціології з вербальним біхевіоризмом проявляється саме у процесі соціалізації особи як суб'єкта певної сфери діяльності, що вирізняється певним типом культури взаємовідносин. Цей процес передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду попередніх поколінь, а отже, і входження в систему цих соціальних відносин.

На нашу думку, методологія вербального біхевіоризму доцільна під час застосування її у сфері оволодіння новими видами діяльності (навчання), розширення кола комунікації (спілкування), усвідомлення себе як невід'ємної частини довко-

лишнього соціуму (самоусвідомлення). Всі ці сфери охоплюють процес становлення особистості, тобто соціалізації особи.

Є декілька концепцій соціалізації: деякі з них відстоюють позицію поетапного засвоєння трудової діяльності, заснованого на віковому розмежуванні і кількісному вимірі опанованого досвіду; інші надають перевагу безпосередньому впливу оточення, соціальних груп, що передбачає усунення вікового цензу у становленні особистості.

У цьому контексті вважаємо за необхідне звернути увагу на диспозиційну концепцію В. Ядова. Він розглядає особистість як ієрархізовану регуляційну систему, а процес соціалізації – як формування системи управління соціальною поведінкою, представленої загальною орієнтацією особи і мережею її ціннісних установок [18].

Те, що людьми керують найперше їхні природні внутрішні стихії (емоції, прагнення, уподобання), змушує зважати на них під час дослідження людських взаємин, зокрема у такій чітко регламентованій сфері, як правовідносини. Однак слід зауважити, що ті ж внутрішні стимули виступають і «приборкувачем» цих стихійних проявів. Така дуалістичність людської природи вимагає комплексного підходу до вирішення проблеми: співмірності соціуму; правових норм, що керують процесами в ньому; особистості; внутрішнього сприйняття (чи несприйняття) нею цих норм; реальних вчинків і дій цієї особи, керованих цими нормами і відповідних (чи не відповідних) їм. Ця проблематика розкривається у взаємозв'язку «юридична антропологія – вербальний біхевіоризм», звісно, з урахуванням положень філософії права, беручи до уваги як предмет дослідження правомірну поведінку.

Залежно від того, як розуміти предмет дослідження антропології: людину як одиничний феномен чи як етнос, – мовитиметься тут про індивідуальний безпосередній комунікаційний контакт чи потужність засобів масової комунікації. Крім цього, юридична антропологія у своєму методологічному інструментарії часто використовує серед інших методи спостереження, порівняння, інтерпретації. Ця методика близька до вербального біхевіоризму, тому що базується на аудіовізуальному рівні. Саме аудіовізуальний аспект

становлення людини як особистості є пріоритетним. Адже набуття нею у процесі виховання, освіти, трудової діяльності певної суми знань, орієнтирів, ціннісних положень дають їй можливість концентрувати власні духовні і практичні зусилля задля реалізації цієї системи пріоритетів, вирішення сутнісних суперечностей свого перебування у правовому полі, формування соціально і суспільно схвалюваних варіантів поведінки.

Одним із перспективних напрямів розвитку загальної теорії право-розуміння і право-сприйняття А. Малько вважає з'ясування поняття, суті, соціальної цінності, ролі юридичних відчуттів, емоцій, настроїв, переживань, ілюзій, юридичних наслідувань, навіювань тощо. Тобто теоретиків права цікавить те, що будь-який індивід не лише сприймає право, юридичну реальність за допомогою розуму, раціонально, оперуючи у цьому науковими категоріями і поняттями, але й певним чином відчуває, емоційно реагує на прийняті державою правові норми.

Назагал ідея дослідження взаємозв'язку теорії та філософії права із психологією емоцій не нова: ще на стику XIX і XX століть професор Петербурзького університету Л. Петражицький одним із перших найбільш обґрунтовано виклав цю теорію. Він відстоював позицію, що право закорінене у психіці індивіда: «Юрист вчинить помилково, якщо почне шукати правовий феномен десь у просторі над або між людьми, у «соціальному середовищі»... тоді як цей феномен відбувається у ньому самому, в його психіці, в його поведінці» [30, с. 156]. Інтерпретація права з позиції психології поведінки (біхевіоризму), за Петражицьким, дозволяє поставити правознавство (як і філософію права) на фундамент достовірних знань, отриманих шляхом спостереження за вчинками осіб (основний метод біхевіоризму). Свою концепцію Петражицький назвав «емоціональною теорією». Адже саме внутрішні переживання, викликані зовнішніми подіями, почутими фразами чи ситуацією загалом, є основним спонукальним елементом, що проявляється у подальшій поведінковій діяльності. Концепцію Петражицького заслужено можна вважати однією з перших вдалих спроб простежити процес відтворення юридичних норм у вимірній поведінці.

Оскільки регулятивний вплив право-сприйняття передбачає обов'язкове включення у цей процес правових емоцій та афектів особи, можемо стверджувати, що саме ці правові емоції здійснюють суттєвий вплив на формування юридичного «обличчя» суспільства. Адже від того, який тип право-розуміння превалює у суспільстві, залежить ступінь суспільно-правового розвитку законодавства, законності, правового і суспільного порядку загалом.

На нашу думку, застосування методологічних засад вербального біхевіоризму у вдосконаленні механізмів виховного та мотиваційного впливу на правову поведінку соціального суб'єкта сприятиме адекватному сприйняттю та реалізації суспільством у цілому прийнятих законодавцем нормативно-правових актів. Така правова політика забезпечить вирішення проблем поєднання позитивних знань про право зі суспільним ідеалом.

Якщо порівнювати політологію із вербальним біхевіоризмом, то вважаємо за необхідне зазначити, що методологія мовленнєво-поведінкової психології перейшла у політичну науку із психології та соціології як теорія, згідно з якою основним об'єктом дослідження є політична поведінка, що вивчається за допомогою методів збору та аналізу емпіричних (що відображають дійсність як зовнішні зв'язки і відносини, зокрема все, що доступне спогляданню) та верифікованих (що перевіряють істинність і встановлюють достовірність) даних як основи власне сцієнтистських (наукових) досліджень.

На Заході психологізація політичної поведінки стала одним із постійних та провідних напрямів розвитку політології. Положення політичної психології застосовуються у дослідженні таких питань, як електоральна поведінка, політичне лідерство, політична співпраця, мова політики тощо. З огляду на це набув значного розвитку напрям, у центрі якого було зосереджене вивчення політичної поведінки – *політичний біхевіоризм*.

Якщо провести аналогію з правовідносинами, то в центрі уваги вербального біхевіоризму постане правова дія, перетворення правової інформації у волю, що спирається на юридичні механізми. Правові процеси слід сприймати як антагонізм

правомірності та протиправності. Біхевіористи оперують набором типів і форм поведінки, базуючись на даних різних наук. На цій основі будуються моделі поведінки у типовій правовій ситуації. Але у будь-якому разі об'єктом вивчення залишається правова поведінка реальних, конкретних людей. Завдання вербально-біхевіористського дослідження – не лише дати точний реалістичний і формалізований опис причин та мети поведінки, а й запропонувати практичні орієнтири у правовідносинах. Тут об'єктом дослідження будуть не тенденції і групи, а конкретні мотивації індивіда, що спричинили певну поведінку і спонукали до прийняття певного рішення. Акцентується при цьому не тільки на тому, що безпосередньо впливає на індивіда, тобто діях сім'ї, найближчого оточення. Правникам біхевіористи можуть запропонувати систематичне спостереження за правовими процесами, що ґрунтуються на втіленні реальних соціальних і правових спонук, стимулів. Такий підхід відкриває можливість аналізувати причини розбіжностей між стійкими правовими принципами і прийнятими конкретними рішеннями, орієнтує на відмову від пошуку визначального впливу будь-якого одного чинника на поведінку людини.

Поширенню парадигми вербального біхевіоризму має сприяти прагнення вивчити механізм поведінкових і комунікаційних правовідносин соціального суб'єкта і суспільства. Сильний аспект цього – втеча від індокринатії (індокринатія – одне із явищ сучасної цивілізації, що стоїть нарівні з пропагандою, рекламою, «промиванням мозку», тобто із так званими гуманітарними і політично-правовими інформаційними технологіями, суміжними з теорією інформаційної (або психологічної) війни).

Дослідженням психічного стану особи у контексті його правового значення, пошуком науково обґрунтованих методів унеможливлення правопорушень шляхом психологічної корекції рис і якостей особи займається юридична психологія. У центрі уваги цієї науки – психологічні проблеми узгодження людини і права як елементів системи правовідносин. До сфери зацікавлень юридичної психології належать також закономірності правомірної поведінки, її ролі у формуванні «імунітету» особи до криміногенної ситуації. Застосування методоло-

гії вербального біхевіоризму у правовому вихованні з метою формування «необхідного» суспільству типу поведінки вважаємо одним із найдоцільніших.

Адже саме вербальний біхевіоризм є тією наукою, що займається вивченням поведінкових реакцій на зовнішні стимули-подразники, зокрема й мовленнєві. Крім цього, запропоновані вербалістами методи і засоби дають змогу полегшити розуміння тих чи інших вчинків і видозмінити цю поведінку у разі потреби. Психологія поведінки шляхом систематичних спостережень за діяльністю особи сприяє формуванню тих узагальнень, законів і принципів, що лежать в основі поведінки людини, у її вчинках і словах [21, с. 263], а тому може визначати ймовірні причини ситуації або стимули, що дали поштовх до такої реакції, а також за цією ситуацією передбачати можливу реакцію.

Вважаємо, що такі знання і вміння надзвичайно важливі і цінні у роботі тих, хто безпосередньо спілкується з людьми у процесі своєї фахової діяльності, понад усе прагне отримати максимум інформації, вміти розрізнити правдиві дані і зумисне спотворені та шляхом мовленнєвого психологічного впливу (звісно, у межах, дозволених законом) коригувати правову поведінку співрозмовника у бік правомірності. Синтез юридичної психології і вербального біхевіоризму, на нашу думку, сприятиме їхньому взаємному збагаченню, а також вирішенню однієї з найактуальніших проблем сучасності – підвищення ефективності взаємовідносин у суспільстві, зокрема у сфері діяльності органів внутрішніх справ.

Взаємозв'язок вербального біхевіоризму із фундаментальними і професійно зорієнтованими юридичними науками та навчальними дисциплінами вважаємо за доцільне розглядати у комплексі юридичної психології: елементи кримінального права і кримінології – як кримінальна психологія; криміналістики, кримінального процесу, кримінально-виконавчого і кримінально-процесуального права – як психологія процесуальної діяльності; судової медицини та судової психіатрії – як психологічна характеристика окремих процесуальних дій тощо.

Також вважаємо за необхідне зазначити, що, на думку В. Коновалової, поняття «юридична психологія» іноді

ототожнюється з термінами «правова психологія», «судова психологія» [15, с. 3], натомість М. Костицький наділяє усі ці поняття різними методологічними і теоретичними нюансами, що склалися упродовж історії становлення цих наукових напрямів і різнять їх між собою [16, с. 40–68].

Методологічні засади вербального біхевіоризму використовуються практично у всіх сферах цієї науки (водночас зазначимо, що дослідник визначив її як судову психологію). З одного боку, через безпосереднє спілкування експерта-криміналіста з підозрюваним чи злочинцем можна встановити обставини, що зумовили формування злочинної установки, мотиви виникнення злочинного умислу, вчинення злочину, а також створення злочинного стереотипу поведінки. З іншого – вербаліст-біхевіорист досліджує механізм вироблення імунітету особи до криміногенної ситуації і розробляє рекомендації стосовно індивідуальної профілактики злочинності. Це аспекти кримінальної психології.

Психологія тероризму істотно відрізняється від попередньої абсолютно іншими мотивами і об'єктами злочину. Однак і в цій сфері велике значення мають професійна кваліфікація спеціальних служб, застосування ними психологічних знань, особливо вербального впливу на поведінку терористів.

Психологія потерпілого вимагає надзвичайних зусиль слідчого, який веде допити, задля налагодження психологічного контакту і вироблення у співрозмовника морально-вольових якостей, що забезпечили би психологічний захист.

Психологія неповнолітніх пов'язана з процесом соціалізації, адже вплив на неповнолітнього злочинця, правосвідомість якого ще не остаточно сформувалася, а система правових цінностей і пріоритетів визначається хаотично й спонтанно, – потребує «перекриття» впливу попередніх негативних чинників зовнішнього середовища.

Психологія судового процесу цілком побудована на вербалізації і спрямована на виховний вплив на всіх його учасників, а також зорієнтована на розробку рекомендацій щодо підвищення ефективності правосуддя загалом.

Виправно-трудова психологія – це здебільшого методика перевиховання, реабілітації та адаптації свідомості колишніх

злочинців, ресоціалізації їхньої поведінки у нормальному соціальному середовищі.

Як бачимо, застосування методологічної парадигми вербального біхевіоризму у всіх сферах юридичної психології надзвичайно актуальне і необхідне, оскільки будь-який аспект соціально відхиленої (девіантної) поведінки потребує негайної кореляції з метою приведення її у відповідність до встановлених соціумом правових вимог і норм. У цьому контексті саме вербальний вплив забезпечує максимальний ефект.

Отже, можна зробити декілька висновків щодо застосування методологічних засад вербального біхевіоризму в юридичних науках, зокрема у формуванні правомірної поведінки. Неодноразово науковці-правники наголошували на неможливості ізоляції юриспруденції через самонедостатність її методологічних механізмів, які забезпечували б цілісну елітарну правоосвіту, вирішували би проблеми підготовки правників, озброєних знаннями методології міждисциплінарного підходу, здатних синтезувати зміст конкретних наук і дисциплін та застосовувати свої навички у практичній діяльності.

Вербальний біхевіоризм має достатньо підстав стати методологічною базою наукового пізнання у зрізі правової комунікації як основи правовідносин. Адже історія розвитку правового поля підтверджує важливість і необхідність вербалізації всіх його сфер: від омовлення норм права (законотворчість), через мовленнєвий взаємовплив на поведінку всіх учасників правовідносин (правозастосування) і до вербально-поведінкового прояву деформованої правосвідомості злочинців (правопорушення) або правової самодисципліни та самоконтролю (правомірність і правозахист).

Зрештою, сучасні дослідження біхевіоризму обстоюють цей напрям як цілком прагматичний. В. Джеймс ще наприкінці XIX ст. розрізняв поведінку (*behavior*) як феномен, позбавлений моральних аспектів, суто функціоналістське і когнітивістське явище та поведіння, дію (*conduct*) як стиль життя із проявами соціалізованої моралі [10, с. 394]. Власне це найліпше проявляється у вивченні мовної поведінки (вербальний біхевіоризм), коли мову розглядають під кутом зору доступних для спостереження проявів, як мовленнєвий акт. Здебільшого

біхевіоризм є предметом критики з боку філософії розуму, яка розвинулася наприкінці ХХ ст. і ґрунтується на відмові поширювати об'єктивістську методу (зосереджену на «зовнішньому описі») на феномен ментального. Але ж навіть Вітгенштайн у «Філософських дослідженнях» писав, що для доступу до внутрішнього виміру людини ми маємо лише те, що вона зробила та сказала (її зовнішнє). Сучасні менталістські критики біхевіоризму подеколи вбачають у біхевіоризмі лише його сцієнтизм і вузький натуралізм, ігноруючи філософську радикальність його емпіристської позиції [10, с. 396].

Натомість так званий соціальний біхевіоризм пояснює необхідність «серійності», спрямованості й послідовності поведінки, що демонструє її суспільний характер і контекст соціального співіснування індивідів. Соціальний біхевіоризм реабілітує поняття «поводження» як інтегрованої в суспільні відносини поведінки (сприйняття через спостереження, вивчення поведінки людей та її відтворення).

В. Квайн, якого вважають прихильником так званого м'якого біхевіоризму, наголошує, що біхевіоризм порушує особливо цікаву проблему для філософії мови: що ми маємо у своєму розпорядженні в плані мови, крім мовної поведінки? У психології можна обирати, бути біхевіористом чи ні, але в лінгвістиці нема такого вибору. Біхевіоризм є визнанням іманентного характеру будь-якого лінгвістичного дослідження; він є розмірковуванням про природу мовної даності, і його важко очистити від морального виміру [10, с. 397].

Список використаних джерел

1. Андреев Д. М. Соціально-правові комунікації в забезпеченні взаємодії влади та громадянського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Д. М. Андреев. – К., 2014. – 36 с.
2. Андрущенко В. П. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: підручник / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. – Вид. 4-те, вип. та доп. – К.: Юрінком Інтер, 2016. – 552 с.
3. Бацевич Ф. С. Міжкультурна комунікація: довідник / Ф. С. Бацевич. – Львів, 2007. – 141 с.
4. Бачинін В. А. Філософія права: словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 408 с.

5. Бачинін В. Філософія права / В. Бачинін, М. Панов. – К.: ВД «Ін Юре», 2002. – 472 с.
6. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. – Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. – Х.: Право, 2017. – 1128 с.
7. Біленчук П. Правова деонтологія / П. Біленчук, С. Сливка; за ред. П. Д. Біленчука. – К.: Атіка, 1992. – 320 с.
8. Гриффін Е. Коммуникация: теории и практики / Е. Гриффин; пер. с англ. – Х.: Изд-во «Гуманитарный центр», Науменко А. А., 2015. – 688 с.
9. Дерида Ж. Конец книги и начало письма / Ж. Дерида // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Водолей, 1998. – С. 218–224.
10. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / пер. з фр. під кер. Б. Кассен та К. Сігова. – Т. 4. – К.: Дух і літера, 2016. – 440 с.
11. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2016. – 392 с.
12. Кислов А. Философия права как выражение социокультурного контекста / А. Кислов // Философия права. – 2005. – № 1 (13). – С. 11–15.
13. Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции: к 60-летию Андрея Васильевича Полякова: коллек. монография: в 2 т. – Т. 1: Коммуникативная теория права в исследованиях отечественных и зарубежных ученых / под ред. М. В. Антонова, И. Л. Честнова; предисл. Д. И. Луковской, Е. В. Тимошиной. – СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2014.
14. Кондаков И. Психология. Иллюстрированный словарь / И. Кондаков. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.
15. Коновалова В. Правовая психология / В. Коновалова. – Х.: Консум, 1997. – 159 с.
16. Костицкий М. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. Костицкий. – К.: Высшая шк., 1990. – 257 с.
17. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс; Энциклопедия, 1994. – 576 с.
18. Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 89–106.
19. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – Т. 2. – К.: Ін Юре, 2003. – 1230 с.
20. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания до понимания права): монография / Ю. Н. Оборотов. – Одесса: Юридическая литература, 2002. – 280 с.
21. Основные направления психологии в классических трудах. Бихевиоризм. – М.: ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998. – 704 с.
22. Павлова О. Ю. Онтологічний статус естетичного досвіду / О. Ю. Павлова. – К.: ПАРАПАН, 2008. – 262 с.

23. Поляков А. В. Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование): автореф. дисс. на соискание уч. степени доктора юрид. наук.: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / А. В. Поляков. – СПб., 2002. – 94 с.
24. Правова соціалізація: монографія / І. М. Жаровська, Н. В. Ортинська, О. В. Парута, Л. В. Ярмол. – Львів, 2015. – 252 с.
25. Skinner B. Verbal Behavior. – N.Y.: Appleton-Century-Crofts, 1957. – 374 pg.
26. Спэнгл М. Переговоры. Решение проблем в разном контексте / М. Спэнгл, М. Айзенхарт; пер. с англ. – Х.: Гуманитарный Центр, 2009. – 592 с.
27. Стовба О. В. Право і час: монографія / О. В. Стовба. – Х.: Тім Пабліш Груп, 2016. – 368 с.
28. Тимошенко В. І. Суспільна свідомість і правова поведінка / В. І. Тимошенко // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: зб. наук. ст. / гол. ред. А. Мелешевич. – К.: Дух і Літера, 2013. – 608 с.
29. Толмэн Э. Когнитивные карты у крыс и человека / Э. Толмэн // История психологии (10-е–30-е гг. Период открытого кризиса): тексты / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – С. 124–143.
30. Філософія права / за заг. ред. О. Г. Данильяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
31. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 576 с.
32. Фром Э. Психоанализ и этика / Э. Фром. – М.: Республика, 1993. – 416 с.
33. Циппеліус Р. Методика правозастосування / Р. Циппеліус. – К.: ТОВ «ВО «Юстиніан»», 2016. – 192 с.

Тема 11

ПРОБЛЕМИ СЕМІОТИКИ ПРАВА

Мета: продемонструвати семіотичний підхід до розуміння явищ і фактів правової дійсності, навчити виявляти їхні знакові властивості, характеристики, тенденції.

Інформаційний обсяг: Історія становлення семіотики права. Семіотичні форми буття права (сигнал правової дійсності як процесуальна форма буття права; семіотичний код права як відтворення змісту правової дійсності; правовий знак як матеріальний носій суспільно значимої інформації). Соціально-ціннісна сутність права як знакової системи (правове повідомлення як інструмент розуміння та означення правової дійсності; право як знакова комунікативна модель суспільно значущої поведінки людини). Антропосеміоз права. Ното *semioticus* як знаковий тип соціального суб'єкта. Право як семіотично-функціональна граматики дій соціального суб'єкта: тактика і стратегія правового тексту. Психосеміотика правовідносин.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Соціально-ціннісна сутність права як знакової системи.
2. Суспільна знаковість правовідносин.
3. Кодування і декодування у праві.
4. Право як інформаційно-комунікативна модель поведінки.
5. Адресант і адресат як антропосеміотичні чинники права.
6. Правові знаки у правотворенні та правореалізації.
7. Знаковість правовідносин як раціоналізація життєдіяльності людини.
8. Практична філософія семіотики права.
9. Символізм правових відносин.
10. Семіотика правової комунікації.

Постановка проблеми. Адаптивний аналіз праць із проблем семіотики дає підстави позиціонувати семіотику права як філософсько-правову парадигму, що є концептуальним

поєднанням філософських, загальнотеоретичних і метатеоретичних основ вивчення права як системи знаків і знакових утворень соціальної дійсності зі залученням для цього наявних знань із мовознавства, логіки, психології, соціології та інших наук з метою пояснення механізмів їх виникнення та функціонального призначення у суспільстві.

Методи семіотики можуть застосовуватися в інших науках як міждисциплінарний (медіаційний) підхід, самостійний структурно-лінгвістичний метод, гібридне дослідження з власним інструментарієм, множина методів, універсальний метод (яким послуговується кожна наука, бо використовує знаки), специфічний погляд, динамічний метод (з урахуванням процесуальності змін соціальної дійсності) тощо. Тобто є всі підстави говорити про усталення у праві семіотичного підходу (що стосується пояснення правових знаків як таких, їх виникнення та поєднання у знакові системи) та семіологічного аналізу (щодо механізму руху правових знаків як текстового семіозу та прояву їхнього лінгвістичного прагматизму).

У семіотичному контексті право розуміється у широкому соціологічному його значенні як система знаків, сформованих людиною на основі соціального досвіду для спрощення сприйняття та передачі інформації про правову дійсність.

11.1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СЕМІОТИКИ ПРАВА

Семіотика вважалася до певної міри розвиненим напрямом наукових досліджень ще в середньовічній філософії. На той час найповнішою працею зі семіотики вважалася книга Дж. Поінсота (відома інша транслітерація прізвища – Пойнсо, Пуансо) «Трактат про знаки», написана в 1632 р. Однак основоположником цієї науки вважають Дж. Локка (1632–1704 рр.), саме він першим сформулював поняття «семіотика» як вчення про знаки. Це вчення ставило завдання – розглянути природу знаків, якими користується людина для розуміння речей або ж для передачі своїх знань про речі іншим. Майже впродовж двохсот років після Локка у розрізі загальної науки семіотики розвинулося декілька напрямів. Найвиразніше з-поміж них виділяються американський та європейський напрями.

Перший із них стосується логіки знаку та його значення; це своєрідна лінгвістична філософія з референційним спрямуванням знаку. Основним теоретиком цієї школи визнано американця Ч. Пірса (1837–1914 рр.), який здебільшого досліджував категорії знаків, і його заслуга – поділ їх на іконічні, індексні та символічні. Пірс виводить семіотику як вчення про природу та основні різновиди знакових процесів, а також демонструє тричленну структуру самого знаку (означник, означуване і значення – інтерпретанта), що залишається актуальною досі.

Ідеї Пірса розвинув Ч. Моріс (1901–1979 рр.), який систематизував семіотику і ввів поділ її на синтактику, семантику і прагматику. Він довів, що семіотика є не так інтердисциплінарною сферою, як інтегративною; розкрив дуалістичний характер семіотики: з одного боку, це рівноцінна наука нарівні з іншими науками, а з іншого – це інструмент наук.

Ще один американський учений К. Льюїс (1883–1964 рр.) заклав основи дослідження у сфері загальної семантики і семіотики, зокрема вперше сформулював низку положень, що стали класичними у контексті застосування методів денотації та конотації.

Теорію семіотики активно застосовували у психології, зокрема, в площині вивчення концепції вищих психічних функцій, яку розробив Л. Виготський (1896–1934 рр.). У структуру функції (уваги, мислення, пам'яті тощо) він ввів особливі регулятори – знаки, які створює культура, психологічне знаряддя, за допомогою якого формується свідомість.

Взаємозв'язок семіотики і логіки розкривав також польський логік і семіотик Є. Пельц (нар. 1924 р.), який вважає, що «семіотика є міждисциплінарною наукою, базованою здебільшого на логіці та лінгвістиці».

Р. Якобсон (1896–1982 рр.) акцентував на внутрішніх, сутнісних семіотичних властивостях мови порівняно з іншими системами комунікації. Він першим порушив питання про розрізнення семіотики й семіології.

Автором поняття «семіологія» став Ф. де Соссюр (1857–1913 рр.), котрий визначив її як проміжну ланку між лінгвістикою та психологією, як науку про мову психології. Однак

найбільше визнання йому принесла ідея про поділ феномену мови на абстрактну мовну систему (мову як структуровану систему знаків) та індивідуальні висловлювання, або власне мовлення (конкретне застосування абстрактної системи); ба більше – він застосував структурний принцип до індивідуального знаку, слова, поділивши його на звуковий образ (матеріальну субстанцію, означник) і його поняття (або означуване).

Л. Єльмслєв (1899–1965 рр.) розділив мову на «систему» і «процес»; уточнив два аспекти соссюрівського мовного знаку, виокремивши два фундаментальні рівні мови – «план вираження» і «план змісту»; висунув ідею семіологічної функції, трактуючи її як залежність між двома аспектами акту виробництва значення (означування) – між означником та означуваним, або між виразом і змістом; зрештою, він поширив свої семіологічні дослідження на невербальні інформаційні системи (світлофор, годинник та ін.).

К. Леві-Строс (1908–2009 рр.) досліджував складові поведінки представників різних культур як лінгвістичних явищ. Зокрема, він аналізував міфи і на основі цього вивів складові елементи – міфєми, назвавши їх семантичними структурами мовної системи та сформулювавши низку функцій, які вони виконують як компоненти універсальних означувальних структур. Специфічні коди, як посередники обміну подібностей і відмінностей між природою та культурою, а також між соціальними групами, стали основою для семіотичного аналізу правової поведінки соціальних суб'єктів у цьому дослідженні.

Сутнісне розрізнення термінів «семіотика» та «семіологія» набуло особливого розмаху в 1970-і роки у Паризькій семіотичній школі, яку заснував народжений у Росії французький вчений А. Греймас (1917–1992 рр.). Його теорія структурної семантики вважається аналітичною і придатною для застосування у всіх сферах (буквально все можна вважати текстом, що несе певну інформацію, а отже, все містить знаки або є ними). Саме цю теорію називають «базовою семіотичною теорією» і саме її можна вважати чітким вододілом між вивченням процесу виникнення, породження, виробництва значення, або означування (семіотикою) і дослідженням функціонування знакових систем, зокрема мовних знаків (семіологією).

Р. Барт (1915–1980 рр.) аналізував методології конотації та денотації, що передбачає принципове їх розмежування. До речі, вчений послуговувався здебільшого поняттям «семіологія», хоча й використовував його винятково для аналізу літературних творів.

У. Еко (1932–2016 рр.) розкрив загальні принципи семіологічного аналізу. Його ідеї можуть бути застосовані не тільки до тих феноменів, які він пропонує до розгляду (архітектури, кіно, живопису, музики, реклами та ін.); загальні проблеми семіології, розмежування й визначення взаємовідношень семіології та феноменології, семіології та психоаналізу і т. ін. можуть бути придатними для аналізу як невербальних, так і словесних знаків та їх систем.

Своєрідністю підходів вирізнялися семіотика К. Твардовського (1866–1938 рр.), світ мови К. Айдукевича (1890–1963 рр.), філософія імені Ст. Лесневського (1886–1939 рр.), філософська система Т. Котарбінського (1886–1981 рр.), філософія речення Я. Лукасевича (1878–1956 рр.), формалізація мови А. Тарського (1901–1983 рр.). Також можна говорити про значну роль у розвитку європейської семіотики польської семіотичної школи (це М.-Р. Майєнова, Є. Фаріно, Ст. Жулкевський, Є. Пельц, А. Богуславський та інші), що розвивалася в середині ХХ ст.

У 1969 р. у Франції (Париж) за активної участі Р. Якобсона, Е. Бенвеніста й К. Леві-Строса було створено Міжнародну організацію семіотичних досліджень (IASS) зі своїм офіційним виданням. Такі ж видання нині виходять у США, Канаді, Бразилії, Ізраїлі, Італії, Німеччині, Австрії, Норвегії та інших країнах.

У Німеччині при Берлінському технічному університеті у 1974 р. був створений так званий Робочий майданчик зі семіотики (Arbeitsstelle für Semiotik / Research Center for Semiotics, TU Berlin). Сьогодні це єдиний у Німеччині науковий центр, де займаються семіотичними проблемами. Серед їхніх видань є дослідження у сфері семіотики кулінарії, спорту, комунікації, медицини і навіть кладовищ, є також проекти прикладного характеру, наприклад, щодо семіотичного аналізу різних типів автомобілістів (для симулювання їхньої поведінки під час

тестування технічних засобів, що використовуються у дорожньому русі).

У сучасній науці існує декілька підходів до розуміння понять «семіотика» й «семіологія». Згідно з першим, семіотика – це теорія означування (signification), тобто породження і вироблення значень, а семіологія – наука, що вивчає знакові системи та їх облаштування; іншими словами, семіотика займається дослідженням, як створюється значення, а семіологія – як функціонують системи цих значень. Ще один підхід трактує семіотику як доктрину будь-яких знаків, а семіологію – як парадигму аналізу особливого лінгвістичного знаку. Натомість у деяких наукових школах ці поняття використовують як синонімічні, зрівнюючи семіотику зі структуралізмом.

Актуальними є тенденції щодо виокремлення «третьої традиції, похідної від В. Гумбольдта, В. Вундта, А. Фосслера, В. Марті, які підкреслюють особливу роль особи та її свідомості у формуванні й розвитку знакових систем і смислових структур»; ідеться про так звану «глибоку семіотику» як «розширення традиційної теорії знакових систем (семіотики) за рахунок метафізико-персоналогічного виміру осмислення та смислоутворення». Крім цього, М. Епштейн пропонує виділити (попри трискладовий поділ семіотики на семантику, синтактику і прагматику) ще один розділ, який займався би вивченням методів створення нових знаків; і вважає, що такою наукою може стати семіоніка, а поняттям «семіургія» доцільно позначити діяльність зі створення таких знаків та введення їх у мову. Науці відомі також сигніфіка (significo – подаю знак, виражаю), що досліджує значення слів у мові як процесі спілкування, де найважливіша роль належить психологічному аспектові; сигнуманістика (signum – знак і manus – рука), що вивчає наруканні нашивки форменого одягу як знакове відтворення роду військ, підрозділу або служби, традицій та канонів певної культури й інші напрями.

Серед українських дослідників у сфері семіотики треба віддати належне концепції мови О. Потебні (1835–1891 рр.), який ввів у структуру слова зовнішню форму, зміст і внутрішню форму, що відповідає сучасним семіотичним елементам знаку – означуваному, означникові та значенню.

Однак уперше семіотичний підхід як такий був згаданий у дослідженнях українців наприкінці 70-х років і до того ж у контексті юриспруденції (зокрема, у працях П. Рабіновича), а потім – на зламі 80–90-х років ХХ ст., але наразі виключно у філологічному контексті. Щоправда, спочатку йшлося лише про окремі напрями семіотики, зокрема структуру лексичної та граматичної семантики (В. Руснівський), яку застосовували навіть у вивченні особливостей текстів права, наприклад, через структурно-семантичний аналіз юридичних документів (Л. М. Саєнко). Далі цей напрям почали вводити у навчальні програми з гуманітарних дисциплін. Скажімо, І. Хоменко розкрила семіотичний характер логіки.

На початку ХХІ ст. почали з'являтися перші українські видання (перекладні, а також авторські) зі системним розглядом семіотики. До таких, зокрема, належать «Основи семіотики» Дж. Ділі за науковим редагуванням А. Карася, котрий згодом висвітлив розвиток громадянського суспільства як семіотично-дискурсивний процес з урахуванням особливостей українського соціального і культурного розвитку.

Г. Почепцов подав семіотику як спосіб структурації дійсності, що властивий людському мозку, як тип універсального аналізу об'єктів різної природи.

Наступною хвилею розробок українських науковців із залученням знань зі сфери семіотики стали дисертації. Спочатку семіотика була тільки одним із аспектів досліджень, наприклад, у контексті філософського символізму (П. Кретов), а далі щоразу впевненіше як основне методологічне підґрунтя, скажімо, вивчення соціальної реальності (А. Чантурія), культурно-маркованих знаків історичних епох (Ю. Чала), антропологізму та когнітивної семантики (А. Шарипін), архетипної пам'яті (О. Дуброва), комунікативної стратегії телебачення (В. Бабенко) або середовища державного управління (В. Дрешпак) тощо.

Паралельно захищалися дисертації філософсько-прикладного характеру, зокрема у сфері праворозуміння. До таких належать дослідження С. Зархіної, де виконано реконструкцію історичного розвитку ідей, що стосуються філософського осмислення мови права та юридичної семіотики; П. Балтаджи,

яка використовувала методологію семіотики для виявлення закономірностей та особливостей мови актів застосування права і визначення її залежності від рівня професійності, мовної підготовки, загальної та правової культури суб'єктів правозастосування; а також А. Токарської, яка здійснила, з одного боку, комплексний науково-теоретичний аналіз і вивчення ключових напрямів оптимізації регулювання правової комунікативної діяльності, а з іншого – їх комплексне філософсько-правове обґрунтування на підставі тих базових механізмів міжсуб'єктних інтеракцій, що лежать в основі генерування сучасного права, зокрема герменевтики, аксіології та семіотики. Символічну функцію було виокремлено як одну з головних функцій законодавчих дефініцій у дослідженні Т. Подорожної. Структурно-семіотичний аналіз став істотним науковим доповненням універсального методу інтерпретації у контексті вивчення А. Бернюковим юридичної герменевтики як методології здійснення правосуддя. Декілька розділів присвячені дослідженню бінарно-опозиційного характеру правової дійсності, парадигматичної та синтагматичної систем права, невербальних і вербальних семіотичних систем права, принципу бінарних опозицій у тілесних практиках права (щоправда, римського) у докторській дисертації В. Вовк. Першим комплексним дослідником семіотики права і автором її як філософсько-правової парадигми стала О. Балинська.

Дослідженням, дотичним до семіотики права, зокрема вивчення співвідношення права і символічної реальності, їх взаємодії та взаємовпливу, стала монографія В. Речицького, в якій проаналізовано поняття, функції та властивості символічної реальності (також юридичної дійсності).

Вдало здійснила загальнотеоретичне дослідження знаковості права Т. Дудаш, яка, окрім іншого, розкрила семіотичні засади правопозначення, символізацію мононорматики, розмежувавши zarazом правопозначення і правоназивання, ввівши цю проблематику в контекст герменевтичних аспектів процесу й результату праворозуміння та його впливу на офіційну інтерпретацію юридичних норм.

Вивчення питань застосування семіотики у сфері права та правовідносин активно займається О. Павлишин. Приклад-

ний аспект застосування семіотики у праві як оригінального методологічного підходу в розслідуванні злочинів, зокрема у розгляді речових доказів, вивчає Д. Бочаров.

Про юридичну семіотику веде мову О. Мережко, наголошуючи, що право і всі юридичні явища слід розглядати з двох основних точок розу: психологічної (або внутрішньої, чим займається юридична психологія) та символічної (або зовнішньої, що є предметом вивчення юридичної семіотики). Цей знаний в Україні та за кордоном філософ права тільки порушує проблему, виокремлюючи приклади поведінки із державною символікою, випадки розгляду справ семіотичного характеру в міжнародних судах і навіть питання «символічного насильства».

Російські правники значно більше уваги приділяють вивченню цієї науки і активно застосовують її методологію у прикладних дослідженнях. Тут сформовано Московсько-Тартуську школу (чи напрям) семіотики, з двома центрами: у Москві (Вяч. Вс. Іванов, В. Топоров, В. Успенський та ін.) і Тарту (Ю. Лотман, Б. Гаспаров та ін.).

Напря́м, який заснував Ю. Лотман (1922–1993 рр.), називають іманентизмом, в ньому відстоюється ідея іманентності тексту як складно організованого єдиного цілого. Лотман вважав, начебто усе може бути об'єктом семіотики, він ставив також питання, за яких умов це все можна сприймати як знак, тобто семіотично. І сам же давав відповідь, яка полягала не так у розкритті властивостей того, що ми вважаємо знаком, як у визнанні домінанти ментальної складової суб'єкта сприйняття (не об'єкт створює знак, а людина). Середовище функціонування знаків він називав семіосферою і вважав також, що така сфера – це вся об'єктивна реальність, передана певними засобами і зреалізована здатністю людини до абстрагування.

Свій внесок у становлення семіотики в Росії зробила Е. Тайсіна. Навівши оригінальні, несуперечливі визначення знаку і символу, вона демонструє нові моменти в діалектиці процесу пізнання, розкриває послідовність виникнення найважливіших проблем щодо експлікації семіотичних категорій.

Російські дослідники, близькі до філософії, намагалися застосувати семіотичну методологію мало не у всіх наукових

сферах. Можна знайти близько тисячі дисертацій, де згадується термін «семіотика», а також до ста досліджень, де семіотика винесена у заголовок. Домінують розвідки з проблем семіотики мистецтва та літератури (пісні, храму, наскального мистецтва, поезії, моди, художнього тексту, музики, культури, ювелірних прикрас, фестивалю, музейних експозицій, архітектури, фотографії та іншого) і медицини (захворювань, шизофренії, психіатрії тощо). Відомі дисертації, де використано семіотику як методологічне підґрунтя у сфері кримінального права (О. Александров, Н. Бондарева, І. Горячев, Ю. Румянцева), звичаєвого права (О. Дашин, І. Ломакіна), податкового права (І. Івановська) та міжнародного права (В. Іконникова). Значно більше існує досліджень загальнотеоретичного характеру, в яких вивчається, зокрема, мова закону (Н. Хабібулїна), генезис мови права (Н. Ликова), співвідношення права і мови (Г. Прокоф'єв), інформаційний аспект права (А. Вавїлова), діалогічність у теорії права (І. Честнов), філологічне тлумачення норм права (Ю. Ващенко), право як явище правової культури (С. Зінковський, М. Разуваєв), прагматизм у праві (Д. Сизранцев), навіть взаємозв'язок права і реклами (М. Баранова). Основні логіко-мовні феномени в юриспруденції стали предметом аналізу О. Черданцева. Тут право подано як певну знакову систему інформації, а правове регулювання розглянуто як рух цієї інформації. Але найближчою за тематикою до нашого дослідження є дисертація А. Саркісова «Семіотика права (історико-правове дослідження)».

11.2. СЕМІОТИЧНІ ФОРМИ БУТТЯ ПРАВА

11.2.1. Сигнал правової дійсності як процесуальна форма буття права

Довкілля є сукупністю певних сигналів, які воно нам посилає, інформуючи та попереджаючи про щось, вимагаючи чогось у відповідь тощо. Сигнал, що надходить із оточення, є водночас інформацією для роздумів, закликком до вчинення діяння (дії чи бездіяльності), орієнтиром у виборі типу поведін-

ки, прогнозом імовірних змін тощо. Назагал «сигнал – це зоровий або слуховий умовний знак для передачі якого-небудь повідомлення, розпорядження, команди і т. ін.; попередження, повідомлення про те (переважно небажане), що відбувається або може відбутися».

Право, будучи повністю побудованим за допомогою мовних сигналів (здебільшого письмових, текстових), є частиною нашого соціонормативного простору. Тому процес його сприйняття мало чим відрізняється від загальноприйнятої фізіологічної схеми сприйняття людиною різноманітних сигналів, що відбувається завдяки властивостям її нервової системи, точніше – певним сигнальним системам.

Донедавна науковці розрізняли дві такі системи. Перша сигнальна система – це фізіологічне підґрунтя відчуттів, сприймань, уявлень. Дійсність сигналізується майже виключно подразненнями, які безпосередньо надходять до спеціальних клітин зорових, слухових та інших рецепторів організму, та їхніми відображеннями у великих півкулях. Мовна функція вищої нервової діяльності людини виокремила ще один принцип у діяльності великих півкуль головного мозку. Слово у житті людини також стало своєрідним сигналом. Кожне слово як назва предмета, властивості чи дії може замінювати відповідний перший сигнал, тобто сигналізує перші сигнали (зміст слова, що називає певний предмет, явище чи подію, може так само впливати на людину, як і зорове сприйняття цього предмета, явища чи події). Це належить до другої сигнальної системи.

З появою другої сигнальної системи з'являється новий принцип нервової діяльності – абстрагування й узагальнення великої кількості сигналів, що надходять у головний мозок. Встановлено, що внаслідок багаторазових повторень дій, що послідовно і закономірно змінюють одна одну, нервові процеси набувають стереотипного характеру, тобто складаються в певну систему. Така системність має назву динамічного стереотипу. Динамічні стереотипи, що містяться в корі головного мозку, і є тим механізмом, на основі якого формуються правова свідомість, правовий світогляд, правова поведінка.

Сигнальна дія права – це інформування про зміст державних велінь, приписів. Ефективність і динаміка цієї дії залежить від повноти правової інформації. Розрізняють два види інформаційних сигналів у праві. Перший – це сигнали раціонального характеру, про зміст правових норм. Другий – це сигнали про об'єктивність правових норм, про їх відповідність об'єктивним інтересам і потребам особи, держави і суспільства.

Суспільство також можна вважати джерелом виникнення сигналів у праві. При цьому право як система сигналів формується у певному етнокультурному середовищі, використовуючи його вербальні сигнальні позначення, енотипові для того чи іншого національного сегмента світової правової дійсності. Тому сигнали права однієї правової системи іноді не зрозумілі для суб'єктів права іншої системи. Такі сигнальні правові одиниці, за термінологією прагмалінгвістики, можна називати стилістично маркованими лексемами, спільним колом асоціацій комунікантів, функціонально-комунікативними категоріями тощо. В разі перенесення (перекладу з іншої мови) такі правові сигнали адаптують до національного мовного середовища, використовуючи еквіваленти, відповідники, паралелі, кореляти, які здатні хоча б наблизити їх до зрозумілих за значенням вербальних одиниць.

Назагал система сигналів соціальної дійсності як форма буття права ще раз унаочнює взаємозв'язок мови і мислення людини з її реальним оточенням. Адже вирішення проблем співвідношення правової дійсності та її усвідомлення соціальним суб'єктом особливо важливе і потребує концептуалізації, класифікації та оформлення через вербальні знаки, що сигналізуватимуть про потреби правової дійсності через мовну дійсність.

Тож є всі підстави говорити не тільки про наявність сигналів у сфері функціонування права, а й про їхню доцільність та ефективність. Ба більше, право саме є сигналом і сприймається завдяки сигнальним системам людини, які соціально обумовлені й функціонують у середовищі міжсуб'єктної соціальної (зокрема правової) комунікації. Сигнальна дія соціальної дійсності і права пов'язана з наявністю у правосвідомості людини певних динамічних стереотипів, а також із її

здатністю до абстрагування. Водночас основним сигналом соціальної дійсності є вербальна і невербальна інформація, сигналом права є слово; при цьому мова права виступає вербальною абстракцією соціальної (зокрема правової) дійсності.

Сигнал права має процедурний статус; це імпульсна інформація, що надходить із правової дійсності та повідомляє про потребу врегулювання певної сфери правовідносин, її сприймає законодавець і трансформує у норми права за допомогою знаків, які, зі свого боку, стають загальноновизнаними державно-правовими сигналами та адресуються право-споживачеві, а вже він реалізує зміст цих сигналів у правовій поведінці (виконує вимоги, використовує дозволи, дотримується правил, або ж до нього застосовуються покарання).

11.2.2. Семіотичний код права як відтворення змісту правової дійсності

Коди застосовують у всіх сферах життєдіяльності людини, від чого залежить і сам вид коду (цифровий, алфавітний, рельєфно-крапковий – шрифт Брайля для незрячих, матричний тощо). Не є винятком щодо застосування кодів і сфера правовідносин. Однак цей аспект функціонування права поки що залишається малодослідженим.

У чинному законодавстві України коди згадуються хіба що у контексті Закону «Про авторське право і суміжні права» як елемент певної інформації. Науковці розглядають правові коди в межах вивчення символів, знаків, шифрів тощо. Так, наприклад, російська дослідниця Т. Лешкевич вважає мову загалом знаковою дійсністю. Такої ж позиції дотримується й український учений А. Конверський, який застосовує цю теорію у межах логіки права. Питання символізму турбує й українських юристів-практиків, зокрема, П. Стецюк згадує коди національної свідомості, проводячи політико-правовий аналіз державних символів України. Кодування інформації та мови загалом вивчав О. Сосновський, але він нічого не згадував про можливість кодування мови права. Натомість семіотичний аспект мови права розглядала харківська дослідниця С. Зархіна у своїй дисертації, але тільки в межах історичного аспекту мови права як предмета філософсько-логічного аналізу [17].

Іншими словами, у праві, як і в будь-якій іншій соціальній сфері, сформовано ідеологічні коди. «Генетичний код» зберігається у так званих соціально-психологічних константах права; і хоча вони дещо трансформуються під впливом історичного процесу, однак здатні підтверджувати особливості національно-правового характеру та специфіку правової ментальності окремого народу. В цьому контексті правові коди навіть можна вважати структурними елементами правового менталітету, що відтворюються через усталені форми і способи прояву інтелектуальних та емоційних реакцій суспільства на соціокультурні феномени.

Цікавим підтвердженням наявності такого «генетичного коду» можна вважати одну усталену метафору – «око закону», історія якої відтворює весь процес формування суспільного ставлення до феномену закону загалом.

Німецький дослідник М. Штолльайс наводить три незалежні традиції розуміння цього вербального правового знаку – античну, єгипетську та іудейсько-християнську, які сходяться на сприйнятті «ока закону» як уособлення всеохопного знання і справедливості вищого розуму, його провидіння й усебачення, його доброї і турботливої влади, а також неустанного й благодущного «нагляду». Йдеться про поняття, в якому закладено код закону як збірної метафори монотеїстичних релігій (образ божественних властивостей «ока Господнього»), греко-римської античності (з тріадою тілесного, духовного і душевного ока людини), законоукладення Нового часу (з деперсоналізацією закону як засобу влади і початком національної кодифікації права), репресивно налаштованого ХІХ ст. і диктаторських режимів ХХ ст. (що законодавчо виправдовували контроль і стеження та призвели до розуміння закону як засобу управління) [36]. У такий код закону генетично закладено двояке його розуміння: як захисту від злочинності на принципах законслухняності, справедливості, строгості й милосердя і водночас як всепроникного нагляду й тотального контролю.

Такий символізм сфери правовідносин вибудовує свою систему критеріїв оцінки соціальної дійсності зі знаками «плюс» і «мінус». Слід визнати, що кількісний поділ цієї систе-

ми має бути явно непропорційним, адже кожне суспільство намагається подолати протиправність, звести її до нуля, завдяки цьому збільшивши простір для правослужняності. Набір своєрідних (якщо казати сучасною мовою) слоганів, що відображають дихотомію «право / неправо», визначає певну міфологію окремої епохи.

Дехто з дослідників говорить про політико-правову міфологію, наводячи як приклад феномен конституції. Інші, відзначаючи неоднозначну діалектику міфології і права, звертають увагу саме на те, що міцніші основи, першоджерела правової культури будуть у того етносу, в міфології якого глибше і детальніше «опрацьовані» передправові мотиви і сюжети, чіткіше виражене ставлення до норм, звичаїв, наслідків їх порушення. Про правові міфи як первісний період розвитку права ведуть мову також у контексті міфологічної правосвідомості, міфологічної правової культури. Узагальнюючи ці позиції, філософи права вважають міфи не просто чуттєвим відношенням, фізіологічним відчуттям, а світовідчуттям. Тобто це таке відчуття історичної дійсності, коли щось конкретно-чуттєве сприймається як узагальнене: чуттєве відбиття світу як цілого. Адже з трьох основних рівнів ставлення людини до світу – світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння – у міфологічному баченні історії найрозвинутішим є саме світовідчуття. Саме на рівні міфів зароджуються і формуються так звані коди творення і розуміння права.

Процес творення властивий усім природним і соціальним феноменам, хоча кожен із них має свою специфіку появи. Право є чітко спланованим і прогнозованим, але водночас синергетичним (спонтанним). Воно є нелінійною відкритою системою, що постійно взаємодіє з оточенням, приймаючи від останнього інформацію, опрацьовуючи її та диктуючи йому результати такого опрацювання зі сподіванням на те, що це оточення зрозуміє і виконає його веління. Щоб саме так і сталося, інформація у праві має містити зрозумілий для оточення зміст, що адекватно сприйматимуть усі право-споживачі. Тобто коди адресата й адресанта мають збігатися.

Код права відомий усім, хто керується цим правом у межах певного суспільства, окремої держави, в якій функціонує

це право. Адже такий код формують самі його споживачі, закладаючи в нього сутність свого впорядкованого існування. Такі коди залежать від багатьох чинників. На нашу думку, всі ці чинники можна об'єднати у дві великі групи: 1) динамічні (ретроспективні) та 2) статичні (географічні). Водночас слід зазначити, що цей поділ є доволі умовним. До першої групи можна віднести чинники, що впливають на формування і творення права в історичній ретроспективі, надаючи йому ознак кожної окремої історичної епохи (право сучасності відрізняється від права Київської Русі, доби козацької державності і навіть радянського періоду становлення нашої держави, але історико-правові пам'ятки цих епох, однозначно, заклали свою змістовність у право сучасної України). Другою групою чинників, що впливають на формування кодів у праві, є сучасні умови взаємовідносин національної правової системи зі світовим співтовариством (особливо це відчувається в умовах глобалізації).

Дуже важливо не звести розуміння коду до здебільшого семантично негативно забарвлених понять, які іноді сприймають як супутні під час аналізу знакових систем. Тут ідеться про поняття «кліше» – заявлений вислів, «стереотип» – щось часто повторюване, звичне, трафаретне, шаблонне, «трафарет» – загальноприйнятий або визнаний зразок, «шаблон» – зразок, взятий для наслідування, банальність, «штамп» – зразок, що його сліпо наслідують, тощо. Хоча треба зауважити, що стереотипність, шаблонність і таке інше, координують процеси мислення, скеровуючи їх у заданому напрямі (у разі правовідносин – це позитивний аспект).

Процес правотворення можна вважати кодуванням, а тлумачення права – декодуванням. До того ж, оскільки інтерпретація права може бути не тільки вербальною, а й поведінковою (право-сприймач демонструє своє сприйняття право-норм через правову поведінку – правослухняну або протиправну), то декодуванням права доречно вважати всі форми реалізації права (виконання, використання, додержання і застосування).

Отже, семіотичний код права – це змістове осердя узагальненого відображення будови правової дійсності, системний опис змісту правової інформації без деталізації та конкретики, трафаретна формула для розуміння спеціалізованої мови

права; своєрідна голографічна схема, що є основою подальшого правотворення. До того ж, код у праві можна вважати соціокультурним метакодом до вивчення інших соціальних сфер, а також засобом встановлення правильного напрямку розуміння, закладеного у право змісту в умовах варіативної, постійно змінюваної правової дійсності.

Перспективи вивчення кодів права полягають у застосуванні до мови права теорії семіотики та семіології, які, зі свого боку, передбачають поєднання синтактики (розглядає способи поєднань знаків, що ведуть до формування текстів), семантики (аналізує поняття, значення і смисл) і прагматики (займається відношеннями типу «людина – знак»).

11.2.3. Правовий знак як матеріальний носій спільно значимої інформації

Семіотики різних наукових шкіл по-різному підходили до розуміння основного предмета семіотики – знаку. В логіко-філософській традиції, висвітлюють якої є Ч. Моріс і Р. Карнап, знак розуміють як певний матеріальний носій, що представляє іншу сутність (в окремому, але найважливішому випадку – інформацію). В лінгвістичній традиції, яку представляють Ф. де Соссюр і пізніші роботи Л. Єльмслева, знаком називають двоскладову сутність (матеріальний носій іменується означником, а те, що він представляє, – означуваним).

Оскільки у семіотиці всі знаки поділяють на мовні та позамовні, одразу зазначимо, що і правові знаки можна ділити на такі ж категорії. До позамовних правових знаків належать: а) знаки-копії (або іконічні знаки, їх зміст повністю визначається предметом, який вони копіюють) – наприклад, фотороботи, відбитки пальців, копії документів тощо; б) знаки-ознаки (по-іншому їх називають знаки-прикмети або знаки-індекси, їхнє значення обумовлюється контекстом перебування предмета, його властивостями та відношеннями з іншими предметами) – приміром, сліди на місці події чи злочину; в) знаки-символи (безпосередньо не пов'язані з предметами і їхніми властивостями, які відображають, вони мають статус умовного, узагальненого, абстрактного позначення) – скажімо, синьо-жовтий прапор і герб-тризуб як знаки держави

Україна, образ Феміди з шальками терезів і мечем у руках як знак правосуддя, синій однострій установленого зразка як знак працівника ОВС України і т. ін.

Із цих знаків саме знаки-символи є найбільш інформаційно місткими, вони здатні передавати загальне поняття, ідею, концепцію, мають додаткове смислове навантаження, що відображає відношення подібності та аналогії. Знаками-символами можуть бути як предмети (колючий дрiт – знак зони обмеження), так і особи (поліцейський – знак захисту правопорядку і безпеки на території). Причому такого типу знаки бувають полісемічними, у різних культурах їх можна по-різному розуміти і сприймати залежно від контексту.

Натомість мовні правові знаки можуть бути тільки двох видів: а) знаки-індекси та б) знаки-символи. Причому обидва ці типи у мовному контексті відтворені за допомогою звуків (фонем) і відповідних їм друкарських, графічних знаків (літер). Із таких мовних знаків утворюються слова (правові терміни). Однак і самі терміни є своєрідними знаками у межах усієї правової матерії. Правові знаки відтворені у нормах права, правових звичаях, правосвідомості саме за допомогою мовних засобів.

Є й інший підхід до типізації знаків. Наприклад, І. Дуцяк услід за російськими дослідниками у сфері логіки (А. Ракітов, Р. Павільонс та ін.) ділить знаки на природні та штучні, де природними вважає ті, що не створені людиною спеціально для фіксування знань (скажімо, сліди тварин), а штучні – це, відповідно, знаки, створені людиною для фіксування та передавання інформації. До того ж останні, які дослідник ділить на іконографічні, схематичні та символічні (що аналогічне наведеному вище підходу), є, на його думку, дещо зручнішими у відтворенні та більш функціональними [15]. За такого підходу найвищим ступенем штучності вирізняються слова (вербальні знаки) як зафіксована у певній послідовності графічних знаків думка, але водночас саме вони здатні передавати інформацію навіть про ті про об'єкти, ознаки яких людина не може адекватно відобразити органами відчуття.

Попри те що теорія знакової природи мови походить від учення стоїків (IV ст. до н. е.), та набула розвитку в концепції

Аристотеля, граматичі Пор-Рояля, положеннях В. Гумбольдта, Е. Кассіра, Ч. Пірса, Р. Карнапа, Ч. Моріса, Ч. Огдена, А. Річардса, А. Гардинера, К. Бюлера, Ф. де Соссюра та інших, однак і досі залишається чимало дискусійних питань, до яких належать і питання про структуру мовного знаку, знакові одиниці мови, соціальне призначення мовних знаків, зокрема правових, тощо.

Саме на прикладі правових знаків найвиразніше видно соціальні функції мовних знаків узагалі. До таких функцій можна віднести: номінативну (правові знаки позначають явища, факти, дії, події правової дійсності, виражають дух, думки, емоції, почуття, бажання, потреби людей через посередництво правотворців); інформаційну (за допомогою правових знаків соціальним суб'єктам передаються відомості про вимоги і повноваження, які встановлює право); пізнавальну (за допомогою правових знаків можна пізнати певну державу, культуру, епоху, цивілізацію); комунікативну (правові знаки забезпечують і полегшують міжсуб'єктне спілкування в межах єдиного соціокультурного простору); культурологічну (відтворення національної та загальнолюдської культури і національного правового менталітету, передача правових традицій, звичаїв, навиків, практики щодо вирішення правових конфліктів); управлінську (правові знаки використовують для впорядкування соціальних відносин та управління на цій основі соціальними суб'єктами задля пристосування їх до цієї дійсності); дидактичну (її можна трактувати як різновид управлінської функції: засвоєння правових знаків – цілеспрямоване сприйняття (перейняття) соціальним суб'єктом суспільно корисних, суспільно прийнятних моделей поведінки, які пропонує йому право для можливої подальшої активної участі у різних проявах правових відносин); превентивну (правові знаки, надаючи соціальним суб'єктам інформацію про суспільно шкідливі, суспільно небажані моделі поведінки, до певної міри здійснюють запобіжний вплив, застерігаючи від певних дій чи бездіяльності через демонстрацію негативних наслідків їхньої протиправності); заощадження (завдяки правовим знакам не доводиться щоразу роз'яснювати загальноприйнятні правові поняття, вони економлять час і засоби

для відтворення правової дійсності); збереження (правовий знак містить найціннішу – бо найчастіше вживану – правову інформацію як певне цілісне утворення і не дає їй можливості розпастися та зникнути, передаючи її у спадок наступним поколінням).

Процес, у якому щось функціонує як знак, називається знаковим процесом, або семіозом. Структуру цього процесу описують по-різному. Найпоширеніший підхід до такої структуризації охоплює поділ семіозу на три чинники: те, що виступає знаком (знаковий засіб); те, на що вказує цей знак (десигнат); вплив, у силу якого відповідна річ стає для інтерпретатора знаком (інтерпретанта); хоча можливий і четвертий чинник – інтерпретатор. Якщо спростити цю формулу для розуміння, можна розглядати семіоз як процес, що складається із: знакового засобу (законосія), його значення, його інтерпретатора (того, хто сприймає знак) та інтерпретанти (дії, поведінки, реакції того, хто сприймає знак).

У цьому контексті семіозом права (процесом, у якому правова дійсність функціонує як система знаків) доречно вважати чотирикомпонентну єдність, що охоплює: правові норми, правову дійсність, суб'єктів права, правову поведінку. Правові норми (знаки) вказують на щось (що має правове значення) для когось (соціального суб'єкта), який, інтерпретуючи отриману інформацію, має певним чином діяти (проявляючи це у певній формі правової поведінки). Отже, у семіозі права хтось (особа) пізнає щось (правову дійсність) через посередництво чогось (правових норм) і певним чином реагує (правова поведінка). Тобто семіоз права – це опосередковане пізнання, врахування, досягнення правової дійсності, де статичними складовими виступають знакові засоби (законосії – вербально змодельовані норми і вимоги цієї дійсності), конкретна правова площина (що відтворена у знаках) і дійові особи (інтерпретатори – суб'єкти правовідносин), а процесуальними – узагальнення й означення (створення знаків через денотування, конотування, кодування) та інтерпретація сприйнятого змісту (тип правової поведінки, продукований у результаті врахування змісту правових знаків або нехтування ними).

Можна говорити про знак як про функцію. Наприклад, Ж. Бодріяр наділяв знаки соціальною функцією перспективи, розрізнення, сегрегації, споживання, обміну, диференціації, відтворення і редукації тощо [4]. Тобто правовий знак виступає своєрідним еквівалентом правової дійсності (або її частини), відтворюючи, редукуючи, диференціюючи і структуруючи її як систему знаків та окреслюючи перспективи розвитку.

Як бачимо, правовий знак не є чимось абстрактно-символічним, навпаки, це чітко означений матеріальний носій інформації, акумульованої і сформульованої у вербальній формі, що є зрозумілим для носія певної правової культури, в межах якої й побутує цей знак. Можна говорити про триєдину форму його прояву: вербальну (з іконографічним відтворенням змісту), мисленнєву (аналогічну до попередньої, через втілення у тому ж словесному варіанті, але усному) і поведінкову (як послідовну діяльнісну чи бездієву інтерпретацію двох попередніх форм). Правовий знак як феномен має своє змістове наповнення, наділений соціальними функціями, як будь-яке інше поняття – може бути багатозначним, неточним і не зрозумілим для інтерпретатора (право-сприймача), але однозначно впливовим і здатним забезпечити своєрідну психологічну тяглість історії народу та відобразити колорит національної правової системи.

Дійсність, яку включають у процес сприйняття, наявна вже як певна сукупність знаків, що, зі свого боку, в процесі сприймання перетворюються на об'єкти передачі інформації. Знак як об'єкт існує лише у контексті знакової системи (наприклад, текстуальної мови права), культури (як сукупності особливих і загальних цінностей суспільного життя) та філософських (метафізичних) принципів універсального значення і смислу. При цьому слід розрізняти правову реальність, що існує незалежно від суб'єктів її сприйняття, і правову дійсність як середовище, створене за участю людини – здійснюваний нею світ. Не надто акцентуючи на цьому, слід водночас наголосити, що в такому контексті право як система знаків виступає інформаційною моделлю цієї правової дійсності.

11.3. СОЦІАЛЬНО-ЦІННІСНА СУТНІСТЬ ПРАВА ЯК ЗНАКОВОЇ СИСТЕМИ

11.3.1. Правове повідомлення як інструмент розуміння та означення правової дійсності

Одна з основних функцій права – інформувати про встановлені правила співжиття, тобто повідомляти про те, що є дозволеним і прийнятним у певному співтоваристві. Однак право є специфічним повідомленням: воно передає чийсь волю (право-творців) комусь (право-сприймачам) з якоюсь метою (сформувати стиль поведінки, що відповідав би встановленим вимогам); водночас воно не має конкретного автора (не будемо колективи розробників законопроектів вважати одноосібними авторами права) та конкретного адресата (право зорієнтоване на всіх загалом, хоча й на кожного зокрема), але більш досконалого інструментарію для опису правил, повідомлення їхнього змісту соціальним суб'єктам і впливу на них поки що немає.

Зважаючи на те, що правове повідомлення, перш ніж отримати «нормативний статус», має бути гіпотетично апробоване на підставі висновків науковців та результатів практичного застосування, і навіть після цього може бути зміненим, доповненим, вдосконаленим чи зовсім відміненим через недоцільність, застарілість тощо, його можна вважати лишень семіотичним припущенням, пропозицією.

Право стає значимим тільки після його порушення чи недотримання; власне порушення правил і демонструє їх, інакше вони залишаються непоміченими. Саме тоді, коли стається правопорушення, ми шукаємо норму права, яка була повідомлена всім, але за відсутності потреби «лежала десь на полиці правового матеріалу» й лише тепер стала важливою та актуальною. У цьому випадку правове повідомлення можна вважати семіотичним передбаченням, прогнозом імовірних суспільних дій чи подій.

До того ж, особлива соціальна цінність права – вміти попереджати, щоби запобігти. Запобігання правопорушенням є «різновидом соціального контролю та соціальної профілак-

тики злочинної поведінки», а також «важливою складовою функції правової держави щодо забезпечення правопорядку, охорони прав і свобод людини і громадянина». Тому дуже важливим є значення правового повідомлення як засобу запобіжного впливу, адже в такому разі воно виконує роль семіотичного попередження, застереження.

Правове повідомлення зазвичай виражає те, що існує чи має існувати у всіх без винятку аналогічних право-випадках, тобто воно має ширше значення від понять: 1) нормативно-правового акта (узагальнимо його терміном «закон»), у якому йдеться про те, що наявне і реально діється, відбувається; 2) правила, що може бути виконане чи не виконане; 3) норми, що означає взірць, до якого необхідно прагнути. Однак, як і норма, правило чи закон, правове повідомлення також передбачає припис, наказ, розпорядження стосовно того, як суб'єкт має себе поводити у суспільстві або як має відбуватися певна дія. Тут правове повідомлення відображає свій волютаривний характер і проявляється як семіотичний припис, вказівка.

Крім цього, правове повідомлення можна розглядати як елемент правового мовлення, відтвореного у технічному письмі. Отже, правове повідомлення є семіотичним текстом, що, з одного боку, втілює волевиявлення населення (наприклад, у порядку референдуму чи через депутатське представництво у законодавчому органі), а з іншого – встановлює чіткі принципи та основні норми правової поведінки цього населення.

Правовий текст закріплює нормативність, так би мовити, право накреслює нормативну межу, своєрідну демаркаційну лінію, що відокремлює цивілізованість від нецивілізованості, належне від неприпустимого. Відповідно, правове повідомлення є семіотичним вказівником, вектором, що стоїть на роздоріжжі та демонструє, чого слід чекати, повернувши у той чи інший бік.

Текст як правильно організована форма комунікації, як повідомлення містить одиниці, засоби, сигнали тощо, достатні і необхідні для побудови на його основі правильної та осмисленої моделі. Отже, правове повідомлення – це семіотична вербально-текстова модель, схема прийнятної у певному суспільстві поведінки, дозволених дій і т. ін.

Правове повідомлення – це також сукупність знань, набутих у процесі практичної діяльності, акумульованих у вербальній формі й перетворених на певний стандарт діяльності, певну соціограму, що містить перелік обов'язкових характеристик, якими мають володіти соціальні суб'єкти для забезпечення їх упорядкованого співіснування. Тому правове повідомлення є своєрідним семіотичним мірилом, стандартом, якому мають відповідати форми організації суспільства, типи відносин між соціальними суб'єктами, їхні індивідуальні дії, вчинки; символічним трафаретом, матрицею, загальноприйнятим і визнаним зразком облаштування суспільної життєдіяльності, що схвалений для наслідування й дотримання; знаковим критерієм для оцінки, визначення, класифікації або розрізнення правослужняного та протиправного типу поведінки.

Водночас правове повідомлення як мовно-письмова форма сигналізує не тільки про реальний зміст, а й про те, що потребує семантичного контекстуального розуміння. Тут правовий текст є зразком складної мовної форми, семіотичного утворення, що спонукає адресата до процесу розуміння, сприйняття, інтерпретації – до когнітивної діяльності, яку орієнтовано на осмислення людського досвіду (П. Балтаджи). У цьому контексті правове повідомлення є дискурсною одиницею, якщо розуміти дискурс як зв'язний текст у сукупності з екстралінгвальними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинниками.

Узагальнюючи наведене, доцільно стверджувати, що правове повідомлення є семіотичною одиницею, що містить запас культурно-семіотичної інформації, даних, знань. Воно – історично створений та соціокультурно організований феномен; і його роль полягає в тому, щоби бути «своєрідним носієм соціально значимої інформації, якою можуть виступати різноманітні сигнали зі зовнішнього середовища, що сприймаються у вигляді певного коду».

У будь-якому з окреслених підходів до розуміння правового повідомлення виокремлюється одне з основних комунікативних завдань – порозуміння або вплив (кажучи термінологією комунікативної філософії, зокрема теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна, – іллокутивність або перлокутивність).

Джерелом виникнення правової інформації залежно від теорії походження права вважають: 1) норму права (позитивізм); 2) ідею права (природне право); 3) суспільні відносини (соціологічний підхід); 4) емоції та прагнення членів спільноти (психологічний підхід); 5) соціальні цінності (аксіологічний підхід); 6) потребу врегулювання відносин між людьми (інструментальний підхід); 7) детермінованість, причинно-наслідковість умов життя (генетичний підхід); 8) сукупність суспільних явищ (системний підхід); 9) суспільно-економічний відбір (класовий підхід); 10) догму права (аналітичний підхід); 11) мову як засіб спілкування (лінгвістичний підхід); 12) поведінку як спосіб існування (біхевіористський підхід) тощо. Можна продовжити цей перелік концепцій праворозуміння, однак, на нашу думку, найперспективнішою є інтегративна концепція права, що полягає у поєднанні всіх попередньо названих та багатьох інших теорій і передбачає сприйняття його (права) як сукупності всіх правових феноменів (позитивне), узгоджених із природністю світобудови (природне), упорядкованих відповідно до емоційно-вольових прагнень окремого суб'єкта і спільноти загалом (індивідуально- та колективно-психологічне) з урахуванням умов соціокультурного простору (соціальне), домінуючих у ньому ціннісних орієнтирів (аксіологічне) і наукових догм (аналітичне), викладених у словесній формі з метою формування соціально бажаного типу поведінки (вербально-біхевіористське) та впорядкування суспільних відносин (інструментальне) на основі моралі та повинності (морально-етичне) тощо. Тобто джерелом права, а отже, і правового повідомлення є підстави вважати всю сукупність явищ, дій, подій, емоційно-вольових, вербально-поведінкових та ціннісно-нормативних проявів суб'єкта як члена соціальної спільноти, яку символічно можна передати поняттям «суспільство». Отже, згідно з інтегративним підходом, джерелом виникнення правового повідомлення є суспільство.

Отож правові повідомлення, базовані на суспільних відносинах, стають засобами формування моделей, що в сукупності утворюють суспільну структуру як уніфіковане світобачення. Вони є інструментом для означення правової дійсності й водночас засобом її розуміння. Поєднуючи в собі

цілу низку семіотичних характеристик, правове повідомлення може бути вербально-текстовим передбаченням можливих правових явищ, застереженням від небажаних дій і вчинків, вольовим приписом, залишаючись водночас стратегічним текстом, що описує модель поведінки соціального суб'єкта через омовлення її чітких стандартів і критеріїв.

11.3.2. Право як знакова комунікативна модель суспільно значущої поведінки людини

Право є інформаційною системою суспільно значимих знакових моделей, що відображають особливості обов'язкової, дозволеної, заохочуваної чи забороненої поведінки людини в контексті явищ або процесів правової дійсності, втілених в узагальненому вигляді у правовій нормі. А будучи інформаційною моделлю правової дійсності, право виконує низку функцій, серед яких однією з основних є комунікативна.

Право є однією з комунікативних моделей соціокультурного простору (зокрема правової дійсності), в якій описано впорядкований тип відносин соціальних суб'єктів у межах цього простору. Загалом право є знаковою комунікативною моделлю, адже у ньому змодельовано основні зразки правової поведінки соціального суб'єкта, варіанти міжсуб'єктних та об'єкт-суб'єктних соціальних (зокрема правових) відносин, а також спроектовано саму правову дійсність у межах певного заданого нормативно-регулятивного поля.

Сутнісні ознаки права можна згрупувати у два блоки: нормативність і регулятивно-зобов'язальний характер. Якщо з ціннісно-нормативної точки зору право є мірою свободи, рівності та справедливості (статичність правопорядку), то з регулятивної воно спрямоване на впорядкування суспільних відносин і поведінки окремих людей (динамічний аспект). На різних етапах розвитку суспільства перший чи другий аспект може домінувати, впливати на загальну спрямованість правового регулювання або відступати на другий план. Хоча при цьому сутність права менше піддається змінам, ніж його зміст і форма: зміни, що відбуваються у житті суспільства, спричиняють насамперед зміни у змісті права. І всі ці зміни, що водночас є основою для подальшого розвитку сутності права, мають

соціальну обумовленість. Тому доречно говорити про пріоритет соціально-ціннісної сутності права.

Вербальні правові знаки є прикладом ціннісно навантаженої лексики, що відображає найважливіші соціальні пріоритети, в ідеалі (відтворюючи правослухняність) містить правову доктрину держави, репрезентує переконання суспільства і волю більшості громадян. Одним із можливих підходів до створення типології знаків, що відображають ту чи іншу предметну сферу, російська дослідниця семіотики політичного дискурсу О. Шейгал вважає класифікацію знаків відповідно до класифікації відображених у них реалій. За аналогією із запропонованою типологією можливо видається референційна класифікація знакових терміно-понять, що означають сферу правовідносин, на шість основних категорій: 1) суб'єкти права; 2) об'єкти права; 3) галузі права; 4) інститути права; 5) філософія та ідеологія права; 6) правова поведінка. Звичайно, знаковими такі поняття стають через постійність їх застосування, а також важливість ролі, яку вони виконують у процесі правовідносин.

Прикладами правових знаків у категорії «суб'єкти права» можна назвати основних дійових осіб – МВС (знакові відповідники – силовики, міліція та ін.), міністр внутрішніх справ (як головний міліціонер держави), управління МВС в областях (за архаїзмом – управи) і т. ін.; тут окремо можна виділити так звані антропоніми, що утворюються у разі якихось резонансних дій або вчинків осіб зі сфери правореалізації.

Категорія «об'єкти права» об'єднує поняття, що називають речі правової дійсності, стосовно яких виникають і відбуваються правові відносини між суб'єктами права. Це можуть бути такі поняття, наприклад, як: майнові цінності, нерухомість, цінні папери тощо; вони здебільшого несуть інформаційно-когнітивне забарвлення, але мають різну «символічну вагу», що змінюється залежно від місця, яке займає речовий відповідник правового знаку в системі цінностей правового суб'єкта і системі ієрархії самих знаків у правовій дійсності.

У категорії «галузі права» знаковими стають ті поняття, що стосуються найважливіших для суспільства предметів регулювання, а це – сфери функціонування конституційного,

або державного, права (державний лад, суверенітет, демократія, громадянство, вибори, референдум, Верховна Рада, Кабінет Міністрів та ін.), кримінального права (злочин, вбивство, грабїж, розбїй, насильство, бандитизм, кримінальна справа, покарання та ін.), цивільного права (шлюб, спадок, заповіт, опікун, нотаріальна угода, плагіат, заробітна плата, профспілка, роботодавець та ін.) та адміністративного права (громадський порядок і безпека, прогул, хуліганство, скарга, штраф, правила дорожнього руху, виправні роботи тощо).

Правові знаки можливі і в категорії «філософія та ідеологія права»; тут вони безпосередньо пов'язані з правовими принципами (тоді відтворюються такими поняттями, як рівність, свобода, справедливість, гуманізм та ін.), праворозумінням (ідеться, скажімо, про природне право, позитивне право, живе право і т. д.), правовою психологією (здійюється механізм творення понять типу правосвідомість, мотив, правовий світогляд, правовий менталітет, осудність і т. ін.).

«Правова поведінка» як категорія правових знаків поєднує поняття, що стосуються діяльнійшої реалізації норм права (правослухняні дії, протиправні вчинки, проступок, бездіяльність тощо).

Повертаючись до окреслених підходів до права – нормативного й регулятивного, – треба зауважити, що й самі загальнолюдські цінності двояко стосуються права: по-перше, вони входять у нього зі соціуму, закладаючи основу як базові принципи; по-друге, право формує такі ж цінності у правосвідомості його споживачів, активних соціальних суб'єктів. Така циклічність дає підстави говорити не тільки про соціально-ціннісну обумовленість права, а й про правову детермінацію суспільства.

На основі цього, а також абстрагуючись від категоризації знаків політичного дискурсу, який запропонувала згадана О. Шейгал, також можемо виокремити чотири типи невербальних знаків зі сфери правовідносин, що взаємопов'язані соціальним обумовленням: 1) людину як знак; 2) поведінкові знаки; 3) символічні артефакти; 4) символічні зображення [35]. Тут знаковість людини у праві можна розглядати у кон-

тексті представника певної професії, як символ певної юридичної практики, виконавця певної соціальної ролі, втілення певних ознак поведінки (прикладом такого знакового зв'язку можуть бути образи професійної totoжності – суддя, патрульний поліцейський, прокурор і т. ін.). Поведінкові знаки – це так звані ритуальні дії або події, яких доволі багато у сфері правовідносин (для прикладу: церемонія прийняття присяги, традиція відзначення присвоєння чергового звання та появи нової зірки на погонах, вітання з прикладанням руки до кашкета, стройовий огляд, шиккування, паради та ін.). Символічні артефакти – формений одяг, пам'ятники загиблим у боротьбі зі злочинністю як соціально значиме місце проведення урочистих зборів, комунікативні історичні події і співвіднесені з ними дії сучасності (приміром, прийняття присяги у день Покрови Богородиці як покровительки всіх військовиків). Графічні символи – погони, шеврони, нагрудні відзнаки на формі, штандарти і прапори окремих підрозділів, загалом так звана іконічна семантика, що читається за аналогією (здаймо загальноновизнані меч як знак правосуддя і шальки терезів як знак виваженості в руках богині Феміди).

Беручи до уваги те, що система правових знаків здебільшого вербалізована, можна вважати, що основним способом правової організації взаємодії соціальних суб'єктів є права комунікація, а права поведінка виступає інструментальною предметною діяльністю, що опосередковується правилами. «Технічне» додержання цих правил сприяє структуруванню право-доцільної діяльності, спираючись на імперативи збереження суб'єктів, узгоджуючи їхні цінності, схильності і потреби.

Назагал соціально-ціннісна сутність права розкривається через його власну цінність (як необхідний продукт людської діяльності), особистісну цінність для людини (як критерій і градаційна шкала моделей правової поведінки) та інструментальну цінність для суспільства (як фіксатор і регулятор суспільно значимих міжсуб'єктних відносин).

11.4. АНТРОПОСЕМІОЗ ПРАВА

Історія розвитку людства відображає розвиток знакових (символічних, кодових і т. ін.) систем, які творить людина для означення всього, що її оточує, що вона відчуває, уявляє, прогнозує тощо. Деякі зі створених знаків (символів, кодів і т. д.) залишаються актуальними досі (наприклад, числа, літери сучасних мов), а деякі вже давно стали історичними архетипами і зрозумілі тільки історіографам, котрі здатні розшифрувати, скажімо, стародавні письмена чи наскельні малюнки. Але механізм творення і розуміння таких знаків у всі часи залишався незмінним: у знаках відтворювали інформацію, що у певному образі акумулювала всі характеристики, ознаки і властивості, притаманні цілому класу аналогічних предметів, явищ, дій, подій і т. ін.; і цей знак був зрозумілим для всіх носіїв певного типу культури, в межах якої побутував. Різниця лише в тому, що якщо раніше для створення знаку потрібен був чималий відтинок часу (щоб цей знак сприйняли всі члени спільноти), то в наш час із розвитком технічних засобів, надзвичайною соціальною рухливістю та комунікаційною спроможністю засобів масової інформації цей процес значно пришвидшився. Адже іноді достатньо всім каналам теле- та радіомовлення застосувати якийсь словесний образ щодо певного об'єкта, як більшість споживацької аудиторії (читачів, глядачів і слухачів) почнуть використовувати цей образ у власній міжособистісній комунікації.

У контексті цього дослідження цікавими і корисними є праці В. фон Гумбольдта (зокрема, його позиція щодо виникнення мови), У. Еко (який вважав процес сприйняття знакової інформації одночасно і творенням нових значень), Ч. Пірса (з його сприйняттям слова як найбільш адекватного відтворення символів дійсності), Х.-Г. Гадамера (як автора основ філософської герменевтики), Ю. Габермаса (як розробника комунікативної філософії), П. Рікера (як визнаного дослідника конфліктів інтерпретацій), Ф. Брюно та О. Єсперсена (які розробили методологію функціонування мовного поля у міжрівневому зрізі), Л. Вайсгербера (який розглядав актуальність мовлення з погляду засобів її вираження в різних мовах), їхніх сучасних

послідовників А. Овчинникова (він адаптував вище окреслені проблеми до сфери права), А. Зверинцева (дослідника у сфері комунікаційного менеджменту), А. Єрмоленка (автора праць із комунікативної практичної філософії) та інших.

У цій сфері, як і в будь-якому іншому специфічному професійно зорієнтованому середовищі, можна виокремити два основні підходи до аналізу творення і сприйняття знаків. Перший розглядає ці два процеси як абсолютно різні й відокремлені (одні творять право-норми, інші сприймають); другий – як два аспекти одного цілісного і циклічного процесу функціонування права (ті, хто створює правові знаки, перебувають у цьому ж правовому середовищі, а створивши їх – підпадають під їхній вплив, як і всі решта, і знову-таки, будучи активними суб'єктами правового середовища, починають творити нові правові знаки для його означення та впорядкування, а отже, і регулювання власної поведінки тощо).

Творення і сприйняття правових знаків – єдиний цілісний процес семіозу (виникнення, руху й функціонування). А оскільки основним суб'єктом у цьому процесі виступає людина (і як право-творець, і як соціальний суб'єкт, який сприймає право через знаки для використання, виконання, дотримання і застосування), то доречно говорити про антропосеміоз права. Такий процес передбачає: 1) поелементне відтворення правової дійсності у вербальних відповідниках, що передаються літерами і містять історію, етимологію, аналогію утворюваного слова, а також 2) поступове розкриття значення, закладеного у це слово (прочитання іконічного зображення, накладення на нього соціального індексу та розкриття смислу через зіставлення з минулим досвідом і проектування подальшої поведінкової рефлексії).

11.5. НОМО SEMIOTICUS ЯК ЗНАКОВИЙ ТИП СОЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА

Вивчаючи людину як семіотичну істоту, застосовують поняття «*homo semioticus*». Причому всі наявні підходи стосуються характеристик, що властиві людині як мислячій і мовній істоті. Розглянемо цей тип людини у контексті права. Однак,

на відміну від традиційного розгляду людини семіотичної в одному ракурсі – як творця знаків, ми вважаємо, що аналіз homo semioticus має передбачати двояке розуміння людини. Перше (як було зазначено, його дотримуються всі, хто досліджував цей аспект життєдіяльності людини) – описує людину як основного суб'єкта створення знаків соціокультурного простору, бо жоден інший живий організм не здатний на такі розумові процеси. Тільки людина є джерелом виникнення знаків через надання певних значень довколишнім феноменам (речам, фактам, діям, подіям, явищам і т. д.), роблячи їх таким чином означуваними; а також ініціатором створення вербальних означників для передачі знань і досвіду собі подібним. Другий підхід відображає людину саму по собі як знакову одиницю соціокультурного простору, без неї не існуватиме соціум, не відбуватимуться соціальні відносини, не формуватиметься культура, що з часом не переростатиме у певну форму цивілізації і так далі. Тобто тут уже сама людина – це основний символ, знак новітнього світу (маємо на увазі не Новітній час розвитку історії людства, а весь період існування і вдосконалення людини).

Підставою появи у людини таких властивостей, що дають змогу формулювати знаки, як уже було зазначено, є її здатність абстрактно мислити й послуговуватися мовою. Про визначальність мови у пізнанні людини говорили ще з античних часів: наприклад, Сократ, для якого людина була цілим універсумом і який першим акцентував увагу на людині як предметі пізнання й дослідження, доводив, що тільки в безпосередньому спілкуванні з людиною можна наблизитися до її витлумачення. Не зупиняючись на тих підходах до вивчення людини, які не акцентують на її мисленнєвих чи мовленнєвих спроможностях, згадаймо тут ще позиції, приміром, Р. Декарта, який вважав, що людину завдяки душі вирізняють дві суттєві ознаки – здатність осмислено користуватися мовою та універсальний характер діяльності; Б.Спінози, котрий убачав сутність людини у двох модусах єдиної субстанції – модусі мислення (дух, душа) й модусі протяжності (тіло); М. Шелера, який намагався осмислити основні напрями та закони біологічного, психічного, історико-духовного і соціального розвитку лю-

дини, що залишаються невирішеними. Однак найбільше уваги вивченню людини через її мовлення як феномен означування дійсності й виведення абстрактних вербальних понять приділяли науковці ХХ і ХХІ століть.

В. Гумбольдт також вважав мову своєрідним «проміжним світом», який знаходиться між людьми та об'єктивним світом, який їх оточує. Ідеї Гумбольдта розвинули Л. Вітгенштайн, Л. Вайсгербер, Й. Трир, П. Хартман, Є. Касіер. Вони вважали, що поняття – це не відображення об'єктивної дійсності, а продукти символічного пізнання, тобто пізнання, зумовленого словесними знаками, символами. Мова визначає мислення, перетворює навколишній світ в ідеї, «вербалізує» їх.

Найповніший виклад і завершений вигляд надав підходів до людини як семіотичної тварини уже попередньо згадуваний німецький філософ кінця ХІХ – початку ХХ століття Е. Касіер, який відстоював думку, що вся культура ґрунтується на символічній активності людини. «Людина, – писав Касіер, – живе відтепер не тільки у фізичному, але й у символічному універсумі. Мова, міф, мистецтво, релігія – частини цього універсуму, ті різні нитки, з яких сплітається символічна мережа, складна тканина людського досвіду. Весь людський прогрес у мисленні і досвіді стоншує і одночасно зміцнює цю мережу. Людина вже не протистоїть реальності безпосередньо, вона не зіштовхується з нею віч-на-віч. Фізична реальність наче віддаляється в міру того, як росте символічна активність людини» [18]. Касіер першим демонструє людину як *animal symbolicum* – «тварину, яка утворює символи», людину, на яку можна дивитись крізь створену нею культуру (мову, міфи, релігію, мистецтво, науку, історію). Касіер доходить висновку, що відмінність людини від інших біологічних видів полягає в тому, що вона здатна символічно мислити, тобто створювати символи для певних образів зі світу реальності й абстрактності, забезпечуючи цим більш об'єктивне значення та можливість об'єктивного сприйняття їх іншими людьми. Символічні системи людей значно спрощують їхню взаємодію як виду, що і вирізняє їх з-поміж інших тварин. Здатність людини мислити символічно ставить її на вищий щабель розвитку у тваринному світі, забезпечуючи можливість розвитку культури й цивілізації.

Т. Черніговська пояснює здатність людини до знаковості на підставі біо-, психо- та нейросеміотики, зокрема, пояснюючи можливість створювати знакові системи завдяки асиметрії головного мозку. На її думку, семіотика – це інструмент, який дає змогу вести діалог з «іншим», інтерпретувати різні культури і навіть поведінку представників інших біологічних видів. Знання семіотичних законів і вміння ними користуватися – ключ до розуміння «інших світів». Загальну семіотичну характеристику в цьому контексті, на думку Т. Черніговської, здійснив Р. Якобсон, який довів функціональну спеціалізацію півкуль мозку як семіотичних полюсів. Абстрагуючись від його досліджень, Т. Черніговська доводить, що різниця у здатності продукувати і сприймати знакові системи в різних людей залежить від генетичних чинників і середовища, статевого диморфізму (функції, що мають назву раціональних, виконуються головно лівою півкулею, а розпізнавання образів, знаків, ієрогліфів, здатність сприймати геометричні фігури, позасловесне спілкування – переважно правою півкулею, які у чоловіків і жінок розвинені по-різному. – **О. Б.**), різної швидкості дозрівання, швидкості протікання нервових процесів [34].

Отже, однією з найавторитетніших сучасних концепцій культуро- і антропогенезу в сучасній філософії є семіотична модель, яка розглядає культуру (і право як її істотну частину) як особливу знаково-символічну дійсність, серцевину якої становить мова. Мова виступає універсальним посередником між людиною і світом, де елементи мови (знаки) одночасно позначають, тобто наділяють значенням, і замінюють реальні об'єкти і процеси. Людина при цьому сприймає правову дійсність тільки в тих її смислових характеристиках, які задані мовою, а мова завдяки цьому визначає межі та властивості як самої дійсності, так і людини. Мова, що традиційно трактується як засіб спілкування і комунікації, в межах семіотичної і структуралістської моделей перетворюється на справжнього творця культури і вдосконаленої моделі самої людини.

Найудаліше систематизував основні принципи конструювання та використання людиною різноманітних знаків і шифрів американський дослідник М. П. Холл у своїй праці «Енциклопедичний виклад масонської, герметичної, кабалістичної

та розенкрейцерівської символічної філософії» [33]. Він згрупував усі знаки, винайдені людиною, у сім категорій: букви, картини (зображення), притчі (алегорії), цифри, ноти, довільний шифр (ієрогліфічний, змішаний) і коди (наприклад, телеграфний). Звісно, право у цій системі належатиме до першого типу знаків, адже передається за допомогою літер, хоча водночас не можемо заперечувати, що первісні соціальні норми передавалися й іншими способами, скажімо, через наскельні малюнки, усно у формі алегоричних оповідей та ін. Цивілізаційний чи культурний статус людини як творця знаків і знакових систем визначається рівнем розвитку її мислення. Тобто рівень розвитку права як репрезентатора суспільних відносин свідчить про здатність людини бачити і визначати значущість суспільних явищ, а також моделювати способи їх узгодження та впорядкування.

Іншими словами, людина змогла передати закони всесвіту за допомогою доступних для сприйняття символів і знаків; право також стало однією зі знакових систем, у якій використано символізм як «ідеальний метод збереження трансцендентального знання».

11.6. ПРАВО ЯК СЕМІОТИЧНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ГРАМАТИКА ДІЙ СОЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА: ТАКТИКА І СТРАТЕГІЯ ПРАВОВОГО ТЕКСТУ

Соціокультурний знак «право» трактується здебільшого як певна словесна настанова, вербально відтворені правила поведінки, тому доцільно детальніше розглянути право власне як семіотичний текст.

Беручи за основу наведені вище загальноприйнятий і постмодерністський підходи до тексту, видається доречним проаналізувати праксеологічність права як тексту в зіставленні з такими концептами, як «контекст» та «інтертекст», а враховуючи новітні філософсько-культурологічні підходи, годилося б долучити до цього аналізу поняття «інфотекст» і «гіпертекст», а також «контртекст» як прояв протистояння текстоцентризму, способу бачення та рефлексії, невідчужуваної від місця і часу, чи «надтекст», «мегатекст» і «унітекст»

як поняття, що відображають верхні рівні текстової реальності, які особливо наочно виступають в електронних мережах і стають об'єктом самостійного вивчення і творчої трансформації. Але, не вдаючись у надмірне філософствування, праксеологічність права розглядатимемо назагал у семіотичній системі «текст / контекст / інтертекст / гіпертекст».

Право як текст (у загальному розумінні цієї проблеми) намагався розглянути І. Грязін, який назвав цей підхід горизонтальним зрізом на відміну від традиційного підходу у вертикальному визначенні права через соціально-економічні відносини та закономірності. Цей горизонтальний зріз полягає у розгляді права як текстуального феномену, що існує та взаємодіє з іншими текстами, які у своїй сукупності формують «правові елементи» культури; за такого підходу автор виділяє не тільки сутнісні моменти права, а й вишукує додаткові елементи для його повнішого пояснення. У контексті цього підходу вся сфера функціонування права діє як цілісний комплекс явищ, що є результатом осягнення людиною світу; і цей комплекс наділений певною знаковою формою (характером знаковості), що дає йому змогу вступати у взаємовідносини з іншими елементами культури. Таке трактування можна вважати широким (культурологічним) значенням права як тексту.

Тимчасом право як текст здебільшого розглядали у вузькому значенні. Це засвідчує С. Зархіна, зауважуючи, що «хоча цілком очевидно, що права без мови нема і бути не може, дослідження їх взаємодії протягом усієї історії правової рефлексії були начебто «на периферії», і про саму цю взаємодію згадували в основному у зв'язку з розробленням техніки та методики складання і тлумачення правових текстів» [17]. Тобто, коли йдеться про право як текст, переважно кажуть про текст закону, що аж ніяк не заперечує, але значно звучує текстологічний підхід до праворозуміння. Пропонується розглянути праксеологічність концепту «право як текст» у декількох аспектах: 1) як особливий функціональний стиль літературної мови; 2) як символічне відтворення правової дійсності; 3) як відкриту і закриту систему правовідносин.

Отже, насамперед, право є текстом, що виконаний у специфічному стилі з використанням наявних засобів літератур-

ної мови та зорієнтований на виконання певної функції (функцій). Побутує думка, що право не може мати стилю: «на відміну від художніх текстів, у яких повинні віддзеркалюватися особистість письменника і його авторський стиль, для правових документів такий підхід неприпустимий; усі документи треба викладати за єдиними формальними правилами». Однак слід говорити не про авторський стиль право-творця, який мав би відтворювати манеру письма кожного з учасників правотворчого процесу, а про універсальний стиль викладу (о-формлення) правової матерії.

Праксеологія стилю права полягає в тому, що він, по-перше, вирізняє право з-поміж інших соціальних текстів у межах одного суспільства (функціональний стиль права); по-друге, вирізняє право однієї правової традиції від права іншої (національний стиль права); по-третє, розрізняє аналогічні норми права не тільки синхронно, а й діахронно, за часом створення, з урахуванням духу часу (епохальний стиль права). І в кожному зі зазначених стильових нюансів права виділяються якісь особливі його характеристики: у першому випадку йдеться про стилістику мови права (сукупність прийомів правотворчої техніки, своєрідність побудови правового тексту, специфіку мовних засобів, термінології тощо); у другому – про типологічні особливості правових сімей (насамперед, джерельність права – норму права, правовий прецедент, релігійну норму та інше, а отже, і способи вирішення правових конфліктів, розгляду судових справ тощо); у третьому – про історичні аспекти становлення та розвитку права, своєрідну його атрибутивність історичного періоду суспільства і держави (збереження первісного регулятивного призначення права попри постійну модернізацію у відповідь на суспільні зміни).

Тобто право завдяки збереженню свого стилю у всіх зазначених аспектах проявляється як певний функціональний текст. Причím самі функції можуть мінятися залежно від мети і призначення, змісту і форми, жанру і стильової належності юридичного тексту. Адже одне функціональне навантаження несуть закони, інше, скажімо, – відомчі накази, правозастосовні акти чи постанови Конституційного Суду.

Під текстом слід розуміти не тільки письмо, а все, що можна «прочитати», що зорієнтоване на свідоме сприйняття соціальним суб'єктом (правова дійсність загалом). Адже семіотика і філософія тексту тлумачать текст максимально широко: все, що може дати нам будь-яку інформацію, треба сприймати як текст (навіть німий камінь, коли він летить в напрямі до нас, змушує нас відступити вбік, сигналізуючи про небезпеку; для немовляти текстом виступає будь-хто і будь-що, що потрапляє в поле його зору, спочатку несвідомо, а далі – набуваючи певного смислового навантаження; вулиця з рухом по ній транспорту, з пішоходами на тротуарах, з будинками і рекламними щитами – це також соціальний текст або сукупність таких текстів).

Якщо розглядати право та контекст, одразу ж треба зазначити, що саме розуміється під контекстом. Беручи до уваги семіотичне спрямування цього дослідження, означимо контекст як функціональне середовище, але значно ширше, ніж право як функціональний текст (про що йшлося раніше). За вже попередньо згадуваною теорією мовленнєвих актів, В. Руднев називає такий контекст «мовною ситуацією»; М. Бахтін – «мовленнєвим жанром»; Т. Ніколаєва – «мовленнєвою реальністю» або «лінгвістичною демагогією»; Ю. Лотман – «семіотичним простором, семіосферою», що до певної міри те саме, що й «ноосфера» В. Вернадського, тільки взяте під іншим прагматичним кутом зору. За своєю суттю всі ці поняття передбачають одне – середовище функціонування мови. Якщо адаптувати їх до права, то його контекст (як певна цілісність, що пов'язує і пояснює всі явища, факти, дії, події та інші елементи правової дійсності) – це середовище функціонування мови права, або якщо ширше – права як тексту (у всіх описаних аспектах). Іншими словами, контекстом права є весь соціокультурний простір, що ним регульований. До того ж поняття соціокультурного простору (чи середовища) у такому разі є ширшим від поняття дійсності у традиційному природничо-науковому її розумінні (як сукупності всього матеріального навколо нас, довколишнього світу, який ми сприймаємо нашими органами чуттів і який не залежить від нашої свідомості), бо містить додаткові елементи – предмети і результати діяльності людської свідомості.

Виразником особливостей сучасного соціокультурного контексту є філософсько-правовий, зокрема семіотико-праксеологічний підхід до права і середовища його функціонування. Адже знаково-правова рефлексія здатна впорядкувати існуючі знання і погляди на природу, суспільство, людину, а також відобразити й інші соціальні реалії, пов'язані, зокрема, і з визнанням права як функціонального (тактичного і стратегічного) тексту для впорядкування міжсуб'єктних відносин. Цей підхід формує новий погляд на соціокультурний контекст, коли право стає пріоритетним чинником у формуванні функціонально визначеного простору існування соціального суб'єкта. У цьому випадку зміст тексту (права) впливає з контексту (соціокультурного простору) й водночас дещо впорядковує його ж. Філософський підхід до аналізу праксеології соціокультурного простору як середовища міжсуб'єктних правових відносин доцільно розглядати у взаємозв'язку із мовним полем як основою функціональної граматики. Розроблення методології функціонування мовного поля у міжрівневому зрізі пов'язана з іменами Ф. Брюно та О. Єсперсена, хоча першу спробу аналізу здійснила Л. Вайсгербер, котра розглядала актуальність (а отже, і праксеологію) з погляду засобів її вираження в різних мовах.

Однак можливе й інше розуміння контексту – як закінченого за змістом уривку тексту, що дає змогу встановити значення слова або речення, які входять до його складу. Таким чином право як «уривок» соціокультурного простору стає контекстом для правових знаків, що містяться в ньому. Тільки в межах права як семіотичної системи повністю зрозумілий зміст його складових через системні зв'язки, банкетний та відсильний спосіб викладу норм права, взаємоузгодженість понять та інше. У цьому значенні право можна вважати дискурсною одиницею соціокультурного простору, фрагментом семіотичного поля суспільства, що наділений правовими значеннями. Практика права як контексту проявляється у процесі його функціонування, під час застосування його семіотичних знаків; дискурс правових знаків – це не просто сукупність вербальних і невербальних відтворень певних об'єктів, це знаки, що мають змістове й функціональне навантаження у правовому зокрема та соціокультурному контексті загалом.

Право як інтертекст – поняття, близьке до попереднього (контекстного) підходу, коли «текст будується із цитат і ремінісценцій до інших текстів». Подібно до побудови будь-якого тексту, структурування права також розкриває його ремінісцентний (синхронно й діяхронно відтворювальний) характер; ба більше того, ремінісцентними є майже всі норми права, бо вони вміщують однакові знаки, деталі, моделі, що містяться і в інших нормах. У нашому випадку ремінісценціями і цитатами можна вважати всі загальноприйняті поняття, адже вони запозичені з національної літературної мови. Кожен текст (і право також) будується з уже наявних засобів. Р. Барт у праці «Від твору до тексту» писав: «Твір – це речовий елемент, що займає певну частину книжного простору (наприклад, у бібліотеці), а текст – поле методологічних операцій... Кожен текст – це між-текст стосовно іншого тексту, але цю інтертекстуальність не слід розуміти так, що текст має якесь походження... текст утворюється з анонімних, невловимих і водночас уже читаних цитат – із цитат без лапок» [2].

Праксеологія права як інтертексту найвиразніше проявляється у процесі правореалізації, зокрема у роботі суддів, коли необхідно вибрати з усього правового масиву для застосування тільки ті норми, що відповідають вирішуваному правовому конфлікту, й водночас урахувати всі законодавчі нюанси. Тоді «прочитання» права набуває ознак інтертекстуальності. Послідовник Р. Барта Л. Женні зауважував: «Властивість інтертекстуальності – це введення нового способу читання, який підриває лінеарність тексту. Кожна інтертекстуальна відсилка – це місце альтернативи: або продовжувати читання, бачачи у відсилці тільки фрагмент, що не відрізняється від інших, або ж повернутися до тексту-джерела, застосовуючи свого роду інтелектуальний анамнез, у якому інтертекстуальна відсилка виступає як зміщений елемент» [1].

Інтертекстуальність у праві означає, що всі тексти (у розумінні – все, що передає інформацію, це можуть бути навіть окремі правові знаки) існують у мережі взаємовідносин; причому не тільки в межах права, а й історичних, суспільних, ідеологічних, політичних «текстуальних» відносин. У праві інтертекстуальність може означати розривання міжгалузевих кор-

донів, коли правові знаки однієї галузі права використовуються в іншій, або й міждисциплінарних кордонів, коли у праві застосовуються знаки інших сфер життєдіяльності суспільства (протипожежної безпеки, медицини, хімії, механіки і т. д.). Право як інтертекст заперечує автономію правових знаків, правових норм, нормативних актів як правових текстів. Доречно вважати, що у сфері функціонування права не тільки право є інтертекстом, а й сам акт реалізації, зокрема застосування права, є інтертекстуальною діяльністю. Адже реалізація права стосується й інших суспільних аспектів.

Відповідно, з'являється ще один важливий концепт нашого дослідження – право як гіпертекст. Гіпертекст – це текст, побудований таким чином, що він перетворюється на систему, ієрархію текстів, одночасно становлячи єдність і множинність текстів. Найпростішим прикладом гіпертексту може бути будь-який словник чи енциклопедія, де статті містять відсилки до інших статей цього ж словника чи енциклопедії. У цьому полягає схожість гіпертексту з інтертекстом, але є й відмінність: гіпертекст передбачає нелінійність, це своєрідна картина світу. Право як гіпертекст – це певна семіотична гра, вхід у яку вільний, але умови гри кожен гравець (соціальний суб'єкт) обирає собі сам: певне коло спілкування, певний соціальний статус, певний тип мислення тощо, що обов'язково має бути узгоджено з право-нормами (а це якраз і означає гіпертекстуальні посилання для ознайомлення з правом). Праксеологія права як гіпертексту полягає у «матричності» його побудови і дії: натиснувши «кнопку» правослухняності, гравець (соціальний суб'єкт) отримає певний набір правил, дозволів і навіть пільг, а обравши протиправність – отримає заборони, обмеження і покарання.

Однією з основних ознак гіпертексту є серійність. Ця ж ознака властива і праву: стандартність, повторюваність, однорідність – це визначальні чинники принципу всезагальності, що забезпечує підтримання порядку на всій території дії права. Соціальні суб'єкти весь час так чи інакше повторюють свої дії, і ці дії майже ідентичні до дій інших соціальних суб'єктів, які займають таку ж посаду, провадять такий же спосіб життя, мислять такими ж категоріями. Тобто право як гіпертекст

можливе у розумінні його як моделі гіперреальності соціокультурного простору. Цікаво, що термін «гіперреальність» запропонував французький теоретик Ж. Бодріяр для опису умов, за яких імітація або відтворення реальності набувають більшої легітимності, цінності й сили, аніж самі оригінали. Аналогічна ситуація складається й у сфері правовідносин: те, що не відтворено у праві, не вважається суспільно значимим, а отже, не потребує врегулювання шляхом втручання держави і може бути вирішено будь-яким іншим способом.

Отже, варто резюмувати, що право створюється, функціонує, адаптується до змінного суспільства, забезпечує потреби впорядкування цього суспільства, опираючись на свої властивості текстуальності, контекстуальності, інтертекстуальності й гіпертекстуальності. І в цих властивостях закладено праксеологічність права як семіотично-функціональної граматики дій соціального суб'єкта. Іншими словами, через аналіз права як тексту, контексту, інтертексту, гіпертексту розкривається його тактико-стратегічний потенціал. Адже, безумовно, право апріорно наділене характеристикою тактичності та стратегічності, бо в ньому закладено теорію і практику майстерності підготовки (організації) та ведення (регулювання) правових відносин. Перспектива права (своєрідні ймовірні комбінації правовідносин і прийоми їх налагодження, можливі конфліктні ситуації та способи їх вирішення, різноманітні управлінські механізми та проектування дій тощо) закладена в ньому заздалегідь. Право – це інструкція щодо дій (чи бездіяльності), чітко окреслена лінія поведінки; це тактико-стратегічний текст, у якому міститься чітка грамика (вибудова) дій соціальних суб'єктів.

11.7. ПСИХОСЕМІОТИКА ПРАВОВІДНОСИН

Семіотика подає найбільш узагальнені характеристики правової (як правослухняної, так і протиправної) поведінки, що сприяють формуванню в суспільній правосвідомості певних стереотипів дозволеного / забороненого, тобто певних типів (знакових для суспільства) варіантів дій чи бездіяльності.

Проблеми формування правослухняної поведінки ґрунтуються на розкритті правової сутності людини через «взаємодію структури особистості зі соціально-правовим оточенням, взаємодію особистісних структур людини з нею самою». Вирішити цю проблему можливо лише зі застосуванням методу міждисциплінарного аналізу, поєднуючи результати досягнень філософії (зокрема філософії права), психології (а саме юридичної психології) та семіотики (семіотики права). Отже, правослухняну поведінку можна вважати результатом регулятивного впливу морально-правових норм (зокрема правових знаків) на свідомість соціального суб'єкта шляхом добровільного сприйняття їх як позитивних, соціально значимих і суспільно допустимих зразків.

Беручи до уваги всі описані характеристики прояву правослухняності у поведінці соціального суб'єкта, а також історичні аспекти державного та правового становлення на пострадянському просторі, можна було би стверджувати, що в цій сфері правовідносин функціонують не всі невербальні знаки, які виділила О. Шейгал. Наприклад, людина як знак, що можна розглядати у контексті символізму певного роду діяльності, професійної зайнятості тощо (знаковий образ поліцейського, судді, прокурора та ін.), в українському суспільстві асоціюється тільки з умовами протиправності: всі ці люди (як знакові особи) потрібні або у випадку вже зреалізованого правопорушення (злочину) або для запобігання йому. Однак наявність цих знаків необхідна для впорядкування самої правової дійсності. Будучи наділеними посадовими функціями, ці люди як знаки забезпечують порядок захисту та збереження правопорядку в громадських місцях, на дорогах чи в суспільстві загалом, підтримують механізм розгляду скарг громадян, процедуру захисту чи обвинувачення в суді, винесення вироку і т. ін.

Що стосується поведінкових знаків, то вони, навпаки, здебільшого тільки правослухняні, до того ж несуть додаткове емоційне корпоративно-патріотичне навантаження. Скажімо, церемонія прийняття присяги – це знакова подія в житті кожного, хто вступає на службу в органи внутрішніх справ чи збройних сил. Це дійство, яке допускає «новобранців» до чогось особливого, до чого не допускають інших,

не посвячених; кожен (кожна) із них відчуває себе до певної міри обраним(-ою), бо зумів(-ла) пройти курс першопочаткової професійної підготовки чи курс молодого бійця, йому (їй) довірили зброю (в цьому випадку – як символ надійного захисту й великої відповідальності), він (вона) охоронятиме спокій своїх рідних і цілої держави. І не дарма ми паралельно граматично виділили жіночий рід у викладі нашої думки, бо саме для жінки як дещо емоційнішої істоти це дійство стає ще більше знаковим, бо її, фізично слабшу, визнали рівною і гідною для цієї надзвичайно важливої та водночас особливо складної та небезпечної служби.

Зважаючи на типовість (знаковість) поведінки соціальних суб'єктів, теоретики права користуються ще й іншою класифікацією правової поведінки, скажімо, поділяючи її на соціально активну, пасивну, маргінальну, звичайну. При цьому знаковими характеристиками соціально активної правослухняної поведінки виступають ініціативність, творчість, продуктивність (можна відобразити загальновідомим вербальним знаком «якщо не я, то хто?»); пасивної, або по-іншому конформістської, – адаптивність, пристосовництво («роби так, як інші»); маргінальної – здебільшого тільки страх перед покаранням («тихіше води, ніжче трави»); звичайної – неусвідомлена звичка («звичка – друга натура»).

Попри це можливі й протиправні знаки правової поведінки. Приміром, усім водіям добре знайомий короткий сигнал фарами зустрічних машин, що сповіщає про наявність далі за напрямом руху транспорту постових Державної автомобільної інспекції. Цей поведінковий знак має двояке функціональне навантаження. З одного боку, він свідчить про бажання водіїв попередити своїх колег і не дати можливість постовим покарати порушників правил дорожнього руху (це можна розглядати як приховування правопорушення). А з іншого – це своєрідний запобіжний захід, що змушує зустрічних водіїв, скажімо, зменшити швидкість чи перелаштуватися у потрібну смугу, що зрештою також до певної міри упорядковує безпечний рух.

До символічних артефактів у сфері правовідносин ми віднесли формений одяг, різноманітні пам'ятники як соціально

значуще місце проведення урочистих зборів, комунікативні історичні події і співвіднесені з ними дії сучасності тощо. Наприклад, проведення церемонії тієї ж таки присяги на вірність Батьківщині біля пам'ятника загиблим міліціонерам, що полягли у боротьбі зі злочинністю, в силу загальнокультурного знаку, архетипу могили (що є втіленням не тільки енергетики історичної пам'яті, а й своєрідним оберегом для краю) означає символічну присутність полеглих героїв, перед лицем яких промовлені слова присяги звучатимуть особливо відповідально, адже ті, хто прийшли полеглим на зміну, мають не осоромити честь мундира (до речі, ще один правовий артефакт) своїх попередників і гідно продовжити розпочату ними боротьбу зі злочинністю, аби довести, що ті немарно віддали своє життя.

Символічні зображення як правові знаки (а це – погони, шеврони, нагрудні відзнаки на формі, штандарти, прапори та інші прояви так званої іконічної семантики) чи не найбільше покликані впорядковувати правову дійсність, хоча б у межах самих органів і підрозділів внутрішніх справ та військових частин. Такі знаки найбільше інформаційно насичені: погони миттєво повідомляють про звання, шеврони – про належність рядового чи офіцера певному підрозділові, нагрудні знаки – про успішність служби, штандарт підрозділу – про напрям служби чи рід військ, прапор – про відомче підпорядкування чи громадянство держави. І саме ці знаки функціонально зорієнтовані на чітку класифікацію, стратифікацію, структурування особового складу та системи загалом. У межах загальної семіотики навіть виокремився напрям – сигнуманістика (*signum* – знак і *manus* – рука), що вивчає, зокрема, нарукавні нашивки форменого одягу, які інформують про рід військ, частину, підрозділ або службу, фіксує певні моменти життєдіяльності правоохоронних чи військових формувань, а також передає місцеві традиції чи канони або певний відбиток культури тієї чи іншої країни.

Можна навести багато прикладів знаковості правової поведінки, і всі вони підкреслюватимуть роль психологічного чинника як у формуванні, так і в сприйнятті цих знаків, що передбачає інтенсифікацію психічної діяльності людини

та активізацію процесів сприйняття і переробки інформації, робить необхідним широке застосування правових знаків для впорядкування правової практики.

Можна протиставити їм, так би мовити, відверто протиправні поведінкові правові знаки. Відразу ж зазначимо, що протиправна поведінка – це поведінка, яка порушує встановлений у державі правопорядок; може виражатися як у діях, так і бездіяльності фізичних або юридичних осіб; є іманентною ознакою правопорушення. Поведінковий прояв протиправності – це зовнішній атрибут самоутвердження і самореалізації індивіда у правовому просторі через задоволення меркантильних внутрішніх потреб і спонук. Психологія протиправності має як соціальну, так і біологічну природу, а також розвивається у просторі й часі. Причому «протиправна поведінка породжується не особистістю чи середовищем, а саме їх взаємодією».

Злочинні правові поведінкові знаки вирізняються такими якостями, як суспільна небезпечність, протиправність, винність і караність, це має бути зовні проявлювана дія чи бездіяльність або ж інші зовні спостережувані характеристики. І в цій сфері знаковість досліджена дещо більше. Використаймо вже прийняту нами схему, яку запропонувала О. Шейгал, – люди як знаки, поведінкові знаки, символічні артефакти і символічні зображення [35].

Знаковим вважається сам тип злочинця. Оскільки всі суспільства у всі часи турбували питання протидії злочинності, то треба було вміти вирізняти потенційних злочинців, щоби вчасно ізолювати їх від інших і запобігти вчиненню злочину. Різні історичні епохи називали різні характерні риси знакового образу злочинця. Спочатку вони були описані в релігійних нормах, але там більше йшлося про причини злочинної поведінки, серед яких називали карму, божественне провидіння, спокусу, одержимість. Потім звертали увагу на відповідність зовні проявлюваної поведінки тогочасній суспільній моралі (скритність, відлюдькуватість або, навпаки, відверту зухвалість). Тимчасом не брали до уваги, що це може бути прояв природного темпераменту людини, тому, на жаль, істо-

рії відомі випадки, коли спалювали «відьом» за надзвичайну зовнішню красу чи успішність, піддавали ордаліям самітників, сторонилися вчених як чаклунів. З часом надали перевагу біологічному та соціологічному підходам (наприклад, Ч. Бекарія називав із-поміж причин злочинності природу людини і недосконалі закони). Далі кримінологи почали акцентувати тільки на зовнішності особи (звідти початок розвитку фізіогноміки та френології). Всесвітньовідомою стала теорія «природженого злочинця» Ч. Ломброзо. Цією «матрицею» мали користуватися оперативні працівники, слідчі, поліцейські, піддаючи підозрі та гонінню людей з низьким і похилим чолом, зісунутими досередини густими бровами, глибоко посадженими очима, а тупим підборіддям, зсутуленою статурою і т. ін. Із набуттям пріоритетного статусу людиноцентризму (а відповідно, і всіх наук, що її вивчають, особливо психології) найважливішою характеристикою злочинця стали вважати те, що не можна спостерігати зовні, а скрите у його свідомості. Тобто головним критерієм «пошуку» потенційного злочинця стала психіка та її спонтанні, навіть інстинктивні поведінкові прояви (свого часу були поширені, скажімо, психоаналіз З. Фрейда чи біхевіоризм, спеціалістів у галузі якого в США активно залучали до пошуку злочинців та ведення допитів). Із розвитком науки і техніки з'являються нові теорії вирізнення ознак злочинця і з'ясування причин злочинної поведінки (як-от генетична, хромосомна та ін.), хоча паралельно робиться наголос на домінуванні злочинних потреб і мотивації, емоційно-вольовій деформації та негативних соціальних інтересах.

Сучасний образ злочинця – це не обов'язково неприємної зовнішності людина, але з неодмінними кримінальними характеристиками її поведінки, тобто основний акцент робиться на діяльнісному аспекті. Але чи правильно є постановка проблеми про попереднє виокремлення кримінальних ознак поведінки; а може, людина з такими ознаками зовсім не має наміру вчинити злочин? Очевидно, діям (дії чи бездіяльності) властиві кримінальні ознаки тільки після того, як вчинено злочин (замахнутися і вдарити сокирою залежно від об'єкта удару означає або колоти дрова, або рубати дерево, або вбити людину) чи наявні ознаки загрози вчинення

злочину (це може бути чийсь намір зробити щось небезпечне для життя, здоров'я, майна особи, залякування або ймовірна небезпека).

Тому з-поміж поведінкових знаків у контексті правовідносин більш інформаційними є їхні вербальні відповідники, що відображають «жанр» злочинної діяльності. Наприклад, відомо чим займається особа, яку називають «зłodий», і що вчинив той, кого вважають «гвалтівником», «вбивцею», «терористом», «наркоторговцем» та ін. Але це загальноприйняті знаки, попри які активно функціонують їхні аналоги в субсередовищі (в заданому випадку криміногенному): приміром, «урка» (професійний злочинець), «гастролер» (шкодить не в одному місці), «сябро» (спільник), «агресор» чи «амурик» (гвалтівник неповнолітніх) тощо. Такі вербальні знаки необхідні для відмежування представників цієї субкультури (їх створення власне й розраховане на те, щоб відрізнитися від загалу, не бути зрозумілими, а отже, доступними); знання таких знаків дає можливість розуміти мову злочинців і «устрій» їхньої функціонально-знакової системи. Тобто зову ж такі знаки допомагають відтворювати схему правовідносин, відображаючи їх ієрархію та чітко структуруючи злочинну поведінку за напрямками.

На допомогу кримінологам навіть складено спеціальні словники жаргонних понять, де вміщено як номінальні знаки (що називають суб'єктів – скажімо, міліціонера залежно від ситуації називають «афен», «балон», «батюшка» (дільничний), «бобік» (рядовий), «лягавий», «мент», «мільгон», «мусор», «синій» (від кольору форми), «фараон», «чорт»; і предмети – для прикладу, наркотики залежно від виду називають «анаша», «антрацит», «ацетонка», «балда», «біле», «винт», «голка», «горючка», «гранж або ганджа», «датура», «джеф», «доза», «екстазі», «колесо», «сукнар», «маковиння», «марафет», «наркота», «п'ятка», «соломка», «тирса», «хандра», «ханка», «хімія», «чистяк», «чифір», «шириво», «ширка», «шмаль»), так і відтворення символічних дій (приміром, гнати біса (симулювати божевілля), бомбити (обкрадати), робити велосипед (як помста – запалювання папірців між пальцями ніг, коли людина спить) та ін.) і навіть самого поняття «знак» («блямба» – символ,

«вуха» – знак @ і т. д.). Знання цих кримінальних відповідників слів літературної мови може навіть до певної міри убезпечити соціального суб'єкта від згоди на якусь провокацію, завуальованого (сказаного незрозумілою мовою) втягнення у якусь небезпечну справу, вживання невідомих препаратів і т. ін.

Однак навіть тоді, коли вчиняється злочин, кримінальні знаки не перестають функціонувати; тільки тепер вони стають так званими німими свідками, злочин супроводжують нові знаки – сліди злочину або створювані у процесі слідства копії певних об'єктів дослідження. Ці знаки є предметом вивчення криміналістики, саме ця сфера юридичної науки найчастіше має справу з немовними знаками (іконічними, індексами, символами). До іконічних знаків у сфері криміналістики належать відбитки пальців чи зубів, копії документів, фотографії, фотороботи і т. д.; індексами є не що інше, як сліди злочину чи злочинця; символи можуть використовуватися з будь-яких сфер життєдіяльності людини, тому можливі найрізноманітніші їх прояви (від стародавніх ієрогліфів до новітньої свастики). Для дослідження таких знаків використовують знання здебільшого зі сфери фізики, хімії та біології, а також спеціальних наук, наприклад, таких як антропометрія (фізіогноміка), габітоскопія, дактилоскопія, графологія (точніше, почеркознавство), фоноскопія, одорологія, трасологія, балістика та ін.; і тільки знаки-символи потребують застосування інших спеціальних знань зі сфери семіотики, геральдики, культурології, психології тощо. Вміння правильно і швидко «читати і розшифровувати» такі знаки – велика майстерність слідчого чи оперативного працівника; це дає можливість розслідувати і розкривати злочини так би мовити по гарячих слідах (така процедура має свої особливості).

Крім криміналістично-технічних, слідчий процес охоплює криміналістично-тактичні дії, такі як слідчий огляд, допит, очна ставка, пред'явлення для впізнання, обшук, виїмка, а також відтворення обстановки та обставин події. Всі ці дії супроводжуються аналізом кримінальних знаків, тільки тут вже йдеться здебільшого про антропні знаки тіла (міміку, рухи, жести, пози), голосу (тембр, висоту, швидкість мовлення), паралінгвістичні нюанси (обмовки, емоції, почервоніння

чи збліднення, загальмованість мислення підозрюваного, а також зовнішній вигляд, манеру спілкування, темперамент слідчого) та ін. Натомість відтворення обстановки та обставин події пов'язане зі створенням, реконструкцією певних знаків, аналогічних тим, що були на місці злочину в момент його вчинення (це можуть бути не тільки статичні знаки – наприклад, манекени людей чи макети зброї, а й динамічні чинники – скажімо, освітлення чи шуми). За цих умов знаки сприятимуть перевірці й уточненню результатів допиту чи даних, отриманих під час виконання огляду та інших слідчих дій. Усі криміналістичні знаки становлять певну специфічну семіотичну систему, вміння побачити яку серед реального оточення є одним із найважливіших чинників розкриття злочину.

У таких ситуаціях мову криміналістики ідентифікують як систему загальних і приватних понять криміналістики, висловлюваних визначеннями і позначеннями (знаками, термінами). Така мова призначена для надання більшої точності і однозначності вживаним спеціальним термінам. Найзагальніші поняття мови криміналістики мають назву криміналістичних категорій (це визначення загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики, криміналістичної методики, техніко-криміналістичних засобів, криміналістичного прийому і т. ін.). З'явившись на базі природної мови як засобу спілкування між людьми, мова криміналістики схильна до змін, які пов'язані, наприклад, з розширенням кола вживаних визначень. Знакові системи криміналістики – найменш розроблена частина мови науки і водночас одна з найбільш перспективних його частин, оскільки саме з нею пов'язана можливість використання в криміналістиці деяких положень кібернетики, математичної логіки, семіотики та інших сфер знань, що розвиваються.

Ще одним із показових прикладів використання знаків у слідчій практиці є застосування поліграфів (так званих детекторів брехні), діяльність яких власне базується на чіткому сприйнятті виключно знакової інформації (це імпульси артеріального тиску, частоти серцебиття, температури тіла, потовиділення). Однак зараз ми не говоримо про доцільність і виправданість застосування цього виду комп'ютерної техні-

ки, вона цікавить нас більше як суб'єкт сприйняття та опрацювання знаків, які можна назвати своєрідною раціонально-об'єктивною інформацією. До певної міри такий спосіб вивчення підозрюваного нівелює індивідуальність із її певними особливими характеристиками, досліджувана особа стає просто «інформаційною сировиною» (за В. Васильєвим), що ускладнює досягнення об'єктивності в кінцевому результаті. І це вагомий спосіб сприяти веденню допитів і розкриттю злочинів.

Наступна сфера функціонування правових знаків – судовий процес, позаяк це одна із юридичних практик, що максимально наближена до статусу «ігрової», символічної, знакової. «Тут присутня надпотужна підсвідома сила семіотики судового засідання, – пише дослідник у цій сфері О. Бернюков. – Останнє створюється за рахунок неповторної містичної аури системи знаків, яка панує в судочинстві. Такими семіотичними символами у підсвідомості виступають: саме приміщення суду; судова охорона; секретар засідання; зрештою, сам зал судових засідань, де розташовані клітка для підсудних, лави для сидіння, трибуна для виступу; офіційна державна символіка тощо; і, нарешті, – кульмінаційний момент початку гри, – вхід до зали судді. Промовлено: «Встати, суд іде! Прошу – сідайте!». Саме в цей момент, як правило, спостерігається максимальна напруга; надалі вона вже не збільшується, – йде певне заспокоєння, однак присутня постійно. Виведення з оціпеніння розпочинається при словах: «На цьому слухання справи оголошується закритим (перенесеним)». Це сигнал для «пробудження». Однак навіть після виходу зі суду ще залишається «мандраж», спостерігається виснаження внутрішніх сил, але поступово вже доходить зміст промовлених слів судді. Такий порядок було запроваджено давно, апробовано й закріплено практикою, і саме ця ритуальність, церемоніальність дає підстави вважати суд чимось особливим, найвищою державною силою, останньою інстанцією, що встановлює справедливість. Не дарма саме прообраз судді (богині правосуддя Феміди) є найхарактернішим символом усієї юриспруденції» [3].

У закладах кримінально-виконавчої системи, як правило, побутують ті ж злочинні знаки, що й на волі (злочинці

спілкуються жаргонними вербальними й жестикуляційними знаками), однак створюються і нові знаки. До останніх можна віднести натільні татуювання – символічні зображення, що означають кількість років позбавлення волі, кількість разів відбування покарання, роль, яку виконував ув'язнений у тюремному колективі, та інше.

Знаковими у цій сфері є назви майже всього, що оточує в'язнів, що з ними відбувається і навіть їх самих. Так, наприклад, в'язницю чи колонію називають «академія» (може, через те, що тут справді неабияка школа життя), жіночу виправно-трудова колонію – «курятник», в'язничну юшку – «баланда» (з часом стала узагальненою назвою в'язничної їжі, і «їсти баланду» означає бувати ув'язненим). Тут простежується чітка ієрархія серед ув'язнених: «бугор» (особа, яка верховодить серед в'язнів), «пахан» (почесний злочин похилого віку), «зек» (ув'язнений), «півень» (пасивний гомосексуаліст), «ображений» (пасивний гомосексуаліст, якого всі принижують і ображають), «бичок» (угодований в'язень, учасник втечі, призначений для канібалізму), «зелений прокурор» (втікач на весні); і навіть серед працівників виправно-трудова установ: «шеф» (начальник колонії), «кум» (оперативний працівник), «кусок» (контролер-прапорщик), «тато» (начальник загону). Є також свої поведінкові знаки: «бузити» (битися, конфліктувати), «висіти» (перебувати під вартою), «відкинутися» (звільнитися з місця ув'язнення), «звалити» (втекти), «закозлити» (насмятися з когось; принизити когось), «загнати під нари мокрими трусами» (насмятися з когось; принизити когось), «опустити» (принизити, образити когось), «очко рвати» (виступитися перед адміністрацією колонії). Є, звичайно, і своєрідні, відповідні місцю й атмосфері, символічні артефакти (наприклад, найбільш принизливим місцем у камері вважається місце біля унітазу («ощадкаси») і відводять його тільки для «опущених»). Тобто знову ж таки знаки виконують функцію структурування, градації, маркування всього пенітенціарного середовища.

Юридичній практиці відомі й інші приклади застосування знаковості. Приміром, науковці Амстердамського університету Департаменту штучного інтелекту Т. Боссе, Ш. Герріт-

сен і Дж. Треур вважають, що діяльність поліції може бути формалізована. Зокрема, у колективній статті «Аналіз кримінальної поведінки» вони розповідають про використання так званого цифрологічного методу (numerical methods) у класифікації кримінально караних дій. Скажімо, для позначення окремого виду злочинів (нападу з метою заволодіння чужим майном, поєданого із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу) використовується певний набір цифр; і коли у чергову частину надходить сигнал про вчинення такого виду злочину, диспетчер, який фіксує вхідні дзвінки і передає інформацію оперативній групі, повідомляє тільки цю послідовність цифр, а керівник групи вже знає, які саме дії криються за цим кодом, які технічні засоби треба застосовувати, яких спеціалістів слід відправити на місце злочину, якими мають бути їхні дії, щоби провести операцію зі затримання злочинців максимально безпечно для самих правоохоронців та потерпілих, і т. ін. Тобто набір цифр стає своєрідним знаковим кодом, що узагальнює всі однотипні злочини й передбачає певний ланцюг дій щодо протистояння цим злочинам. Такий підхід економить час, опускаючи опис ситуації і даючи чітку інструкцію стосовно механізму розкриття злочину, однак будь-які, навіть найменші відхилення від «стандартної ситуації» можуть призвести до неправильної її оцінки, а отже, і неправильного реагування на неї. Тимчасом очевидно, така практика заслуговує на увагу хоча б тому, що дає можливість продемонструвати прагматизм функціонування правових знаків.

Така здатність правових знаків (усіх типів) сприяє вдосконаленню інформаційного підґрунтя життєдіяльності соціального суб'єкта. А це, зі свого боку, дає можливість оптимізувати сам суспільний механізм через раціональне використання знакової інформації.

Тобто психосеміотичний супровід життєдіяльності людини розвиває у неї здатність оперувати предметами об'єктивної дійсності за допомогою їхніх знакових відповідників, виділяти й аналізувати знакові ситуації та типи відносин, систематизувати й опрацьовувати отриману інформацію, використовувати її для організації та вдосконалення свого буття. Знаки

допомагають здійснювати операції абстрагування, узагальнення й опосередкування властивостей і відношень предметів і явищ; беруть участь у трансформації дійсності у свідомість людини і водночас організують, впорядковують її мисленнєву діяльність, що допомагає сформувати у кожного зокрема свою образно-понятійну модель цієї дійсності.

Список використаних джерел

1. Балинська О. М. Семиотика права / О. М. Балинська. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 416 с.
2. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – 616 с.
3. Бернюков А. М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз): дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / А. М. Бернюков. – Львів, 2008. – 198 с.
4. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / Ж. Бодріяр; пер. з фр. Л. Кононовича. – Львів: Кальварія, 2004. – 376 с.
5. Бочаров Д. Функціонування доказів як семіозис: від фактичних даних – до фактів / Д. Бочаров // Право України. – 2012. – № 7. – С. 127–132.
6. Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / В. М. Братасюк. – К., 2005. – 20 с.
7. Братасюк М. Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку / М. Г. Братасюк // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. VI–VII – С. 54–59.
8. Бронуэн М. Словарь семиотики / М. Бронуэн, Р. Фелицитас. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 256 с.
9. Бусова Н.А. Модернизация, рациональность и право / Н. А. Бусова. – Х.: Прометей-Прес, 2004. – 351 с.
10. Гатальська С. М. «Щойність» знаку, символу та образу в культурі / С. М. Гатальська // Філософія культури. – К.: Либідь, 2005. – 328 с.
11. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / О. Гьофе; пер. з нім. Л. А. Сотниченко, М. Д. Култаєвої. – К.: Альтерпрес, 2003. – 263 с.
12. Деріда Ж. Структура, знак і гра в дискурсі наук про людину // Письмо та відмінність / Ж. Деріда; пер. з фр. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко. – К.: Основи, 2004. – 602 с.
13. Ділі Дж. Основи семиотики / Дж. Ділі; пер. з англ. та наук. ред. А. Карась. – 2-е доп. вид. – Львів: Арсенал, 2000. – 232 с.

14. Домбровский Б. Т. Логическая семиотика во Львовско-Варшавской философской школе: дисс. на соискание уч. степени канд. филос. наук: специальность 09.00.07 «Логика» / Б. Т. Домбровский. – М., 1997. – 199 с.
15. Дуцяк І.З. Специфіка знакового відображення дійсності // Логіка / І. З. Дуцяк. – Львів: Просвіта, 1996. – 128 с.
16. Еко У. Роль читача. Дослідження з семиотики текстів / У. Еко; пер. з англ. М. Гірняк. – Львів: Літопис, 2004. – 384 с.
17. Зархіна С. Е. Мова права як предмет філософсько-правового аналізу: дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / С. Е. Зархіна. – Х., 2005. – 205 с.
18. Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию культуры / Э. Кассирер // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – 552 с. – С. 3–30.
19. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика и её соотношение с вербальной: дисс. ... д-ра филол. наук: специальность 10.02.19 «Общее языкознание, социоллингвистика, психолингвистика» / Г. Е. Крейдлин. – М., 2000. – 385 с.
20. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство-СП, 2000. – 704 с.
21. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
22. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания до понимания права) / Ю. Н. Оборотов. – Одесса: Юридическая литература, 2002. – 280 с.
23. Павлишин О. Семіотичний аналіз права в контексті праксеологічних досліджень / О. Павлишин // Філософські та методологічні проблеми права. – 2011. – № 1. – С. 48–56.
24. Почепцов Г. Семиотика / Г. Почепцов. – К.: Рефл-бук; Ваклер, 2000. – 432 с.
25. Психосемиотика телесности / под общ. ред. и с предисл. И. В. Журавлева, Е. С. Никитиной. – Изд. 2-е. – М.: Кн. дом. «ЛИБРОКОМ», 2009. – 152 с.
26. Речицкий В. В. Символическая реальность и право / В. В. Речицкий. – Львов: ВНТЛ-Классика, 2007. – 732 с.
27. Саркисов А. К. Семиотика права (историко-правовое исследование): дисс. ... канд. юрид. наук: специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; История правовых учений» / Андрей Константинович Саркисов. – Коломна, 2000. – 222 с.
28. Семиотика: Антология / сост. Ю. С. Степанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с.
29. Соломоник А. Семиотика и теория познания / А. Соломоник. – М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 192 с.
30. Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Ю. С. Степанов; отв. ред. В. Н. Нерознак. – Изд. 2-е. – М.: ЛИБРОКОМ, 2010. – 336 с.

31. Фуко М. Археология знания / М. Фуко. – К.: Основы, 2003. – 326 с.
32. Фуллер Лон Л. Анатомия права / Лон Л. Фуллер; пер. з англ. – К.: Сфера, 2004. – 144 с.
33. Холл М.П. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии / М. П. Холл. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007. – 1008 с.
34. Черниговская Т. В. Асимметрия мозга и знаковых систем: что мы узнали к 2008 году о homo semioticus / Т. В. Черниговская // Программа «Семиотика и теория коммуникации»: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tmp.iphil.ru/semiotic/publikacii/t-v-chernigovskaya-assimetriya-mozga-i-znakovyh-sistem-chto-my-uznali-k-2008-godu-o-homo-semioticus/view>
35. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса / Е. И. Шейгал. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 326 с.
36. Штолльайс М. Око закона. История одной метафоры / М. Штолльайс; пер. с нем. А. В. Доронина. – М.: РОССПЭН, 2012. – 87 с.

Тема 12

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПРАВА, ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Мета: розкрити філософські аспекти взаємозв'язку права, держави і суспільства, на цій основі навчити прогнозувати розвиток правової та соціальної держави, проектувати суспільну організацію та правове життя в Україні.

Інформаційний обсяг: Співвідношення держави і права: взаємодія, взаємовідношення чи взаємозалежність. Цивілізаційний підхід у юриспруденції та державознавстві. Українська національна ідея як інтегративний чинник суспільства. Ідея правової та соціальної держави. Проблеми глобалізації у новітній філософії держави і права (футурологічні концепції суспільної організації; проблеми держави у глобалізованому світі; нове у формі держави; філософія комунітаризму; електронний уряд; ризики глобалізації та альтерглобалізм). Проблеми влади в умовах системної кризи. Філософсько-правовий аналіз владних ознак права.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Філософсько-правові концепції держави.
2. Роль держави і права у житті суспільства.
3. Державно-правова матерія як феномен.
4. Образ держави і суспільства у праві.
5. Соціокультурні чинники взаємообумовлення держави і права.
6. Морально-правові основи взаємної відповідальності держави та особи.
7. Державна влада у філософсько-правових дослідженнях.
8. Сучасні різновиди державно-правових ідеологій.
9. Філософсько-правовий вимір влади.
10. Проектування суспільної організації у філософсько-правових концепціях, теоріях, доктринах.

Постановка проблеми. Концепти «право», «держава», «суспільство», однозначно, взаємопов'язані. Можна як завгодно переставляти місцями ці поняття, демонструючи пріоритет

одного й залежність інших, але загальноприйнятим і найбільш поширеним є варіант їх зв'язку, що демонструє державу як форму організації суспільства, яка послуговується засобами права для регулювання відносин між громадянами. Якщо ж вдатися у глибший аналіз таких взаємозв'язків, то може виникнути низка запитань, як-от, скажімо: коли виникло право (у суспільстві чи тільки з появою держави)? чи можна вважати правила поведінки у суспільстві правом? чи держава є вищою формою організації суспільства? чи суспільство є окремим елементом держави, а чи, навпаки, держава не виходить за межі суспільства? чи право є основним регулятивним засобом у суспільстві й державі, а чи держава створює для цього закон як вищу форму права? і т. ін. Власне філософія права до певної міри береться пояснювати ці моменти впорядкування способів співіснування людей і їхніх спільнот. Але й у цій науці існує багато підходів до розуміння й тлумачення проблем взаємозв'язку права, держави і суспільства. Тож спробуємо розкрити деякі з них.

Зауважимо, що, попри демонстрацію різних позицій науковців, додержуватимемо ідеї трактування суспільства як форми об'єднання й водночас способу спілкування людей, як продукту їх взаємодії, сукупність їхніх життєвих взаємовідносин, систему й середовище життєдіяльності соціалізованих осіб (коли суспільство переростає у соціум, а далі – у громадянське суспільство, цивілізовану спільноту вільних людей). Державу розумітимемо як складову в структурі життєдіяльності суспільства, одночасно громадянське суспільство розглядатимемо як основу формування і функціонування правової держави. У цьому контексті аналізуватимемо право як засіб вираження та визнання потреб, свобод і можливостей членів суспільства, як спосіб і засіб державного впливу на процеси, що відбуваються в суспільстві, як інструмент узгодження інтересів держави та громадян, як систему гарантій природних і невідчужуваних прав особистості, а також політичних, соціально-економічних, культурних свобод та обов'язків громадян і водночас критерій їх взаємної відповідальності.

Пошук ідеальних варіантів взаємозв'язку права, держави й суспільства досі залишається предметом складних теоретичних дискусій, де зіштовхуються багато поглядів.

12.1. СПІВВІДНОШЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ВЗАЄМОДІЯ, ВЗАЄМОВІДНОШЕННЯ ЧИ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ

Зв'язок держави і права простежується у його конкретних проявах – застосуванні права, правотворчості, законності, формах реалізації права, правовій освіті, тлумаченні права, правових основах діяльності державного апарату та ін. Однак загальнометодологічне значення має власне підхід до проблеми взаємозв'язку держави і права як двох цілісних, самостійних, до певної міри самодостатніх утворень. Такий підхід містить загрозу скотитися до загальних, «глобальних» міркувань, занадто абстрагованих від практичного процесу взаємозв'язку держави і права. Варіант пошуку такого методологічного ключа до цієї проблеми запропонував російський теоретик держави і права М. Марченко [12]. Розглянемо його міркування з цього приводу.

Вивчення принципу універсального зв'язку необхідне для вироблення світоглядних, загальнофілософських уявлень. При цьому не можна обмежуватися лише поняттям взаємодії. Що стосується зазначеної проблеми, то в юридичній літературі здебільшого фігурують такі поняття, як «відносини», «зв'язок», «взаємодія», «причинно-наслідкова залежність», «функціональна залежність». Але ці поняття неоднозначні. Йдеться про різні форми і ступені конкретних взаємозв'язків між конкретними об'єктами.

Можливі такі **типи зв'язків**: внутрішні і зовнішні; безпосередні та опосередковані; прямі та зворотні; стійкі й нестійкі; суттєві та несуттєві; прості і складні; бінарні й численні та ін.

Типи взаємодії діляться на: зв'язок породження; зв'язок перетворення; зв'язок розвитку тощо.

Виділяють такі **основні види причинності**: внутрішні; зовнішні; статичні; механічні; психічні; соціальні та ін.

Що стосується співвідношення саме держави і права, то *доречно говорити про взаємодію*, а не про відносини (що відображають ступінь визначення чи невизначення явищ одного іншим) і не про зв'язок (що констатує лише залежність одного явища від іншого та відповідність змін одного об'єкта змінам іншого).

Держава і право у своїй взаємодії мають, насамперед, **спільні причини виникнення:**

- потреби функціонування суспільства;
- необхідність організації матеріального і духовного виробництва;
- потреба політичного управління;
- потреба підтримки і зміцнення порядку в суспільному житті;
- необхідність врегулювання стосунків між людьми;
- налагодження зв'язків між суспільними і політичними інститутами;
- налагодження відносин з іншими державними системами.

У межах політико-правової системи держава і право виступають складовими елементами, зв'язки між якими та їх діяльність визначають сутність і основні тенденції розвитку цієї системи.

Поверховий розгляд взаємодії держави і права може привести до висновку, що першопричиною виникнення і розвитку права є держава, що саме правотворча діяльність державних органів – істинне і єдине джерело права. Але це лише на перший погляд. Вже зазначалося, що право виникло в умовах первісного суспільства (додержавний період). Держава творить право, у нормотворчій діяльності держави воно набуває конкретних форм, а в самій державі отримує гарантію реалізації. Держава творить право, без якого вона не буде державою. Право є примусом і водночас потребує захисту держави (гарантованості). *Держава – внутрішня причина права і зовнішня гарантія додержання права.*

У взаємозв'язку «суспільні відносини – право» можна розглядати державу як опосередковану ланку, яка нарівні зі зовнішніми чинниками (суспільні відносини) продукує право. У процесі спільної діяльності суспільства і держави право набуває певної незалежності.

Про єдність держави і права можна говорити з двох сторін. Перша – зовнішня:

- спільна соціально-економічна основа,
- спільні завдання і мета,
- спільний об'єкт впливу.

Друга – внутрішня:

- неможливість функціонування одного без іншого;
- взаємооформлення;
- взаємовпорядкування;
- нездатність системи існувати поза взаємодією одного з одним.

У взаємодії держави і права (у будь-якому прояві – правотворчість, законність, діяльність правоохоронних органів, реалізація прав, свобод та обов'язків особи тощо) розкривається їх сутність. Відносини між державою і правом – це не відносини між ідеями, поняттями держави і права, а категорія зв'язку, що відповідає реальності, а отже, має онтологічний характер.

Чи є держава і право одне для одного метою існування? Ні. Держава виникає не для того, щоби створювати правові норми, а право – щоб регламентувати діяльність державного апарату. У праві держава знаходить найбільш раціональний й ефективний засіб здійснення своїх функцій, налагодження контактів зі суспільством, регулювання роботи свого механізму. А для права держава є тим органом, що безпосередньо «продукує» право і забезпечує його реалізацію.

Дехто з теоретиків і філософів вважає, що право (*законодавство*) є ознакою чи властивістю (*атрибутом*) держави (*державної влади*). Співвідношення держави і права – це не співвідношення речі та її ознаки, властивості, а співвідношення двох самостійних взаємодіючих явищ, кожне з яких має притаманні тільки йому ознаки, властивості. Саму правотворчу діяльність можна розуміти як властивість (атрибут) держави, без якої вона не може функціонувати. Але право і держава – це дві системи, що взаємодіють, співрегулюють у певних сферах суспільне життя.

Ще один аспект взаємодії – так званий *примат держави над правом* або *права над державою*. Держава і право мають дещо спільне і водночас є різними соціально-політичними чинниками. Це дозволяє їм взаємодіяти, виключаючи функціональне дублювання або різновекторність. Не можна говорити про вищість держави над правом лише на основі того, що держава творить правові норми і своєю примусовою силою забезпечує виконання права, стабільність правопорядку. Адже

очевидним є і значний вплив права на державу: спроможність творити право не розподілена рівномірно по всьому державному апарату (одні органи приймають закони, інші – тільки підзаконні акти тощо), а право впливає на державний механізм загалом (закріплює форму держави, структуру державного апарату, є мірою у здійсненні державної влади та управління, що дає можливість державному організмові діяти цілеспрямовано й ефективно). Вкласти діяльність держави у правові межі – не примха, не прагнення суспільства отримати страховий поліс на випадок можливої сваволі з боку держави; це об'єктивна необхідність, що зумовлює організованість, впорядкованість, узгодженість дій суспільства, держави, людини у всіх сферах, зокрема й у політико-правовій.

Отже, правильно буде говорити про взаємодію держави і права як двох рівних сторін (якщо не брати це у ситуативному підході, а за умов конкретних історичних обставин).

У повному, розгорнутому аналізі співвідношення держави і права слід враховувати, насамперед: історичні реальні типи держави, права, суспільства (зокрема, від так званого азіатського способу виробництва, суспільства з елементами кастової структури, до традиційного суспільства, індустріального суспільства та ін.); часові та змістово-сутнісні стадії руху суспільства, держави і права (становлення, розвиток, криза, деградація, перехідний період, принципова зміна історичних моделей, їх існування і функціонування та ін.); ідеологічні та світоглядні орієнтації і цінності суспільства, його соціальні та політичні структури (релігійні системи, ті чи інші профілі ідеологічних систем, набір політичних інститутів і принципів та ін.).

В умовах сучасних інтеграційних процесів (континентального і міжконтинентального масштабу – політичного, інституціонального, економічного, фінансового, правового, воєнного та іншого характеру) у взаємодії держави і права ***необхідно враховувати значення, найперше, практичних властивостей таких речей, як:***

- *міжнародні правові стандарти* (права людини, рівень цивілізованості нормативних актів, набір правових установок у різних сферах життя суспільства і людини);

- *своєрідні державні стандарти* (принцип поділу влади, набір демократичних інститутів, процедур чи технологій), а що стосується, зокрема, України, то також враховувати роль спадкоємності як певного практичного й ідеологічного процесів відтворення тих чи інших державно-правових інститутів (цей чинник характерний і для державно-правових процесів у країнах Європи XVII ст.);

- *ідея зіткнення цивілізацій* (за А. Тойнбі), що проявляється, зокрема, у реакції світу на історичний виклик Заходу (відкритість, ізоляція, дозоване запозичення тощо), що врешті-решт закінчується модернізацією світу або, на думку вченого, його вестернізацією;

- *дистанціювання держави від суспільства, людини*, що призводить до формування державної влади як замкнутої системи, коли, за словами Т. Гобса, держава має право на все (наприклад, Росія часів Петра I, СРСР часів Сталіна, Німеччина часів Гітлера, Камбоджа часів Пола Пота), йдеться не про гіпертрофованість держави, а радше про розпад системних зв'язків держави, суспільства, людини (в такому разі державно-правовий механізм стає штучним і починає суперечити своїй соціальній, людській, духовній основі);

- *надмірне розкріпачення людини*, що в постіндустріальному світі зробило її додатком до економічних, політичних, інформаційних технологій, позбавивши можливості реалізувати свій духовний потенціал (сучасне споживацьке суспільство витісняє моральні начала і цінності на периферію, переживає духовну кризу, натомість співвідношення державних і правових інститутів чітко налагоджені і формально стабільні);

- *змінність державно-правових систем і явищ* (тобто не може бути раз і назавжди чітко зафіксованих вимірів, показників, формул, параметрів співвідношення держави і права), що унеможливорює будь-який прогноз розвитку їх взаємовідносин;

- *нестандартний підхід до поняття «правова держава»*, що у кожній окремій державно-правовій системі ставить свої умови побудови громадянського суспільства, висуваючи свою політико-правову і соціальну програму розвитку і вдосконалення у процесі історичного руху.

12.2. ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД У ЮРИСПРУДЕНЦІ ТА ДЕРЖАВОЗНАВСТВІ

Висвітливши основні ідеї і концепції авторів цивілізаційного підходу (тема 9), важливо з'ясувати, як ці ідеї і концепції працюють у ролі засобів методології щодо окремих державно-правових явищ.

Перший аспект стосується трактування походження права. Для прибічників, скажімо, ісламської цивілізації це питання зрозуміле і воно пов'язане з шаріатом – зводом мусульманських законів, сформованих під впливом Корану та Сунни. Тобто важлива роль відводиться релігійному походженню інститутів права та законодавства, що накладає свій відбиток на всі характеристики права і самого способу життя в ісламській цивілізації. Говорити про наявність якихось особливих самодостатніх ціннісно-гуманістичних орієнтацій щодо прав людини і загалом феномену права поза релігією немає сенсу.

Що стосується східно-православної і західної цивілізації, за концепцією Тойнбі, то для них характерна дещо інша тенденція походження права. Воно виникає і еволюціонує як інститут самоіснування людини, її безпеки та збереження життя. Інші, зокрема формаційні, методології це питання оминають. І, можливо, певна перевага цивілізаційної методології в тому, що вона ставить в центрі уваги такі суспільні цінності, як права людини, сприяючи зближенню цивілізацій, у яких ціннісно-правові орієнтації є стимулами такого зближення. Причому тип правових систем тут не є перешкодою для такого зближення, тим більше в умовах зростаючих цивілізаційних загроз.

У статті «Сучасний цивілізаційний підхід до розуміння сутності тероризму» О. Ященко ратує за об'єднання зусиль різних цивілізацій у боротьбі з цим злом. Зокрема, в статті йдеться: «Доцільним є, на наш погляд, прийняття в рамках різних цивілізацій модельних кримінальних кодексів і модельних анти-терористичних законів. Такі закони враховували б особливості певної цивілізації у протидії тому тероризму, від якого вона потерпає. Це потрібно лише формалізувати, як це зараз вже робить Європейський Союз, будучи складовою західної цивілізації. Вони зрозуміли, що ті правові та інші відмінності між єв-

ропейськими країнами є не такими суттєвими, як ті виклики і загрози, які ставить перед ними сучасний не зовсім безпечний світ, і разом боротися проти проблем і загроз доцільніше, ніж кожній країні окремо. До речі, ідея про створення навіть Міжнародного кримінального кодексу вже висловлювалась такими вченими, як Пелла і Сальдана, які підготували проект такого кодексу. Існує проект Всеохоплюючої конвенції по боротьбі з міжнародним тероризмом, яка розроблена представниками Індії, а також проект Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства, розроблений та прийнятий у першому читанні Комісією міжнародного права ООН у 1995 році» [26, с. 156]. Стосовно доцільності об'єднання кодексів питання є проблематичне, але цілком можна погодитися з необхідністю об'єднання зусиль у цій боротьбі.

Ми підкреслили безпекозабезпечувальну природу походження права щодо окремої людини, але ця ж його функція зберігається і стосовно суспільства загалом, тобто право виконує місію збереження соціуму як певного цивілізаційного феномену, що володіє ціннісними орієнтаціями, забезпечує цивілізаційну ідентичність і сприяє динаміці змін у культурному житті цивілізацій.

Скажімо, В. Бачинін наводить один із прикладів такого самозбереження за допомогою інституту права: «Право завжди повинно виручати там, де відчувається різке падіння моралі, згасають релігійні почуття людей, слабшають їхні духовні зв'язки. Саме так відбувалося в Стародавньому Римі, де на допомогу релігії, що втратила авторитет і силу моралі, прийшла система громадянського права. Величезна імперія змогла зберегтися в якості єдиного життєздатного організму протягом тривалого історичного періоду, через розроблену і ефективну функціонуючу систему чіткої правової регламентації всіх основних сфер суспільного та приватного життя» [2, с. 415].

Цей приклад свідчить про те, що право відіграє не лише стабілізаційно-регулятивну функцію цивілізації, а й консервативну, закріплюючи існуючий правопорядок. Система права сприяє тому, щоб у розвитку цивілізації зберігалась «розумна необхідність» (за Гегелем). Йдеться про те, що в існуючому (житті цивілізації) має місце дійсне і те, що існує, але не має

статусу дійсності, бо вже не є потрібним для свого часу і приречене на відмирання. Оскільки право має орієнтуватися лише на справді необхідне, то воно, будучи за своєю природою консервативним, несе в собі елемент необхідності змін, зокрема й радикальних, спрямованих на подальший розвиток цивілізацій.

Важливою процедурою цивілізаційного методу виступає опис правових фактів. До того ж обов'язковим правилом є своєрідна скрупульозність такого опису. У книзі Вейса «Історія цивілізації» це робиться особливо майстерно і філігранно, тут звертається увага на найдрібніші деталі того чи іншого цивілізаційного феномену. Цим досягається можливість якомога повнішого уявлення про феномен цивілізації.

У сфері права це здебільшого нормативно-поведінковий аспекти. Дослідник повинен виробити своєрідний внутрішній алгоритм опису цього аспекту, що забезпечить його послідовність і цілісність. Наступний крок – виявлення закономірностей розвитку права і його окремих елементів як складових цивілізаційного феномену. Головна з них – це, очевидно, гуманізація правової реальності, суть якої криється в людиноцентризмі, зокрема найбільш рішучому повороті права і закону до потреб та інтересів особистості. Тож один із аспектів цього процесу – це гармонійне поєднання публічного і приватного права.

Ця гуманізація зорієнтована, передусім, на вдосконалення правовідносин (правобуття). Дедалі більше стосунки між людьми набувають правової форми, тобто стають у правовому відношенні все більш урегульованими. Наприклад, корпоративні, земельні, сімейні, майнові відносини, їхні окремі аспекти стають об'єктами правового регулювання. Та й поява нових типів відносин в умовах сучасного інформаційного суспільства зумовлює таку потребу. Без сумніву, очевидним у цьому розрізі є виникнення галузі інформаційного права.

Що стосується правосвідомості, то закономірним є розширення автономності суб'єкта правовідносин, на чому наголошують автори посібника «Філософія права» за ред. М. Костицького та Б. Чміля. Вони підкреслюють, що «у реальному житті автономія особи виявляє себе як ініціативність, відпо-

відальність, підприємливість, здатність до самоконтролю і т. ін.» [21, с. 218]. Якщо раніше в умовах тоталітаризму ці якості придушувались, сковувались, то сьогодні права автономність стала значною мірою синонімом моральної та інтелектуальної незалежності суб'єкта правовідносин. І ця тенденція у цивілізаційному плані зростатиме.

На рівні правової психології ця автономність виражатиметься в активізації вольового чинника як тенденції зростання довіри до правових інститутів і, відповідно, підвищення рівня правослухняності. В ідеологічній сфері правосвідомості відбуваються ще радикальніші зміни. Це насамперед тенденція до зростання вагомості законодавства прямої дії і нагального зменшення питомої ваги численних відомчих нормативних актів. Безумовною тенденцією залишається зростання ролі ідеологічних принципів права (верховенства права, рівності, справедливості) в подальшому розвитку правових інститутів.

Ці закономірності функціонування правового цивілізаційного чинника виведені шляхом теоретичного узагальнення чималої кількості фактів і процесів. Це узагальнення може бути і самостійним етапом логіки цивілізаційного дослідження.

Традиційно правове дослідження передбачає вироблення рекомендацій для практичної діяльності та прогнозу перспектив розвитку інституту права. Але оскільки прихильники цивілізаційного підходу орієнтовані на занепад тієї чи іншої цивілізації, її замкнутість (за Тойнбі), то прогностика їх аналізу практично відсутня. Тому для вироблення і реалізації практичних кроків з удосконалення правових актів доцільно застосовувати й інші методологічні підходи, зокрема формально-логічний, порівняльно-історичний, порівняльно-правовий та ін.

Як бачимо, цивілізаційний підхід має свої переваги і недоліки. Головним недоліком цивілізаційного підходу є те, що він не відповідає на питання про походження тієї чи іншої цивілізації та ігнорує основний чинник розвитку (соціально-економічний, тобто спосіб виробництва), зосереджуючи увагу лише на культурних досягненнях цивілізації. Крім того,

цивілізаційний підхід не може вповні вирішити проблему співвідношення глобальних проблем і національного питання, оскільки цивілізація розглядається не крізь призму існування та розвитку окремих етносів, народностей, націй, а на більш узагальненому рівні.

Можливо, мав рацію М. Бердяєв, котрий висунув основним принципом сполучених штатів Європи самовизначення націй. Очевидно, саме цей принцип і повинен бути основним у сучасному світі, який щораз більше зазнає глобалізаційних змін.

Тож поряд із цивілізаційним висувається і формаційний підхід. Їх об'єднує увага до соціуму як глобальної категорії. Але формаційний підхід соціоекономічний закладає в основу всього виробничі сили і виробничі відносини, тобто економічний базис, а цивілізаційний як вихідну парадигму бере категорію соціокультурну. Фактично обидва підходи будуються на засадах культурних досягнень. Різниця в тому, що формаційний виходить з матеріальної культури як із засадничого поняття, а цивілізаційний – з культури духовної. Отож ці два підходи можна розглядати як протилежності, але протилежності діалектичні, які взаємно доповнюють одна одну.

Головним недоліком формаційного підходу є його однобічно класова кваліфікація. До того ж класовість тлумачиться лише через протистояння, класову боротьбу, тобто «класова єдність відносна, класова боротьба – абсолютна». Коли суспільство, цивілізація будується на принципах демократії, верховенства права, рівності, справедливості, всяка апеляція до непримиренно класового підходу втрачає будь-який сенс. Що стосується комуністичної формації, то, на відміну від первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, які об'єктивно розкриті в межах формаційного підходу і з точки зору істини – беззаперечні, її зображення у прихильників формаційного підходу надто відносне і навіть утопічне, що підтверджено життєвою практикою.

Отже, обидва ці підходи можуть бути використані в дослідженні, особливо стосовно історії та теорії держави і права, але з урахуванням наявних вад. Що стосується майбутнього держави і права, то яким би істинним не здавався той чи інший підхід, він об'єктивно значною мірою буде уточненим, поки його не спростує практика.

12.3. УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ІНТЕГРАТИВНИЙ ЧИННИК СУСПІЛЬСТВА

Українська національна ідея, як справедливо зауважують фахівці, повинна бути осмислена не в ідеологічній, а в етнонаціональній та загальнолюдській системі координат. Існує чимало визначень поняття національної ідеї. Це і «внутрішній чинник української нації», і «духовно-національний чинник», і «концентрований вираз найголовнішого у свідомості народу», і «тісна пов'язаність з українською національною державністю», і «духовна концентрація національної самосвідомості», і «комплекс почуттів, що відбивають прагнення народу досягнути свою місію стати самовладним рушієм історичного поступу».

На нашу думку, ця строкатість визначень пояснюється тим, що акценти здебільшого ставляться на епітетах «українська» і «національна», а слід окреслити спочатку саме поняття «ідея». За визначенням філософів, ідея – це такий особливий тип поняття, що виконує функцію об'єднання інших понять у систему. Для нас така думка вкрай важлива і є методологічним орієнтиром, бо вказує, по-перше, на інтегруючу функцію національної ідеї, яка концентрує в собі всю систему національних домінант: національні інтереси, державність, патріотизм, демократію, справедливість, віротерпимість тощо; по-друге, звертає увагу на смислово-життєву основу української національної ідеї – консолідацію української спільноти для подальшого державотворення. Саме об'єднавча функція української національної ідеї вирізняє її з-поміж інших явищ: етносу, нації, національної культури, національного життя тощо.

Цікавим з приводу визначення феномена національної ідеї є поняття, розроблене представниками сучасних філософських течій, зокрема прагматизму (У. Джеймс) та психоаналітичної філософії (К. Юнг).

Якщо Юнг наполягає на розумінні нації та всіх її атрибутів як колективно-несвідомого чинника, що концентрує єдність національного духу, то Джеймс, навпаки, всупереч цьому «політичному підходу» стверджує, що нація – поняття вірогідне, він розуміє під ним те, що у певного народу існує деякий набір якостей (наприклад, мова, звичаї), які зустрічаються частіше,

ніж в іншого народу, що й дає підстави виокремити цей народ у самостійну одиницю [6, с. 282]. Окрім того, він заявляє, що поняття духу нації, духу народу (очевидно, і національної ідеї) в природі не існує. Все це лише абстрактні умовності, які становлять собою штучні скорочення, певні зручні прийоми, щоб орієнтуватися в потоці досвіду.

Цим У. Джеймс заперечує не лише Юнгу, а й віковичній гегелівській і післягегелівській об'єктивно-ідеалістичній традиції, та йде далі – відкидає і матеріалістичний монізм (бо такі феномени, як матерія, детермінізм, необхідність, буття, також виявляються умовностями, абстракціями). Натомість він пропонує думку, що досвід нації не передається на генетичному рівні, нація не є організмом, що виступає як єдине ціле, а поняття «дух нації» чи «душа нації» – це лише абстрактні узагальнення, фігури мови, не більше. Тобто реально існують тільки факти досвіду, в деяких випадках і досвіду нації. З одного боку, Джеймс має рацію в тому, що складові нації (національне буття, національний характер, національна ідея тощо) не є вродженими і містичними, вони існують реально. Але ж вони існують не об'єктивно, а як факти суб'єктивного досвіду кожного. До того ж, їх не можна синтезувати в дещо єдине ціле (скажімо, націю, народ і т. ін.), бо це категорії не дійсності, навіть не можливості, а ймовірності.

З цієї полеміки можна зробити один висновок: її учасники розривають єдність об'єктивного та суб'єктивного, фізичного та духовного, реального й можливого, загального та окремого. Насправді ж ідея (зокрема й національна) є не порожньою, умовною абстракцією, а концентрованим сутнісним (понятійним) відображенням і втіленням як об'єктивно-колективного, так і суб'єктивно-індивідуального досвіду. Йдеться про те, що поява нації та її розвиток детерміновані необхідністю, закономірністю. Але це детермінація не зовнішньої сліпої необхідності (фаталізм), а зумовленість внутрішніми потребами розвитку людини і суспільства. Національна ідея передовсім втілює цю внутрішню необхідність саморозвитку нації, а отже, і її самозбереження, самоідентифікації тощо.

Можливо, саме в контексті цієї самості має рацію К. Юнг. Адже кожний суб'єкт – носій національного духу, національної

ідеї, що є неповторною, унікальною за своїм особистісним досвідом, індивідуальністю, у діяльності якої панує не лише свідоме, а й несвідоме (інстинкти, інтуїція). Щоправда, яка природа цього несвідомого – колективна (за Юнгом) чи суто індивідуальна (за Фройдом) – питання окремого дослідження. Для нас важливо у заданому контексті акцентувати сказане для того, щоби, по-перше, вказати на багатство змістових складових національної ідеї, по-друге, продемонструвати її конструктивну функцію як інтеграційного чинника (єдність у багатоманітності). Майбутнє нації (її подальша генеза) залежить здебільшого від реалізації як предметно-об'єктивних, так і суб'єктивних інтуїтивно-інстинктивних чинників етнонаціонального ґатунку, що так чи інакше концентровано проявляється в національній ідеї.

Це не просто теоретичні міркування, а відображення історичних і сучасних реалій. Сьогодні ця ідея покликана виконувати функцію мобілізуючого чинника в інтеграції народів, що проживають в Україні, політичних, громадських, релігійних об'єднань на розбудову держави та забезпечення стабільного функціонування суспільства.

І розбудова ця має здійснюватися не на абстрактних утопіях, а на високих національних, загальнолюдських цінностях, котрі визначаються формулою «національна ідея», що ґрунтується на глибоких історичних традиціях, які ведуть свій родовід з життєдайних джерел Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Козацької держави. Це ідея сильної та процвітаючої України; ідея державності, патріотизму і солідарності; ідея духовності, конституційного порядку, громадянського миру й злагоди; ідея справедливості та добробуту; ідея відкритості світові.

Отже, національна ідея багата за своїм змістом і несе в собі неабиякий патріотичний потенціал. Вона озброює двома найважливішими орієнтирами: світоглядним та моральним, як і світоглядні особливості менталітету корінного українського етносу титульної нації. Перша з цих особливостей – відображення світу не тільки і не стільки кризь призму холодної розсудливості, скільки через емоційно-чуттєвий, внутрішній світ людини. Друга суттєва особливість

українського менталітету – особистісна орієнтація на невичерпний індивідуальний світ людини, її унікальність і неповторність, на відміну від «колективістського» підходу до людини.

Ще одна особлива світоглядна засада української національної ідеї, котра акумулює національну ментальність, – звернення до буття, злитості людини з природою, навколишнім середовищем (образ «землі-матері» у Т. Шевченка, ідея «сродної праці» у Г. Сковороди), що є для нас важливою підставою перебудови патріотичного виховання, яке має починатися зі сім'ї, культури, любові до рідної природи, своєї вулиці, міста, краю. Нарешті потрібно сказати про таку світоглядну засаду української національної ідеї, як плюралістичне бачення світу на відміну від догматизованого «чорно-білого», поділу тільки на «наше і чуже», що, на жаль, залишається рудиментом ідеологізованого підходу до вирішення соціальних та національних проблем.

Всі ці аспекти – це і є, на нашу думку, методологічний орієнтир для реалізації національної ідеї на практиці того, що стосується єдності нашої країни, функціонування її як єдиного цілого.

В економічній сфері реалізація національної ідеї передбачає створення такого господарського організму, який органічно поєднував би нерівномірно розвинуті регіони в єдиний комплекс, доповнюючи одна одну, складових.

У політичній сфері, враховуючи історично різні шляхи генези української державності, національна ідея – це адекватна економічному комплексу держава не з альтернативною політикою (захід – схід), а інтеграцією інтересів усіх мешканців на теренах України, існуючих конфесій, політичних і громадських об'єднань.

У духовній сфері національна ідея – це як світоглядно-моральна орієнтація на національну ментальність, як синтез менталітету корінного українського етносу з іншими націями і народностями, що населяють Україну.

Безумовно, в правовій системі незалежної України єдність загальнолюдського та національного має бути визначальним методологічним принципом, на якому повинні ґрунтуватися

правові відносини в державі й самої держави з іншими країнами.

Сьогодні конче потрібно раціоналізувати українську національну ідею як національно-правову і зробити її стрижнем усього нашого законодавства. Але ні в якому разі не зводити його до національної виключності, а навпаки, помножити цю ідею на загальнолюдські правові цінності: тільки так вона буде ефективною і, відповідно, гармонійно узгоджуватиметься з правовими системами інших країн.

12.4. ІДЕЯ ПРАВОВОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Теорія соціальної держави виникла на ґрунті багатьох соціальних, економічних, політичних теорій. У ній знайшли відбиток та були розвинені ідеї блага народу, справедливості, рівності, гідного існування тощо. На думку Д. Сковронського, деякі з цих ідей з'явилися у Стародавньому світі, зокрема: окремі теорії держави і права (ті, які доводили, що держава має виконувати соціальні функції, а не лише турбуватись про безпеку громадян, підтримувати порядок у суспільстві); економічні теорії, у яких розглядалися питання про регулювальну роль держави в економічному житті, межі втручання її в економіку, щоб забезпечити загальний добробут; теорії справедливого суспільного устрою тощо [16].

Говорячи про соціальну державу, обов'язково потрібно мати на увазі, що вона мусить бути правовою і демократичною. Соціальна держава завжди реалізує свої цілі та принципи у формі правової державності, хоча при цьому рухається в напрямку якнайбільшої гуманізації суспільних стосунків через розширення прав особистості та наповнення правових норм справедливим змістом. Спільність між правовою та соціальною державою полягає в тому, що обидві покликані забезпечити благо кожного окремо взятого індивіда: чи запроваджуючи правові гарантії громадянських і політичних прав особистості та встановлюючи чіткі межі можливого державного втручання, як це робить правова держава, чи гарантуючи соціальну безпеку та матеріальні умови вільного і гідного існування своїх громадян, як це робить соціальна держава.

Ступінь соціальності держави не завжди залежить від безпосередніх розмірів фінансової участі держави в реалізації соціальної політики. Тут найвагомішими чинниками є такі: першочерговість соціальних цінностей в офіційній ідеології держави, присутність сильних демократичних політичних інститутів, наявність адміністративних умов і правового простору для вільного функціонування різних суб'єктів господарювання та їхня економічна ефективність. Тому соціальна держава – це насамперед сильна держава, заснована на ефективній ринковій економіці.

Без держави не може бути громадянського суспільства, а без останнього неможливе існування повноцінної правової держави, оскільки вони є органічними сторонами одного цілісного життя людини і сучасного цивілізованого суспільного буття. Громадянське суспільство зовсім не заперечує держави чи наявності та необхідності державної влади: перше може активно формуватися та діяти лише тоді, коли цьому сприятимуть відповідні державні засади, державна організаційна діяльність, яка прокладатиме шлях для втілення у практику суспільного життя найефективніших чинників його розвитку. Фактично, соціальна, правова держава постає політичним інструментом формування громадянського суспільства, оскільки лише вона здатна вжити всіх необхідних заходів задля його становлення та розвитку. Щобільше, вона є гарантом громадянського суспільства.

Громадянському суспільству має відповідати і держава нового типу – соціальна, правова держава, активне формування якої відбувається паралельно з розбудовою громадянського суспільства. Тому завданням Української держави є створити міцні передумови громадянського суспільства, з одного боку, і перетворити саму державу на соціально-політичний інститут з новими функціями, які відповідали б потребам громадянського суспільства, – з іншого.

Процес формування концептуального підґрунтя соціальної держави, який активізувався в Україні, є свідченням соціалізації системи державного управління, надання державою переваги саме людському розвитку через соціальну орієнтацію економіки та соціальні стратегії розвитку. Поряд із при-

хильниками розробки цього важливого для України документа існують певні аргументи проти прийняття в сучасних умовах Концепції соціальної держави через відсутність реальних підстав для її виконання. Доцільність розробки та ухвалення цього документа полягає в тому, що він є вкрай необхідним саме сьогодні, оскільки в Концепції з урахуванням соціально-економічних реалій України мають бути втілені власні конституційні демократично-правові та організаційно-економічні засади соціального розвитку людини і суспільства, що впливають зі соціальних потреб та інтересів і забезпечують наближення рівня та якості життя українців до кращих світових орієнтирів.

Загальновизнаними принципами соціальної держави Д. Сковронський називає соціальну справедливість, солідарність суспільства, соціальне партнерство. Він вважає, що держава має забезпечити соціальну справедливість, тобто рівні можливості для реалізації трудового потенціалу і задоволення соціально-економічних потреб, соціальну солідарність – спільну відповідальність громадян, основу на особистій відповідальності та згоді, єдності та спільності інтересів, розвивати соціальне партнерство – цивілізовану систему відносин у соціально-трудої сфері, яка ґрунтується на узгодженні та захисті інтересів працівників, роботодавців, органів державної влади та місцевого самоврядування на основі договорів, угод, досягнення компромісу, консенсусу з актуальних проблем економічного та соціально-політичного життя суспільства. Окрім того, соціальна держава наділяє громадян соціальними правами, що одночасно вимагає дотримання принципу соціальної відповідальності суспільних інститутів за їхню реалізацію.

Особливу увагу під час висвітлення принципу законності потрібно приділяти питанням, пов'язаним із правовою політикою. Саме правова політика дає нам уявлення про те, якими шляхами та засобами можна впливати на правові явища. Діяльність же держави щодо задоволення потреб людей визначається як її соціальна політика. Соціальна політика є складовою політики будь-якої держави і посідає особливе місце в державному управлінні. Вона не просто регулює суспільні відносини, але й створює умови для гідного життя та розвитку

людини. З розвитком соціальної держави відбувається передача соціальних функцій, зі збереженням відповідальності держави, іншим утворенням. Цілі і зміст політики соціальної держави не тільки формуються як результат взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства, а й реалізуються за їхнього сприяння.

Функції соціальної держави забезпечують її суб'єкти (інститути, спеціалізовані організації), використовуючи інструменти державного регулювання політичної, правової, соціальної, демографічної, духовної, економічної, екологічної сфер життєдіяльності суспільства. Для оцінки ефективності державної політики у сфері соціального управління застосовують певні критерії, серед яких основними є рівень та якість життя, якість соціального обслуговування, демографічний розвиток. Однак перелік критеріїв соціальної держави більш широкий і складається, на нашу думку, з показників розвитку людського потенціалу, рівня соціально-економічної захищеності населення, відтворення населення, активності країни в міжнародних організаціях, економічного та екологічного розвитку країни.

Соціальна держава покликана через регулювання соціально-економічних відносин у суспільстві створити всі умови для його соціальної стабільності і розвитку, забезпечити відносний баланс інтересів між різними прошарками суспільства, а в підсумку – й належні умови для гідного життя усіх своїх громадян. Держава, як похідне від волі суспільства політичне формування, має соціальні обов'язки перед суспільством та кожним його членом і, звісно, мусить відповідати перед ними за свої дії.

Д. Сковронський обстоює позицію, що у відносинах із громадянським суспільством соціальна, правова держава постає як сукупність специфічних, певним чином ієрархізованих організацій, які вбачають свою мету в реалізації інтересів суспільства і надають людям конкретні послуги. Іншими словами, соціальна, правова держава у своїй взаємодії з громадянським суспільством постає у формі певної адміністративної структури, що діє, відповідно, не до законів влади чи принципів соціального макрорегулювання, а до логіки партнерства.

Тобто соціальна, правова держава є державою громадянського суспільства, оскільки це поняття охоплює низку позитивних рис, характерних саме для громадянського суспільства. Ці риси можна розглядати у трьох площинах. По-перше, у соціальній, правовій державі: громадянам забезпечується гідне життя у сфері матеріального забезпечення та соціального захисту; по-друге, їм гарантується особиста свобода; по-третє, у суспільстві культивується і забезпечується соціальна злагода та мирне вирішення будь-яких соціальних суперечностей.

12.5. ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ У НОВІТНІЙ ФІЛОСОФІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Що стосується глобальних проблем сучасних держави і права, доцільно, на нашу думку, розглянути окремі положення розвідки А. Толстоухова «Творення еко-майбутнього в контексті глобалізації: проблеми керування та перспективи розвитку» [18].

Стан, у якому перебуває сьогодні людська цивілізація, суттєво відрізняється не лише від традиційного типу суспільства, а й від його індустріального різновиду, що був характерним для більшості держав протягом останніх декількох століть. Виникають нові форми праці, комунікацій, взаємин у межах людських співтовариств. Одне спільне слово, що вживається для позначення динамічного стану цивілізації нинішнього людства, – глобалізація.

Глобалізація – процес перетворення людства на інтегральне ціле. Людська історія стає єдиною: все, що відбувається у житті окремих країн і народів, резонує на всю земну кулю. Однак цей термін доволі часто отримує цілком протилежне смислове навантаження у різних концепціях, існуючи у безлічі інтерпретацій – від демонічної до ідеалізованої.

1. Переважна більшість західних учених (І. Валерстайн, Дж. Маклін, Р. Робертсон, М. Уотерс) розглядає феномен глобалізації з позицій економцентризму як нівеляцію меж між соціальними й культурними системами. Але у такому контексті глобалізація виступає не як даність, а радше як «обіцянка» щодо майбутнього.

2. Критичне осмислення однобічного економоцентричного підходу до розуміння глобалізації призводить до розгляду глобалізаційних процесів у ширшому суспільному аспекті: культурних, адміністративних, політичних та інших складових глобалізації. У цьому контексті доведено необхідність інтерпретації культурного різноманіття світу як органічної функціональної особливості процесу глобалізації.

3. Одним із основних результатів глобалізаційних процесів є встановлення глобальної влади, яка самозатверджується та співіснує поряд із традиційними політичними інститутами й механізмами, претендуючи на їх заповнення та заміщення. Водночас зі звичними легітимними формами міжнародної й державної політики у світовому співтоваристві формується своєрідна надвлада, яка змінює всю конфігурацію чинних у світі сил і владних відносин. Вона виникає нібито спонтанно та спирається на матеріальну силу транснаціональних компаній, їхнє інформаційне панування й технологічну міць. Ця суперечність, що постійно виникає й відтворюється між двома фундаментальними основами світоустрою, спричинена, по-перше, принципом державного суверенітету, який відстоюють національні держави, з одного боку, по-друге, глобалізацією економічних, культурно-ідеологічних і політичних процесів універсальної домінанти людського існування – з іншого, залишається однією з найважливіших характеристик світової конструкції XXI ст.

4. Намагання вчених і політичних діячів по-новому дивитися як на позитивні, так і на негативні сторони глобалізації найвиразніше унаочнюються на прикладі досліджень проблеми управління глобалізаційними процесами. Відхід від колишніх спрощених уявлень про формування всесвітнього співтовариства шляхом винесення на глобальний рівень найважливіших інститутів та регулятивних механізмів найбільш «передових» (західних) суспільств, насамперед США, призводить до розуміння того, що перенесення дій окремих західних інститутів і механізмів управління в інші країни дає зовсім непередбачені результати; часто ці інститути й механізми не так перетворюють інше суспільство, як самі трансформуються до невпізнання.

5. В умовах складної багатоукладності керованість суспільним розвитком не може здійснюватися простим механічним способом. Тому вчені щораз більше схиляються до визнання неминучості багаторівневого, різнопланового регулювання. Постнеокласична парадигма філософії науки виявляється єдиною адекватною методологічною основою для дослідження розвитку складних систем, що належать не лише природному, а й соціальному світові, зокрема для філософського аналізу процесів глобалізації.

6. Незалежно від концептуального теоретичного осмислення феномена глобалізації, на практиці у світі відбуваються певні процеси й тенденції, що ведуть до глобалізації не лише економіки чи культури, а й усіх небезпек, які колись мали локальний характер, і до можливості переростання регіональних криз у глобальну катастрофу. Така катастрофа постає, насамперед, як подія екологічна, що уможлиблюється певною мірою через процеси глобалізації.

12.5.1. Футурологічні концепції суспільної організації

Футурологія – наука прогнозування майбутнього, зокрема шляхом екстраполяції (наближення за схожими характеристиками) існуючих технологічних, економічних або соціальних тенденцій чи спробами передбачення майбутніх тенденцій.

Умовно можна виокремити два основні напрями сучасної футурології: конвергентний та індустріальний.

Теорія «конвергенції» (дослівно – поява спільних ознак у неспоріднених організмів, що виникає внаслідок пристосування до однакових умов) набула популярності наприкінці 50-х років ХХ ст. (П. Сорокін, Дж. Гелбрейт та ін.). Відповідно до цієї теорії, в умовах науково-технічної революції втрачається відмінність між капіталістичною та соціалістичною державами, відбувається їх зближення шляхом запозичення одна в одній позитивних рис, створюється «єдине постіндустріальне суспільство».

Ідеї про зближення і взаємовплив держав, що мають різноманітні соціальні системи, є раціональними і потребують вирішення важливого питання про співвідношення внутрішньодержавного і міжнародного права.

Розрізняють декілька шкіл конвергенції.

1. «Раціональна школа» – дві системи наближаються одна до одної і виникає змішана система, що дає можливість досягти оптимального варіанту суспільної організації. Від капіталізму бере: приватну власність; прибуток як стимул; невтручання держави в економічні процеси. Від соціалізму – соціальну рівність; робочий контроль; економічне планування.

2. «Технологічна школа» – злиття двох систем має відбутися внаслідок розвитку однакових технологічних структур у виробництві: а) сучасна індустріальна техніка; б) нові технології та наукова організація виробництва; в) відмінності між протилежними системами зменшуються.

3. «Менеджерська школа» – управлінські технології та структури у країнах з різними політичними системами дуже схожі між собою: а) великими монопольними підприємствами у західних країнах зараз керують не самі власники капіталу, а наймані менеджери, тобто влада переходить від капіталістів до управлінської верхівки; б) майже такі самі процеси вже відбуваються у країнах Східної Європи (у сфері управління економікою вони схожі з процесами, що проходять у країнах Східної та Західної Європи).

4. Школа «зближення у методах регулювання економіки» – внаслідок науково-технічного прогресу, масового виробництва продукції, високого ступеня організації виробництва і державного втручання в економічні процеси регулювання економіки в різних країнах набуває схожих рис.

У межах індустріального напрямку футурологічний характер мають різноманітні теорії так званого постсуспільства.

У другій половині ХХ ст. виникло близько двадцяти визначень майбутнього суспільства, однопорядкових до поняття «постіндустріального суспільства»: «постсучасне», «постмодерне» (А. Етціоні, З. Бауман, Ж. Бодріяр), «інформаційне» (Е. Масуда), «технотронне» (З. Бжезинський), «наукове» (М. Понятовський), «телепатичне» (Д. Мартин), «електронноцифрове», «постекономічне» (Г. Кан, Е. Вейнер), «постбуржуазне» (Д. Ліхтхайм), «постпротестантське» (С. Алстром), «святкове» (І. Ілліч), «постфордистське» (А. Ліпіц, Р. Буайе) і «постнафтове» (Р. Барнет), «постдефіцитне» (М. Букчин), «суспільство персональних послуг» (П. Халмос) тощо [18]. Основним мето-

дологічним принципом цих теорій є технологічний детермінізм, тобто твердження, що розвиток техніки визначає розвиток суспільства незалежно від соціально-економічної структури. Роль науки, техніки, технології в розвитку суспільства гіперболізується.

До концепції «постцивілізації» Г. Кана близька концепція «технотронної ери» відомого політолога, професора Колумбійського університету З. Бжезинського. У багатьох своїх працях він не лише прогнозує майбутнє, а й розвиває думку про провідну роль США в цьому майбутньому, називаючи їх «соціальною лабораторією світу». США, вважає Бжезинський, під впливом науково-технічної революції вступили в нову еру – «технотронну». Він також поділяє думку про те, що саме техніка (особливо електроніка) стає основним чинником, який визначає соціальні зрушення, зміну звичаїв, соціальної структури, цінностей, суспільства загалом [4].

Визначальними ознаками «технотронного суспільства» Бжезинський називає:

- переважання сфери послуг;
- розвиток індивідуальних здібностей людини;
- доступність освіти;
- заміну мотиву нагромадження особистого багатства «моральним імперативом використання науки в інтересах людини»;
- ліквідацію «персоналізації» економічної влади, тобто втрату власниками капіталу позицій в управлінні виробництвом. Цю роль виконує «еліта технотронного суспільства», тобто організатори виробництва та вчені, що формують «верхівку панівного класу».

Одним із найяскравіших представників футурології є американський соціолог Е. Тофлер – автор теорії нової цивілізації [19]. Він констатує наявність кризових явищ в індустріальній системі. Ці явища пов'язані з тим, що індустріальний світ вступає в нову стадію історичного розвитку, стадію технологічної цивілізації, яка вже не підлягає правилам індустріалізму. Цей перехід буде періодом переворотів, супроводжуватиметься падіннями, економічними катастрофами, воєнними конфліктами. І не випадково Тофлер назвав свою монографію «Майбутній шок» (1970).

Просування до «нового суспільства» відбувається у процесі розвитку «суперіндустріальної революції». Створене цією революцією «абсолютно нове суспільство» позбавить народні маси голоду та хвороб, створить «чудові можливості для розквіту індивідуальностей», «задоволення психологічних потреб» тощо. Перехід до «суперіндустріального суспільства» має бути чітко спланованим, потрібна розроблення його моделі, або, як пише Тофлер, слід «спроєктувати нову цивілізацію».

Що ж стосується екологічного майбутнього суспільства, то вчений стоїть на позиціях соціального песимізму. У книжці «Третя хвиля» (1980) він змальовує катастрофічний стан планети. Тофлер пише про забруднення землі й океанів, про знищення багатьох видів тварин і рослин, хижацьке використання корисних копалин.

Вихід зі ситуації, що склалася, Тофлер вбачає знову ж таки у розвитку техніки і технології. Саме ці категорії є в нього визначальними у конструюванні схеми розвитку людства. Однак «індустріальна вісь» є лише загальним орієнтиром суспільного прогресу. Тофлер наголошує на необхідності враховувати «переоцінку цінностей», тобто зміну уявлень про моральні цінності. У Тофлера зміни, що відбуваються у свідомості людей, певні суперечності, якими вони супроводжуються, є явищем прогресивним. Завдання полягає лише в тім, щоби «пристосувати» поведінку людей до нових соціально-економічних і культурних реалій. Саме на це орієнтує Тофлер, пропонуючи схеми суспільного розвитку в праці «Третя хвиля. Від індустріального суспільства до більш гуманної цивілізації» (1980).

Тофлер проголошує крах індустріалізму і народження «нової цивілізації», пов'язаної з послідовною зміною «хвиль перемін». Першою була аграрна хвиля цивілізації. Другу (індустріальну цивілізацію) породила промислова революція. Наближення третьої хвилі (комп'ютерів, комунікацій і утвердження суперіндустріалізму) почалося з 60-х років ХХ ст.

За «цивілізації третьої хвилі» суттєво зміниться життя людей, стануться різкі зміни в сімейних і міжнародних відносинах, поліпшиться система освіти й виховання. У молоді буде менше споживацьких настроїв, посиляться роль моральних цінностей.

Такі ж ідеї розвиває Тофлер і в книзі «Передбачення і передумови» (1983). Щоправда, тут він особливу увагу звертає на формування різних структур «інформаційного суспільства». «Інформаційне суспільство», за Тофлером, є гетерогенним, неоднорідним. Ця гетерогенність «передбачає обмін інформацією на якісно новому рівні, який відрізняється від гомогенної інформації традиційного масового суспільства».

У праці «Зрушення влади. Знання, багатство і насильство на порозі XXI століття» (1990) Тофлер майбутнє пов'язує з побудовою «цілісної гуманної цивілізації». Перехід до неї відбудеться через «революцію влади», яку Тофлер називає однією з найважливіших революцій. Він визнає, що досі вчені аналізували перетворення у техніці, суспільстві, навколишньому середовищі, культурі і не приділяли уваги владі, а саме вона є рушійною силою багатьох інших перемін.

Основним чинником «революції влади» є знання. Саме їхній розвиток і поширення, що охопили все світове співтовариство, стали вибуховою хвилею, яка спричинила всі сучасні процеси. Аналізуючи події, що відбуваються у сучасному світі, автор прогнозує їхній розвиток, спираючись на американський досвід. І «цілісна цивілізація майбутнього» – це також поширення на всі країни досвіду США.

Майбутнє суспільство Тофлер наділяє багатьма ознаками, що їх уже розглядали інші футурологічні концепції. Але особливо детально він аналізує проблему інформатизації суспільства, яка досліджувалась і в попередніх його працях. Він підкреслює, що знання, інформаційна революція загрожують фінансовій владі більше, ніж профспілки. Той, хто володіє знаннями, контролюватиме владу.

Прогнози майбутнього розробляв і французький економіст Ж. Фурастьє. З його погляду, науково-технічна революція знімає проблему класової боротьби і забезпечує автоматичне вирішення всіх соціальних проблем завдяки утворенню «суспільства споживання», так званої третинної цивілізації, де переважатиме сфера послуг. Фурастьє критикує ортодоксальну політичну економію за її статичність і наголошує на необхідності опрацьовування прогнозів як орієнтації на майбутнє. Його він пов'язує з технічним прогресом, економічним зростанням. У книзі «Цивілізація 1995 року» (1970) учений писав,

що життя нації не можна поліпшити за рахунок революційного перерозподілу національного багатства. Це здатен забезпечити тільки економічний прогрес, який створить «цивілізацію дозвілля». Він, як і інші футурологи, виокремлює у розвитку суспільства декілька стадій і наголошує, що в «суспільстві дозвілля» станеться перехід до «четвертинної цивілізації», де основною метою стане отримання знань. Але він змушений визнати, що творча праця й там буде привілеєм еліти, а не мас.

Термін «постіндустріальне суспільство» виник ще на початку ХХ ст. Сьогодні існують два підходи до формування теорії постіндустріального суспільства.

1. Одна група вчених вважає, що ця теорія є втіленням довготривалої наукової традиції, яка бере свій початок ще з епохи Просвітництва [24, с. 10]. Саме в той період дослідники почали зосереджувати увагу не стільки на проблемах політичного устрою суспільства або його духовної сфери, скільки на економічних аспектах життя і, що особливо цікаво, навіть на проблемах технології виробництва.

Дуже важливим є те, що соціалісти-утопісти, яких донедавна вважали відірваними від життя мрійниками, виявилися пророками суспільства, у якому будуть реалізовані сподівання про добробут і щастя людей. Великою мірою справдилася думка А. де Сен-Сімона про промисловців, які стануть у майбутньому панівним класом і забезпечать добробут держави і суспільний спокій.

Отже, перший підхід до формування теорії постіндустріального суспільства, який проголошує пріоритет економічної сфери і навіть технології виробництва, є цілком логічним і обґрунтованим.

2. Другий підхід до формування концепції постіндустріального суспільства зосереджується на виявленні причин того, чому знання, пройшовши певні етапи свого зростання, на постіндустріальній стадії розвитку людства відіграють таку величезну роль [9].

Теорія постіндустріалізму почала особливо активно формуватися у другій половині ХХ ст. Французький соціолог Р. Арон, а згодом і відомий американський соціолог Д. Белл розробляють проблеми індустріальної цивілізації і дедалі

глибше обґрунтовують, що саме технологічний прогрес, а не політичні і соціальні чинники (попри їхню важливість), визначає розвиток.

Інформація і знання – це не часткові ознаки чи окремі явища постіндустріального суспільства, а його корінні категорії та основний ресурс. Якщо сировина була основним ресурсом доіндустріального суспільства, а капітал – індустріального, то постіндустріальне суспільство має принципово новий основний ресурс – інформацію і знання, а зрештою – інтелект людини.

Аналіз самих назв сучасного суспільства, що наведені в зарубіжній літературі, свідчить про велику різноманітність пошуків і випробувань, які проводять учені. Але всі пошуки найудалішого відповідника завершилися обґрунтуванням прийнятності поняття «постіндустріальне суспільство». Тезово можна звести основні напрями теорії постіндустріального суспільства, що розроблялася в другій половині ХХ ст., до констатації таких положень:

– Д. Белл обґрунтував три великі стадії суспільно-економічного розвитку суспільства – доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне [3];

– С. Крук і С. Леш – премодерністське, модерністське та постмодерністське суспільство [24];

– О. Тофлер – «першу», «другу» і «третю хвили» цивілізації [19].

Саме теорія постіндустріального суспільства увібрала все краще, що було в «геополітичній концепції» З. Бжезінського [4], теорії «стадій економічного зростання» В. Ростоу [14], теорії «єдиного індустріального суспільства» Р. Арона [1], «теорії конвергенції економічних систем» Дж. Гелбрейта [5] та ін.

Отже, теорія постіндустріального суспільства – це не одна з багатьох концепцій, поширених у західному суспільствознавстві, а узагальнена теорія, система знань про розвиток людської цивілізації. Іншими словами, це – парадигма, яка визначає методологічні принципи і суттєві ознаки вищої стадії цивілізаційного прогресу.

Інформаційне суспільство (англ. *Information society*) – за концепцією постіндустріального суспільства, нова історична

фаза розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація і знання.

Глобальне інформаційне суспільство формується локально. У різних країнах цей процес відбувається з різною інтенсивністю і особливостями. Інформаційні суспільства мають три основні характеристики:

- по-перше, інформація застосовується як економічний ресурс (організації використовують інформацію у дедалі більших масштабах для підвищення ефективності, стимулювання інновацій, зміцнення конкурентоспроможності);

- по-друге, інформація стає предметом масового споживання населення;

- по-третє, відбувається інтенсивне формування інформаційного сектора економіки, який зростає швидше, ніж інші галузі (причому рух до інформаційного суспільства – загальна тенденція для розвинених держав і країн, що розвиваються).

Отже, визначити поняття «інформаційне суспільство» можна, щонайменше, трьома способами.

По-перше, слід перелічити характеристики, що властиві цьому типові суспільства, а саме:

- створюються значні інформаційні ресурси;

- виробництво, зберігання, поширення і передача як аудіовізуальної продукції, так і ділової та розважальної інформації перетворюються на найважливішу частину економіки;

- формується інформаційна індустрія, що охопила комп'ютерну і телекомунікаційну промисловість, розробників аудіовізуального змісту і програмного забезпечення, виробників елементної бази і побутової електроніки, мультимедійну промисловість тощо;

- громадянам забезпечуються технічні та правові можливості доступу до різноманітних джерел інформації.

Перелік цих характеристик можна продовжувати залежно від глибини розуміння суті інформаційного суспільства. Повний і вичерпний список скласти неможливо, оскільки життя постійно вносить корективи.

По-друге, можна піти від «абстрактного до конкретного», вказавши, що інформаційне суспільство – наступний рівень в історичному розвитку людства за ланцюгом «аграрне – ін-

дустріальне – постіндустріальне» суспільство, пов'язати становлення інформаційного суспільства з реалізацією концепції стійкого розвитку або втіленням ідей В. Вернадського про розвиток ноосфери (сфери взаємодії природи і суспільства, у межах якої розумна людська діяльність стає визначальним чинником розвитку).

По-третє, можливий ще один – компромісний варіант: «інформаційне суспільство – це наступний рівень або стадія розвитку людства, на якому домінуючим об'єктом виробництва і споживання стають інформаційні продукти і послуги». Звісно, це не означає, що традиційні предмети споживання, вироблені промисловістю і сільським господарством, втрачають для людини сенс. У процесі виробництва, в обсязі споживаних товарів і послуг частка «інформаційно містких» операцій і продуктів переважає.

Актуальність входження України в інформаційне суспільство поступово усвідомлюють вітчизняні науковці і політики. Про це, зокрема, свідчить значна кількість законодавчих актів у сфері інформації.

Ухвалені законодавчі та нормативні документи мають визначати напрями інформатизації суспільства в Україні. До цих актів належать:

- 1) концепція формування і розвитку єдиного інформаційного простору України і відповідних інформаційних ресурсів;
- 2) концепція розвитку зв'язку;
- 3) доктрина інформаційної безпеки;
- 4) концепція інформатизації України;
- 5) закони України про інформацію, про друковані ЗМІ, про телебачення і радіомовлення, про інформаційні агентства, про рекламу, про авторське право і суміжні права, про державну таємницю, про науково-технічну інформацію, про захист інформації в автоматизованих системах, про участь України в міжнародному інформаційному обміні.

Однак цілісному розглядові процесу становлення інформаційного суспільства у поєднанні технологічних, економічних, соціальних, правових і політичних чинників українські вчені ще не приділили належної уваги. Це пояснюється новизною самого об'єкта дослідження, контури якого зримо визначилися лише протягом останнього десятиріччя.

Сучасна ситуація, що склалася у світі, характеризується певними рисами.

1. Становлення інформаційного суспільства в різних країнах є передумовою для еволюційного переходу до наступної стадії розвитку людства, технологічною основою якої визнано індустрію створення, обробки і передачі інформації.

2. Держава виконує провідну роль у формуванні інформаційного суспільства, що координує діяльність різних суб'єктів суспільства у процесі його становлення, сприяє інтеграції людей у нове інформаційно-технологічне оточення, розвитку галузей інформаційної індустрії, забезпеченню прогресу демократії і дотримання прав особистості в умовах інформаційного суспільства.

3. Інформаційна взаємодія держави, суспільства та особи забезпечується на оптимальному рівні шляхом використання інформаційних і телекомунікаційних технологій з метою підвищення загальної ефективності діяльності державного механізму, створення інформаційно відкритого суспільства, розвитку інститутів демократії.

4. Вплив інформаційного суспільства на культуру проявляється у масштабних змінах культури виробництва, бізнесу, організації праці, дозвілля, споживання. Ці зміни зумовлені прискореними процесами об'єктивації інформації і знань, передачі їх як технологій через телекомунікації зацікавленим верствам суспільства, а також появою нових видів діяльності, яким властиве поглиблене використання знань із точних наук.

5. Діалектичний взаємозв'язок і взаємообумовленість економічних, правових, соціальних, культурних і технологічних чинників у становленні інформаційного суспільства проявляється в соціальній сфері, у лібералізації правил регулювання інформаційного і телекомунікаційного ринків, у технологічній та організаційній конвергенції, формуванні нових вимог до працівників і організації ділового процесу, у змінах в інформаційному законодавстві, підвищенні ролі державного регулювання і міжнародної співпраці.

6. Економічними основами інформаційного суспільства є галузі інформаційної індустрії (телекомунікаційна, ком-

п'ютерна, електронна, аудіовізуальна), які переживають процес технологічної конвергенції і корпоративного злиття, розвиваються досить швидкими темпами, мають вплив на всі галузі економіки, на забезпечення конкурентоспроможності країн на світовій арені. Відбувається інтенсивний процес формування світової «інформаційної економіки», що укладається в умовах глобалізації інформаційних, інформаційно-технологічних і телекомунікаційних ринків, у виділенні світових лідерів інформаційної індустрії, у перетворенні «електронної торгівлі» з телекомунікацій у засіб ведення бізнесу.

7. Правовими основами інформаційного суспільства є закони і нормативні акти, що регламентують права людини на доступ до інформаційних ресурсів, технологій, телекомунікацій, захист інтелектуальної власності, недоторканість особистого життя, свободу слова, інформаційну безпеку. Інформаційна безпека суспільства і особистості набуває нового статусу, перетворюючись із суто технологічної проблеми у соціальну, від вирішення якої залежить стійке функціонування сучасних товариств.

8. Технологічними основами інформаційного суспільства є телекомунікаційні й інформаційні технології, що стали домінантами технологічного поступу, невід'ємним елементом будь-яких сучасних технологій, сприяють економічному зростанню, створюють умови для вільного обігу в суспільстві великих масивів інформації і знань, спричиняють значні соціально-економічні перетворення, а отже, сприяють становленню інформаційного суспільства.

12.5.2. Проблеми держави у глобалізованому світі

Найбільшу увагу політологів і економістів привертає нині питання про те, які зміни відбуваються у функціях держави і яка її доля в умовах глобалізації. Тут можна виділити два аспекти: роль інституту держави в світовій спільноті і всередині окремої країни.

Щодо першого переважає думка, що інтеграційні процеси в економіці, глобалізація фінансового ринку веде до «стирання» державних меж, до ослаблення державного суверенітету у фінансовій сфері.

Деякі дослідники роблять далекоглядні висновки про неминуче відмирання національних держав. Це твердження є вельми сумнівним. Стихійні процеси глобалізації не перетворюють світову економіку на інтегральне ціле, а навпаки, посилюють її диспропорцію.

У виграші тут виявився Європейський Союз, у межах якого не тільки створилася єдина валютна система, а й закладено основи гармонізації фінансової і, в ширшому плані, економічної політики держав – членів Союзу. Маастрихтський договір передбачає так звані критерії конвергенції – граничні ставки банківського відсотка, допустимі величини державного боргу, дефіциту держбюджету, темпів інфляції, що суттєво обмежує суверенітет членів ЄС в економічній сфері. Укладений за наполяганням ФРН Пакт стабільності містить санкції, вживані до держав, що порушили критерії конвергенції. Всі права на проведення кредитно-грошової політики Союзу передано Центральному європейському банку, який діє під контролем Комісії ЄС. У такий спосіб створюються структури управління нового регіонального об'єднання, що беруть на себе низку функцій урядів вхожих в нього країн. По суті закладаються підвалини майбутньої федеральної держави.

В основі концепції європейської інтеграції лежить принцип субсидіарності (додатковості), що передбачає багаторівневу систему прийняття рішень. Загалом вирізняють чотири рівні: комунітарний, регіональний, національний і наднаціональний. При цьому рішення кожної конкретної проблеми належить до компетенції тієї влади, яка забезпечує її оптимальне вирішення. Інтеграція поєднується федералізацією.

Не менш важливі зміни відбуваються у функціях держави усередині країни. В умовах глобалізації суспільство випробовує зростаючі перевантаження, спричинені ослабленням або розривом традиційних економічних і соціальних зв'язків, соціальним розшаруванням, міжетнічними і міжконфесійними конфліктами. Звідси – посилення історичної ролі держави як гаранта соціальної стабільності, покликаного забезпечувати насамперед належну допомогу найбільш потребуючим категоріям населення і захищати суспільство від хвилі насильства, злочинності і терору, що набуває глобальних масштабів.

Особливу складність становить питання про можливості й ефективність втручання держави в економіку в умовах глобалізації. Як відомо, наукові школи прихильників лібералізму і дирижизму (політика активного втручання в управління економікою з боку держави) займають тут діаметрально протилежні позиції. Попри ці відмінності їх об'єднує одна загальна мета – трактування пропонованої моделі розвитку як єдиної можливої для всіх країн і регіонів. Однак світова економіка зовсім не гомогенна. Тому не може бути єдиної для всіх країн моделі розвитку і адаптації до нових умов.

Участь держави в інноваційному прогресі набула такого масштабу, що в США з'явився спеціальний термін «напівдержавна (semipublic) економіка», що відображає тісні зв'язки між приватними фірмами і органами влади на федеральному рівні на місцях.

Особливістю оптимальної стратегії держави в умовах глобалізації є те, що вона не підминає під себе суспільство, а дедалі тісніше кооперується з ним, делегуючи частину своїх повноважень місцевому самоврядуванню і організаціям громадянського суспільства. Це дозволяє говорити про тенденцію до соціалізації держави у відповідь на виклик глобалізації, що є передумовою успішної інтеграції національного суспільства у світову спільноту.

З-поміж суб'єктів глобальних відносин вирізняються:

- країни-системи, які є наднаціональними транснаціональними структурами, що здатні без здійснення прямої агресії відібрати у будь-якої держави весь національний прибуток шляхом включення його до складу світового і перерозподілу серед незначної кількості розвинутих країн;

- агресори – можуть бути представлені: а) країнами-системами; б) геофінансовими транснаціональними потоками;

- жертви агресії – включають: а) країни, які тільки-но втягують до себе інтернаціональні відтворювальні цикли; б) країни «третього світу», що характеризуються монокультурним розвитком; в) будь-які стійкі економічні системи, котрі мають розвинуту виробничо-технічну базу, яка може бути перекомпонованою в процесі нескінченних інновацій і технологічних перетворень.

Серед інструментів управління глобальними трансформаціями виділяють класичні війни, які дають: змогу а) перерозподіляти географію ризиків; б) підвищувати частку військового сегменту у світовій торгівлі; в) очікувати на мультиплікаційний вплив інновацій; г) знижувати конкурентоспроможність певної групи країн на світових ринках.

12.5.3. Нове у формі держави

Своєрідність конкретної форми держави будь-якого історичного періоду обумовлюється, насамперед, ступенем зрілості суспільства і державного життя, завданнями й цілями, що їх вона ставить перед собою. Іншими словами, категорія форми держави безпосередньо залежить від її змісту і визначається ним.

Положення запропонованої теорії концентруються на аспектах функціонування ЄС через його інституційну систему як організаційну основу управління, засадничим підґрунтям якої виступає новий інституціоналізм.

Дослідження державного устрою ЄС дають підстави стверджувати, що Євросоюз більшою мірою є державою (ніж недержавою) і має два рівні:

- рівень держав-членів (національний рівень);
- рівень союзу держав-членів (наднаціональний рівень).

З огляду на це європейське управління має ознаки державного управління і складається з національного та наднаціонального рівнів. Дослідження суспільно-політичної природи європейського управління крізь призму форми правління показали, що в Європейському Союзі функціонує форма правління, в якій поділ влади не лише відбувається за оригінальною схемою, а й постійно розвивається. Суть застосовуваного тут принципу поділу влади полягає в тому, що він забезпечує, з одного боку, повну незалежність одне від одного законодавчих, виконавчих і судових органів ЄС, а з іншого – допускає поєднання цими органами законодавчої, виконавчої та судової функцій.

Як засвідчують дослідження, згодом розвиток європейського управління відбуватиметься в умовах постійного впливу на нього низки стандартів, закріплених у комунітарному

праві, роль яких виконують неписані джерела права Євросоюзу, насамперед, адміністративного права, якими є відповідні принципи, визнані у державах-членах за їхньою спільною згодою в процесі інтеграції [8].

Система європейського управління має не дво-, а багаторівневий характер, ознаками якого на наднаціональному, національному, регіональному та місцевому рівнях є збільшення кількості суб'єктів управління, підвищення процесуальності, ефективності у деяких сферах політики, а також демократизму.

12.5.4. Філософія комунітаризму

Комунітаризм (з англ. – спільнота, громада, община) – напрям соціальної філософії і політичної ідеології, що виник як реакція на занепад реального соціалізму, системи «світового соціалізму» та відповідь дійсним і уявним небезпекам з боку різних течій лібералізму, лібертаризму. Критикують лібертаристів за недооцінку притаманних людині потреб ідентифікації себе із прихильним соціальним оточенням, спілкування, взаємності. Реалізація лібертаристичних установок може призвести до фрагментації суспільства. Комунітаристи критикують індивідуалістичну ліберальну антропологію, яка не враховує того, що соціальна спільнота є умовою і запорукою реалізації соціальної свободи. Критикують соціалістів за те, що вони вірять у спроможність держави захистити комунітарну соціальність від розпаду. Ідеал комунітаристів – асоціативна мікроспільнота общинного типу, яку держава не повинна ні опікувати, ні контролювати, яка існує як самодостатня спільнота індивідів (не просто сума індивідів), комунітарна солідарність – як добровільний колективізм. Комунітаристів критикують за їхню «утопічну антропологію».

Г. Пастушок пропонує розглядати комунітарне право як частину європейського та міжнародного права у контексті співвідношення філософських категорій діалектики «одиничне – особливе – загальне», де загальне – це міжнародне право, особливе – європейське право, а одиничне – комунітарне право [15, с. 24]. При цьому комунітарне право відображає основні ознаки обох (особливого і загального) і водночас містить інші,

неповторні сутнісні ознаки, що дають підстави говорити про його специфіку та самодостатність. Комунітарне право як унікальна правова система формує власний самостійний метод регулювання суспільних відносин, що має ознаки міжнародного і національного права. На думку дослідниці, можна спостерігати дуалістичну природу комунітарного права: комунітарне право не витісняє на другий план національне право, яке склалося історично і покликане вирішувати внутрішньодержавні правові питання; одночасно воно має пріоритет у певних сферах перед національним правом.

Сутність комунітарної співпраці у міжнародному праві полягає у делегуванні державами значної частини власного суверенітету не лише спільним органам, а й єдиній логіці, єдиній філософії та єдиному розумінню економічної та правової інтеграції. Іншими словами, якщо класичні відносини у межах міжнародного права належать до відносин «свій – чужий», то парадигма комунітарної співпраці ґрунтується на zasadі «свій – свій». У таких відносинах мораль постає як регулятор суб'єктивно-особистісного і неформального ставлення до «своїх» як до людей, які належать до певної спільноти. «Своє» постає тут як певна внутрішня, духовна єдність, яка в принципі може бути реалізована й поза соціокультурними відмінностями між її носіями. При цьому «своє» відчужується від власної внутрішньої основи й трансформується у зовнішню єдність колективу, групи на основі дотримання певних поведінкових форм. Це свідчить про особливу атмосферу, скажімо, у межах ЄС як об'єднання, що стоїть на захисті інтересів усіх учасників, заради процвітання усієї спільноти. Приміром, суб'єктами комунітарного права є держави-члени ЄС, інститути ЄС, їхні юридичні та фізичні особи. Тобто комунітарне право регулює міждержавні, інституційні та міжособові відносини.

Визнання комунітарного права предметом дослідження філософії права – це вагома нагода залучення сучасних підходів до вивчення і переоцінки багатьох державно-правових явищ, до яких прикута увага вітчизняної юридичної науки. У цьому сенсі виникає нагальна потреба перегляду правових основ соціального життя, глибокого осмислення світоглядних і методологічних засад юриспруденції, що неможливо без урахуван-

ня і надбань світової юридичної та філософської науки, досягнень різних філософсько-правових теорій, і нових концепцій інших гуманітарних наук, зокрема політичних. Саме політологія дійшла висновку, що кожне об'єднання потребує усталених правил внутрішнього узгодженого функціонування. У контексті держави виконання такого завдання покладається на традиції, звичаї, право. Тип об'єднання визначає тип регулятивних норм. Відповідно комунітарне об'єднання (міжнародні співтовариства, що мають наднаціональні ознаки і керуються комунітарними правилами співфункціонування) продукує комунітарне право.

Тож, за визначенням Г. Пастушок, комунітарне право – це право, що регулює міждержавні, інституційні та міжособистісні відносини, які виникли внаслідок інтеграційних процесів під час становлення, розвитку та функціонування європейських співтовариств, що згодом стало основою права ЄС і зорієнтовано на досягнення матеріального благополуччя населення та (або) забезпечення захисту спільних інтересів учасників правової спільноти.

До речі, функціонування комунітарного права не витісняє і не «затіняє» внутрішньодержавне право держав-членів співтовариств. Особливості комунітарного права свідчать про наявність спільного правового поля, в якому взаємодіють норми національного, міжнародного права та права європейських співтовариств і перетинаються національно-правові та міжнародно-правові системи у межах єдиного правового простору. Комунітарне право має ознаки, характерні для національного та міжнародного права, але водночас відрізняється від них низкою особливих ознак, що засвідчує нове явище в історії розвитку права. Воно стало важливою складовою життя значної частини розвинутих європейських країн. Комунітарне право з міжнародним споріднює онтологічне походження: обидва створені внаслідок підписання міжнародних договорів, що становлять їх основне джерело. Однак якщо у міжнародному праві першість має суверенітет держави, то в комунітарному – пріоритет інтересів співтовариства. Міжнародне право не є юридично обов'язковим (воно стає таким після

ратифікації державою). Що ж стосується комунітарного права, то його норми є обов'язковими для держав-членів, тобто мають пріоритет над внутрішньодержавним законодавством та пряму дію на всій їх території.

Назагал комунітарне право відіграє роль посередника між співтовариством і його членами як механізм задоволення спільних потреб та вимог держав-членів. У такій сфері формується номос права, тобто здатність комунітарного права забезпечити перебування загальних цінностей співтовариства і держав-членів у єдиному правовому просторі [15, с. 24].

12.5.5. Електронний уряд

Електронний уряд (англ. *e-Government*) – це модель державного управління, яка заснована на використанні сучасних інформаційних і комунікаційних технологій з метою підвищення ефективності та прозорості влади, а також встановлення суспільного контролю над нею. Це модель управління, у якій вся сукупність як внутрішніх, так і зовнішніх зв'язків і процесів підтримується й забезпечується відповідними інформаційно-комп'ютерними технологіями.

Відомі певні рівні реалізації моделі електронного уряду:

– «Уряд – громадянам» (*Government 2 Citizens, G2C*; організація зворотного зв'язку з громадянами): з введенням систем G2C громадяни зможуть набагато менше стояти в чергах за типовою інформацією, довідками і формами. Бюджет заощаджує при цьому значні ресурси на адміністрування типових процедур, а громадяни – час і свої гроші.

– «Уряд – бізнесу» (*Government 2 Business, G2B*; відносини державних органів і бізнесу): це автоматизація податкових виплат, проведення електронних тендерів на постачання продукції тощо. Уряд Швеції вже пересвідчився, що в разі переходу на електронну систему закупівель економія коштів становить 50%. Система виявилася настільки ефективною, що державними установами Швеції проводиться близько 95% закупівель через електронні канали.

– «Уряд – уряду» (*Government 2 Government, G2G*; автоматизація відносин і документообігу між відомствами): G2G –

частина об'єднаної інформаційної системи, що забезпечує виконання таких завдань:

- керування роботою державного апарату;
- координація діяльності регіональних управлінь і територіальних підрозділів;
- ведення внутрішнього діловодства.

Основними принципами побудови електронного уряду є:

- надання послуг у будь-який момент часу (електронний уряд працює 24 години на добу);
- максимальна простота і прозорість (обслуговує пересічних громадян, а не тільки фахівців);
- єдині технічні стандарти і взаємна сумісність (електронні додатки повинні відповідати принципам єдиної архітектури систем ідентифікації, безпеки, дизайну);
- забезпечення конфіденційності і виконання правил інформаційної безпеки;
- беззастережна орієнтація на думку громадян під час реалізації нововведень.

Розрізняють 5 основних етапів розвитку системи електронного уряду.

На першому етапі створюються веб-ресурси різних міністерств і відомств, що містять інформацію про їхню місію і напрямки діяльності. Сайти державних органів, як правило, не підтримуються централізовано і не об'єднуються в єдиний портал.

На другому етапі з'являються перші елементи інтерактивності (наприклад, відправлення питань і одержання відповідей громадян за допомогою електронної пошти). Постійно публікуються новини про діяльність державних органів влади.

Третій етап характеризує поява повноцінної інтерактивності – можливості здійснювати операції (сервіси) в режимі онлайн (наприклад, сплатити штраф, замовити паспорт, продовжити дію деяких ліцензій і патентів тощо). Така конкретизація роботи електронного управління, що полягає вже не стільки в інформуванні, скільки в обслуговуванні, передбачає створення спеціальних сайтів для підтримки цих сервісів не тільки для центральних, а й для міських і навіть районних органів влади.

Четвертий етап – створення об'єднаних порталів різних відомств і служб, через які можна здійснювати будь-які види трансакцій, для яких раніше було потрібно звертатися безпосередньо в державний орган. Через регіональні портали стає можливою реєстрація підприємств, оформлення фінансових документів, легалізація іноземних документів тощо. З'являються регіональні портали, що поєднують у собі як увесь спектр державних послуг, так і послуги недержавного сектора – підключаються системи електронної комерції, інтернет-банкінгу.

На п'ятому етапі відбувається створення електронної системи державного управління на основі єдиних стандартів, а також урядового portalу як єдиної точки доступу до всіх послуг – і для громадян, і для бізнесу. Більшість фахівців вважає, що найвищим ступенем розвитку електронної демократії є запровадження електронної системи волевиявлення (електронного голосування).

Електронна демократія (е-демократія) – форма прямої демократії, що характеризується використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) як основного засобу для колективних розумових і адміністративних процесів (інформування, ухвалення спільних рішень, контролю за виконанням рішень і т. ін.) на всіх рівнях – починаючи з рівня місцевого самоврядування і закінчуючи міжнародним.

В основі уявлень про ефективність е-демократії лежать як теоретичні дослідження, так і експериментальні дані, одержані, скажімо, під час досліджень колективного розуму.

Слід розрізняти е-демократію та електронний уряд. Стівен Кліфт підкреслює: «електронна демократія» (e-democracy) і «електронний уряд» (e-government) – це абсолютно різні поняття. Якщо останнє означає підвищення оперативності і зручності доступу до послуг держави з будь-якого місця і в будь-який час, то перше стосується використання інформаційних технологій для розширення можливостей кожного громадянина.

Деякі дослідники (приміром, соціолог І. Ейдман) замість терміна «е-демократія» вживають термін «мережева демократія».

12.5.6. Ризики глобалізації та альтерглобалізм

У разі, коли глобалізаційний процес вражає владно-силовий потенціал держави (національну політичну систему, адміністративну ієрархію, зовнішньополітичний апарат і дипломатію), можна говорити про глобалізаційну загрозу. Те саме стосується і макроструктурних умов політичної, економічної, правової, політико-культурної системи – вони також можуть бути вражені негативними аспектами глобалізації, яка підриває всю національну політію.

Альтерглобалізм – це новий тип базової демократії, мінімальною програмою якого є взяти за основу соціальне партнерство, соціальний захист, соціальні держави і реальну демократію.

Що стосується програм антиглобалізму, то сьогодні він може бути представлений як лівим, так і правим крилом. Праве крило закликає до зміцнення суверенітету і влади національної держави на противагу ТН контролю. Реальним інструментом цього є підтримка національного виробника (АТ-ТАК, Субкамданте Маркас). Ліве крило відмовляється бачити в державі майбутнє, вважаючи її інструментом панування і гноблення; закликає демонтувати державні структури і замінити їх самоорганізованим суспільством.

12.6. ПРОБЛЕМИ ВЛАДИ В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ

Нове суспільство найперше змінює роль і функції знання. Це – «суспільство інформації». Постіндустріальний розвиток в економічній сфері означає поступову відмову від виробництва первинних продуктів і перехід до вторинного виробництва. Тобто, якщо сучасному суспільству притаманне переважно відтворення матеріальної складової людини, то постсучасному суспільству, напевно, буде властиве відтворення духовного компонента людини. Постіндустріальне суспільство є суспільством знання у двоякому сенсі, за Д. Белом: по-перше, дослідження та наукові розробки стають щораз більшою мірою джерелом інновацій, причому центральне місце займає

знання теоретичне; по-друге, соціальний прогрес дедалі одно-значніше вимірюється успіхами у сфері знання.

Зміна ролі знання в сучасному суспільстві, насамперед, проявляється у певній інверсії системи «знання – влада». Вла-да використовує знання як свій інструмент (І. Кефелі [10]). Знання у постіндустріальному суспільстві вимагають значних інвестицій з боку влади. Рентабельність наукових досліджень стає основним чинником, який визначає пріоритетність їх фі-нансування. Економічна функція знання стає первинною; усі інші – вторинними, зокрема й освітня та евристична. Тому вплив влади на визначення пріоритетності напрямів науко-вих досліджень зростає.

З іншого боку, сучасна влада має потребу в знанні. Тенден-ція до переважання вторинного виробництва та відтворення духовної сторони людської спільноти свідчить про звернен-ня до так званих постматеріалістичних цінностей (В. Інозем-цев [9]), які можуть виступати пріоритетними лише для тих, хто повністю пройшов попередній етап привласнення і вже володіє цінностями матеріальними. Постіндустріальне, пост-матеріалістичне, інформаційне суспільство характеризуєть-ся деякими змінами класової структури, але сама соціальна стратифікація залишається. Нові суспільні верстви різняться за принципом їхнього ставлення не до засобів промислового виробництва, а до знання, за мірою їхньої участі у прийнят-ті рішень. Потреба влади у знанні проявляється у становленні «влади інтелектуалів» – вищих менеджерів і спеціалістів, які займаються відтворенням постматеріалістичних цінностей. Ця група формує найвищу соціальну ієрархію, передусім, у біз-несі, армії, політиці та наукових закладах: це – «технократич-ний клас». Новий клас, що утворюється у постіндустріальному суспільстві, є поки що «середнім класом» за традиційним май-новим розподілом. Але саме цей клас, а не капіталісти, володіє владою та знанням.

Система відношень «знання – влада» має ще один бік роз-гляду – з точки зору глобально-національного. В умовах, коли інформація та знання стають безпосередньою продуктивною силою, виникає монопольний ресурс, що характеризується аб-солютно новими якостями. Виробництво, використання і спо-

живання знань на сучасному етапі визначають взаємовідносини розвинених держав із рештою світу. Нерівність між соціальними класами у вигляді поляризації «носії та виробники знань» – «некваліфіковані працівники» поступово перетворюється у процесі глобалізації з такої, що властива для кожної окремої держави, із внутрішньоекономічного явища – на світове. З'являються «країни-технократи» і «країни-пролетарі».

Новоєвропейський розквіт науки є водночас і наслідком становлення світоглядних засад техногенної цивілізації, і чинником, що посилив відчуження людини від природи. Наука обґрунтувала як провідну соціальну мету людини підкорення природи, її перетворення та виключно «надприродний» статус людини.

Філософське освоєння поняття влади не могло відбуватися рівномірно «по всьому фронту» тих проблем, що виникли сьогодні. Воно неминуче було однобічним і фрагментарним, проходило за історичною логікою загальнофілософської еволюції. Зрозуміло, що конкретна інтерпретація поняття влади щоразу змінювалася, оскільки безпосередньо залежала від загального характеру поглядів кожного окремого філософа; змінювалося і її місце в проблемному полі філософської думки – від побіжного обговорення цього кола питань на периферії онтологічної або гносеологічної, натурфілософської або соціологічної теорії до більш-менш зрілих, системних міркувань про сутність влади (у політичній філософії або антропології влади). Саме тому дослідники, які займаються філософським аналізом феномена влади, завжди звертають увагу на складність його фіксації у понятті (М. Вебер, К. Гаджієв, М. Крозьє, В. Макаренко, О. Панарін, К. Попер, С. Рябов, С. Хол, М. Фуко та ін.). Аналіз доктринальних передумов і еволюції поняття «влада» демонструє існування своєрідних припливів і відпливів наукової та суспільної уваги до цієї проблеми.

Цивілізація Європи формувалася за певним нормативно-ціннісним порядком, який став фундаментом її соціального й політичного буття. Легітимізація цього порядку здійснювалася завдяки таким процедурам мислення, які намагалися подати конфлікти між нормами й цінностями як принципи політичного єднання держав. Передбачалося, що дії індивідів

і груп на основі віри у персоніфіковані або інституціоналізовані соціополітичні цінності завжди мають бути співвіднесені з реакцією інших людей та інститутів на ці дії.

З розробкою поняття влади пов'язані імена Платона, Аристотеля, Цицерона, Н. Макіавелі, Т. Гобса, Ф. М. Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Д. Юма, С. Оріховського-Роксолана, П. Могили, Ф. Прокоповича, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, К. Маркса, М. Вебера, І. Франка та багатьох інших.

Подальший розвиток продуктивних сил суспільства спричиняв постійні зміни у поглядах на відносини суспільства і природи, суспільства і влади, завдання науки й філософії у цій сфері. Цьому сприяло обґрунтування активності людини в європейській філософії. Вважалося, що діяльність людини мала бути спрямована назовні, на перетворення довколишнього світу, насамперед, природи, яку вона прагнула підкорити собі. Пафос перетворення світу спричинив особливе ставлення й до ідеї влади і панування, що втілювалося у відчутті впевненості у спроможності людини, контролюючи зовнішні чинники, раціонально влаштовувати своє життя. Суто перетворювальна діяльність видається процесом, що передбачає владу людини над зовнішніми (соціальними і природними) обставинами, які вона мала підпорядкувати собі. Саме тоді закладається, за висловом В. Стюпіна, «культурна матриця» модерну [17].

Раціоналізм класичної науки орієнтував владу на агресивно-діяльне ставлення до соціуму, через принцип «панування/підпорядкування», жорсткого централізованого управління, навіть насильства.

Модерн сформував визначену ціннісно-нормативну систему, що підтверджує інструментальний підхід до реальності, реалізується у пріоритеті наукового знання з акцентом на інноваційну діяльність як безумовну цінність. Жорсткі політичні технології вимагали службової інтерпретації моралі в політиці: мораль є, насамперед, тим, що служить справі, прогресу.

Лібералізм як панівна сьогодні ідеологія Модерну ототожнила прогрес із науково-технічними та економічними зрушеннями. Вони мають поліпшити добробут, не змінюючи сталих структур.

Утилітаризм у політичній етиці сприяв значному поширенню технологій маніпулювання поведінкою людей за допо-

могою засобів масової інформації, політичної реклами й пропаганди.

А. Толстоухов, досліджуючи сучасні теорії та концепції управління К. Поппера, С. Хола, М. Крозьє, М. Фуко, М. Гайдегера, Ж. Бодріяра та інших, зазначає, що вичерпність цих принципів у діях влади є очевидною: вони ведуть у безвихідь технократичних утопій та авторитаризму.

Наголосимо, що останнім часом у фундаментальних дослідженнях з філософії політики, у виступах представників влади дедалі частіше йдеться про системну кризу.

Системна криза, що наближається, є результатом, насамперед, зростаючої неадекватності у відносинах влади й суспільства, що має надсерйозні глобальні наслідки.

Сьогодні вирізняються такі основні напрями розвитку системної кризи:

1) криза суспільного порядку (міжетнічні конфлікти, війни за незалежність і вихід зі складу великих держав, ксенофобія, проблеми біженців та емігрантів, торгівля наркотиками транснаціональними злочинними групами, контрабанда ядерних матеріалів, хімічної й бактеріологічної зброї тощо);

2) економічний аспект кризи (розбіжність між політичними й економічними цілями в міжнародній системі);

3) екологічні аспекти кризи (незбіжність між інтересами суспільства та природи);

4) культурні аспекти (суперечності націй і держав, посилення рухів національних меншин);

5) права людини (розрив між інтернаціональними нормами і національним законодавством).

Саме тому, що світове співтовариство нині зіштовхується з «викликами» і проблемами, не відомими раніше, доводиться порушувати питання не стільки про зміну «конфігурацій домінування», скільки про зміну саме характеру мислення влади.

На особливу увагу заслуговують зміни у системі управління, що відбуваються у процесі глобалізації. Один із проявів нової якості світу – охоплення більшої частини планети єдиним типом господарської системи. Відповідно змінилися й принципи побудови систем управління міжнародними відносинами. Виникла суттєво інша перспектива глобального

розвитку, змінилася й конфігурація цивілізаційних суперечностей. Одночасно відбувається кристалізація владних осей нових цивілізацій, контур яких репрезентовано різноманітними територіально-національними комплексами, радами, комісіями та клубами неурядових організацій. Відбувається парадигмальне зрушення в еволюції влади.

У перехідній, дуалістичній конструкції співіснують два різні покоління владних суб'єктів:

- його старі персонажі – національні держави;
- нові співтовариства-інтегрії (М. Хардт, А. Негрі [22]).

Водночас їхня тісна взаємодія породжує феномен нової державності – країни-інтегрії, країни-системи. Логіка відносин усередині геоекономічного універсуму, що народжується, помітно відрізняється від принципів організації міжнародних систем техногенної цивілізації. Нова світова ситуація поставила під сумнів виняткову роль національних держав, чії реальні, хоча і «пунктирні» кордони в «економічному» світі істотно відмінні від чітких ліній адміністративно-державних розмежувань, висуваючись за їхні межі (чи, навпаки, «втискаючись» у них), проявляючись у повзучому суверенітеті постійного збільшення зон національних інтересів і регіональної безпеки. Річ, однак, навіть не в тім, що в новому середовищі національні держави так чи інакше трансформують свій суверенітет, а в тім, що у межах цієї системи більшість держав просто втрачає свою актуальність як реальний суб'єкт дії.

Всесвітній ринок об'єднується навколо того, що раніше вважалось основними ознаками державного суверенітету, тобто повноваженнями: у військовій галузі, у сферах кредитно-фінансової, інформаційної, культурної, а також мовної політики.

Під пресом глобалізаційних процесів держава втрачає свою монополію на владу і змушена частково делегувати її наднаціональним структурам.

Країни, чії соціальні організми не витримують пресингу нової глобальної піраміди, деградують, корумпуються і руйнуються, фактично опиняються під владою кланово-мафіозних структур – певного економічного механізму-посередника, який по-своєму включає низькоефективний господарський і

навіть цивілізаційний потенціал цих країн у світовий господарський оборот.

За формального декларування прихильності до принципів демократії щораз очевиднішою стає присутність у соціальній матерії світу механізму управління, заснованого на цілком інших, ніж публічна політика, принципах: примату безособової, або прямо анонімної, влади інтелектуальної еліти та світових банкірів що на національному, що на глобальному рівнях. У постіндустріальній цивілізації інститути демократії щораз відвертіше витісняються владою еліти, відбувається поступове формування більш контрольованого суспільства, в якому пануватиме еліта, котра, на думку З. Бжезинського, буде звільнена від стримувального впливу традиційних ліберальних цінностей і не буде вагатися у досягненні своїх політичних цілей застосовувати новітні досягнення сучасних технологій для впливу на поведінку суспільства й утримання його під суворим наглядом і контролем.

Процес глобалізації породжує розмаїтість форм сучасної влади. А. Толстоухов виділяє певні тенденції трансформації влади:

- по-перше, сучасна влада прагне позиціонувати себе як надкласову, втрачається традиційна роль партій;
- по-друге, влада все більше зрощується з наднаціональними структурами;
- по-третє, з метою підвищення своєї стабільності влада потужно використовує різноманітні дискурсивні технології інформаційно-пропагандистського пресингу;
- по-четверте, свою ефективність сучасна влада багатьох держав пов'язує, насамперед, зі своїм наближенням до урядів країн так званої Великої сімки, які прагнуть монополювати керування світом [18] (тепер «сімки», оскільки Російську Федерацію виключено з цього об'єднання).

Головним завданням сучасної влади є сприяння формуванню планетарного екологічного мислення, яке повинно базуватися на новій цивілізаційній парадигмі та яке має проявитися у створенні ідеології, адекватної новій фазі коеволюції природи і суспільства, що визначатиме завдання діяльності людства. Йдеться не про нову релігію або тотальне нав'язування

однакових поглядів і завдань, а про розробку й добровільне прийняття екологічних принципів, завдань і обмежень, здатних забезпечити гармонію людства. Екологічна ідеологія має модифікуватися в різних цивілізаціях і країнах з урахуванням культурно-історичної спадщини, природних умов та екологічної ситуації.

Для України здатність державної влади діяти ефективно в екстремальних умовах має особливе значення. Тут ідеться не тільки про виділення в системі функцій нашої держави самостійного напрямку її діяльності в екстремальних ситуаціях. Актуальними є її нормативно-правове забезпечення, державно-інституціональне оформлення, фінансування, яке гарантує ефективну діяльність відповідних органів.

Нова цивілізація майбутнього, на думку вчених, ліквідує відчуженість людини від людини, суспільства, природи та продуктів праці, покладе кінець розподілу людства на антагоністичні класи і соціальні групи, створить реальні умови для його самопізнання і вільного самооб'єднання на принципах нового гуманізму. Нова цивілізація у тенденціях свого розмаху є якісно новим щаблем у розвитку людини і людських спільнот, що поступово інтегруються в єдине людство, системність якого можна порівняти в якісному аспекті з природними системами, залученими у сферу людської діяльності. Лише на цьому етапі людство посяде своє гідне, відносно самостійне місце в системі навколишніх космічних процесів і сил, стане специфічно єдиним утворенням.

Розмірковуючи над перспективами людства, слід наголосити, що йдеться про можливість якогось єдиного демократичного і гуманного світового співтовариства, в якому співіснуюватимуть різні форми власності – і суспільна, і приватна, різноманітні форми суспільних відносин. Проте за єдиної умови: це має бути суспільство демократії, де людина стане центром усіх відносин.

Процес глобалізації охоплює доволі широкий діапазон життя суспільств і набуває дедалі динамічнішого характеру. І найважливішим є те, що одна окрема нація чи навіть цивілізація не здатна покласти край глобальним проблемам сучасності чи запропонувати універсальні шляхи їх розв'язання. Лише

на цій основі можна реально вирішувати довготривалі проблеми в історичному та політичному контекстах, що постійно змінюються.

12.7. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВЛАДНИХ ОЗНАК ПРАВА

Влада і право є одними з тих феноменів у життєдіяльності людини, які безпосередньо стосуються її й водночас можуть бути абсолютно абстрактними для неї. І право, і владу людина може сприймати як постійно змінні концепти, необхідні для функціонування держави, але далекі від вузького кола її життєдіяльності. Оскільки людина як соціальний суб'єкт стикається з проявами влади й реалізації права впродовж усього життя, то здебільшого не замислюється над їхнім змістом, не аналізує місце їх зосередження чи способи їх функціонування, не надто шукає межі їх поширення і засоби їх обмеження, допоки ці феномени не стосуватимуться її безпосередньо. З огляду на це видається доволі влучним поєднання влади (як властивості, а не як явища) і права в один предмет дослідження у дисертації Ю. Цуркан-Сайфуліної «Владні засади права: філософсько-правове дослідження» [23].

На думку авторки, право і влада – два ключові інститути сучасного суспільства. Саме вони є тими сферами практичної раціональності, основоположними системами, які визначають стратегію суспільного розвитку. Їх зв'язок та взаємодія, взаємообмеження і раціоналізація є фундаментальними проблемами сучасної юриспруденції, що створює незвідані виклики для філософії права. Це зумовлює потребу пошуку нових методологічних моделей, які б дали змогу розкрити значення влади для функціонування права. Філософсько-правова проблематика владних підвалин права виражається в аксіологічних, антропологічних, герменевтичних, соціологічних аспектах правового буття, безпосередньо пов'язана з питаннями владної зумовленості права, інституціоналізації його сили та примусовості, впливу на легітимацію державної й іншої публічної влади, актуалізує питання права влади і влади права як складових філософсько-правового дискурсу.

Антропологічні аспекти зв'язку права та влади проявляються у двох основних моментах: спільній міфологічній природі права і влади та цивілізаційній специфіці їх інституціоналізації. Порівняння політичного і правового міфів показує, що зв'язок між правом і владою є не лише функціонально-структурним, а й генетичним. Вони породжені спільними архетипами і мононормами, спрямовані на пошук легітимації за межами раціонального мислення. Урахування цивілізаційних аспектів зумовлює більш якісне застосування антропологічного підходу, його орієнтацію на культурні особливості та традиції, що характеризують специфічні політико-правові типи суспільств. Цивілізаційний підхід виявляє, що право і влада пов'язані в рамках концепту «політико-правовий тип цивілізації».

Філософсько-правові інтерпретації владної обумовленості права мають своєю метою продемонструвати, що владний характер як специфічна риса права може розглядатись і поза державним контекстом. Розкриті аспекти зв'язку влади і права – його авторитетність, об'єктивність, наявність внутрішніх механізмів легітимації та забезпечення ефективної моделі справедливості – уже засвідчують, що право постає як своєрідна специфічна форма владарювання. Це владарювання виражене не стільки у відносинах підкорення, скільки у специфічних проявах юридичної конструкції правової реальності, яка потребує від людей певної поведінки.

Герменевтичні розвідки права і влади, вважає Ю. Цуркан-Сайфуліна, пов'язані з уявленнями про єдність і розділеність світу соціального «співіснування». Роль дискурсивних практик полягає в тому, щоби створити спільний простір інтерпретації та досягнення владно-політичного дискурсу. Сам собою цей дискурс є примусовим у сенсі мовного насилля, яке передбачає неможливість суб'єкта політичного та правового процесу вийти з дискурсу без жодних наслідків для себе. Така примусовість, специфічна конструкція владного і правового співіснування ведуть до уявлення про право і владу як про подію, що характеризує буття-в-суспільстві, тобто як про частину людської екзистенції. При цьому характерними стають зв'язки між правовою і політичною герменевтикою, які

виявляються поєднаними уявленнями про легітимне правління, про раціональність і нераціональність у людському розумінні легітимного владного примусу [22].

Аксіологічні проблеми, що найперше виникають із наближенням до питання зв'язку права та влади, мають вирішуватися шляхом долучення до дослідження підходів та науково-дослідних програм, мало характерних для англо-американського філософсько-правового дискурсу, в якому сформувалася більшість наявних поглядів на цю проблематику. Аксіологічна складова філософії права, вельми важлива в аспектах дослідження співвідношення права та влади, права та сили, права та політики, є фактором осягнення правової сфери як самостійної частини людського буття. Саме тому методологічна програма правової аксіології виконує особливу роль у дослідженні проблем легітимації та диференціації права і політики, набуття ними характеристик інституційних складових соціальної системи.

Чотири основні сучасні типи праворозуміння – юридичний позитивізм, юснатуралізм, соціологізм та інтегральні концепції – кожен по-своєму інтерпретують владні підвалини права й взаємодію між цими двома соціальними інститутами, що зумовлено й особливостями використовуваної методології, й ідеологічними установками.

Юридичний позитивізм Цуркан-Сайфуліна вважає найвпливовішим типом праворозуміння у сучасному світі. Це пояснюється навіть не тим, що він фактично не має альтернатив у рамках англо-американської правової філософії, яка сьогодні задає тон світовому юридичному дискурсу загалом, а й тим, що саме позитивізм є найліпше застосовним як до вирішення практичних проблем функціонування правових систем, так і до концептуального осмислення права. Одним із постулатів юридичного позитивізму є наявність інституційного зв'язку між соціальними й нормативними фактами і змістом права. Це спричинено тим, що момент переходу соціальних і нормативних фактів у правові норми безпосередньо пов'язаний з правотворчістю, яка здебільшого опосередкована політичними інститутами. Тому у юридичному позитивізмі соціальні й нормативні факти трактуються як дещо зовнішнє стосовно

права, яке, своєю чергою, бачиться таким, що не має жодного внутрішнього змісту, тобто увесь зміст правових норм детерміновано соціальним життям і нормативними фактами. Зміст права визначається не лише його нормами, а й тим дискурсом, що окреслює загальну спрямованість правової системи на досягнення її цілей. До цього дискурсу долучені як елементи правової раціональності, так і вагомі аспекти раціональності моральної, політичної тощо. Така ситуація зумовлена тим, що з позицій юридичного позитивізму право тлумачиться передовсім як форма, а питання змісту зазвичай виносяться за межі обговорень. Інструментальний підхід до права як один із найпоширеніших засобів висвітлення правової системи в юридичному позитивізмі, безумовно, відкриває істотні перспективи для осмислення влади права та природи правового примусу.

Ідея природного права, апелюючи до наявності фундаментальних принципів, які імперативно мусять становити зміст права, пропонує якісно іншу інтерпретацію зв'язку права і влади. З приводу цього Ю. Цуркан-Сайфуліна пише, що «право завжди має певний власний зміст, який не залежить ані від моральних коливань у суспільстві, ані від засобів юридичної логіки, які можуть використовуватися в конкретній правовій системі, ані від політичної раціональності. Право несе в собі незмінні константи, завжди апелюючи до певного набору цінностей, від яких неможливо відмовитися і які неможливо змінити. З позицій природно-правової доктрини є сенс трактувати владні підвалини права не тільки як такі, що не можуть витіснити фундаментальні гуманістичні цінності, котрі формують правовий зміст. Не менш важливим є й інший аспект співвідношення права і влади, а саме – тлумачення влади як особливого суб'єктивного права. Лібертарно-юридичні концепції права формують специфічну сферу інтерпретації владного дискурсу. Методологічно лібертарно-юридична концепція розглядає владу як дещо підпорядковане праву. Там, де такого підпорядкування немає, не існує й права, воно виявляється підміненим владною сваволею у вигляді закону. Таке розуміння владних підвалин права, утім, лише поглиблює найбільш болючу проблему природно-правового підходу до права. Розмежування права і закону аргіорі передбачає, що існує пев-

ний клас неправових законів, які переважно ототожнюються з владною сваволею. Саме тому влада в юснатуралізмі не може позиціонуватися як підвалина права, оскільки вона є елементом позитивної соціальної реальності, яка не є і не може бути достатньо вагомим чинником для трансформації змісту природного права, котре не залежить від соціальних інститутів та правових практик [23, с. 27].

Соціологічне праворозуміння розширює спектр відносин права і влади, оскільки до його забезпечення і легітимного застосування долучаються також ті типи влади, які зазвичай є виведеними за межі юридичного дискурсу, зокрема влада громадянського суспільства як особливого інституційного середовища. Право і влада з позицій соціологічного підходу розмежовуються лише тоді, коли ведеться їх статичний аналіз, тобто виділення їхніх структурних і функціональних елементів. У динаміці ж їх розмежування практично унеможлиблюється. Прагматики розглядають співвідношення права і влади у розрізі впливу владних рішень на ухвалювані правові рішення і на те, як конструюється юридичний дискурс за тих чи інших умов. По суті, за такого підходу праву часто відводиться допоміжна, а іноді навіть суто декоративна роль – слугувати інструментом виправдання політичних рішень, своєрідним фільтром, за допомогою якого можна надати політичним, і загалом владним актам вигляду правового аргументу.

З огляду на це Ю. Цуркан-Сайфуліна виокремлює інтегральні концепції праворозуміння, що використовують методологію комунікативної філософії для інтерпретації зв'язку права і влади. З точки зору політико-правового дискурсу щодо влади, вважає дослідниця, ідея правової комунікації виконує роль фактора осмислення того, як владні інститути можуть впливати на зміст правових норм. У рамках класичних типів праворозуміння владний вплив на право оцінюється якщо й не негативно, то щонайменше як небажаний. Право всіляко захищають від втручання владних інституцій, що особливо помітно в юснатуралізмі. Комунікативна концепція в цьому сенсі є більш реалістичною, оскільки вона відкидає негативістське бачення зв'язку права і влади. Натомість визнається очевидність впливу політичної доцільності на право. На противагу

іншим типам праворозуміння, комунікативна концепція виходить на проблеми раціоналізації такого впливу, питання його інституційного характеру та демократичного контролю. Ідея комунікації створює передумови для розгляду зв'язку права і влади не з позицій протистояння, а з точки зору гармонійної взаємодії, оскільки стає очевидним, що ефективність правового впливу залежить не стільки від того, справедливими чи несправедливими вважаються закони, скільки від того, чи стала прозорою і раціональною процедура їхнього створення. Інтегральність у розумінні права, а також її методологічні наслідки для сприйняття зв'язку права і влади виводять до іншого розуміння правової нормативності. Проблема криється в тому, що інтегральний підхід дещо розмиває межі юридичного дискурсу, прагнучи показати право в усій множині його проявів. Це веде до прагматизації юриспруденції, яка хоч і є корисною з точки зору формування та інституціоналізації правової практики, усе ж має в собі ризики осмислення права винятково з точки зору інтересів прикладної юриспруденції [23, с. 28]. Прагнення до осягнення права у площині різних, часто навіть протилежних підходів призводить до руйнації звичних конструкцій, відповідно до яких право є окремою й автономною сферою суспільної практики; хоча водночас виявляє нові аспекти правового дискурсу, його формування на основі пошуку компромісу між необхідністю досягнення практичного результату й прагненням використовувати для цього систему належних інструментів, серед яких особлива роль відведена правовій нормативності.

Владні засади права посідають особливе місце в системі засад права, які виступають його онтологічними передумовами. Засади права є сенс трактувати як логічні межі й онтологічні кордони правового дискурсу. Якщо міфологічні, релігійні, моральні, політичні та інші засади права підлягають чіткому виділенню та концептуальному відмежуванню внаслідок існування відповідних інституційно відокремлених дискурсів, то владні засади права так чи інакше виявляють себе в усіх інших засадах права і, очевидно, в самому праві. Звідси випливає, що «владні засади права є не інституційними чи дискурсивними, а антропологічними, оскільки вони обумовлені пере-

довсім специфічними формами соціальних практик. Тому мислення про право і владу відрізняється на рівні патернів та моделей соціальної активності, а не способом обґрунтування рішень та аргументації. Отже, владні засади права є не обмеженням правового дискурсу, а його онтологічною підвалиною, яка визначає авторитетність і владний характер правового впливу і примусу. Тимчасом владна онтологія права не може бути зведена до прагматичних уявлень про право як продовження політики. Владність є самостійною властивістю права, яку має розглядати загальнотеоретична юриспруденція, на противагу традиційній ознаці «зв'язок із державою або іншим публічно-владним суб'єктом». Владність права як його властивість обумовлена не його зв'язком з публічно-владним суб'єктом (державою, організованою соціальною спільнотою тощо), а його здатністю конструювати соціальний простір у такий спосіб, який передбачає підкорення правилам і принципам правової раціональності. Якщо право є достатньо ефективним у задоволенні людських потреб і вирішенні соціальних проблем, то його владність стає його субстантивною характеристикою, а не зовнішнім стосовно правового дискурсу описом. Тож владність права є фактором його само-легітимності, коли воно здатне витіснити за межі правового поля морально-етичні, релігійні, міфологічні, політичні та інші цінності й норми, які люди можуть використовувати, але з меншою ефективністю порівняно зі складовими правової раціональності» [23, с. 29].

Право безпосередньо затверджує умови легітимності державної влади, детермінуючи своє значення в цьому процесі як комунікативної системи між органами державної влади та громадянського суспільства. Водночас правові норми часто мають дуже неоднозначний статус і не завжди сприяють легітимації владних структур. Тому важливо визначити їхнє місце і роль у процесі обґрунтування того чи іншого явища державної влади. Річ у тім, що право за своєю суттю покликане впливати на характер і рівень ефективності державної влади і функціонально сприяти формуванню довіри до неї. Це проявляється, найперше, у процесі селективного формування органів державної влади і призначення на державні посади, наприклад, президента, судових органів шляхом установа

термінів, професійних цензів тощо. Це означає, що право використовується не тільки як засіб легітимації (узаконення) державної влади, а й встановлює особливі правила, скажімо, відбору на заміщення державних посад. Право в різних сферах установлює форми контролю за дотриманням органами державної влади інтересів особистості й суспільства загалом, що в кінцевому підсумку є неодмінною передумовою формування довіри населення до влади. У процесі легітимації державної влади право виступає інструментом забезпечення справжнього представницького характеру законодавчого органу. У цьому виявляються правові засади народовладдя, що характеризуються повновладдям народу, визнанням його єдиним джерелом влади, а також вільним здійсненням ним цієї влади відповідно до його суверенної волі та ключових інтересів.

Влада права і право влади, наголошує Ю. Цуркан-Сайфуліна, – це два типи цілісного функціонування права і влади як двох протилежностей, що постійно взаємодіють між собою. Право влади виявляється в тому, що воно (право, а особливо позитивне) використовується державною публічною владою для реалізації суто владних інтенцій, позбавлених таких характерних рис істинного права в його соціологічному, психологічному, природно-правовому, історичному та інших розуміннях, як гарантія свободи особистості, її недоторканності тощо. Право, спираючись у певних випадках на підтримку державної влади як зовнішньої сили, водночас будується і функціонує на базі внутрішньо властивої йому влади, яку ми називаємо юридичною. У категорії «влада права» слід вирізнити власну владу права і його запозичену владу. Власна влада права впливає зі самої його сутності і призначення та несе потенціал ефективності, дієвості права, реалізація якого не потребує додаткових зусиль. Позитивному праву як запозиченій владі слугує державна влада, тому реально позитивне право формується і забезпечується цією владою. Автономність влади, закладеної в праві, виявляється у приватно-правових відносинах, де домінуюча воля суб'єкта права виражається в діях або байдушких до держави, або схвалених нею в найбільш загальній формі за принципом «дозволено все, що прямо не заборонено законом». На користь наявності власної влади у права свідчать

і результати зіставлення правового і неправового закону. Процес узгодження інтересів і потреб учасників соціальної взаємодії з урахуванням розстановки політичних сил у суспільстві є одним зі способів набуття власної влади нормою права. Ще одним значущим моментом прояву власної сили права є його здатність бути стабілізуючим чинником, забезпечувати надовго вперед і на твердій основі загальність і постійність соціального порядку.

Список використаних джерел

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон; пер. с фр. Г. И. Семенова. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
2. Бачинін В. Філософія права: підруч. для юрид. спец. вищих навч. закладів освіти / В. Бачинін, М. Панов. – К.: Ін Юре, 2002. – 472 с.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М.: Academia, 2004. – 790 с.
4. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / З. Бжезінський; пер. О. Фешовець. – Львів; Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
5. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гэлбрейт. – М.: АСТ, Транзиткнига, Terra Fantastica, 2004. – 602 с.
6. Джеймс У. Воля к вере / У. Джеймс. – М.: Республика, 1997. – 431 с.
7. Дракер П. Посткапиталистическое общество / П. Дракер // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М.: Academia, 1999. – С. 70–100.
8. Європейські принципи державного управління / пер. з англ. О. Ю. Куленкової. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – 52 с.
9. Иноземцев В. Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире / В. Л. Иноземцев // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М.: Academia, 1999. – С. 3–9.
10. Кефели И. Ф. Проблемы формирования идеологии гуманизма в условиях глобализма / И. Ф. Кефели // Человек. Государство. Глобализация: сб. философ. статей. – Вып. 3 / под ред. В. В. Парцвания. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество; Тбилиси: Ин-т политологии АН Грузии, 2005. – С. 136–158.
11. Лук'яненко Л. Г. Національна ідея і національна воля / Л. Г. Лук'яненко. – К., 2006. – 288 с.
12. Марченко М. Н. Общая теория государства и права: академический курс. – Т. 1: Теория государства / М. Н. Марченко. – М.: Зерцало, 1998. – 416 с.
13. Меняющаяся Франция: до и после «тридцати славных лет» / Ж. Фурастье; сост. И. В. Случевская // Проблемы философии истории: традиция и новация в социокультурном процессе. – М., 1989. – С. 174–192.

14. Общественно-историческое развитие по У. Росту. Схема (№ 168892) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://edu-tsor.edu.cap.ru/catalog/res/2c58257>
15. Пастушок Г. І. Комунітарне право Європейського Союзу: філософсько-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Г. І. Пастушок. – Львів, 2013. – 218 с.
16. Сковронський Д. М. Соціальна держава в умовах політичних та економічних трансформацій (теоретико-правове дослідження): монографія / Д. М. Сковронський. – Львів: Афіша, 2015. – 200 с.
17. Стёпин В. С. История и философия науки / В. С. Степин. – М.: Гардарики, 2006. – 384 с.
18. Толстоухов А. В. Творення еко-майбутнього в контексті глобалізації: проблеми керування та перспективи розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук: спец. 09.00.09 «Філософія науки» / А. В. Толстоухов. – К., 2004. – 35 с.
19. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 1999. – 784 с.
20. Философия истории: антология: учеб. пособие для гуманит. вузов / Б. Августин, И. Флоренский, Д. Вико и др. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 352 с.
21. Філософія права: навч. посібник / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчківський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
22. Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри. – М.: Праксис, 2004. – 440 с.
23. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Владні засади права: філософсько-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук.: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Ю. В. Цуркан-Сайфуліна. – Одеса, 2017. – 32 с.
24. Чухно А. Теорія постіндустріального суспільства як глобальна методологічна парадигма / А. Чухно // Економічний часопис-XXI. – 2001. – № 11–12. – С. 42–49.
25. Юнг К. Душа и миф. Шесть архетипов / К. Юнг. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2005. – 400 с.
26. Яценко О. Г. Сучасний цивілізаційний підхід до розуміння сутності тероризму / О. Г. Яценко // Повітряне і космічне право: юридичний вісник. – 2013. – Т. 1. – № 26. – С. 155–159.

Тема 13

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ

Мета: розкрити філософський вимір юридичної практики та навчити здобувачів використовувати філософсько-правовий аналіз у юридичній практиці.

Інформаційний обсяг: Юридична практика як спосіб раціоналізації людської життєдіяльності. Правова комунікація як форма правовідносин і засіб юридичної практики. Правова поведінка як діяльнісна інтерпретація інформації у процесі правовідносин. Філософсько-правовий вимір девіантної поведінки. Суддівське правопізнання як форма юридичної практики.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Правова комунікація як форма правовідносин і засіб юридичної практики.
2. Філософія реалізації права.
3. Філософія юридичної освіти.
4. Філософія правового виховання.
5. Філософські аспекти діяльності слідчого.
6. Філософсько-правова інтерпретація корупції як форми девіації людини.
7. Філософія правосуддя.
8. Філософсько-правовий аналіз правосуддя та судочинства.
9. Філософія правового порядку.
10. Філософія конфлікту і порозуміння у праві.

13.1. ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА ЯК СПОСІБ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ (як постановка проблеми)

Практично кожен учений-теоретик, який займається дослідженнями у галузі юриспруденції, більшою чи меншою мірою торкається поняття юридичної практики, оскільки вона

є складовою правової реальності і без чіткого її визначення неможливо осмислити та охарактеризувати правову життєдіяльність людського суспільства загалом.

І тут у розумінні юридичної практики виникають певні розбіжності. Одна група правників під означеною категорією вбачає лише юридичну діяльність (С. Гусарев, О. Тихомиров, І. Дюрягін, В. Кнапп). Другий підхід пропонує під юридичною практикою розуміти досвід юридичної діяльності (С. Алексеев). Ще одна група вчених говорить про юридичну практику як про сформовану в суспільстві діяльність соціальних суб'єктів, яка забезпечує найбільш ефективно і оптимальне досягнення цими суб'єктами бажаного суспільного чи особистого результату з використанням набутого досвіду (О. Зайчук, Н. Оніщенко).

Місце юридичної практики у правовій системі України досліджував М. Кагадій, який спробував поєднати теоретичну частину загальної юридичної практики та її практичну частину на конкретних прикладах діяльності судових і правоохоронних органів, а також доводив, що «юридична практика є одним зі засобів, необхідних для узагальнення юридичної діяльності, реального та об'єктивного світосприйняття» [10, с. 9].

Як філософська категорія, юридична практика є носієм певних якісних ознак і предметом мислення, має інформаційно-смысловий вимір.

Зупинимось на онтологічному підході до розуміння феномена юридичної практики, проаналізуємо її загальні соціальні характеристики та внутрішні сутнісні властивості.

Юридична практика як різновид соціально-історичної практики має характерні риси, притаманні будь-якій практиці назагал.

З одного боку, «практика – діяльність людей, що забезпечує існування і розвиток суспільства, насамперед, об'єктивний процес матеріального виробництва, що становить основу життя людей, а також революційно-перетворююча діяльність соціальних спільностей людей і всі інші форми практичної суспільної діяльності, що ведуть до змін світу» [18, с. 397]. Практика – універсальна, предметна, цілеспрямована, активна суспільно-історична людська діяльність. Тобто практика

вважається діяльністю людей, що спрямована на перетворення світу, адже вона цілеспрямована та осмислена, передбачає прагнення одержати конкретний результат і наявність системи засобів, яка використовується для досягнення цього результату. А оскільки людина – субстанція свідомо, суспільна та матеріальна, то і зміни вона здійснює у трьох площинах – матеріально; на певному конкретно-історичному етапі розвитку суспільства та за допомогою і в межах відповідних суспільних відносин та свідомо.

З іншого боку, слід чітко розмежувати практику і діяльність.

«Практика об'єднує діяльність і суспільні відносини в єдине ціле, конкретно-історичний процес. Не протиставлення чи безоглядне ототожнення діяльності та суспільних відносин, а принцип єдності – непорушна методологічна настанова пізнання суспільства як системи» [23, с. 410].

Практику можна розглядати як результат діяльності людей, а діяльність – як «засіб, умову, рушійну силу і джерело формування соціальності» [23, с. 400]. Водночас як філософська категорія діяльність є проявом соціальної активності. Зупинімося на цьому детальніше.

Під діяльністю розуміють процес взаємовпливу людини і навколишнього середовища для досягнення нею обраної мети відповідно до її потреб. При цьому людина є активною стороною, вона виступає ініціатором змін і їхнім наступним споживачем, оскільки всі зміни спрямовані для задоволення її власних потреб. «Людина діє, спираючись на свої знання про предмети та явища, їхні властивості, причинні зв'язки, закономірності, тощо; а сама ці знання вона здобуває, розширює, поглиблює завдяки діяльності» [22, с. 67]. І, проявляючи свою соціальну сутність, тобто, будучи членом суспільства і не існуючи поза ним, обмінюється набутими знаннями з іншими та закріплює їх (ці знання) у колективному досвіді. Таким чином, діяльність є соціальною.

«Людська діяльність будь-якого роду охоплює: задум, реалізацію і результат. Задум же складається з мети, цінності і плану. Мета відповідає на запитання: що треба зробити?» [19, с. 466]. На сучасному етапі розвитку діяльність як така, крім

застосування специфічних професійних та інших навиків, має передбачати узгодженість дій всіх її учасників, готовність до діалогу та налаштування на результат. Лише тоді перетворення навколишнього природного та соціального середовища відповідно до зростаючих потреб людини і суспільства (тобто практичне перетворення всієї суспільної системи) матиме прогресивний, позитивний і творчий характер.

«Зі всіх форм діяльності основні – матеріально-виробнича, соціально-політична по перетворенню суспільних відносин та інститутів і діяльність по відтворенню і розвитку людини. Саме в матеріально-виробничій, політичній, духовній сферах діяльності здійснюється практичне перетворення всієї суспільної системи. Сукупність об'єктивних зв'язків між ними становить суть суспільної системи і визначає закони її існування і розвитку. Суспільні відносини виступають як форми суспільної діяльності, визначають характер, мету, напрямок і соціальний зміст суспільної діяльності» [22, с. 401].

Існує багато різновидів практики: власне стільки, скільки є форм людської діяльності. Одним із таких видів і є соціальна практика. У процесі її функціонування конкретний соціальний суб'єкт розвивається сам і змінює суспільство, використовуючи при цьому суспільні інститути, організації й установи та впливаючи на систему суспільних відносин. Зокрема, соціальна практика охоплює систему правових відносин суспільства, процес і механізм правового регулювання, набуває юридичних властивостей і трансформується у новий самостійний вид соціальної практики – юридичну. У стабільному розвинутому суспільстві, де панує верховенство права, правовідносини між його членами є стабільними, урівноваженими та врегульованими загальноприйнятими нормами. У суспільстві ж, яке перебуває на перехідному етапі, коли демократичні інститути та інші демократичні елементи співіснують з залишками тоталітаризму та командно-адміністративної системи, учасники юридичної практики можуть або піддаватися надлишковому суб'єктивізму, або лобювати інтереси певних груп, або тлумачити конкретні нормативно-правові приписи в інтересах конкретних осіб.

Будь-яка практика об'єднує низку складових: 1) те, на що спрямована дія (вплив), матеріальний предмет пізнання і практичного впливу з боку людини, будь-який предмет думки, дослідження, художнього відображення тощо (об'єкт); 2) те, що діє, особа, інституція чи специфічне соціальне утворення (наприклад, держава), за якими право визнає здатність бути носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків (суб'єкт); 3) те, заради чого здійснюється дія, стан в майбутньому, котрий можливо змінити відносно теперішнього та якого варто, бажано або необхідно досягти, бажана кінцева точка процесу чи дії людини (мета); 4) те, що одержують по закінченні дії, кінцевий підсумок, наслідок (результат); 5) те, як (послідовність операцій та їхня характеристика) здійснюють дію (спосіб); 6) те, за допомогою чого здійснюють дію (засіб).

Отже, практика – це дія суб'єкта на об'єкт з певною метою та використанням спеціальних способів і засобів для одержання матеріального результату.

Розглянемо, які структурні взаємозв'язки між цими складовими виникають під час юридичної практики.

Об'єкти – способи життєдіяльності людей, тобто в разі юридичної практики це – події і дії, що мають юридичне значення; правові відносини, що виникають у сфері функціонування державних інститутів; правові відносини, що виникають між державними органами, фізичними і юридичними особами.

Суб'єкти – органи й установи юридичної спрямованості, їхні службові і посадові особи; учасники: особи, що залучаються до здійснення тієї чи іншої сторони юридичної практичної діяльності. «Суб'єктами юридичної практики виступають члени суспільства, які мають свої потреби, бажать досягти поставлених цілей та вступають для цього у відносини з іншими особами чи соціальними установами» [22].

Далі, виявляючи та використовуючи власне юридичну складову, в структурні взаємозв'язки включаються юридичні дії і операції – зовні виражені соціально-перетворювальні акти суб'єктів, що тягнуть за собою певні юридичні наслідки; юридичні операції – комплекс юридичних дій, об'єднаних єдиною метою і спрямованих на вирішення окремого завдання в рамках юридичного процесу.

Результат – підсумки юридичних дій, досягнення поставлених цілей, їх закріплення у правовому акті-документі (нормотворчому, правозастосовному тощо) певної юридичної форми.

Засоби – юридичні інструменти, за допомогою яких досягається мета (спеціально-юридичні і технічні, матеріальні й інтелектуальні, прості і складні тощо). «Під засобами розуміють допустимі правом предмети і явища, за допомогою яких забезпечується здійснення правової діяльності на досягнення поставленої мети й отримання бажаного результату. Серед правових засобів можна виділити наступні види: загальносоціальні – моральні норми, соціальні правила; технічні – інструменти, прилади тощо; спеціально-юридичні – угоди, правові норми, принципи, інше» [22].

Способи – конкретний шлях досягнення мети при використанні засобів і за наявності конкретних умов і передумов (загальносоціальні, юридичні, технічні); це «певні шляхи досягнення поставленої мети з використанням конкретних засобів при наявності відповідних умов діяльності» [22].

Методи – сукупність способів і засобів, за допомогою яких досягається мета, так званий алгоритм діяльності.

Таким чином, юридична практика – це вплив учасників юридичної практичної діяльності на правові відносини, що виникають між державними органами, фізичними і юридичними особами, за допомогою спеціальних дій, операцій та методів з отриманням певних правових наслідків. Водночас юридична практика виконує соціальні функції і зберігає свою цілісність як правове явище. Але якщо з визначенням об'єкта, суб'єкта, мети і результату правового процесу проблем, як правило, не виникає, то під час вибору алгоритму дій чи інструментарію досягнення мети можливий значний суб'єктивний вплив учасників зазначеного виду практики через їхню мотивацію і моральні засади.

Отже, юридична практика – підвид соціальної практики, який займає окремий самостійний сегмент у правовій системі суспільства, пов'язуючи в одне ціле правові норми, приписи, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, правові ідеї і прийняті на їхній основі рішення та забезпечуючи завдяки цьо-

му функціонування та розвиток правової системи держави. Тимчасом у перехідному суспільстві з його багатовекторністю та багатоплановістю, коли держава переживає важкий і затяжний період набуття статусу правової та перетворення суспільства в демократичне, чинна недосконала система державного управління та судова система, непрофесійність державних топ-менеджерів, політична корупція та лобіювання певних інтересів у парламенті, відсутність національних лідерів і слабкість інститутів громадянського суспільства, – юридична практика, мабуть, найбільше зі всіх різновидів соціально-історичних практик піддається всім цим негативним впливам і викликам. І саме тому слід глибоко аналізувати її структурні елементи, складові, наявні між ними взаємозв'язки та вивчати можливості її удосконалення загалом [25].

13.2. ПРАВОВА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ФОРМА ПРАВОВІДНОСИН І ЗАСІБ ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ

Коли йдеться про комунікативний підхід до розуміння правовідносин, неодмінно слід згадати одночасно розроблені комунікативну теорію права А. Полякова та теорію діалогу в праві І. Честнова.

А. Поляков одним із перших з-поміж російських науковців, які досліджували проблеми права та його функціонування в суспільстві, акцентував на комунікативній, а отже, й поведінковій спрямованості права. Адже право (хоча слід зауважити, що дослідник здебільшого послуговувався поняттям «закон») покликане впорядковувати комунікативні дії та дискурсивне взаєморозуміння в межах конкретної правової реальності, базуючись в основному на глибинному рівні суспільних відносин як різновиду комунікативних взаємозв'язків [21].

Відомий російський теоретик права І. Честнов, беручи за основу діалогічний підхід М. Бахтіна, М. Бубера, Ф. Розенцвейга, О. Розенштока-Хюссі, а також діалогічні ідеї у семіотиці Ю. Лотмана, Б. Успенського та інших, тлумачить право як діалог у діахронному (історичному) і синхронному вимірі, подаючи механізм відтворення права і розуміючи водночас діалог насамперед онтологічно, робить висновки про діалогічність

соціального буття і правової дійсності [28]. Цей учений говорить про так званий внутрішній діалог права (у процесі взаємоузгодження норм під час становлення правової системи), багатоголосся (через наявність протилежних моментів, ідеального та реального, належного і наявного), діалог з іншими соціальними явищами (економікою, політикою, культурою), діалог зі суспільством загалом як метасистемою і трансцендентною основою права.

З-поміж українських філософів-комунікативістів особливо вирізняється А. Єрмоленко, який акцентує на високому рівні інтерсуб'єктивності, котра властива суспільній комунікації і є «щонайважливішою сполучною ланкою між різними, багато в чому протилежними течіями кінця XIX і XX століть: антропологією Фейєрбаха, прагматизмом Пірса, діалогічною філософією від Ебнера до Бубера, феноменологією пізнього Гусерля, екзистенціалізмом Гайдегера, Ясперса і Сартра, філософією мови пізнього Вітгенштайна, герменевтикою Гадамера» [9, с. 467]. Інтерсуб'єктивність правової комунікації підтверджує ідею можливості формування завдяки праву певної комунікативної спільноти, у межах якої імовірна осмислена аргументація правовідносин.

Ще один український дослідник комунікації Ф. Бацевич вважає комунікацію різновидом дискурсу, і саме ця її властивість, на його думку, виявляє «здоровий» практичний розум людини; індивіди можуть обговорювати, обґрунтовувати й інституювати різноманітні норми та цінності співжиття, доходити порозуміння у сучасному складному, насиченому взаємопротилежними дискурсами суспільстві [3, с. 52].

Найудалішим комплексним науково-теоретичним аналізом та розвідкою ключових напрямів оптимізації регулювання правової комунікативної діяльності стало дослідження А. Токарської. Зокрема, вона запропонувала вивчення комунікативної діяльності у контексті функціонування суспільства як динамічного системного утворення, що самоорганізується через комунікативну регуляцію [23].

Взаємозв'язок мовлення і поведінки у контексті формування правомірної поведінки індивіда уможливорює науково-теоретичне обґрунтування застосуванню методології вер-

бального біхевіоризму у процесах правової комунікації – одного зі засобів формування правомірної поведінки соціального суб'єкта. Власне, це дає підстави визначати правову комунікацію як «процес конструювання моделей інтерпретації право-норм у процесі продукування правової поведінки; своєрідну інтеракцію, що охоплює комплекс елементарних понять правового мовлення і рефлексивної дії, а також орієнтована на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правомірність» [1, с. 66].

Долучивши до філософії права та філософії комунікації семіотику, можна розвинути комунікативну теорію права. Правова комунікація з позиції семіотики є пізнавальним (когнітивним) процесом, що здійснюється зі залученням правосвідомості, правового світогляду, досвіду, правових звичаїв і традицій як репрезентативних проявів того, що було попередньо змодельовано у праві [2, с. 177]; а також (як процес знакорозуміння) є не так наближенням до розкриття ідентичності замислу право-творця, законодавця, як, імовірно, співавторством, конструюванням моделей трактування право-норм у процесі продукування правової поведінки.

Правова комунікація, за спрощеним її розумінням, полягає у передачі інформації, певних повідомлень від держави громадянам, а також у сприйнятті її через відповідну поведінкову реакцію. Будь-яка передача інформації відбувається за допомогою знаків. Зазвичай для цього вдаються до природної мови (тобто слів), але можливе використання й інших знаків (дорожніх знаків, формених знаків розрізнення, державних відзнак та іншого).

Коли ми говоримо про різні знаки, то йдеться, зокрема, про: 1) дактильні знаки мови глухонімих; 2) загальноприйняті жести в межах певної культури чи цивілізації; 3) демонстраційні знаки тварин; 4) грошові й товарні знаки (логотипи); 5) державні відзнаки – ордени, медалі, стрічки, підвіски, пояси; 6) позиціональні знаки – регулювання дорожнього руху, морська навігація, суддівство у спорті. У правових відносинах ці знаки також важливі, тому не помилкою буде стверджувати:

що більше типів знаків знає соціальний суб'єкт, то ширший у нього кругозір. Особливо це стосується правників, яким доводиться стикатися з різними знаками, залишеними на місці події чи злочину. Ось як про це пишуть, наприклад, російські семіотики Г. Крейдлін та М. Кронгауз: «Часто людина знаходить спілкування там, де насправді його, ймовірно, немає. Згадаймо про спонтанне (не сплановане заздалегідь), ненавмисне спілкування на місці злочину злочинця зі слідчим. Розглядаючи докази та залишені сліди як знаки вчиненого злочину, детектив немовби вступає як адресат у діалог зі злочинцем усупереч волі останнього. Він отримує інформацію за знаками-доказами, які залишив злочинець, тобто свідомого відправника повідомлення і нормального спілкування тут просто нема» [12, с. 105].

У контексті правових відносин можливі не тільки різні знаки, а й різні типи комунікації. Класична схема комунікації передбачає наявність двох суб'єктів – адресанта (відправника інформації) та адресата (хто приймає відправлене повідомлення). Інформація у вигляді певних знакових носіїв повідомлень передається від однієї системи (індивіда чи групи осіб) до іншої. Залежно від типу знаків (мовних чи немовних) формується певний тип комунікації. Зокрема, правова комунікація, що здійснюється завдяки вербальним знакам права (словесним правилам поведінки), вирізняється тривалістю в часі та просторі й може охоплювати значну кількість комунікантів: право, відтворене словесними знаками, діє протягом чинності його норм на всій території держави й щодо всіх її громадян. Натомість невербальні правові знаки дієві тільки в момент їх сприйняття. Здебільшого йдеться про візуальне сприйняття інформації: регулювання дорожнього руху – спілкування інспектора (адресанта) з водіями та пішоходами (адресатами) щодо їхнього взаємоузгодженого пересування; проходження патрульних вулицями міста – спілкування міліціонерів (адресантів) з оточенням (адресатами) з приводу виконання (чи готовності до виконання) першими певних службових функцій з охорони громадського порядку для других.

Відомий також інший підхід до типізації правової комунікації залежно від її учасників. Отож, залежно від того, кого ро-

зуміти «дійовими особами» правовідносин, саме право можна сприймати як: 1 – продукт мовленнєвої діяльності; 2 – засіб мовленнєвого процесу; 3 – стиль подачі інформації; 4 – різновид комунікації. Правова комунікація в першому випадку зосереджена в напрямі впливу суспільства на формування права (учасники комунікації – суспільство і правотворець); другий випадок пов'язаний із діяльними характеристиками реалізації права (учасники комунікації обернено пропорційні – правотворець і суспільство); третій випадок демонструє різні вектори розуміння права: як монолог (наявний тільки адресант – правотворець), діалог (по суті це другий із розглянутих випадків), полілог (учасників комунікації безліч), внутрішнє мовлення (учасники комунікації реалізуються через правове мислення і правосвідомість), безсуб'єктну або багатосуб'єктну комунікацію (учасники комунікації – неконкретизовані, різні комунікаційні спільноти).

У контексті правовідносин можна виокремити ще один підхід до типізації правової комунікації залежно від сприйняття її учасників. Ідеться про так звану візуальну комунікацію. Автором теорії візуальної комунікації вважають Дж. Бергера. Спираючись на модель Г. Лассвелла (цей учений тлумачить комунікацію як процес, у якому хтось комусь щось повідомляє, використовуючи певні засоби і досягаючи водночас конкретного ефекту), він розглядає комунікацію як взаємозв'язок між низкою складових: 1) твором мистецтва; 2) аудиторією, якій він адресований; 3) засобами, що передають образ; 4) автором твору; 5) суспільством. А. Бергер називає ці складові ключовими моментами у процесі візуальної комунікації (або, як він сам зазначає, мистецтва бачити). Адаптуючи цю теорію до сфери правових відносин, можна констатувати, що візуальна правова комунікація передбачає єдність правового знаку (твір), соціальних суб'єктів, які його сприймають (аудиторії), форми прояву знаку (засобів, що передають зміст, – це дорожні знаки, формений одяг, державна символіка тощо), правотворців (авторів правових знаків), правової дійсності (середовища, де відбувається правова комунікація, правові відносини).

Відомий данський лінгвіст ХХ ст. Л. Єльмслев у цьому контексті говорить про два поняття – план вираження і план

змісту, якими послуговуються не тільки в наукових парадигмах, а й буденних поглядах на комунікацію. Учений, зокрема, розрізняє мову як «систему» (знаки) і «процес» (комунікацію за допомогою цих знаків), поширивши свої семіотичні дослідження на невербальні інформаційні системи (такі як, наприклад, світлофор, годинник та ін.). У процесі правової комунікації ці два «плани» – вираження і зміст – не можуть бути розділені, адже це зруйнувало б саму комунікацію і зробило би вербальні/невербальні знаки не придатними для сприйняття. Скажімо, сам по собі блакитний і жовтий колір не є чимось особливим, а їхнє поєднання в певному порядку (навіть вербальний відповідник «жовто-блакитний» чи «синьо-жовтий») означає символіку державного прапора України. Але без контексту (правовідносин) навіть загально визнаний знак не реалізує свого змісту: державний прапор піднімають, виконуючи державний гімн; військові реагують на нього, віддаючи честь (символічний рух правої руки до краю голови); недотримання етикету державного прапора зумовлює застосування відповідних санкцій тощо.

У будь-якому разі феномен правової комунікації полягає у тому, що правова знакова система не може функціонувати поза правовідносинами між соціальними суб'єктами чи окремим соціальним суб'єктом (скажімо, у випадку реалізації права власності, що може відбутися навіть за наявності одного суб'єкта – власника). Крім такого функціонального підходу, важливим є також психологічний: згідно з ним, знаки мають чітко виражений імперативно-атрибутивний характер (поняття ввів Л. Петражицький). Отже, правові знаки є результатом мисленнєвої діяльності людини і водночас засобом впливу на подальшу мисленнєву діяльність, правосвідомість, правову поведінку. І в першому, і в другому підході чітко проявляється контекст взаємовідносин, що у сфері правовідносин є правовою комунікацією. Без комунікації соціальних суб'єктів неможлива реалізація змісту правових знаків, і навпаки, через посередництво правових знаків стає можливою правова комунікація соціальних суб'єктів.

На доцільності вивчення правової комунікації через посередництво саме семіотики наголошує знаний за кордоном

український учений А. Мережко: «Без семіотики права була б неможливою соціальна комунікація... в цьому, очевидно, і полягає функція юридичної семіотики – забезпечення юридичної комунікації у процесі розподілу прав та обов'язків у суспільстві» [16].

Правова комунікація має передбачати триєдину основу – інформування про волю держави, готовність до взаємопорозуміння соціальних суб'єктів і взаємоузгодження держави і громадян, що веде до можливого коригування правосвідомості. Правова комунікація виконує також пізнавальну функцію: орієнтуючи правотворців і правосприймачів на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння, спрямовує обох на конституювання єдиного підходу до розуміння правомірності.

Четвертим підходом до аналізу правової комунікації доречно визнати типізацію моделей комунікації загалом. Вони, звісно, дещо відтворюють уже попередньо сказане, але виокремлюють, власне, те, що дає підстави вважати право знаковою моделлю правової дійсності, а саму правову дійсність – типом комунікації. Загалом типів моделей комунікації є доволі багато. Зупинимось на тих основних, які репрезентують правову комунікацію як процес реалізації змісту правових знаків. До таких моделей можна віднести концепції:

– К.-О. Апеля (згідно з його позицією, право виступає комунікативною раціональністю, яка моделює ідеальні комунікативні ситуації);

– У. Еко (абстрагуючись від його концепції, право можна вважати текстом і комунікативною моделлю масової культури, зорієнтованою на формування певної поведінки соціального суб'єкта в умовах правової дійсності);

– А. Козловського (за його психолого-антропним підходом, право можна вважати комунікативною моделлю оптимізації регулятивно-правових механізмів поведінки соціальних суб'єктів);

– Ю. Лотмана (за його концепцією, право як комунікативна модель поєднує передачу інформації у довершеному вигляді та водночас її наростання у свідомості людини);

– С. Максимова (він у руслі вивчення комунікативної модельності права трактує його як результат «внутрішнього

світу» людини, яка є учасником правового спілкування (комунікації));

– П. Рикера (розвиваючи його філософію, в якій «право могло би бути визначеним у своїй ненасильницькій специфічності», можна вважати, що право є комунікативною моделлю вирішення правових конфліктів засобами вербального впливу);

– Ю. Шрейдера (аналіз семантичних теорій інформації дає підстави вважати правотворчість як процес вербального моделювання всіх імовірних варіантів правовідносин);

– Р. Якобсона (з усіх основних функцій мови, наведених у семіотичній теорії комунікації, для права найбільш властивою є референтативна: правова комунікація зорієнтована на контекст і передбачає посилання на суб'єкт і об'єкт, про який ідеться у повідомленні);

– А. Зверинцева (згідно з його розгорнутим аналізом комунікативної політики і стратегії, право можна трактувати як різновид (модель) соціальної інформації, що реалізується у процесі правової комунікації, водночас діяльність людини як суб'єкта правовідносин – це джерело виникнення такої моделі, що покликане регулювати цю діяльність) тощо.

Беручи до уваги всі перелічені теорії комунікації та вводячи їх у контекст права, можна вважати право однією з комунікативних моделей правової дійсності, яка пропонує певний спосіб упорядкування (врегулювання) соціальних відносин у межах цієї дійсності (правового поля чи простору) через відтворення взірців правової поведінки соціальних суб'єктів.

Правова комунікація передбачає передачу та сприйняття (розуміння) знаків. За таких умов право буде певним функціональним типом мовлення, а правова поведінка – рефлексивною дією у відповідь на сприйняте. Але не тільки між правом і соціальними суб'єктами відбувається правова комунікація, вона радше реалізується між самими суб'єктами правовідносин через посередництво права як системи правил поведінки (своєрідної соціальної гри).

«Комунікація у такому контексті – це специфічна функція відповідальності, розрахована на повідомлення суб'єктам правової спільноти певної інформації для спонукання певним чином діяти або, навпаки, для застереження від якихось дій;

словом, ця функція передбачає процес рецепції, тобто прийом і перетворення певного впливу» [2, с. 358]. Тут, очевидно, йдеться насамперед про право як джерело загальносуспільної інформації, яку необхідно сприйняти, зрозуміти і осмислити. Тож загалом «ефективність такої характеристики правовідносин, як правова комунікація, полягає у конструюванні моделей інтерпретації право-норм у процесі прояву правослухняної поведінки, що охоплює комплекс правового мовлення і рефлексивної дії, а також мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правослухняність» [2, с. 358–359].

Дещо детальніше розглядає цю проблему М. Цимбалюк, який вважає, що «сферу комунікації як джерела будь-якої, зокрема й правової, нормативності, сумнівно, чи доцільно обмежувати мовленнєвим або іншим знаковим спілкуванням. Адже, мабуть, ця сфера охоплює всі різновиди та рівні людських взаємовідносин, а тому не варто протиставляти її системі суспільного буття. Відповідно, більш виправданою видається позиція, згідно з якою комунікація розглядалася б як органічна складова соціокультурної онтології. Проте комунікативний та онтологічний підходи поки що кваліфікуються як, принаймні, альтернативні, якщо не полярно протилежні» [24, с. 167].

Така позиція, ймовірно, пов'язана із неklasичним праворозумінням, для якого характерний перехід від раціонально-теоретичного пізнання сутності правових явищ до відшукування критеріїв справедливості юридичних рішень, так би мовити, від «юриспруденції понять» до «юриспруденції дій». Цю позицію пропагує С. Максимов, наголошуючи на доречності застосування щодо права «неонтологічних» концепцій комунікативної філософії у межах парадигми інтерсуб'єктивності [15, с. 117].

Тобто у цьому контексті можемо говорити про розмежування предметної діяльності людини (її здатності діяти у предметному світі, абстрагуючи себе від інших об'єктів правової дійсності) та спілкування (формулювання інформації про довколишні предмети та передачі її іншим).

За твердженням А. Леонт'єва, «специфічні людські форми спілкування породжуються не розвитком інстинктивно-емоційних форм. Навпаки, вони виникають у результаті трансформації в предметну діяльність суб'єкта, всередині якої виокремлюються особливі дії, направлені на іншу людину, її учасника. ... Така трансформація діяльності полягає в тому, що суб'єктно-об'єктні відносини лише опосередковуються суб'єктно-суб'єктними» [13, с. 250]. Отже, спілкування (права комунікація) виникає та розвивається в предметній діяльності (правовідносинах).

Некласичної (навіть посткласичної) традиції у підході до комунікації пропонує додержувати Р. Дебре – яскравий представник французької школи медіадосліджень. На основі підходу цього дослідника комунікацію можна вважати транспортуванням інформації; причому таке транспортування одночасно є трансформацією (передавання змінює інформацію, адресат отримує інтерпретоване повідомлення). Автор вважає, що це пов'язано з тим, що передавана інформація не є незалежною від подвійності каналу передачі – технологічного й органічного; під останнім він розуміє матеріальну основу повідомлення, яка його зберігає і підтримує [8, с. 5]. Очевидно, це стосується і правової комунікації, адже «органічний» канал передавання (умовно назвемо його законом) транспортує правову інформацію у початковому вигляді, в якому її заклав законодавець; натомість так званих технологічних каналів можна назвати декілька – від офіційного (автентичного, легального, нормативного) тлумачення до неофіційного (професійного, доктринального, буденного), кожний з яких до певної міри трансформує правову інформацію з урахуванням умов та обставин правової діяльності, правових відносин.

Свою версію праворозуміння, що базується на умовній стандартизації, пропонує також В. Кравіц. Він, зокрема, зазначає, що «все право ... є нормативною, емерджентною сицієнтальною структурою. Право завжди базується на більш глибокому соціоструктурному рівні, ніж той, на якому знаходяться індивідууми та їхні групи – регламентація поведінки останніх базується на стандартах цієї правової системи і здійснюється згідно з ними» [11, с. 436]. Тобто право реалізується не

просто за умови існування суб'єкта чи групи суб'єктів; для цього потрібна взаємодія (комунікація), і ця взаємодія відбувається в умовах стандартності (знаковості) дійсності, регламентованої правом. «Специфічні характеристики правової комунікації, – продовжує свою думку науковець, – у межах обстоюваного тут підходу дають підстави розглядати її як практичну правову дію в соціальному контексті (а не тільки як когнітивний акт мислення і/чи мови, або ж тільки як герменевтичну інтелектуальну діяльність!)» [10, с. 437].

Водночас слід зауважити, що існують також і проблеми стосовно реалізації процесу правової комунікації. Зокрема, А. Токарська зазначає, що «в теоретичній правовій науці нині існує низка проблем узгодження і застосовності загальної теорії комунікації й так званої універсалістської макроетики до правової діяльності як такої та до низки її сфер (оскільки дієвість загальнокомунікативних принципів тут ускладнюється нормативними, адміністративними, державними і політичними та іншими чинниками, що здатні скласти противагу вищеназваним принципам)»; крім цього, «комунікативні процеси та способи їхньої організації залежать від соціально-економічних, психологічних, аксіологічних, етичних, лінгвістичних та інших соціокультурних факторів ... оптимізація регулювання суспільних відносин у сфері комунікації потребує створення єдиної системи комунікативного права ... назріла низка проблем правового регулювання та вдосконалення правової масової комунікативної діяльності з метою реалізації практично-прикладної (праксеологічної) функції (йдеться про труднощі, викликані: з одного боку, орієнтацією на зняття комунікативних бар'єрів і максимальне розширення свободи комунікації, а з іншого – потребою в обмеженні цієї свободи в інтересах слідства, конфіденційності тощо)» [23, с. 3]. Однак усі ці чинники у контексті правових відносин зводяться до сприйняття (або несприйняття) змісту інформації у процесі правової комунікації соціальних суб'єктів. Безперечно, тут особливої значущості набуває комунікативна дія права в контексті функціонування суспільства як динамічного системного утворення, що самоорганізується через комунікативну регуляцію.

Отже, правова комунікація є невід'ємним функціональним атрибутом правових відносин. Л. Блумфілд у своїй моделі поведінкового підходу до лінгвістики відобразив мовлення у його реальному оточенні і висвітлив найсуттєвішу характеристику цього оточення: мовленню передують і за ним настають практичні події, які (принаймні, ті, що відбуваються після мовлення) є суттю дії комуніканта, котрий зазнав мовленнєвого впливу. Заслугою Блумфілда є обґрунтування регулятивної функції мовлення – це, за його висловом, «основна функція мовлення, яка здійснюється через передачу інформації у процесі мовленнєвого спілкування» [16, с. 27].

Отже, правова комунікація є основоположним принципом правової організації соціальних суб'єктів, що відбувається завдяки використанню певних вербальних і невербальних знаків та знакових конструкцій, а правова поведінка, зокрема, є інструментальною предметною діяльністю, що опосередковується певними правилами.

13.3. ПРОВОВА ПОВЕДІНКА ЯК ДІЯЛЬНІСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІНФОРМАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ПРАВОВІДНОСИН

Правова поведінка як один зі способів прояву соціального суб'єкта у правовій дійсності реалізується у контексті міжсуб'єктної комунікації. Водночас правова поведінка є результатом впливу суспільної інформації на соціального суб'єкта за допомогою різноманітних знаків та символів, пердусім – мовних.

Стратегія такого знакового впливу має два напрями: один полягає в тому, що правова інформація спрямована на однозначне її сприйняття, тобто соціальний суб'єкт має порозумітися з правом; другий передбачає, що правова поведінка не завжди відповідає поставленим у праві вимогам, тоді соціальний суб'єкт демонструє протиправність (неправомірність). Механізм побудови правової поведінки – це не що інше, як процес впливу права на соціального суб'єкта, а сама правова поведінка – демонстрація сприйняття цього впливу чи спротиву йому.

На думку українського дослідника у сфері філософії правової поведінки Т. Гарасиміва, «поведінку людини від народження до смерті стримують сімейні і шкільні правила; закони і приписи, жорсткі установки; церкви, синагоги і мечеті; лікарні і похоронні контори. Обмежуючи можливий вибір доступних індивідам напрямів поведінки, нав'язані правила гри – в тому числі норми, закони, програми і правила голосування – системно впливають на соціальні наслідки» [5, с. 30].

Правова поведінка тісно пов'язана з проблемою засвоєння правових норм і формування установок на їхнє додержання. Зрозумівши право-норму, суб'єкт засвоює її і формує вольові зусилля для додержання цієї норми. Ця проблематика має герменевтичний характер. Тому механізм продукування правової поведінки опосередковано також можна вважати однією зі сфер наукового зацікавлення герменевтики, зокрема юридичної герменевтики. Адже професійне правове мислення – це складний механізм, який є першоосновою і вихідним базисом для формування сентенції «поведінка у праві». Ця сентенція потребує особливої «включеності», «зануреності» суб'єкта у право, що супроводжується необхідністю еквівалентної віддачі – правослухняних дій і вчинків.

А оскільки людина як розумна істота наділена потребою спрощувати процес сприйняття оточення та впорядковувати хаос, винаходячи для цього певні правила, вона створює певні символи, коди, знаки, що допомагають узагальнювати й систематизувати елементи цього оточення, а також передавати інформацію про нього іншим. «Символічна передача певних навиків поведінки, їх відтворення можна вважати застосуванням артефактів, тобто засвоєнням навиків та умінь. Це той контекст, у межах якого імітація діяльності стає відмітною рисою людської діяльності, породжує особливий клас артефактів, які можна назвати символами» [5, с. 110]

Власне, право є сукупністю таких символів (правил) поведінки, що впорядковує хаос буття й перетворює його на правову дійсність. Це найефективніший спосіб моделювання та прогнозування поведінки індивідів. Водночас право є системою взаємопов'язаних знаків, що відтворюють елементи цієї дійсності й демонструють ідеал (суспільний порядок).

Сприймаючи такі знаки, людина отримує інформацію про те, як вона має себе поводити за тих чи інших обставин, у тій чи іншій ситуації. Однак, попри те що правові знаки однозначні, їх сприйняття може бути різним залежно від різних об'єктивних і суб'єктивних чинників. Способи поведінкової інтерпретації права соціальними суб'єктами можуть бути різними.

До найбільш поширених варіантів такої діяльнійшої інтерпретації правових знаків належать: покора, прояви волі чи страху, адаптація, інстинкт самозбереження, наслідування, симуляція, ситуціонізм, інтеракція, колективний рефлекс, соціальне навчання, оперантне зумовлення, мотивації, установки та диспозиції, програмування, рецепція, свідоме відтворення та інші типи поведінки, які по-своєму відтворюють діяльнійше праворозуміння. Розгляньмо їх детальнійше.

Діяльнійший підхід у контексті функціонального методу вказує на склад людської діяльнійності: потреба – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат, що у праві виглядає як: правовий інтерес – творець правових норм – сприймач правових норм – правова поведінка – правові факти – правові наслідки (юридична відповідальність). Діяльнійність соціального суб'єкта, отже, розглядається як динамічна система його взаємодії із правовою дійсністю через правові норми, а також як специфічна професійна, наукова, навчальна тощо форма його активності, у якій він досягає свідомо обраних завдань, що формуються внаслідок виникнення певних правових потреб.

Вивчаючи правову поведінку, потрібно брати до уваги два основні моменти: з одного боку, психологічний аспект формування поведінки соціального суб'єкта, з іншого – зовнішні форми її прояву. Характер психічних переживань визначає характер вчинків. Тому, аналізуючи соціально-правові явища під кутом зору відтворення їх у правових знаках і впливі на формування правової поведінки соціального суб'єкта, слід зважати на показники психічних переживань, якими супроводжуються ті чи інші поведінкові акти. Такий аналіз дає ключ до розуміння вчинків людини, зі сукупності яких і складається її поведінка [5, с. 363].

Думку про те, що правову поведінку формують і постійно на неї впливають суспільні (зокрема, й правові) стереотипи,

відстоює також А. Шульга. Зауважмо, що у нашому контексті правові стереотипи, однозначно, можна сприймати як правові знаки. Зокрема, цей дослідник зазначає, що питання формування в нових соціальних, політичних, економічних умовах нового правового мислення, а отже, й правової поведінки безпосередньо пов'язані з потребою формування в людини позитивних стереотипів, адже без стереотипів як стабільних, масових, внутрішніх світоглядних і поведінкових орієнтирів людське життя є просто немислиме [30, с. 256].

Основоположник однієї з найновітніших наук – кібернетики – Н. Вінер, визначаючи право як етичний контроль над комунікацією та мовою як каналом комунікації, водночас наголошує на його поведінковій спрямованості. Зокрема, він зазначає: «Право є процесом регулювання «зчеплень» («couplings»), що з'єднують поведінку різних індивідуумів з метою створення умов, за яких можна забезпечувати так звану справедливість і які дають змогу уникнути суперечок або принаймні уможливають їх вирішення» [7, с. 24].

Назагал правова поведінка (по-іншому, поведінка в контексті права) можлива завдяки тому, що соціальний суб'єкт розуміє веління правових норм і виконує їх (додержується, застосовує тощо). Тобто правова поведінка – це до певної міри прогнозована реакція соціального суб'єкта, який сприймає правову інформацію, передану певними знаками законодавцем та правовим оточенням, і відповідним чином діє (або утримується від певних – протиправних – дій). Йдеться про правомірну поведінку: закладений у правові знаки зміст правильно «розшифрований» у діях (чи бездіяльності). У разі протиправної поведінки відбувається нівелювання, нехтування, зневажання тощо змісту правових знаків.

Як зазначає І. Честнов, «зовнішні чинники інтеріоризуються правовою культурою у правосвідомість соціуму і піддаються селективному відбору з боку правлячої еліти і референтної групи, після чого новий взірць соціально значущої поведінки легітимується й означається (набуває значення) як правова поведінка. Цьому чималою мірою, звісно, сприяє надання взірцю поведінки юридично-знакової форми» [29, с. 69].

Правомірна поведінка як феномен правової дійсності вирізняється цілісністю ознак і характеристик, єдністю з її (поведінки) сутністю, сприйняттям через власний правовий досвід кожного окремого індивіда. Вона символізує правову свідомість, що є не відображенням правової дійсності, а глибоко індивідуальним змістовим осередком правового мислення. У контексті феноменології як науки про сутність (за Е. Гусерлем), правова свідомість, що є мисленнєвим підґрунтям правової поведінки, має свій, незалежний від правової дійсності, зміст, а її поведінкові прояви у правовій дійсності (правові феномени) є лише символами цього змісту.

Отже, правова поведінка здебільшого формується за певними встановленими (або загальноприйнятими) взірцями, що описані у нормах права чи відображені у невербальних правових знаках. «Приклади того, що люди будують свою поведінку ... за літературними й театральними зразками, доволі численні», – вважає Ю. Лотман [14, с. 183]. Аналогічно будується і правова поведінка: за правовими зразками. Причому ці зразки містяться не тільки у праві, а й інших джерелах права (правових звичаях і традиціях, релігійних нормах тощо), а також абсолютно «неправових» знаках, що сформувалися й побутують у засобах масової комунікації (в літературі, кіно, на телебаченні та ін.).

Правова поведінка – одна із процесуальних складових руху правових знаків (семіозу), оскільки є результатом врахування змісту цих знаків або нехтування ним, що проявляється, відповідно, як правомірність чи протиправність. Правова поведінка виступає інструментальною предметною діяльністю соціального суб'єкта в межах правової комунікації як основного способу організації правовідносин.

13.4. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Вирішення проблеми девіантної поведінки людини, виявлення та вдосконалення нових ідей і тенденцій стосовно філософсько-правового аналізу природних і соціальних детермінант її формування та їхнього вияву в умовах сучасного сус-

пільства – окрема ніша у предметі дослідження філософії права. Своє бачення цієї проблеми задекларував серед філософів права Т. Гарасимів [5].

Поняття «девіантність» нині набуло широкого соціального звучання, залишивши тісні рамки психіатрії, психології і зарезервувавши собі місце в словниках філософів, соціологів, психологів і юристів. У практиці реального наукового пізнання відновлення наукового лексику відбувається аж ніяк не механічно, оскільки йдеться про концептуально зумовлені терміни, а не повсякденні слова. Стосовно філософії права це означає, що поняття «девіантність» підсилює її концептуальний апарат, а також більш виразно орієнтує її на знання емпіричних методів досліджень, що використовуються психологами та соціологами. Девіантний аналіз зближує філософію права не тільки з психологією та соціологією, але й зі соціальною антропологією під егідою юридичної антропології, оскільки в більшості випадків розглядаються питання, які безпосередньо стосуються юридичної практики і її відображення у відповідних теоретичних узагальненнях.

Проаналізувавши та узагальнивши існуючі підходи щодо розуміння поняття «девіантна поведінка», можемо сформулювати таке визначення: девіантна поведінки (*deviant behavior*) – це вчинок або дія людини (групи людей), що не відповідає офіційно встановленим або ж таким, що фактично сформувалися в цьому суспільстві (культурі, субкультурі, групі), нормам і очікуванням. Під «офіційно встановленими» зазвичай розуміють формальні, правові норми, а під фактично сформованими – існуючі норми моралі, звичаї, традиції. Життя людини підпорядковане комплексу природних та соціальних закономірностей, проте які саме якості в людині – природні чи соціальні – більше впливають на формування її поведінки, достеменно не встановлено. Тому сутність поведінки людини прийнято розглядати на біологічному і соціальному рівнях, що й відображається у двох основних концепціях: біологізаторській, або натуралістичній, та соціологізаторській.

З упевненістю можна стверджувати, що природна сутність людини виконує роль неодмінної передумови та істотної детермінанти і її формування, і всього її життєвого шляху.

Із філософських позицій природні та соціальні детермінанти формування людини можна класифікувати як загальні, особливі та одиничні. Перші стосуються людини як ширшого родового поняття. Особливі зумовлюють формування різноманітних історичних, етнонаціональних і цивілізаційних типів особистостей. Одиничні визначають унікальність становлення кожної окремої особистості в онтогенезі. Серед загальних природних детермінант можна вирізнити дві великі групи: внутрішні й зовнішні. Під «соціальним» маємо на увазі все те, що відрізняє людину і суспільство від природи.

Згідно з підходом, заснованим на структурно-функціональному аналізі, суспільство – це система взаємозв'язків і взаємодій людини з різного рівня спільнотами людей і соціальними інститутами. Перша (структурна) з двох названих компонент суспільства охоплює такі спільноти: родину, навчальний (трудоий) колектив, народність, конфесію – клас (касту, стан, страту), націю, народ, людство. Друга (функціональна) – родину, школу, населений пункт (село, селище, місто), церкву, наукові, виробничі та комерційні заклади, суспільні організації, засоби масової інформації, державу. Кожен із названих структурних і функціональних елементів є детермінантою формування і людини загалом, і особистості зокрема.

Сучасні реалії переконують, що нині необхідним є філософсько-правовий підхід до оцінки кримінально-девіантних дій правопорушників, організованих злочинних і терористичних угруповань. Цей підхід уможливорює встановлення продуктивного діалогу між представниками різних наукових дисциплін з метою комплексного вирішення актуальних для сучасного світу проблем. Особливо допомогти може філософія права, котра вже давно не є абстрактно-умоглядною дисципліною; вона активно контактує з іншими галузями наукового знання, завдяки чому збагачує свою понятійну мову і пізнавальний інструментарій.

Це стосується і такого нового для філософії права поняття, як «девіантність», включно з його різновидами («девіацією», «девіантною поведінкою» тощо). Для його поглибленого аналізу вже недостатньо психологічних або соціологічних методів. Явно визріла необхідність щодо розроблення більш уні-

версальних критеріїв визначення різнотипних форм девіантної поведінки в контексті філософсько-антропологічного та філософсько-правового осмислення проблем людської особистості.

Девіантна поведінка з часів виникнення суспільства завжди становила небезпеку для соціальної стабільності, загрозу для життя людей, соціумів, уважалася небажаним явищем, і суспільство намагалося попереджувати та, за можливості, блокувати небажані форми людської життєдіяльності. А методи і засоби попередження девіантної поведінки визначалися соціально-економічними відносинами, суспільним буттям і суспільною свідомістю, заходами примусу та переконання тощо. Проблеми соціального «зла» завжди привертали увагу вчених. Здавна філософи та юристи, медики і педагоги, психологи і біологи приділяють значну увагу дослідженню девіантної поведінки та її причин, аналізують різноманітні види соціальної патології: злочинність, пияцтво та алкоголізм, наркоманію, проституцію, самогубства тощо. Нині ж виявляються дедалі новіші форми девіантної поведінки. Це викликає потребу своєчасного їх дослідження. На вирішення питання про співвідношення біологічного та соціального в поведінці людини впливає загальний контекст, духовний, соціально-політичний клімат у суспільстві, в якому реалізується конкретна людська поведінка.

У дослідженні поведінки людини як соціального явища доцільно актуалізувати уявлення про поведінку людини як про людську діяльність. Тому на рівні об'єктивної діалектики суспільного життя поведінка є способом існування людини, суспільства, соціальної групи. Саме в контексті дещо нового для сьогодення гносеологічного засобу – субстанційного дослідницького підходу, котрий відображає безпосередній характер сутності речі, тобто її обумовленість самої собою, а не якимись зовнішніми причинами, стало можливим сформулювати висновок про те, що поведінка – поняття, котре відображає, зокрема, зміст поведінки як способу існування людини, соціальної групи чи суспільства. Ідея способу існування в аспекті реалізації субстанційного дослідницького підходу передбачає єдність сутності та існування, де сутність безпосередня, а існування опосередковане.

Отож будь-які способи існування, як і способи існування поведінки, характеризуються їхньою опосередкованістю. З огляду на це поведінка є сутністю, а її різноманітні прояви, через які поведінка виявляє себе, виступають як багатоманітність існування сутності, опосередковані розмаїтими об'єктивними умовами та суб'єктивними факторами. Зокрема, одним із виявів існування сутності поведінки є девіантна поведінка.

Відмінності між видами і формами існування сутності поведінки досліджуються багатьма науковцями з огляду на їхню приналежність до діалектичної або метафізичної (неономіналістської або неореалістської) системи теоретизування, а також із уваги на пізнавальні завдання, що ними вирішуються. Існування сутності поведінки людини, що становить стихійно реалізовані дії людини та суспільства, виступають репрезентацією поведінки в контексті неономіналістського спрямування теоретизування. В цьому руслі вирізняють такі існування сутності поведінки людини: респондентну та оперантну; імпульсивну, варіабельну та довготривалу поведінку. Неореалістичне спрямування, що розкриває поведінку як свідомо здійснювану послідовність дій і репрезентує певний ідеальний конструкт, передбачає такі існування сутності поведінки, як інструментальна, ціннісно-орієнтована, ігрова та афективна поведінка.

Кожне існування сутності поведінки в контексті діалектичного підходу має свою природу, оскільки опосередковане об'єктивними умовами та суб'єктивними чинниками. Наприклад, якщо умовою, котра опосередковує сутність, є соціальні норми, то виявом існування сутності поведінки стануть нормальна і девіантна поведінка. Розглядаючи поведінку людини як спосіб існування індивіда в суспільстві, треба зважати на те, що вона розпочинається із порушення рівноваги в суспільстві і завершується відновленням рівноваги, тобто простежується відповідна міра поведінки. Оскільки поведінка людини розглядається винятково на соціальному рівні, то мірою поведінки є вчинок. І в цьому розумінні діяльнісна сторона вчинку – це те, що він є відповідною соціальною дією. Розкриваючи поведінку як основу людської діяльності, вчинок трактується як відповідна соціальна норма. Відповідно, вчинок – міра по-

ведінки, свідомо запрограмованої на досягнення певного результату відповідними засобами.

Згідно зі субстанційним дослідницьким підходом, учинок є мірою поведінки як сутності, оскільки він є і мірою будь-якого існування сутності поведінки людини, а отже, і мірою девіантної поведінки. Розмежування поведінки людини на соціальну і девіантну відбувається залежно від складу та співвідношення дозвільних і заборонних норм, а також соціокультурних особливостей соціуму. У різних суспільствах різноманітні явища можуть виступати як девіантна поведінка залежно від прийнятих у суспільстві основних соціальних норм: це може бути девіантна поведінка щодо норм права, стосовно норм моралі та моральності, щодо партійних, релігійних, етичних, ідеологічних норм тощо. Для правової держави девіантна поведінка визначається відповідно до інших соціальних норм права, в неправовій державі девіантна поведінка визначається і відповідно до інших соціальних норм.

На основі аналізу основних концепцій (біологічної, психологічної та соціальної) розкривається сутність девіантної поведінки. Вона обумовлена сукупністю біологічних, психологічних і соціальних умов і факторів, до яких належить віднести: вроджену фізичну неповноцінність, конфлікт людини зі суспільством, що деформує її моральний стан; її соціальне відчуження; дефекти соціальних норм, що характеризуються і загальним зниженням моралі, і недоліками кримінально-правової основи; деформацію суспільних відносин тощо. Важливим висновком дослідження, що спирається на субстанційний дослідницький підхід, стала теза про те, що девіантна поведінка має біопсихосоціальну сутність і визначається як спосіб існування людини та суспільства, що суперечить чинним соціальним нормам. Безпосереднє існування сутності девіантної поведінки здійснюється в контексті метафізичного та діалектичного підходів. У межах першого розрізняються такі існування сутності девіантної поведінки, як злочинна (кримінальна) поведінка, делінквентна (до-злочинна) поведінка та аморальна поведінка. Згідно з діалектичним підходом, сутність девіантної поведінки, опосередкована ціннісним ставленням індивіда до себе та світу, виявляється

як антисоціальна (делінквентна) поведінка, асоціальна (аморальна) поведінка та аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка, котра, своєю чергою, виступає існуванням сутності девіантної поведінки.

Для вирішення соціальних суперечностей необхідна відповідна сукупність заходів, спрямованих на благо суспільства і тієї людини, котра може виявляти девіантну поведінку. Сукупність заходів, що спрямовані на розв'язання соціальних конфліктів і опосередковують існування сутності нормальної соціальної поведінки, – це припинення, попередження, соціальний контроль і превенція. Серед них превенція є найефективнішою формою опосередкування існування сутності нормальної поведінки, своєрідною мінімізацією сфери девіантної поведінки, до якої відносимо: розширення категорій населення, яке знаходиться за межею бідності; існування соціального дна із бідних, бездомних, безпритульних дітей та підлітків, які вийшли із місць позбавлення волі; правовий нігілізм у суспільстві, зневага до закону, втрата цінності людського життя тощо. Однак безлад – це та ціна, що сплачується суспільством і кожним зокрема за можливість створити порядок. Тому превенція, розкрита на загальнонауковому рівні, передбачає, що девіантна поведінка виступає як характеристика соціальної ентропії, і, відповідно, превенція передбачає негативний внесок у соціальну ентропію.

13.5. СУДДІВСЬКЕ ПРАВОПІЗНАННЯ ЯК ФОРМА ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ

Семантика поняття «суддівське правопізнання» транслюється у сферу вчення про когнітивну сутність, вважає Н. Гураленко [6]. У своєму дослідженні вона доводить, що суддівське пізнання, як і саме право, значною мірою детермінується когнітопсихологією судді-суб'єкта, специфікою сходження до універсальних цінностей правових ідей та особливостями базових механізмів їхньої реалізації. Аксиологічний підхід наповнює розуміння суддівського пізнання смислом «морально належного», що набуває виміру ефективності при реалізації законних інтересів у площині непорушності конституцій-

них прав і свобод та гарантуванні захисту загальнолюдських цінностей.

Суддівська пізнавальна діяльність, яка поєднує в собі соціально спричинені й суб'єктивно-особистісні, раціонально-логічні, проєктивно-рефлексивні начала, зумовлює необхідність високого рівня особистісної зрілості і ставить певні вимоги до розвитку в судді як спеціаліста професійно значимих і морально-етичних якостей. Водночас актуалізується важлива площина проблеми – суддівську правопізнавальну першоджерельність слід шукати не тільки у сфері об'єктивної формалізації, скільки у самому судді, його мисленні, моральних принципах, бажанні досягти справедливості.

Суддівське пізнання у ціннісно-деонтологічному спрямуванні визначається як прояв світоглядних, духовних, моральних орієнтацій судді; в ідентифікаційно-констатувальному спрямуванні – як показник забезпечення синергії результативності встановлення узаконених пріоритетів суддівської діяльності; у перспективно-орієнтувальному спрямуванні – як чинник встановлення максим вільнодемократичного правосуддя. Якщо дилеми буттєвих орієнтацій суддівського пізнання не встановлені, то не можна претендувати й на всезагальність їхнього сприйняття, а отже, й на істину та справедливість у судовому провадженні.

Суддівське пізнання – мисленнево-аргументаційний процес гносеологічного порядку одержання суддею істиннісного знання про фактичну сторону справи, закономірності відновлення буттєвої рівноваги правової дійсності у формі справедливості, універсальні онтологічні засади правової реальності у площині ціннісно-епістемологічного, екзистенційно-сміслового, логіко-технічного, досвідно-імплікаційного константних рівнів.

Суддівське пізнання як засіб залагодження конфлікту орієнтоване на відновлення буттєвої рівноваги правової дійсності у формі справедливості, яка демонструється через виконання критичної, конструктивної, дискурсивної функцій.

Критична спрямованість справедливості проявляється у викритті недоліків чинного позитивного права й перевірці на практично-змістову доцільність сприйняття суддівської

діяльності як механічного, позбавленого елементу творчості, пошуку суддею релевантного нормативного обґрунтування юридичної справи та ухваленого у ній рішення.

Конструктивна (креативна) спрямованість справедливості виявляється у застосуванні суддею мисленневих, творчих здібностей, знань і досвіду з метою прийняття рішень, які в подальшому ставатимуть орієнтиром для вдосконалення системи чинного права.

Дискурсивна спрямованість справедливості проявляється у визначенні семантики правового дискурсу в межах формально-логічного та ціннісно-змістово-правового контекстів.

Суддівське пізнання – процес, у якому, крім суто логіко-нормативних механізмів, детермінованих специфікою самої правозастосовної діяльності, діють також механізми ненормативні, ціннісно-ірраціональні, зумовлені гносеологічними і психологічними особливостями мислення судді. Аналіз правової ситуації суддею не можна вважати суто об'єктивістським і позаособистісним, в ньому відображаються як розумові здібності, рівень освіти, особливості виховання судді, так і сповідуванні ним суспільні цінності, розуміння мети та смислу своєї діяльності.

Інтуїтивно-когнітивна модель прийняття суддею рішення постає у вигляді інверсії, при якій раціональні аргументи наводяться суддею задля того, аби легітимізувати та задовольнити правове почуття справедливості. Важливу роль у такому процесі відіграють інтенціональні структури свідомості, і жодні намагання держави піддати нормативному врегулюванню формування внутрішнього переконання судді, правового почуття справедливості не досягнуть своєї цілі, подібно до того, як не може бути успішною будь-яка схожа спроба «зовнішнього» підпорядкування собі «внутрішнього».

Оскільки абсолютного аналогу вирішення судових справ фактично не існує, то однією з особливостей суддівського пізнання має бути його інтелектуально-творчий характер; не допустимі механічна трансформація норм права в індивідуальні акти та «шаблонне» використання попереднього судового рішення.

Суддівський розсуд – специфічна форма мислення, експлікація гносеологічних, орієнтаційних, інтелектуальних та творчих операцій, важливий засіб духовної самореалізації судді, що передбачає не тільки техніко-юридичне, логічне пристосування конкретної ситуації до наявних нормативних актів чи навпаки, але й визначення ним свого правового місця в загальній структурі процесуальних відносин, усвідомлення характеру своєї відповідальності перед суспільством.

Суддівський розсуд зводиться не лише до гносеологічного механізму практичного застосування готових мислеформ юридичних норм і принципів права, а й до творення потенціалу світоглядних цінностей у формі особистих переконань, досвіду, підсвідомих проекцій судді.

Значна актуалізація проблем судової дискреції пов'язана з не одним знаковим чинником: по-перше, сприянням поглибленню системності правового регулювання та підвищенню його ефективності, зокрема виявленням прогалин та колізій у законодавстві, підвищенням питомої ваги оціночних норм; по-друге, суддівський розсуд релевантний динамічним життєвим реаліям суспільства, він є суспільно необхідним засобом, за допомогою якого зміст абстрактних, відносно визначених правових норм конкретизується, і вони стають застосовними під час вирішення окремих спірних ситуацій.

Суддівський розсуд – це аналіз альтернативних варіантів вирішення справи з метою вибору найадекватнішого для конкретної ситуації. Водночас методика вибору при ухваленні судового рішення універсальна: вибір судді впливає з мотивів, виражених у логічних конструкціях, а також прагненні до справедливості. Суддя не володіє розсудом вибирати альтернативу, яка незаконна, навіть якщо такий вибір не буде оскарженим.

Безальтернативні ситуації рідкісні; однак правове мислення судді часто моделює ненормовані, нетипові правові ситуації, що не відбулись, але цілком можуть скластися. Вирішуючи той чи інший спір, суддя штучно створює у своїй уяві схожі, але дещо відмінні (або, навпаки, протилежні за своїм юридичним забарвленням) ситуації з тим, щоби прийняти правильне рішення стосовно ситуації наявної.

Суддівський розсуд моделює пошук оптимального рішення щодо конкретної юридичної справи. Вирішальне значення в ньому відіграють індивідуальні характеристики судді. Лише високоморальна людина з найвищим рівнем аксіоінтенцій правової свідомості та адекватним мисленням гідна виносити на власний розсуд судові вердикти. Відтак судове реформування потрібно розпочинати не з дискусій про ідеальну структуру судової системи, а з реального підвищення якісного рівня морально та професійно кваліфікованого потенціалу судових кадрів. Суддівська еліта покликана мислити системно, поєднуючи «дух» права і «букву» закону, мати диферентні почуття значущості виконуваних посадових функцій і максимум відповідальності за їхнє неправомірне здійснення.

Узгодження унікальності і своєрідності конкретної справи та формальності, догматичності правових приписів, які застосовуються під час вирішення цієї справи, вимагає неперервної роботи свідомості, осмислення й переосмислення, інтерпретування. Герменевтична константа в процесі пізнання ситуативних і нормативних явищ спроможна надавати нового імпульсу розвитку думки судді для вирішення сучасних нагальних проблемних питань, що не завжди нормативно чітко визначені. Блокування такої мисленнєвої операції призводить до нейтралізування належних механізмів правотворення та правозастосування.

Яскраве підтвердження інтерпретаційно-пізнавальної активності у судовому процесі – освоєння суддею фактичних даних у ретроспекції з метою відтворення більш чи менш повної всебічної у структурованому й змістовому плані картини про діяння, які мали місце. Осягаючи всі обставини відповідно до того, як вони відбувалися в дійсності, суддя намагається силою власного «Я» проникнути у віддалений від нього час, усвідомити і сформувати єдину картину події, яка дасть можливість відповісти на всі конкретні запитання, що ставляться процесуальним законодавством перед судом (суддею).

Питання про предмет розуміння є одночасно питанням про ідеальну об'єктивність цінностей, які потрібно витлумачити у смислових формах. Аксіологічними основами, що визначають внутрішній аспект суддівської інтерпретації, є світо-

глядні прояви у формі особистих переконань, уявлень та намірів судді, опосередковані ціннісними орієнтаціями.

У судовому процесі з його яскраво вираженою інтерпретаційною «грою смислів» герменевтичний інструментарій дає змогу знайти спільний ґрунт для обміну та пояснення тієї самої групи юридично значущих фактів і завдяки цьому трансформувати «конфлікт інтерпретацій» у «конфлікт мотивацій».

Проблема тлумачення не зводиться до суто технічної майстерності оперування юридично значущою і спеціальною юридичною термінологією, в ній визначальним моментом буде «кут зору» на дійсність, що виробляється на основі професійного досвіду, має апперцептивний характер і доволі міцне ідеологічне коріння й стійко закріплюється у правосвідомості. Інтерпретаційно-пізнавальна складова постає як індивідуальне тлумачення реальності в усій єдності її мінливих процесів, подій, відносин з метою чергового еволюційного розвитку права чи формування нового його образу.

Логіко-рефлексивна інженерія суддівського пізнання – модель юридичного мислення, проєктована вимогами обґрунтованості, переконливості, критичності, повноти і чіткості суджень, формалізованої «механічності» ухвалення рішення у справі, максимі виконання позитивних норм з метою уникнення упередженості та проєктування псевдоцінностей.

Кваліфікований суддя мусить володіти ґрунтовною логічною підготовкою, критичним мисленням, вміти здійснювати правильну кваліфікацію злочинів, конструювати спеціальний категоріально-понятійний апарат, оперувати логіко-прагматичними прийомами юридичної аргументації, здійснювати рефлексивний самоконтроль у прийнятті рішень.

Формування внутрішнього переконання судді – це складний, активний, цілеспрямований, пізнавально-динамічний процес, який передається формулою «пізнано – усвідомлено – пережито – прийнято за істину» й розгортається в системі «незнання – знання»: від імовірного знання до знання істинного й достовірного, отриманого внаслідок досліджень сукупності доказів, поданих сторонами судового процесу.

Важливим засобом логіко-юридичного моніторингу доказів у справі виступає оцінний норматив усебічності, який відображений у судовому рішенні, де наводяться мотиви, згідно з якими одні докази прийняті як засоби обґрунтування висновків суду, а інші відхилені.

Правосуддя, що реалізується через засоби судової комунікації, наділене формальними і штучними інтеракційними моделями взаємодії у вербальній площині, означеної суб'єктами на основі принципу змагальності. Техніка комунікативної дії у змагальному судовому процесі репрезентується у межах регламентованої, визнаної обома сторонами інтеракційної й інтерпретаційної гри, в якій недопустимі зловживання.

Джерелом досвіду судді, крім безпосереднього сприйняття якостей, зв'язків, відношень, об'єктів правової дійсності, стає міжособистісне спілкування з іншими судьями-колегами, у процесі якого отримується інформація з найрізноманітніших питань – від загальних аспектів організації роботи до практики застосування юридичних норм під час вирішення тієї чи іншої справи. Закріплюючи попередні досягнення пізнання, досвід стає чимось схожим на спільну мову, без якої було б неможливим спілкування між різними поколіннями суддів та судьями одного покоління. Водночас він (досвід) не стає нездоланною перешкодою для змін, оскільки може спрямовувати їхній хід.

Запорукою успішного формування індивідуального досвіду та підвищення кваліфікаційного рівня, основою засвоєння знань, умінь і навичок та профілактики професійної деформації є активність судді у професійній діяльності.

Список використаних джерел

1. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: монографія / О. М. Балинська. – Львів: ПАІС, 2008. – 212 с.
2. Балинська О. М. Семіотика права: монографія / О. М. Балинська. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 416 с.
3. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів: ПАІС, 2010. – 336 с.
4. Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: монографія / Т. З. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 524 с.

5. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія / Т. З. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – 420 с.
6. Гураленко Н. А. Суддівське правопізнання: праксеологічний вимір: монографія / Н. А. Гураленко. – Чернівці: Технодрук, 2013. – 352 с.
7. Винер М. Право и коммуникация / М. Винер // Человек управляющий. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с. – С. 3–196.
8. Debray R. Transmitting culture / R. Debray. – New York: Columbia University Press, 2004.
9. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія / А. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
10. Кагадій М. І. Юридична практика в правовій системі України: дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.01. – К., 2005.
11. Кравиц В. Пересмотр понятия права: директивы и нормы с точки зрения нового правового реализма / В. Кравиц; пер. с англ. // Российский ежегодник теории права. – 2008. – № 1. – С. 433–445.
12. Крейдлин Г. Е. Семиотика, или Азбука общения: учеб. пособие / Г. Е. Крейдлин, М. А. Кронгауз. – 5-е изд. – М.: Флинта; Наука, 2009. – 240 с.
13. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность / А. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 425 с.
14. Лотман Ю. Семиосфера / Ю. Лотман. – СПб.: Искусство-СП, 2000. – 704 с.
15. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
16. Мережко А. Психологическая теория международного права (публичного и частного): монография / А. Мережко. – Одесса: Феникс, 2012. – 244 с.
17. Обращение. Текст. Высказывание. – М.: Наука, 1989. – 176 с.
18. Омельчук О. М. Поведінка людини: філософсько-правовий вимір: монографія / О. М. Омельчук. – Хмельницький: ХУУП, 2012. – 384 с.
19. Основы философских знаний: философия, логика, этика, эстетика, религиоведение: учебник / М. І. Горлач, Г. Т. Головченко, І. М. Жиленкова, В. Г. Кремень. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 1028 с.
20. Подорожна Т. С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації: монографія / Т. С. Подорожна. – К.: Юрінком Інтер, 2016. – 536 с.
21. Поляков А. В. Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование): дисс. ... д-ра юрид. наук (в виде науч. доклада): специальность 12.00.01 / А. В. Поляков. – СПб., 2002. – 94 с.
22. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
23. Токарська А. С. Комунікація у праві та правоохоронній діяльності: монографія / А. С. Токарська. – Львів, 2005. – 284 с.
24. Філософія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. С. П. Щербини. – К.: МАУП, 2004. – 216 с.

25. Філософія: підручник / за заг. ред. М. І. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рибалка. – Х.: Консум, 2000. – 672 с.
26. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія / М. М. Цимбалюк. – К.: Атіка, 2008. – 288 с.
27. Цмоць У. О. Онтологія юридичної практики / У. О. Цмоць // Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. – 2014. – № 2. – С. 470–476.
28. Честнов И. Л. Право как диалог: к формированию новой онтологии правовой реальности / И. Л. Честнов. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. юрид. ин-та, 2000. – 104 с.
29. Честнов И. Л. Принцип диалога в современной теории права: Проблемы правопонимания: дисс. ... д-ра юрид. наук: специальность 12.00.01 / И. Л. Честнов. – СПб., 2002. – 322 с.
30. Шульга А. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: монографія / А. Шульга. – Х.: Майдан, 2013. – 412 с.

Тема 14

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Мета: розкрити теоретичну і практичну значущість філософсько-правових досліджень у розумінні феномена правової відповідальності.

Інформаційний обсяг: Генеза ідеї відповідальності у праві. Філософсько-правове розуміння феномена відповідальності. Юридична відповідальність як стандартний атрибут правовідносин. Філософсько-правове розуміння мети покарання. Свобода і відповідальність як філософсько-правові засади формування законслухняності особи.

Теми рефератів, доповідей, повідомлень:

1. Феномен відповідальності людини: філософсько-правовий аналіз.
2. Принципи соціальної відповідальності у правовідносинах.
3. Покарання і його призначення у філософії права.
4. Свобода волі та юридична відповідальність: їхня роль у виборі типу правової поведінки.
5. Злочин і кара, подвиг і нагорода: співвідношення та оцінка у праві.
6. Мораль і право у визначенні міри відповідальності.
7. Культурно-релігійний релятивізм і філософія відповідальності.
8. Позитивна (перспективна) та негативна (ретроспективна) юридична відповідальність.
9. Природні та соціальні детермінанти правової відповідальності.
10. Філософія правової пенології.

14.1. ГЕНЕЗА ІДЕЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПРАВІ (як постановка проблеми)

(за матеріалами дисертації Романинець М. «Генеza ідеї відповідальності в праві: філософсько-правовий вимір» [23])

Представники класичної філософії права пов'язували поняття відповідальності, права та свободи, хоча й тлумачили їх залежно від історичних, культурних, релігійних і ментальних особливостей суспільства, представниками якого вони були, а також власних методологічних підходів, уявлень та переконань. Визначальними, однак, залишались проблеми індивідуальної відповідальності, взаємозв'язку відповідальності та свободи, взаємозв'язку відповідальності і права, підстав природного права, взаємозв'язку природного та позитивного права, взаємозалежності прав і обов'язків, значення правової відповідальності для розвитку суспільства та держави.

Формування раціонально-логічних, філософських, а пізніше наукових способів підходу до навколишнього світу забезпечили розвитку ідеї відповідальності теоретичну та філософську основи. Античні мислителі розглядали відповідальність людини крізь призму свободи, сприймаючи свободу громадянина як відповідальність за свою поведінку, однак вони не вбачали в кожній людині неповторну індивідуальність. Це була свобода абстрактна, мало зорієнтована на інтереси та потреби людини.

У Середньовіччі під впливом пізніх стоїчних уявлень про мораль у межах етичної концепції християнства виникає релігійна ідея особистої відповідальності людини за заподіяне нею зло як прийняття внутрішнього самоконтролю, розуміння необхідності передбачувати результати своїх дій та вчинків. Окрім того, християнство здійснило переворот у ставленні до людини, проголосивши рівність людей перед єдиним Богом незалежно від соціального становища і національності. Характерною особливістю розуміння ідеї свободи і відповідальності того часу стала моральна реабілітація людини, обґрунтування її суверенності як морального суб'єкта й утвердження її права на задоволення своїх потреб.

Для представників філософії Відродження гідною визнавалась людина, яка була відповідальною та добродесною. Про-

голосивши рівність усіх носіїв відповідальності, гуманістична філософія цього часу з новою силою порушила питання про природу відносин свободи і детермінізму, свободи і відповідальності в суспільстві. Гуманізм вніс вирішальну лепту й у розвиток Реформації, найважливішою ідеєю якої стала особиста відповідальність людини перед Богом – без посередництва церкви. Це дало можливість поєднати релігію із гуманізмом епохи Відродження.

Філософія Нового часу розширила уявлення про відповідальність людини, що розумілась як усвідомлення людиною важливості або значущості її життя та діяльності. Продовжуючи традиції Відродження, ця епоха позиціонувала право кожної людини бути вільною від народження. Головним виміром відповідальності на той час визнавалась міра свободи. Проте принцип підлеглості людини суспільству зберігався. Це спричинило розуміння відповідальності як підзвітності. У цей час утверджувалась ідея активності людини у її прагненні пізнання світу та самої себе, що вважалося вищим виявом людської духовності та спонукало її до морального розвитку. Філософія свободи і відповідальності того часу не була однорідною за змістом, однак була об'єднана ідеєю автономії людини. Під впливом християнського індивідуалізму та стоїцизму природне право трактувало людину не як соціальну істоту, а як індивіда. Це передбачало необхідність рівності та свободи в суспільстві.

Німецька класична філософія, підсумувавши ідеї Нового часу, запропонувала нове тлумачення відповідальності вільної людини. Філософська проблема діалектики свободи і необхідності стала важливою методологічною основою розуміння феномена відповідальності. Філософи тієї доби доводили, що свобода, яка розглядається за межами необхідності, породжує не відповідальність, а свавілля та вседозволеність. Отже, чим важливішою є соціальна роль особи, тим вищою мусить бути її соціальна відповідальність і у розумінні усвідомлення значущості своєї діяльності, і щодо тих несприятливих наслідків, які повинні наставати в результаті діянь, котрі суперечать соціальним вимогам.

XIX ст. охарактеризувалося розвитком концепції відповідальності крізь призму нового підходу, який передбачав визнання того, що справді людське в людині не є продуктом саморозвитку, а визначається стосунками з іншими людьми та з буттям загалом. Водночас його особливість полягала в переконанні, що здатність до розвитку, відкритість творчим впливам ззовні може бути лише результатом вільного морального рішення самої людини. Відповідальність і свобода починають розумітися крізь призму самовизначення особи.

Відповідальність людини за іншого або перед іншим виявляється, коли людина усвідомлює моральну залежність від іншого (людини, суспільства, природи і т. д.). У такій взаємозалежності розкривається сутність відповідальності у XX ст., що стало епохою нового осмислення цілей людського буття, спрямованого в майбутнє. На зміну традиційній нормативній етиці обов'язку приходить етика відповідальності, яку починають розуміти як надійність. Водночас проблема відповідальності продовжує розглядатись у розрізі свободи та тісно пов'язана з вибором людини і з відповідальністю за його реалізацію.

Розглядаючи проблему відповідальності в контексті свободи, слід підкреслити, що свобода не може бути безвідповідальною. Відповідальність обмежує свободу, оскільки людина не завжди здатна оцінити свої можливості. Тому суспільство і держава створюють чіткі правила поведінки (моральні, правові норми), котрі, з одного боку, захищають людину, а з іншого – утримують її від порушень свободи і прав інших людей. Такі правила не повинні бути зорієнтовані лише на свободу, а мають ураховувати моральні цінності суспільства, його традиції, ментальність, релігійні та культурні особливості.

Свобода розглядається як соціально-правова цінність, ідеал, мета розвитку суспільства, зміст та сутність якої становлять права та свободи людини і громадянина. Свобода тлумачиться як основа загального блага, тому індивідуальна свобода обмежується відповідальністю, щоб забезпечити соціальну, правову свободу. Підставою такої свободи є право, яке, через взаємозв'язок з відповідальністю, і уможлиблює існування свободи. Не заперечуючи важливості інших соціальних норм у гарантуванні свободи, навпаки, підкреслимо, що увесь комп-

лекс соціальних норм забезпечує свободу, проте найдієвішими з них є норми права, оскільки чітко окреслюють її межі, встановлюють формально обов'язкові правила поведінки, можна сказати, формалізують відповідальність.

Правова свобода – можливість поведінки суб'єкта права, яка виникає на підставі правових норм, забезпечується державою і суспільством та обмежується правовою відповідальністю на засадах справедливості та формальної рівності. Свобода без рівної міри, без відповідальності та справедливості перетворюється на свою протилежність – свавілля, а право – на безправ'я.

Природне право, яке охоплює моральні та правові цінності, базується на розумінні права як міри свободи і відповідальності, що ґрунтуються на справедливості. Ідея справедливості передбачає визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та реалізується у суспільних (правових) відносинах між формально рівними суб'єктами права. Справедливість у праві є критерієм оцінки суспільних відносин і вказує на співмірність співвідношення відповідальності та свободи суб'єктів права.

Правова відповідальність розглядається як зумовлена історичними, соціальними та культурно-світоглядними умовами усвідомлена необхідність суб'єкта права виконувати вимоги правових норм, що забезпечує йому гарантовану суспільством і державою можливість безперешкодної реалізації свободи. Правова відповідальність є неодмінною ознакою суб'єкта права, вона робить можливими правові відносини та відображає загальний стан взаємовідповідальних відносин у суспільстві.

Вихідною точкою у формуванні правової відповідальності є особа, суб'єкт права, яка реалізує її однаково і через права, і через обов'язки у конкретних правовідносинах. Отже, право стає мірою відповідальності особи, забезпечуючи кожному суб'єкту права рівну міру свободи і відповідальності, що розкриває ідею справедливості права. Справедливість правової відповідальності розглядається як засіб, котрий врівноважує поведінку особи з вимогами правових норм: правомірна поведінка тягне за собою схвалення, заохочення, а протиправна поведінка – осуд, стягнення, обмеження в правах.

Правова відповідальність є гарантією ефективності права, оскільки наділена дієвими правовими засобами впливу на суб'єктів права. Кінцевою метою правової відповідальності є дієвість права, а отже, впровадження в соціальну практику відповідних соціально-правових цінностей, забезпечення соціального порядку, а в підсумку – належне забезпечення потреб та інтересів суб'єктів права.

14.2. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ ФЕНОМЕНА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Відповідальність є одночасно філософсько-правовою та державно-управлінською категорією, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Вона обумовлюється соціальними нормами; виявляється у порушенні вимог цих норм; передбачає наявність об'єкта – відносин права, сфери, що порушується; наявність суб'єкта, що одночасно є суб'єктом суспільних відносин; визначає особливості взаємодії особи та суспільства; має визначений зміст; має визначену форму (добровільна чи примусова); є ступенем реальності свободи у суспільстві; є засобом охорони суспільних чи індивідуальних інтересів; є засобом гарантування та захисту соціальних норм.

Доводиться констатувати, що проблема відповідальності в суспільстві, незважаючи на значну кількість наукових праць у різних галузях знань, залишається доволі актуальною і продовжує привертати увагу дослідників, які чітко усвідомлюють соціальні негаразди в усіх сферах суспільних відносинах, у яких відповідальність використовується як соціальний регулятор. Серед досліджень феномену відповідальності вирізняються розвідки з новими оригінальними підходами. Однією з таких є робота О. Гарасимів [8], чию позицію наводимо тут.

Зокрема, вона вважає, що відповідальність як внутрішня особливість індивіда – складне в структурному аспекті явище, котре охоплює:

- а) усвідомлення необхідності діяти згідно зі суспільними вимогами та нормами як соціальними цінностями;
- б) усвідомлення своєї соціальної цінності і суспільної ролі;
- в) передбачення наслідків вибору рішення, дій;

- г) критичність і постійний контроль за своїми діями, нагляд за їхніми наслідками для інших;
- г) реалізацію в об'єктивному світі;
- д) самооцінку;
- е) готовність відповідати за свої вчинки;
- є) соціально-відповідальну діяльність.

Колективна, групова відповідальність становить цілісну систему відносин, її соціально-психологічні засади – це сукупність взаємопов'язаних компонентів, з-поміж яких можна виокремити загальну позицію, здатність до ідентифікації, взаємне прийняття ролей тощо.

Головною об'єктивною підставою відповідальності з погляду соціального регулювання є нормативний метод регулювання і охорони суспільних відносин, оскільки взаємні обов'язки суб'єктів у суспільстві виражаються і закріплюються в соціальних нормах. Але ототожнювати відповідальність із соціальною нормою не доречно, оскільки соціальна відповідальність виконує функцію соціального контролю за виконанням норми, гарантує виконання запрограмованих соціальною нормою обов'язків учасників соціальних відносин.

Соціальна відповідальність є основою механізму, який усуває неузгодженості, дезорганізацію в суспільному житті, вирішує суперечності та конфлікти між учасниками суспільних відносин. Назагал механізм соціальної відповідальності діє за принципом «соціальна норма – поведінка – оцінка – відповідальність», який заснований на необхідності приймати рішення та робити вчинки, в яких узгоджуються інтереси суб'єкта з інтересами інших людей, груп, суспільства.

З точки зору соціального механізму відповідальність ґрунтується на формуванні та нормативному закріпленні певних дій суб'єктів суспільних відносин як обов'язків, а також на можливості застосування соціального примусу (в різних формах) у разі невиконання цих обов'язків.

Відповідальність як індивідуальну ознаку людини слід аналізувати з урахуванням складної структури її духовного світу, в якому переплітаються раціональний, емоційний і вольовий компоненти. Відповідальність формується розумом і знаннями індивіда, його переконаннями і почуттями,

соціальним досвідом та стійкими звичками. В основі виникнення і функціонування відповідальності як особистісного феномена лежить самосвідомість, яка зорієнтована на осмислення людиною її дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища в суспільстві. За М. Бахтіним, визнати щось – означає усвідомити, зробити свідомим. На його думку, відповідальність являє собою стан напруженої усвідомлюваності, вона передбачає усвідомлення несвідомого, утримання його в свідомості, і в цьому – перша ініціатива індивідуальної активності [15, с. 55–56]. І чим вища у людини свідомість зв'язку з суспільством, тим більш розвинута у неї відповідальність перед іншими людьми.

Для розуміння відповідальності як індивідуальної риси людини особливе значення має оптимальне поєднання емоційного і раціонального в духовному світі особи. В усвідомленні мотивів, виборі правильної лінії поведінки тісно взаємодіють і емоційні переживання, і доводи розуму. Ніщо в нашій свідомості не відбувається без емоційного забарвлення. Акт прийняття людиною відповідального рішення завжди характеризується її емоційними переживаннями, цілою гамою психічних настроїв. Відповідальність виражається в таких емоційних реакціях, як неспокій, занепокоєність, тривога, напруженість, хвилювання, сумніви тощо. З іншого боку, як би не був розвинений чуттєво-емоційний світ людини, вона мусить володіти знанням, належним світоглядом, сильною волею, щоби прийняти і реалізувати серйозне рішення.

Індивідуальна відповідальність особи тісно пов'язана з поняттям свободи (внутрішньої і зовнішньої, наданої людині суспільством). А поняття свободи, своєю чергою, тісно пов'язане з проблемою співвідношення сутності та існування, яка в філософській літературі остаточно не вирішена і до сьогодні. Найгостріше її поставив екзистенціалізм, на противагу більшості філософських шкіл, які проголосили, що існування людини передре її сутності. Наприклад, людина у Ж.-П. Сартра «є лише те, що вона зі себе робить». Тому екзистенціалізм покладає всю відповідальність на саму людину за те, хто вона є, що собою являє. «Людина приречена бути вільною, тому відповідає за все, що робить» [25, с. 323–327].

Отже, екзистенціалісти розглядають відповідальність як гранично широку категорію, що поширюється на цілий світ (гранична відповідальність). Вільна людина, як вважав той же Ж.-П. Сартр, несе увесь тягар світу на своїх плечах: вона відповідальна за світ і саму себе і певний спосіб буття. Це приклад найширшого, тотального поняття відповідальності, що впливає з волюнтаристського тлумачення свободи, притаманного екзистенціалізму. Важко погодитися з таким розумінням відповідальності, оскільки людина не може відповідати за все на світі, тим більше за те, до чого вона не причетна.

Людина – проект майбутнього, який реалізується в процесі її життєдіяльності. І надзвичайно важливим є характер цієї життєдіяльності (що людина залишає після себе). У виборі одного з названих двох начал кожен бере на себе персональну відповідальність, саме тут проявляється свобода волі індивіда.

Про те, що сутність людини включає характер її існування, писали такі видатні німецькі філософи, як А. Шопенгауер, М. Шелер та ін. На думку А. Шопенгауера, все суще повинно мати певну сутність. Не можна існувати і бути нічим [26, с. 38]. Про те, що сутність людини визначає її існування, свідчить процес формування її мови, духовного світу, засобів і форм життєдіяльності, звичаїв, традицій, стереотипів поведінки. У різних народів ці види соціалізації відбувалися по-різному, але в одному керунку.

Людина, котра усвідомила свою самість (сутність), це вже не просто частина природи, а соціальна істота, яка ставить собі за мету пристосувати природу до своїх потреб. «З того часу, коли людина, що формувалася, – писав М. Шелер, – зруйнувала притаманні попередньому періоду її тваринного життя методи пристосування до оточуючого світу і обрала протилежний шлях – пристосування «відкритого» світу до себе, вона повинна була поставити себе в центрі цього світу» [8, с. 94].

Цей момент, що зіграв вирішальну роль у процесі нашого відособлення від тваринного світу, став початком формування ідеї про «величність людини, рівність її Богу». «Є моменти, – писав А. Камю у «Міфі про Сізіфа», – коли будь-яка людина відчуває себе рівною Богу. Ця богорівність приходить тоді, коли, «ніби при спалаху блискавки, відчувається велич людини та її розуму» [10, с. 92].

Проте якою б не була людина, вона у своїй діяльності повинна володіти певною свободою волі. Свобода волі нейтральна стосовно добра і зла в тому розумінні, що людина здатна як на добрі, так і на злі діяння. А. Шопенгауер називав це байдужістю свободи волі. Крім того, людина за будь-яких обставин мусить володіти певною мірою свободи в соціальному значенні цього слова. Водночас не слід забувати й того, що свобода – це відкритий шлях і вгору, і вниз. «У свободі міститься можливість як найвищого добра, так і найнижчого зла, – писав М. Лосський. – Якщо ж якась істота ступила на шлях зла, то корені цього зла містяться в самій цій істоті і відповідальність за скоєне зло падає цілком на неї» [18, с. 42–43]. Свобода волі втратила б свій сенс, якби їй залишили одну єдину з можливих альтернатив. Справжня свобода проявляється лише тоді, коли є можливість вибору з багатьох альтернатив, включаючи вибір між добром і злом.

Проте не може бути абстрактної свободи заради самої свободи. Свобода в життєдіяльності індивіда і суспільства має виступати не як мета, а як засіб для ефективної діяльності (економічної, політичної, освітньо-виховної, культурологічної тощо). Якщо порушується цей принцип і в суспільстві встановлюється нічим не обмежена свобода (коли кожен робить, що хоче, і не визнає ніяких законів і заборон), настає період економічної і політичної нестабільності і всезагальної безвідповідальності, що призводить до кризового стану суспільства. Тому в разі гострої економічної і політичної кризи було б і соціально, і морально виправданим встановлення в законодавчому порядку деяких обмежень свободи, зокрема у сфері комерційної діяльності (за умови збереження всіх економічних і політичних прав громадян), і прийняття вищим законодавчим органом влади спеціальних законів, спрямованих на встановлення порядку в суспільстві і посилення індивідуальної відповідальності кожної людини за свої дії.

Про обмеження свободи в таких випадках пише також відомий швейцарський філософ Е. Агацці: «Коли свобода використовується не для блага людей, вона повинна певним чином обмежуватися» [1, с. 36]. Водночас громадяни мають отримати надійні гарантії від органів державної влади щодо покра-

щення їхнього економічного і соціального становища (і ці гарантії мусять суворо дотримуватися), інакше ніякі закони і заходи державних структур не матимуть позитивних результатів. Тобто міра індивідуальної свободи в кризовий період суспільного розвитку та за інших екстремальних умов повинна визначатися економічною і політичною необхідністю, а безвідповідальність особи, якщо вона має негативні соціальні наслідки і сприяє соціальній дестабілізації, мусить каратися згідно зі законодавчими актами держави.

Неодмінною передумовою формування в особи почуття відповідальності є вироблення у неї в процесі соціалізації права на відповідальний вчинок, уміння співвідносити його з вчинками інших людей. За таких умов формується «автономна» (за І. Кантом) воля. Практичний розум, на його думку, є моральним законодавцем волі. Його категоричний моральний імператив проголошує: «Дій так, щоб ти завжди ставився до людей..., як до мети, і ніколи як до засобу» [12, с. 270].

За що ж усе-таки людина не відповідає в рамках свого суспільства і коли? Багато соціальних факторів і процесів стосовно окремого індивіда існують об'єктивно і людина їх не вибирає (скажімо, рівень розвитку продуктивних сил, суспільний і політичний лад у країні, система законодавства тощо). Вони не залежать від її волі, розуму чи бажання. Але коли людина включається в навчально-пізнавальну або трудову діяльність, вона несе відповідальність за ставлення до навчання або виконувану роботу. Зниження ж міри відповідальності (у навчанні, праці, управлінській, науковій і художній творчості тощо) в сукупності з таким же ставленням до свого суспільного обов'язку з боку багатьох осіб (приміром, керівників у вищих органах влади) негативно відображається на продуктивних силах суспільства, темпах його економічного розвитку, соціальних процесах, духовному житті та інших сферах.

Отже, йдеться про феномен безвідповідальності, який є серйозною проблемою нашого суспільства, до того ж від «верхів» до «низів»: від Верховної Ради України, яка упродовж минулих років доволі часто перебувала у стані бездіяльності (причому «законодавці» не соромилися отримувати щомісяця величезну зарплату, практично не працюючи), до молодих

(років 25–30) «безпритульних», які не хочуть працювати. За радянських часів таких людей, яких тоді називали дармоїдами, висилали з міст у сільську місцевість, де вони були змушені працювати, щоб не померти з голоду. Сьогодні ж на них місцеві органи влади не звертають жодної уваги, наче вони не існують. Це і є приклад нічим не прикритої безвідповідальності на всіх рівнях суспільного розвитку.

Фактично безвідповідальність є синонімом бездіяльності, і навпаки. Бездіяльність породжується пасивністю, соціальною нейтральністю. Життя людини, взяте у єдності «сутності» та «існування», є синтезом і результатом переплетення цілої низки моментів і чинників – трудових, моральних, психологічних, релігійних та інших, але не зводиться до жодного з них. Бездіяльне життя не може бути духовно повноцінним. Ще Аристотель зауважив, що найстрашнішим злом є бездіяльність, нерухомий стан душі. А за словами І. Канта, «людина хоче жити забезпечено і весело, але природа бажає, щоб вона (людина) вийшла зі стану бездіяльності і поринула з головою в роботу» [11, с. 12]. Бездіяльне життя є існування неповне, воно призводить до бездуховності й породжує пияцтво, наркоманію, антигромадянські вчинки і навіть злочини. Бездіяльність (а поруч з нею – безвідповідальність) є протилежними полюсами діяльності та відповідальності.

Щоб показати негативну роль людської бездіяльності та безвідповідальності в нинішньому українському суспільстві, звернімося до історії їх формування у Радянському Союзі. Виходячи з характеру діяльності, що склалася у сферах матеріального і духовного виробництва СРСР протягом кількох десятиріч, досить актуальним стає питання якісної зміни характеру праці та ставлення до неї людей. Одержавлення власності, нескінченні реформи у сфері економіки без їхніх позитивних результатів, командно-бюрократична система управління виробництвом і соціальними процесами, низький рівень оплати праці тощо породили відчуження людини від власності й небажання працювати високопродуктивно і якісно [20, с. 25].

Прикметно, що суб'єкт праці в різних сферах предметно-практичної діяльності (в рамках нинішньої України) і сьогодні не реалізує повною мірою своїх творчих можливостей, а це

є однією з причин низької продуктивності суспільної праці і втрати до неї інтересу з боку багатьох людей. Водночас зростає явне і приховане безробіття, яке виштовхує людей у сферу бездіяльності або спричиняє пошук ними роботи в країнах зарубіжжя. Причому Україну покидають не тільки представники фізичної праці, а й науково-технічна еліта, лікарі, вчителі, працівники культури.

Традиційно більшість авторів пов'язують бездіяльність і безвідповідальність з тотальним режимом та соціальними умовами людського існування. Це дещо однобічний підхід до аналізу названої проблеми. Причини охарактеризованого явища значно глибші. Якби все залежало від соціального середовища, рівня життя, демократії, рівня політичних та економічних свобод, то в більшості сучасних капіталістичних країн не було би безхатьків, наркоманів, п'яниць та інших антисоціальних елементів, які перебувають на соціальному дні суспільства. Проте вони є і в найблагополучніших, з точки зору рівня життя, країнах світу.

Звідки ж беруться люди, які ведуть примітивний (майже рослинний) спосіб життя, не хочуть працювати і брати на себе будь-яку відповідальність?

Наведене явище породжується і об'єктивними, і суб'єктивними причинами. Людина, як відомо, здійснює свою практичну і теоретичну діяльність у формах, що створені в процесі розвитку людського суспільства. Соціальне начало проникає у свідомість індивіда і звідси визначає сутність його діяльності через предметний світ створеної попередніми поколіннями культури, мови, накопиченого знання тощо. Отже, особистість – продукт середовища і діяльності, життєвої активності. Проте в тому самому соціальному середовищі формуються різні особистості – активні, дійові, які хочуть багато знати і чогось досягнути у своєму житті, і пасивні, безвольні, інертні, позбавлені будь-яких духовних інтересів і не здатні прийняти жодного самостійного серйозного рішення. Які ж причини цього явища?

Мабуть, вони криються в особливостях первинного етапу соціалізації людини у сімейному оточенні, де здійснюється формування свідомості, мови, знань і досвіду дитини.

Блокування її індивідуальної ініціативи при бажанні зробити щось самому, поки за дитину це роблять батьки, призводить до відповідного блокування в свідомості людини, що формується, і закладає психологічні основи соціальної пасивності та безвідповідальності.

У суб'єктивному плані соціальної пасивності, бездіяльності та безвідповідальності головними причинами є недостатньо розвинуті духовні потреби та інтереси, воля і характер людини. Відомо, що волю Ф. Енгельс трактував як «сплав почуттів і розуму». Це здатність діяти у руслі свідомо обраної мети, долаючи бажання і прагнення, що виникають при цьому і можуть стати перешкодою на шляху втілення життєво важливих планів. Ось чому сім'я, школа, навчальний чи трудовий колектив мають усіляко сприяти індивіду у його прагненнях реалізувати окреслені життєві цілі, інакше найкращі наміри можуть залишитися лише на рівні бажань і мрій.

У цьому контексті доцільно звернути увагу й на юридичну безвідповідальність, що нерідко виявляється у діяльності правоохоронних органів внутрішніх справ. Юридична безвідповідальність є сутнісною стороною статусно-рольової частини правової антикультури. Правова антикультура проявляє себе виключно у ціннісному підході до правового простору в соціальному розумінні. Правова антикультура у правовому просторі будь-якого суспільства багатогранна, оскільки набуває різноманітних форм. Саме тому в юридичній літературі правова антикультура цілісно не досліджена. Водночас правова культура також розглядається роздільно від правової антикультури, хоча насправді відокремлено вони ніколи не існують.

Упродовж минулих років у юридичній літературі було зааналізовано такі явища, як правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, тіньове право, правова демагогія, правовий нігілізм тощо, однак розглядаються вони відокремлено від свого родового поняття «правова антикультура», що, своєю чергою, дезорієнтує не лише вчених-теоретиків, а й практиків, котрі беруть участь у протидії цьому негативному явищу. Всі перелічені правові явища, на думку О. Бондарева, є формами вираження правової антикультури суб'єктів права, а тому у них ба-

гато спільних рис і протидіяти кожній з них окремо недоречно [5, с. 101–102]. З огляду на це доцільно здійснювати заходи щодо мінімізації правової антикультури загалом у правовому просторі держави, що сприятиме підвищенню правової культури в суспільстві та ролі соціальної відповідальності.

Відповідальність як багатомірний, поліструктурний соціальний феномен і обов'язковий атрибут суспільних відносин, його регулятор на всіх стадіях існування суспільства вивчається різними галузями наук, головню, в рамках предмета кожної з них. Відповідальність виникає незалежно від того, наскільки людина її усвідомлює. Однак у разі неусвідомлення власної відповідальності вона набуває характеру зовнішнього примусу, що обмежує волю та свободу індивіда. І лише у випадку усвідомлення – набуває характеру соціальної відповідальності. Заразом соціальна відповідальність передбачає, що людина має можливості обрати з безлічі можливих варіантів власної поведінки найбільш сприятливий як для себе, так і для суспільства.

Соціальна відповідальність держави і людини як форма регуляції суспільної поведінки має дихотомічний характер і означає сумлінне, відповідальне ставлення цих суб'єктів до своєї діяльності (поведінки), а у разі порушення ними прав і законних інтересів іншої сторони, невиконання своїх обов'язків та своєї соціальної ролі стосовно іншої сторони – отримання цим суб'єктом певних негативних наслідків.

Категорія «відповідальність» у соціогуманітарній науці обґрунтовується і у взаємозв'язку із поняттям «особистість», і залежно від когнітивних станів людини, її поведінки, обов'язків перед іншими тощо. В різних наукових галузях мислителі розуміли відповідальність як свободу вибору, волі та засобів існування, як спосіб реалізації життєвої позиції чи самореалізацію особистістю своєї сутності.

Концепт «соціальна відповідальність» дещо обмежується сферою взаємовідносин особи та суспільства, а тому оминає увагою такі важливі аспекти, як відповідальність особи за власне життя або ж відповідальність держави за гармонійний розвиток особистості. Соціальна відповідальність виникає разом із соціумом і в теоретичному плані означає органічну

єдність людини з суспільством та природою, є соціальним регулятором поведінки людини (переважно в історичному часі) та держави й органів державної влади (здебільшого в сучасний період). Людина у прагненні реалізувати власні інтереси практично завжди несе відповідальність за свої дії, оскільки вони завжди торкаються інтересів інших людей.

У змістовому плані відповідальність як результат, з одного боку, об'єктивних соціальних умов, а з іншого – суб'єктивних дій людини містить у собі відповідну дихотомічність об'єктивних і суб'єктивних сторін. Зокрема, є об'єктивним статус і становище людини в суспільстві, яке власне й окреслює межі її відповідальності. До об'єктивної сторони відповідальності слід віднести й наявну в суспільстві сукупність відносин та морально-правових вимог до кожного громадянина. Суб'єктивною стороною постають такі соціальні якості людини, як емоційність, совість та раціональне усвідомлення характеру суспільних вимог і зіставлення з ними власних вчинків і дій та їхніх наслідків, зрештою, воля та цілеспрямованість людини уможливорює практичну реалізацію нею суспільних вимог, зв'язання її діяльності на відповідність інтересам суспільства.

Відповідно до видів соціальних норм, яких додержується або які порушує людина, виокремлюють різні форми соціальної відповідальності: юридичну, моральну, політичну, партійну, професійну, екологічну тощо. Соціальна відповідальність та юридична відповідальність співвідносяться між собою як загальне та конкретне. Особливістю юридичної відповідальності порівняно з іншими видами соціальної відповідальності є те, що вона будується на нормативних вимогах, які забезпечуються у необхідних випадках державним примусом.

З огляду на принципи характеристики соціально відповідальної держави слід зазначити, що остання є складною системою державного управління. Визначальним її елементом виступає соціальна підсистема як сукупність інституційних, процесуальних, суб'єктних, об'єктних та інших складових, що мають яскраво виражений соціальний характер. Соціальна відповідальність у дискурсі розбудови соціальної держави – це системотворчий принцип, адже історія становлення соціаль-

ної держави свідчить про зростання ролі соціальної відповідальності держави та органів державної влади. Всі принципи соціальної держави реалізуються лише опосередковано через принцип соціальної відповідальності. Отже, реальне втілення принципів соціально відповідальної влади в практично-політичній діяльності органів державної влади має забезпечити соціальний ефект державного управління, який виступає результатом діяльності органів державного управління як суб'єктів ринкових відносин, що спрямований на благо суспільства загалом або окремих груп населення і проявляється під час вирішення загальносоціальних проблем і забезпечення якості життя людей.

14.3. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СТАНДАРТНИЙ АТРИБУТ ПРАВОВІДНОСИН

Загальноновизнано, що відповідальність (залежно від концептуального підходу) є обов'язковим компонентом або логічним завершенням будь-яких людських відносин. Особливо це стосується правових міжсуб'єктних відносин, де юридичну відповідальність вважають одним із фундаментальних явищ. Але і в цій, здавалося б, чітко регламентованій сфері суспільного життя різняться способи сприйняття такого явища, як відповідальність: від кари Божої та відновлення суспільної рівноваги – до державного примусу та юридичного обов'язку правопорушника.

Попри таку розмаїтість підходів до вивчення відповідальності як правового поняття і явища, абсолютно поза увагою залишився той момент, що відповідальність апіорі наділена специфічною соціальною знаковістю, суспільним символізмом. Атрибутивність відповідальності полягає у сприйнятті її як суттєвої, невід'ємної властивості, характерної прикмети, ознаки, стандартного атрибуту правовідносин; слід наголосити, що саме характеристики (ознаки, якості, риси, властивості, особливості, прикмети, знаку і т. д. і т. ін.), а не складової (як юридичний обов'язок правопорушника), наслідку (як примусове правове обмеження правопорушника) чи різновиду правовідносин (останні три підходи виділяють, наприклад,

Д. Лук'янець – у проведенні типології юридичної відповідальності, С. Сахнюк – у загальній характеристиці кримінальної відповідальності як основної категорії кримінального права тощо).

Про те, що відповідальність є суспільним атрибутом, йдеться уже доволі давно. Але коли, наприклад, наприкінці 70-х років ХХ ст. С. Братусь вважав, що «юридична відповідальність – атрибут, ознака *обов'язку* (курсив наш. – О. Б.) на тій стадії її реалізації, коли він не виконується добровільно, навіть при бажанні зобов'язаного суб'єкта (що характерно для кримінального правопорушення), і тому застосовується державний примус» [6, с. 95], то вже у 90-х роках ХХ ст. науковці писали, що «відповідальність як багатомірний, поліструктурний, багато-сущний соціальний феномен та обов'язковий атрибут *суспільних відносин* (курсив наш. – О. Б.), його регулятор на всіх стадіях існування суспільства вивчається різними галузями наук, головним чином, в рамках предмета кожної науки». Проте ніхто не вбачав у цьому праксео-семіотичного контексту.

Із позиції праксеології (зокрема прагматизму й утилітаризму) пропонується розглянути відповідальність у двох ракурсах: 1) як іманентну семіотичну характеристику правовідносин; 2) як функціональну семіотичну характеристику правовідносин. Такий поділ пов'язаний із загальноприйнятою видовою диференціацією відповідальності у праві на позитивну і негативну (М. Разгильдієва), перспективну і ретроспективну (В. Грищук), суб'єктивну та об'єктивну (Д. Горчаков), особистісну та суспільну (В. Хомич), що за своєю суттю відповідає ідентифікації іманентності з позитивною, перспективною, суб'єктивною, особистісною відповідальністю («відповідальність перед...»), а функціональності – з негативною, ретроспективною, об'єктивною та суспільною («відповідальність за ...»).

Іманентна філософія – це суб'єктивно-ідеалістичний філософський напрям, який проголошує об'єктивний світ іманентним (внутрішнім) змістом свідомості суб'єкта. І. Кант протиставляв іманентне (внутрішнє) трансцендентному (тому, що знаходиться за межами людського пізнання); у теорії пізнання іманентний – це той, що залишається в межах можливого досвіду [14, с. 174]. Згідно з таким підходом, відповідальність є

іманентною ознакою правових відносин, тому що властива їй природі, внутрішньо притаманна їм.

До іманентних знакових характеристик правовідносин, що пов'язані з категорією відповідальності, належать: 1) психологічні (назвемо їх іманентно-індивідуальними) – страх, адаптація, залежність, усвідомлення, готовність, вибір; 2) соціальні (або іманентно-колективні) – стимулювання, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодія, інтеграція. Розглянемо кожен з цих характеристик зокрема.

Страх хоча і є негативним емоційним станом, що виникає насамперед у ситуаціях, коли мотивація уникнення не може бути реалізована [12, с. 346], однак вважається однією з найсильніших людських емоцій. Саме страх за своєю природою є найпотужнішою адаптивною властивістю людини: психологічні трансформації, що відбуваються під його впливом, змушують людину пристосовувати свою поведінку до зовнішніх обставин. Страх має здебільшого індивідуальні прояви (хоча говорять і про суспільні страхи, але в цьому випадку, на нашу думку, йдеться радше про суспільний ризик або загрозу). Що стосується сфери правовідносин, то страх є первинною властивістю суб'єкта, якої він набуває впродовж усього процесу своєї соціалізації щоразу після першого випадку порушення якихось правил або після отримання певної інформації про можливі наслідки такого порушення (страх брати сірники без дозволу – в малолітній дитині, що колись обпеклася; страх користуватися транспортом – у підлітка, який колись, їдучи на мопеді, вчинив дорожньо-транспортну пригоду; страх дорослої людини, яка знає про можливі наслідки певного виду злочину, тощо). Іншими словами, це страх відповідальності. «Щоби змусити індивідів до належної поведінки, праву необхідно володіти реальною силою і владою. Ця сила може мати не лише фізичний, а й психологічний характер. У іншому випадку вона пов'язана зі спроможністю права апелювати до емоції страху» [4, с. 145]. Страх – це найпримітивніша ознака присутності відповідальності у правових відносинах, але вона має значний ефект. Адже у відчутті страху відповідальності зосереджене припущення, що недодержання певних умов може обернутися неприємними й небезпечними наслідками.

Психологи вважають, що для того, аби погасити емоцію страху і повернути психіку у вихідний, врівноважений стан, потрібна поведінкова адаптація.

Адаптація передбачає пристосування живого організму (людини) до оточення, завдяки чому підтримується нормальне функціонування цього організму за умови зміни зовнішніх умов, що забезпечується, зокрема, психологічними механізмами на рівні цілісної поведінки [12, с. 11]. Учені наголошують на тому, що в соціальному середовищі і позитивна мораль, і природна моральність передбачають «першочерговий розвиток у особистості пристосувальних якостей, здатності розчинятися в спільноті, зливатися з нею у єдине ціле» [4, с. 121]. У сфері правовідносин адаптація означає засвоєння індивідом правових норм та інших вимог оточення, соціальних стереотипів та установок, прийнятних у цьому оточенні форм поведінки, варіантів життєдіяльності тощо [14, с. 429–430]. Це, зі свого боку, відображає міжсуб'єктну правову комунікацію на всіх рівнях взаємовідносин членів соціуму (суб'єктів правовідносин) і вироблення власних варіантів поведінки. Заразом правове пристосування (адаптація) вимагає чіткої раціоналізації способу мислення та сприйняття правового оточення. Такий процес може відбуватися двома шляхами: 1) через внутрішнє сприйняття вимог норм права виведення їх у зовнішню поведінку; 2) перенесення еталонів зовнішньої поведінки (оточення) на рівень особистого пристосування, у внутрішню спонук [3, с. 155]. Символізм адаптивних процесів у контексті правовідносин полягає у копіюванні поведінкових знаків інших соціальних суб'єктів («роби, як він») або діяльнісному відтворенні вербальних знаків, описаних у нормах права («роби, як треба»). Й хоча таку правову поведінку вважають пристосовницькою, однак ефективність цих дій, однозначно, присутня: адаптивність відчуття відповідальності свідчить про здатність індивіда саморегулювати власні функціональні можливості адекватно до вимог права, де найвищою формою адаптації вважається інтелект (за операційною концепцією Ж. Піаже [12, с. 11, 262]) і моральна нормативність (як чинник особистісного адаптаційного потенціалу, за А. Маклаковим [12, с. 16–25.]). Крім усього іншого, адаптація передбачає «налаштуван-

ня системи на умови застосування» [12, с. 11]. У правовому контексті це означає «налаштування» правової свідомості відповідно до вимог права з метою «застосування» її як основного продуцента відчуття відповідальності. До того ж, показник адаптивності є одним із основних конструктивів у прогнозуванні право-придатності індивіда (придатності його правової свідомості та поведінки у певному правовому полі, за певних умов правовідносин) [3, с. 155]. Адже особистісний адаптаційний потенціал прямо пов'язаний з ефективністю пристосування відчуття відповідальності до умов правової дійсності: інтелект як вища форма адаптації є запорукою вибору саме правослухняного варіанту проявлюваних зовні дій і вчинків.

Залежність має двояке значення: по-перше, це перебування під чийось впливом або чиеюсь владою, підкорення чому- або кому-небудь; по-друге, це зумовленість чого-небудь певними обставинами, причинами, взаємозв'язок, взаємозумовленість. Ця характеристика властива відношенню «правовідносини – відповідальність», причому в обох значеннях: тип правовідносин залежить від відчуття відповідальності соціального суб'єкта, який перебуває під впливом соціальних (зокрема і правових) норм; водночас відповідальність у кожному окремому випадку зумовлена певними правовими обставинами. У соціальній психології відома теорія ставлення, що означає «налаштованість до класифікації предметів і явищ та реакції на них з певним ступенем постійності в оцінках» [14, с. 325]. Навіть якщо ставлення є гіпотетичною конструкцією (наприклад, ми припускаємо, що соціальний суб'єкт оцінює всіх людей за кольором шкіри і налаштований певним чином демонструвати неприязнь до тих чи інших, тобто негативно реагувати на них), воно проявляється тільки у практичних діях (вербальних висловах, грубій поведінці тощо). І тут правовідносини залежать від відчуття відповідальності соціального суб'єкта (якщо залежність відчуття відповідальності перед нормами права буде сильнішою, ніж залежність відчуття відрази чи ненависті до представників певної раси, правовідносини матимуть правослухняний характер; якщо ж залежність відчуття відповідальності виявиться слабшою або її зовсім не буде – проявляться відверто протиправні дії та вчинки).

Інакше кажучи, теорія середовища визнає людину глибоко залежною від навколишнього світу, що звільняє її від будь-якої відповідальності. Отож соціальний суб'єкт, будучи заангажованим у сферу правовідносин, цілком залежить у прояві власних дій і вчинків від зовнішнього впливу, а тому не слід його звинувачувати у протиправності дій чи бездіяльності: таким його «зробило» середовище, у якому він перебуває і яке має нести відповідальність за його вчинки. Однак правова практика не завжди підтверджує цю теорію: не завжди правослухняність середовища передбачає правослухняність дій його членів. Особа, наділена критичним розумом, здатна протистояти злочинному впливу оточення (залежність відчуття відповідальності від правових норм), і навпаки, душевно вбога людина може знецінювати насаджувані їй право-норми (залежність відчуття відповідальності від меркантильних бажань). Іншими словами, залежність відповідальності як іманентної ознаки правовідносин може бути як негативною (залежно від певних негативних стереотипів: наприклад, негр – це раб), так і позитивною (залежно від свідомого аспекту життєдіяльності особи: негр – така ж людина, як решта). Адже феномен свідомості робить людину не прямо залежною від оточення, а здатною формувати своє конкретне середовище.

Усвідомлення означає досягнення розумом, свідоме сприйняття, розуміння значення, сенсу чого-небудь, осмислення, правильне оцінювання чогось. Категорія свідомості у формуванні відчуття відповідальності виступає, мабуть, найвищою психічною даністю соціального суб'єкта; вона якісно відрізняється від інстинкту страху, мотивів залежності й бажання примітивної адаптації. У філософії, скажімо, багато мислителів вважають свідомість функцією сукупності органів чуття або функцією буття-у-світі, турботи (екзистенціалізм), іноді її характеризують як функцію дії (прагматизм) [14, с. 498]. Ефективність усвідомлення відповідальності у контексті правовідносин більш ніж очевидна. Лише свідоме визнання норм права сприяє прояву істинно правослухняної поведінки. Адже формальне виконання нормативно-правових вимог, за умови відсутності свідомого «підтвердження», може призвести до зміщення ціннісних орієнтирів у бік, протилежний від соціаль-

но значимих. На відміну від позитивістської позиції механістичності додержання правових норм, правовідносини підтверджують природну необхідність визнання цих норм свідомістю. «У світлі позитивно-правового підходу вважається достатнім зовнішнє дотримання людиною приписів закону. Він не наполягає на необхідності глибинної інтеріоризації норм права в індивідуальну психіку, на їхньому змиканні і зрощуванні з моральними, релігійними або філософськими поглядами. Але для природно-правових концепцій характерне прагнення до такого возз'єднання», – вважає В. Бачинін [4, с. 140–141]. Також психологи трактують свідомість як вищу інтегруючу форму психіки, що ґрунтується на використанні мови [12, с. 334], до того ж, наголошують, що найефективнішим є засвоєння усталених вербальних композицій, образів, символів, знаків. Отже, знакове відтворення у правосвідомості правової дійсності завдяки загальній логічній класифікації таких знаків на позитивні й негативні формує у соціального суб'єкта відчуття відповідальності, а усвідомлене таке відчуття через закладені у правовій свідомості ідеали стає однією із детермінантів подальших правовідносин з іншими. У такий спосіб усвідомлення відчуття відповідальності стає внутрішньою характеристикою правовідносин, передбачаючи готовність соціального суб'єкта додержувати встановлених зразків просоціальної поведінки.

Готовність означає завершення належних приготувань; доведення до придатності для використання або споживання; набуття досвіду, досягнення певної майстерності; бажання зробити що-небудь. У площині правовідносин, очевидно, йдеться про готовність до певних дій, а це вже «форма установки, що характеризується спрямованістю на виконання тієї чи іншої дії» [12, с. 96]. Готовність до відповідальності потребує наявності певних знань про встановлені норми права, певних навиків зіставляти правові поняття і явища; крім цього, передбачає готовність до протидії перешкодам, що виникають у процесі виконання правослухняних дій, тобто протиправним вчинкам. Готовність до відповідальності власне вже є знаковим поняттям правовідносин, що є характерною властивістю певним чином діяти; це впевненість у правильності

громадянської позиції, такий стан свідомості соціального суб'єкта, який виступає методологічним підґрунтям для прийняття адекватних рішень в управлінні своєю поведінкою. Готовність як психологічна установка є цілісним станом соціального суб'єкта, сформованим під впливом його свобідної волі. Теорія свобідної волі встановлює межу між можливістю чинити так, як хочеться, та відчуттям обов'язку [14, с. 406]; в нашому контексті на місці обов'язку можна поставити відповідальність. Наявність у людини свобідної волі вирізняє її у соціумі. Свобідна воля, будучи необмеженою за своєю суттю, робить людей відповідальними за все те, що вони дозволяють робити собі й іншим стосовно себе та оточення. Воля – «одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки». Тобто воля є одним зі засобів формування почуття відповідальності. Волю можна вважати сукупністю емоцій, цілеспрямовано зорієнтованих на свідому готовність діяти. У правовідносинах основне значення у вольових актах належить правосвідомості, яка, зі свого боку, забезпечує формування правових потреб і «підказує» вибір мотиваційного рішення у правовій ситуації. Додержуючи методології «діяльничної психології» А. Леонтьєва, можемо констатувати, що права воля передбачає здатність соціального суб'єкта здійснювати свідомий контроль над правовою поведінкою; причому ця здатність набувається у процесі правової соціалізації і дає правосвідомості додаткові мотиваційні властивості: «За рахунок контролю людина набуває можливість діяти всупереч сильній мотивації та / або ігнорувати сильні емоційні переживання» [17, с. 70]. Це, зокрема, стосується протиправної мотивації. Адже, щоб соціальний суб'єкт міг правослухняно поводитися, треба, щоби його воля була спроможною протиставити протиправним мотивам стійку правослухняну зорієнтованість; іншими словами, необхідно сформулювати свідомий контроль за безпосередньою поведінкою через засвоєння певних правил правослухняної поведінки. Лише за умови сильного правослухняно зорієнтованого емоційного конструкту воля набуває характеристики «свобідності». Свобідна воля дає можливість людині вільного вибору.

Вибір передбачає виділення чого-небудь за якимись ознаками, відокремлення від інших об'єктів; визначення чогось зручним, придатним; надання переваги чому-небудь, вважаючи кращим; а також можливість робити все це. Соціальний суб'єкт реалізує власну свobodну волю через вільний вибір певного типу поведінки. Теорія вибору (або, як її по-іншому називають, етика свободи) вчить оцінювати кожен ситуацію, щоби зробити можливі подальші дії і вчинки правильними з позицій моралі та права [14, с. 545]. Можливість (або потреба) вибору сприяє прояву оцінювальної домінанти, а отже, зумовлена відчуттям відповідальності. Соціальний суб'єкт завжди має можливість вибору, але не завжди має потребу в цьому. Вибір, здійснений соціальним суб'єктом, можна вважати його самовизначенням, що, зі свого боку, є діяльним (поведінково проявлюваним) вирішенням кожної окремої ситуації. Категорія самовизначення у розумінні «здійснення вибору» стосується також правовідносин і ставлення їхніх суб'єктів до предмета вибору. Теорію вибору у сфері правовідносин можна пов'язати з егалітарною функцією права, що означає «його здатність наділяти всіх громадян рівною мірою свободи і прав у їхньому соціальному житті і діяльності» [4, с. 153]. Тобто через дозвіл усвідомлювати власну соціально-правову повноцінність перед законом і суспільством право делегує кожному правоздатному громадянину можливість вибирати і користуватися однаковими юридичними повноваженнями, але водночас застерігає про відповідальність такого вибору. Вибір – це не властивість відповідальності, а її субстанція; за кожним окремим вибором стоїть окремий прояв відповідальності; вибір обумовлює відповідальність. Тому вибір можна вважати найвідповідальнішою іманентно притаманною знаковою характеристикою правових відносин.

Усі ці психологічні характеристики правовідносин пов'язані зі соціальними (або іманентно-колективними), до яких ми віднесли стимул, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодію та інтеграцію.

Стимул – це спонукальна причина до здійснення чогось, заохочення; подразник, який викликає реакцію. Процес сприйняття соціальним суб'єктом інформації, що надходить

із правової дійсності (як вертикально – правові норми і вимоги, так і горизонтально – правові ситуації, що їх потрібно вирішити), супроводжується дією перцептивних стимулів через соціальні та особистісні чинники. До таких можна віднести: внутрішню і зовнішню мотивацію правових дій і вчинків; професійні, морально-етичні, культурні та інші установки; сподівання, пов'язані з вирішенням професійних завдань; вплив правового оточення, колективу, сім'ї тощо. Всі сформовані цінності і потреби виступають як організаційні чинники при сприйнятті правової інформації, що надалі трансформується у регулятивну основу правослухняної поведінки [3, с. 172]. Стимул до відповідальності формується у кожного соціального суб'єкта окремо, але тільки у соціальному середовищі, тобто коли він має можливість отримати цей стимул від когось іншого як допуск до бажаних для нього правових відносин, у процесі правових відносин або внаслідок них. Стимул і мотивація виконують провідну роль у формуванні поведінки і контролі за нею. Мотивація поведінки соціального суб'єкта залежить від його індивідуальних потреб і цілей, ефекту когнітивного дисонансу і значення стимулу до правослухняної поведінки. Всі мотиви у сукупності є стимулюючою основою для формування правослухняної поведінки, адже вони активізують психічну готовність до відповідальності за виконання дій у контексті правонорм.

Ціннісні установки – різноманітні духовні орієнтації думки та волевиявлення, сподівання, надії чи побоювання, схильності, переконання, пристрасті та застереження, що визначає не тільки наше ставлення до певного предмета, події, факту, думки, справи, особи і т. д., а й насамперед те, у якому вигляді вони нам безпосередньо видаються, тобто те, як вони реалізуються у світі нашого сприйняття [14, с. 469]. Установка на відповідальність у правовідносинах може бути зумовлена внутрішніми чинниками соціального суб'єкта (потребами, спрямуванням уваги та ін.) або певними моментами зовнішнього світу (суб'єктивні й об'єктивні чинники правової дійсності). Окремої уваги заслуговують установки, що сформовані на основі попереднього досвіду індивіда і мають тенденцію до збереження протягом тривалого часу (до таких нале-

жать установки дружби чи ворожості, шани чи зневаги, довіри чи застереження тощо). На відміну від мотиву і стимулу, що є відносно динамічними цільовими спонуканими, установка вирізняється стійкістю поглядів та уявлень. Вона не лише спонукає, а й готує соціального суб'єкта до певних дій. При цьому морально-правові установки є набагато складнішою організацією відповідальності, ніж мотиви. Виділяють емоційні, смислові та поведінкові аспекти налаштування індивіда до сприйняття і реагування стосовно різноманітних правових об'єктів і ситуацій. Ці складові у психології об'єднують у поняття «атитюд» (з фр. *attitude* – поза), що означає «форму психічної активності, яка передбачає готовність до виконання певної дії» [12, с. 34]. Правовий атитюд координує і продукує правомірний тип поведінки і готовність до відповідальності. Крім цього, близькою до поняття установки є інтенція як намір, тенденція, прагнення, спрямування свідомості, мислення на певний предмет [16, с. 183]. Власне інтенціональність відповідальності є однією з найважливіших характеристик правових відносин, що полягає у соціальній спрямованості всіх цих категорій. Відповідальність соціального суб'єкта виступає сукупністю функціональних апперцепцій (усвідомленого сприйняття) в умовах опосередкованості правової комунікації, включеної у контекст міжсуб'єктних правовідносин. Тільки в силу цієї опосередкованості можлива інтенціональна діяльність правосуб'єктів як поведінкова інтерпретація функціонування права.

Необхідність (як філософська категорія) виражає об'єктивні зв'язки матеріального світу [14, с. 296], що за своєю суттю означає потребу в чому-небудь. Необхідність відповідальності у правовідносинах беззаперечна і вкрай важлива, особливо коли йдеться про соціальну необхідність, колективну потребу, що свідчить про її всезагальну значимість. Необхідність безпосередньо пов'язана з категорією можливості: «необхідність однієї речі є одночасно можливістю принаймні для певної іншої речі, ... необхідність відноситься до можливості як визначене (задане) буття – до наявного буття» [14, с. 296]. Необхідною можна вважати річ, позицію чи властивість, що не може бути замінена нічим іншим; необхідним є те явище, що неодмінно має настати чи відбутися за певних заданих обставин.

Тобто необхідність відповідальності обумовлена самою природою правовідносин, бо ніщо інше її замінити не може (позиція, так би мовити, без зайвих коментарів).

Компроміс (як згода з ким-небудь у чомусь, що досягається взаємними уступками, поступка заради досягнення мети) є однією з іманентно-колективних властивостей правових відносин, бо реалізується саме у соціумі, за наявності хоча би двох суб'єктів, адже передбачає безпосередню взаємодію. Відповідальність до певної міри є також компромісом у вирішенні правових конфліктів. Наприклад, держава, не маючи змоги повністю відновити попередній стан речей правової дійсності (повернути життя вбитому чи здоров'я покаліченому, відбудувати зруйноване чи понівечене, надати товарний вигляд зіпсутому і т. ін.), попри максимально можливі компенсацію та відшкодування, позбавляє винного певних благ (конфіскує майно, обмежує вільне пересування, призначає штрафні роботи тощо). А потерпілий, зі свого боку, не маючи іншого вибору, погоджується на певне відшкодування, заміну, повернення, покриття витрати чи навіть втрати, усунення незручностей, відновлення порушених прав та ін. Таким чином відповідальність стає своєрідним компромісом у врегулюванні порушеної соціально-правової гармонії.

Взаємодія як характеристика правовідносин впливає з усіх попередньо описаних, бо передбачає взаємний зв'язок між суб'єктами у дії, погодження у цих діях, взаємний вплив, що може зумовити навіть взаємні зміни у взаємочинних суб'єктів чи об'єктів. У філософії Канта ця категорія трактується як відношення, що породжує єдність речей і процесів чуттєвого світу [14, с. 66]. Тобто взаємодія як колективна характеристика правовідносин аналогічна до індивідуальної характеристики залежності. Через цю характеристику відповідальності її можна назвати каузальною (причинно-наслідковою) закономірною ознакою правовідносин. Взаємодія охоплює не тільки суб'єктів, а й супутні причини, обставини, умови, впливи, підстави, наслідки. Принципу каузальності приділено чимало уваги у наукових дослідженнях (від Демокріта до новітньої фізики), і юриспруденція не є винятком, однак у контексті взаємодії соціальних суб'єктів як соціальної властивості правовід-

носин важливим є те, що така взаємодія може набувати різних форм: взаємодія, що зорієнтована на створення чогось нового (наприклад, шлюб для створення нового соціального суб'єкта – сім'ї); взаємодія, розрахована на зміну і перетворення (скажімо, усиновлення зі зміною правового статусу всіх причетних до цього суб'єктів); взаємодія задля розвитку (прикладом, угода про надання освітніх послуг для інтелектуального та професійного розвитку одного зі суб'єктів відносин) і т. д. Тож, відповідно, залежно від типу взаємодії формується і тип відповідальності в межах правовідносин; по суті взаємодія закладає основу, встановлює умови, формує підстави для відповідальності, а отже, і правових відносин.

Інтеграція (як процес чи дія, що має своїм результатом цілісність, об'єднання, поєднання, відновлення єдності [14, с. 181]) стосовно відповідальності тлумачиться як доцільне цілеспрямоване об'єднування та координація дій різних частин цілісної системи правовідносин. І тут ідеться не тільки про дії соціальних суб'єктів, а й усіх елементів правової дійсності – дій, подій, фактів, явищ, об'єктів, суб'єктів, обставин, умов і т. д. Тільки за умови інтегрованого врахування всіх цих складових як цілісності можна говорити про об'єктивність відповідальності та адекватність її правовідносинам. У цьому випадку правовідносини виступають соціальним конгломератом, який механічно й метафізично поєднує однорідні (що стосуються одного право-випадку) чинники в цілісне системне відношення. Інтеграційний підхід до розуміння відповідальності та правовідносин загалом дає можливість розглядати цілісно концепти і категорії, які у розпорошеному стані не мають соціальної ваги і значення. Самі правовідносини також є інтеграцією певних елементів. Окрім цього, інтеграція аналогічних право-випадків необхідна для типізації та уніфікації відповідальності в межах однотипних правовідносин. Тобто інтеграція є одночасно ознакою, чинником, процесом і підставою відповідальності з метою інтегрування й координації правовідносин як цілісності.

До групи функціональних семіотичних характеристик правових відносин, що репрезентують концепт відповідальності, за запропонованою класифікацією належать: 1) суспільні

(функціонально-організаційні) – комунікація, градація, регламентація, моделювання, коригування, прогнозування; 2) державні (функціонально-розпорядчі) – переконування, примус, запобігання, охорона, покарання, регулювання.

Водночас слід зауважити, що суспільні характеристики тематично продовжують попередньо аналізовані (соціальні), котрі за своєю суттю з першого погляду можуть видатися майже ідентичними (словники подають ці поняття як синонімічні), але ми їх розмежуємо за діяльнісною ознакою. Тобто соціальні характеристики ми розглядали як внутрішньо притаманні правовій спільноті, а суспільні розглядатимемо як функціональні, пов'язані з виконанням певних завдань, специфічних дій, діяльності цієї спільноти.

Комунікація у такому контексті – це специфічна функція відповідальності, розрахована на повідомлення суб'єктам правової спільноти певної інформації для спонукання певним чином діяти або, навпаки, для застереження від якихось дій; іншими словами, ця функція передбачає процес рецепції, тобто прийом і перетворення певного впливу. У нашому випадку йдеться, передусім, про інформаційний вплив права, при цьому правову інформацію необхідно не просто прийняти, а зрозуміти та осмислити. Соціальний суб'єкт у разі прийняття правових норм і вимог до виконання у процесі правовідносин виступає реципієнтом, який, за сподіванням законотворців, має відповідно прореагувати, тобто належно побудувати свої поведінкові дії. Правова комунікація як прототип правовідносин виступає інтеракцією, що охоплює комплекс елементарних понять мовлення і рефлексивної дії. Назагал ефективність такої характеристики правовідносин, як правова комунікація, полягає у конструюванні моделей інтерпретації правонорм у процесі прояву правослухняної поведінки, що охоплює комплекс правового мовлення і рефлексивної дії, а також мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння правонорм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правослухняність.

Градація – наступна характеристика, яка логічно продовжує напрям комунікації як типу конституювання, що, крім усього іншого, потребує поступовості переходу від одно-

го типу відповідальності до іншого залежно від рівня значущості правовідносин. Градація властива правовідносинам рівно настільки, наскільки стратифіковані самі правовідносини. Найбільш загальноприйнятим є поділ правовідносин на правослухняні (коли відбувається додержання, виконання, використання норм права) та протиправні (у цьому випадку здійснюється порушення і, відповідно, застосування норм права). Водночас існують і інші підходи. Наприклад, В. Грищук у філософсько-правовому аналізі відповідальності людини класифікує підходи до градації юридичної відповідальності, зокрема, наводячи позиції: 1) Н. Вітрука, який розрізняє правову та юридичну відповідальність, що стосується, відповідно, природно-правових і позитивно-правових відносин [7]; Н. Оніщенко, яка диференціює відповідальність у контексті відносин «особа – держава» як публічно-правову (відповідальність особи перед державою) та юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом [22]; О. Харитонової та Є. Харитонова, котрі вважають, що градація юридичної відповідальності не має встановлених меж, бо в кожному окремому випадку проявляються її специфічні аспекти [27]. Тобто підходів до градації відповідальності, а отже, і правовідносин є багато, і це тільки підтверджує значущість цієї характеристики.

Регламентація передбачає точне визначення, чітко встановлення чого-небудь; сукупність правил, що регулюють, обмежують чию-небудь діяльність. Це чи не найвлучніша характеристика правовідносин у визначенні відповідальності соціальних суб'єктів. Адже остання настає саме за порушення чітко встановлених правил, точно визначеного порядку, певних державних обмежень і т. д. Життєдіяльність соціальних суб'єктів відбувається за прийнятим суспільством і державою розпорядком, право у цьому контексті можна вважати своєрідною інструкцією, зводом правил, що регулюють цю життєдіяльність і вимагають виконання цих правил та змушують дотримуватись цих обмежень. І що чіткішою є регламентація поведінки соціальних суб'єктів, то ефективнішою буде організація правовідносин і тим меншою буде потреба у задіянні механізму відповідальності. Тобто регламентація є функціонально-організаційною характеристикою правовідносин,

що передбачає врегулювання підстав і причин застосування у них концепту відповідальності.

Моделювання означає створення моделі чого-небудь; дослідження чого-небудь через побудову і вивчення його моделі; обробку чого-небудь, через надання йому певної форми; формування думки про кого- або що-небудь на основі того, що беруть за зразок. Усі ці значеннєві відтінки властиві правовідносинам, які одночасно є результатом процесів моделювання правової дійсності за допомогою права і середовищем моделювання відповідальності соціальних суб'єктів за участь у цих правовідносинах. Однак не менш цікавим є другий аспект, згідно з яким моделювання виступає функціональною характеристикою правовідносин, що передбачає створення моделі (варіанту, типу, виду) відповідальності залежно від ролі їхніх учасників; причому змодельована відповідальність, реалізуючись, стає джерелом моделювання подальших правовідносин і т. д., і т. д. Тобто моделювання як властивість правовідносин забезпечує їм циклічність і безперервність, хоча й з урахуванням щоразу нових нюансів у кожному окремому право-випадку для кожного окремого соціального суб'єкта. Без цієї властивості правовідносин неможливим було би навіть припущення відповідальності (нереально є встановити порушення без попереднього встановлення правил); моделювання – необхідна характеристика організації та реалізації правовідносин.

Коригування (корегування, коректування – словник подає ці значення як однозначні) передбачає внесення коректив, поправок, виправлення чого-небудь. У контексті правовідносин коригування – це окрема функція відповідальності, яка самою своєю наявністю вносить зміни у порушений правовий баланс, відновлює (за можливості) прийнятний стан правової дійсності, реанімує допустимі об'єктно-суб'єктні чи суб'єкт-суб'єктні співвідношення. При цьому найбільшого впливу від процесів коригування зазнає сам соціальний суб'єкт, який змінюється під дією соціально-історичних реалій, що забезпечують процес створення людиною самої себе через взаємодію зі собі подібними. Заразом ми можемо спостерігати прояви специфіки людської сутності в кожному окремому випадку, в окремій культурі, окремому суспільстві. Поведінка суб'єктів

правовідносин формується внаслідок модифікації природних потреб під впливом накладених на них трафаретів позитивно-правового стилю життєдіяльності. Завдяки цьому відбувається прогрес правової поведінки соціального суб'єкта як природного процесу його існування у позитивно-прагматичному обмеженні. Така коригувальна властивість відповідальності, а через неї і правовідносин загалом доводить ефективність цих суспільних феноменів; за допомогою коригувальної характеристики суспільство здатне синергетично функціонувати і самовдосконалюватися.

Прогнозування – передбачення на основі наявних даних того, якими можуть бути напрям, характер та особливості стану, розвитку й результатів явищ і процесів у природі та суспільстві. У нашому випадку безпосереднім предметом прогнозування є правовідносини, а відповідальність можна вважати тільки відносно прогнозованою через імовірну появу в них проявів протиправності. Прогнозувати наслідки тієї чи іншої правової ситуації соціальний суб'єкт може на основі отриманого досвіду перебування в певному суспільстві, фокусуючи при цьому свою увагу на зворотному зв'язку, тобто на можливості виникнення певних дій у відповідь на ситуативне подразнення. Тому правослухняну поведінку можна назвати антиципативною (з лат. *anticipatio* – вгадую, передбачаю [12, с. 28]), здатною випередити певні правові наслідки, запобігти ускладненню правової ситуації і сприяти її вирішенню. А щоби сформулювати прогнозований правослухняний тип поведінки соціального суб'єкта, який у процесі життєдіяльності зміг би через правильну інтерпретацію правової ситуації прогнозувати варіанти її вирішення, необхідно дати йому змогу здобути належний досвід адаптації поведінки до правової дійсності [3, с. 176]. Отож прогнозування можна вважати однією з найефективніших організаційних характеристик правовідносин.

Крім того, що відповідальність завдяки низці проаналізованих властивостей правовідносин виступає їхнім організаційним чинником, вона покликана виконувати й розпорядчі функції переконування, примусу, регулювання, охорони, запобігання та покарання (від імені держави).

Переконування (або переконання як дія) – це процес доведення чого-небудь комусь, змушування кого-небудь повірити у щось, погодитися з ким- або чим-небудь; умовляння зробити що-небудь, схилання до якогось рішення. Цей процес як ніякий інший цілком залежить від вербальних засобів і вміння їх підбирати й застосовувати, адже переконування є однією з трьох основних функцій мовлення (нарівні зі з'ясуванням і доведенням), які визначають внутрішній зміст мовленнєвої діяльності, зокрема й правової комунікації. Метод переконування є одним із найефективніших у формуванні правової свідомості соціального суб'єкта, бо передбачає творення у нього твердої впевненості, певності у значимості правових цінностей, міцно усталеної право-позиції, системи, сукупності правових поглядів. Відповідальність також можна розцінювати як засіб переконування, причому хоча й доволі вичерпно аргументованим, але не нав'язливим (право вибору залишається за соціальним суб'єктом). Ефективність процесу переконування у контексті правовідносин через встановлення відповідальності за протиправні вчинки, дії чи бездіяльність залежить, по-перше, від демонстрації зразків для наслідування, які схвалюються, заохочуються або й винагороджуються державою, по-друге, від певного досвіду, отриманого за допомогою власної поведінки, що доводить або спростовує одержану інформацію із правового оточення.

Примус – наступна (логічно виокремлена після переконування) організаційно-розпорядча характеристика правовідносин, яка відкидає добровільність вибору, а, навпаки, передбачає відвертий натиск з боку державно встановленого правопорядку, примушування додержувати прийнятих правил і вимог, вимогу діяти тільки певним чином незалежно від бажання соціального суб'єкта, що зумовлено нормативним врегулюванням правовідносин і визначенням відповідальності за відхилення від заданого напрямку (правослухняності). В. Грищук вважає, що соціальна відповідальність людини належить тільки до елементів примусу, який може бути неоднорідним: негативний – для порушника, імовірний – для осіб, здатних керувати своїми діями [9, с. 48]. Примус – це основна характеристика правовідносин, що позиціонує відповідальність як

обов'язок і повинність. Ефективність цієї характеристики залежить від реалізації кратичної функції права загалом: право містить «особливі формоутворення, завдання яких полягає в тому, щоб переадресувати вимоги універсальних законів світопорядку окремим індивідам і змушувати їх коригувати свою поведінку щодо загальної системи соціальних взаємодій» [4, с. 147]. Право «пропонує еталонні зразки належної соціальної поведінки» і знаходить засоби і способи примусу осіб із протиправними нахилами до такого типу дій і вчинків; одним із таких засобів власне виступає відповідальність. Під примусовим впливом права сфера правовідносин набуває організаційної впорядкованості та розпорядницької директивності.

Запобігання – це похідна від двох попередніх характеристики. Через реалізацію функцій переконування та примусу відповідальність у межах правовідносин зорієнтована на те, щоби не допустити, заздалегідь відвернути небажану для держави поведінку соціального суб'єкта. Тобто переконування і примус можна вважати основними методами запобіжної діяльності у сфері правовідносин. «Профілактика злочинів проводиться із застосуванням заходів переконання та примусу стосовно осіб, які порушують норми права і правила поведінки, встановлені у суспільстві» [16, с. 150]. Узаконюючи відповідальність, держава запобігає протиправності через застереження. Забезпечити максимальну ефективність запобіжного спрямування відповідальності можна шляхом логічного доведення доцільності й необхідності саме такого (правослухняного, не провокуючого) типу поведінки, щоби змусити соціального суб'єкта добровільно повірити у важливість пропегованого і схилити його до прийняття єдино правильного рішення – змінити життєві позиції у бік виваженості та правослухняності здійснюваних вчинків.

Охорона виступає супутньою (після запобігання) характеристикою відповідальності, що забезпечує оберігання держави та її громадян і всіх, хто перебуває на її території, від небезпеки протиправності, забезпечення та гарантування недоторканності їхніх законних прав і свобод у процесі правовідносин. Інакше кажучи, відповідальність, застерігаючи від протиправної поведінки, не тільки запобігає вчиненню протиправних

дій чи протиправній бездіяльності, а й під страхом покарання виконує охоронну, захисну функцію. Але знову ж таки треба наголосити на імовірності, а не на беззаперечності такої функції (вона повністю спрацьовує тільки у випадку правослужняної поведінки), тому що абсолютно гарантувати неприпустимість протиправності не може ніхто. Зате можна гарантувати повну реалізацію охоронної ознаки відповідальності через додержання принципу її невідворотності (у разі протиправної поведінки спрацьовує механізм захисту у формі покарання винних).

Покарання вважають найбільш поширеною ознакою відповідальності, точніше, логічним її завершенням. Відповідальність у такому контексті формується на основі послідовної взаємодії трьох основних чинників – усвідомлення обов'язку, оцінки поведінки та накладення санкцій за невиконання встановлених правил поведінки соціальних суб'єктів [2]. Покарання можливе у формі висунення вимог до соціального суб'єкта (чи групи суб'єктів) на основі попередньо прийнятих або покладених на нього (на них) певних зобов'язань із подальшим застосуванням санкцій у разі невиконання цих вимог. Дехто із науковців вважає відповідальність саме покаранням, ототожнюючи ці поняття, або реалізацією санкцій порушеної правової норми. Не підтримуючи і не заперечуючи таких підходів, слід визнати покарання однією з основних функціональних характеристик відповідальності як знакової властивості правовідносин.

Регулювання означає впорядковування чого-небудь, керування чимось через підкорення його відповідним правилам, певній системі; домагання нормальної роботи механізму, системи і т. ін. через забезпечення злагодженої взаємодії їхніх складових; досягнення потрібної сили, належного ступеня прояву чого-небудь. Регулювання правовідносин через відповідальність – це одна із функціонально-розпорядчих характеристик цього процесу. Таке вирішення проблеми правопорядку в державі сприяє налагодженню належної роботи механізму правового регулювання взагалі. Така ознака відповідальності, як регулятивність, проявляється у межах правовідносин через закріплення нормативної моделі відхилення від норми

та нормативної моделі реакції на це відхилення (Д. Лук'янець [19]). Тобто, визначивши, який тип поведінки є девіацією (відхиленням) і якою буде реакція на це, держава стає арбітром у суспільній грі під назвою «правовідносини», регулювальником суспільного руху, розпорядником, управлінцем, менеджером у забезпеченні чіткого виконання встановлених правил усіма учасниками правовідносин. Цю характеристику відповідальності можна вважати підсумковою. На основі аналізу регулятивної функції відповідальності у контексті соціального натуралізму О. Костенко запропонував генераційно-регуляційну модель поведінки людини, засновану на так званому «законі годинника», де воля людини – це своєрідна «пружина», здатність генерувати поведінку, а свідомість – «маховик», здатний регулювати поведінку [13]. Іншими словами, відповідальність як характеристика правовідносин виконує функцію координатора спільної діяльності соціальних суб'єктів, ця властивість відповідальності регламентує її основоположну сутність.

Отже, проаналізувавши основні знакові характеристики правовідносин, можна констатувати, що відповідальність є невід'ємною іманентною (внутрішньою) властивістю будь-яких правовідносин, яка базується на індивідуальних психологічних особливостях соціальних суб'єктів – відчутті страху, потребі адаптації, соціальному узалежненню, свідомому виборі й готовності прийняти встановлені норми, а також колективних соціально обумовлених чинниках – стимулюванні правослужняності, формуванні загальнолюдських цінностей і необхідності їх додержання, пошуку компромісу в процесі постійної взаємодії та об'єднання у правову спільноту. Крім цього, відповідальності властиві й зовнішньо проявлювані ознаки, що несуть основне змістовно-функціональне навантаження цього явища в контексті відносин соціальних суб'єктів як членів суспільства і держави. Скажімо, у процесі правовідносин реалізуються організаційні функції відповідальності через правову комунікацію, суспільну градацію, чітку регламентацію, що дає можливість моделювати, коригувати і навіть прогнозувати подальший розвиток правовідносин. До того ж, відповідальність виконує і розпорядчі завдання: вона здатна бути засобом переконування і примусу в доцільності правослужняної

поведінки, запобігання правопорушенням та охорони правопорядку через загрозу покарання, що в сукупності дає підстави вважати відповідальність одним із найдієвіших засобів регулювання правовідносин.

Загалом усі зазначені ознаки виокремлені на підставі значимості їх у формуванні узагальненого концепту відповідальності, вони відтворюють її найхарактерніші знакові властивості, що стандартно проявляються у процесі правових відносин. У сукупності всі ці характеристики відповідальності демонструють її практичну цінність і прикладне призначення, доводять, що відповідальність як правове явище і поняття базується на принципах соціального й водночас індивідуального прагматизму й утилітаризму.

14.4. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ МЕТИ ПОКАРАННЯ

Незважаючи на доволі високий рівень теоретичної розробки проблематики змістового наповнення категорії «покарання», чимало теоретичних питань, які стосуються змісту поняття «мета покарання», залишаються дискусійними або недостатньо дослідженими, вважає В. Мина, аргументуючи це низкою положень за результатами розвідки «Філософсько-правове розуміння мети покарання» [21]. По-перше, це питання щодо того, чи є кара складовою мети покарання і в цьому контексті – якою мірою вона узгоджується з концептом гуманізму. По-друге, на теоретичному рівні відкритим залишається питання про те, чи доцільно зараховувати до мети покарання такий елемент, як «виправлення засуджених». По-третє, не вирішено важливу проблему щодо того, чи є складовою мети покарання поняття відновлення соціальної справедливості. Ці питання вимагають аналізу філософсько-правового розуміння мети покарання з урахуванням особливостей розвитку філософсько-правової думки та акцентуванням на розв'язанні проблеми узгодження складових мети покарання з фундаментальними гуманістичними цінностями.

Дослідження філософсько-правових джерел античності засвідчує, що в цю добу, незалежно від того, осмислювалося

покарання як результат порушення «писаного» закону, чи як таке, що настає внаслідок переступу природного права, – трактувалося не лише як кара, а й як спосіб, що має на меті відновлення справедливості, запобігання вчиненню нових злочинів та виправлення «виправного» (тобто такого, що надається до виправлення) злочинця. В онтологічному вимірі покарання, осмислюване в контексті позитивного права, розглядалося як таке, що реалізується у земній реальності, а покарання в контексті божественного права тлумачилося як явище, що може відбуватися не лише у земній реальності, а й у потойбіччі, трактованому як специфічний спосіб буття.

У добу Середньовіччя мета покарання осмислювалася крізь призму теоцентризму. Аксиологічний акцент здійснювався на такій домінантній у релігійному світогляді цінності, як дана Богом свобода вибору. У цьому контексті переважало визнання триєдиної мети покарання як кари, скерованої на виправлення злочинця та застереження інших «слабодуших людей» від учинення злочинів. Під виправленням малося на увазі духовне очищення та зцілювання грішної душі через покаяння.

У період Відродження та добу Просвітництва мета покарання осмислювалася в антропологічному вимірі, на засадах визнання природних прав людини, її гідності та права на свободу вибору. Кара трактувалася як відплата, що не лише задовольняє антропне (індивідуальне та суспільне) почуття справедливості, а й забезпечує існування в державі свободи як такої, що є правовою реакцією природного права на свободу. Мета покарання головно розумілася як така, що має своїми складовими запобігання вчиненню злочинів, відновлення справедливості і, за можливістю – виправлення злочинців.

Результати аналізу філософсько-правового розуміння мети покарання представниками різних наукових шкіл дають підстави стверджувати, що, хоча дослідники по-різному трактували покарання і його мету, провідна тенденція полягала у гуманістичному скеруванні правової думки. Філософсько-правове розуміння мети покарання не завжди адекватно опредмечувалось у законодавчій та правозастосовній сферах, у теоретичній площині домінував об'єднувальний духовний стержень і чітко виокремлювався гуманістичний вектор.

Системний аналіз складових мети покарання на предмет їхнього узгодження зі сучасними філософсько-гуманістичними цінностями засвідчив, що на сучасному етапі складові мети покарання необхідно розглядати не лише як такі, що корелюють у системному вимірі (як внутрішньосистемні елементи мети покарання як підсистеми синтетичної категорії «покарання»), а й як такі, що повинні співвідноситися зі стандартами демократичного розвитку. Поняття «кара» доцільно осмислювати як одне зі складових мети покарання, якщо вона реалізується на засадах справедливості, рівності громадян перед законом, не прагне заподіяння фізичних страждань або приниження людської гідності. Поняття «виправлення засудженого» як складова мети покарання корелюватиме з європейським філософсько-правовим гуманістичним концептом, якщо виправлення не відбуватиметься у формі насилля над внутрішнім світом людини. Поняття «запобігання вчиненню нових злочинів», трактоване як одна зі складових мети покарання, співвідноситиметься з філософсько-правовими гуманістичними засадами у тому випадку, якщо загальне запобігання вчиненню злочинів здійснюватиметься не через залякування, а шляхом упровадження у суспільну свідомість принципу невідворотності покарання.

Осмислення філософсько-правового розуміння мети покарання з урахуванням історичних особливостей філософії права як основи сучасних філософсько-правових концепцій дало можливість обґрунтувати теоретичні положення, спрямовані на подальший розвиток гуманістичної парадигми розуміння та об'єктивації мети покарання. Очевидним є те, що мета покарання корелюватиме з інтегральним сегментом гуманізму, якщо у визначенні її складових апелювати до інтегрального праворозуміння, інтегрального антропосоціоцентризму та необхідності законодавчого й об'єктиваційного забезпечення у призначенні покарання. Цей аспект важливий і для процесу вдосконалення Кримінального кодексу України задля досягнення балансу інтересів особи, суспільства та держави, їхньої взаємної відповідальності.

Визнання однією зі складових мети покарання такого поняття, як «відновлення справедливості», має під собою

історико-правове та філософсько-правове підґрунтя. З огляду на це запропоновано ввести цей елемент у визначення поняття покарання: «Покарання є не лише карою, воно має на меті виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів засудженими чи іншими особами, а також відновлення соціальної справедливості» [21, с. 12].

Осмилення філософсько-правового розуміння мети покарання в історичній вертикалі дає підстави констатувати наявність гуманістичного вектора в контексті різноманіття вчень. Очевидним є те, що саме до гуманістичної засади належить вдаватися й тепер – як такої, що в історичному вимірі засвідчила свою життєздатність та прогресивну цивілізаційну роль. Однак слід пам'ятати, що гуманістичний вектор, який упродовж історії людства був теоретично сформований інтелектуальними зусиллями прогресивних мислителів багатьох країн, в об'єктивній сфері, у тих чи інших державах, у певні історичні періоди, нерідко втрачав свою міць, зневажався та знівелювався. Ці історичні «уроки» скеровують до того, аби наголосити, що у сучасному світі, який, глобалізуючись та стрімко змінюючись, найперше потребує духовної стабілізації, глибинна суть узгодження складових мети покарання з гуманістичними цінностями передбачає кореляцію, яка лежить не лише у теоретичній площині, а й у практичній сфері, що потребує здійснення подальших наукових досліджень із вивчення характеру об'єктивної гуманістичних концепцій у правозастосуванні.

14.5. СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНСЛУХНЯНОСТІ ОСОБИ

Витоки теоретичних уявлень про сутність, зміст, специфіку та характер прояву феноменів «свобода» і «відповідальність» сягають античної (давньогрецької) філософії, яка виконала роль «стартового майданчика» у подальшому та поглибленому їх аналізі у працях представників як класичної, так і некласичної філософської думки. Загальним підсумком опрацьованих філософсько-правових досліджень стало те,

що вияви свободи та відповідальності в індивідуальному та соціальному (полісному) бутті варто конкретизувати у поняттях її онтологічного, гносеологічного та аксіологічного статусів. Таку ідею запропонував А. Смілик [24].

На його думку, онтологічний статус свободи та відповідальності обумовлений взаємодією трьох основних складових людського буття: особи, суспільства і держави. Він утверджується завдяки свободі волі та свободі дії. Зважаючи на свою екзистенцію, кожна людина упродовж життя зазнає потрібної соціально-етичної корекції: власних свідомо-вольових прагнень, суспільного впливу і державних імперативів.

Гносеологічний статус свободи та відповідальності полягає в тому, що, незважаючи на їхню суб'єктивність і абстрактність, вони актуалізують соціокультурну реальність і продукуються саме в її межах. Отже, об'єктом пізнавальних відносин «свобода-відповідальність» є саме ця соціокультурна реальність.

Аксіологічний статус свободи та відповідальності у правовій сфері полягає в тому, що вони розкриваються як цінності права, котрі матеріалізуються через такі правові цінності, як суб'єктивні права і юридичні обов'язки та принцип формальної рівності. Отже, у з'ясуванні аксіологічного змісту категорії свободи та відповідальності в праві слід зважати на прояви їхніх властивостей і якостей, значущості для особи, суспільства і держави.

Крім того, у розумінні свободи та відповідальності сформувалися два протилежні підходи (детермінізм та індетермінізм). Ключовою ідеєю першого є думка про те, що людські вчинки повністю детерміновані божественною силою, а тому відповідальність за них разом із людиною поділяє Бог. Другий – ґрунтується на концепції абсолютної свободи людської волі, яка заперечує обумовленість людської поведінки.

Проблемне поле філософсько-правового розуміння поняття «свобода» виникає на перетині її взаємодії з правом, мораллю та відповідальністю. Право і мораль містять подекуди різні трактування свободи і відповідальності, створюють різні нюанси у її тлумаченні. Внутрішня свобода та відповідальність є характеристиками моральності, а правом кермують саме зов-

нішні дії. З огляду на те, що зовнішні дії безпосередньо залежать від внутрішніх чинників, право не може існувати поза межами внутрішньої свободи особистості.

Загальною особливістю свободи та відповідальності як соціальних феноменів є їхній інтенціональний характер. У кожного суб'єкта та суспільства виникають образи феноменів свободи і відповідальності, які підтримуються в рамках їхнього інтенціонального горизонту й певних соціокультурних умов. Безперечно, необхідною детермінантою зміни образів свободи і відповідальності постає динаміка соціальної трансформації. У соціальному аспекті свобода і відповідальність тісно пов'язані проблемами соціального порядку і самосвідомості. А тому свобода і відповідальність не можуть належати виключно до сфери «вільної волі», а входять до структури людського існування, містять проективний потенціал.

Свобода є сутнісним елементом існування права та відповідальності, їхнім загальним началом, а також невіддільною рисою людського буття, психології людини, складовою права. Саме тому право та відповідальність виступають мірою свободи.

Під час осмислення категорії відповідальності вирізняють негативну (ретроспективну) і позитивну (активну) відповідальності. В обох випадках йдеться про відповідальність за належне/неналежне виконання своїх функцій, обов'язків, дорученої справи, за сумлінну/несумлінну поведінку. З одного боку, завдяки позитивній відповідальності, яка ґрунтується на реальному соціально-правовому статусі особи, вона дотримується соціальних норм, з іншого – у разі порушення вимог соціальних норм виникає негативна відповідальність як реакція суспільства, спрямована на припинення і усунення в подальшому такої поведінки.

Під правовою відповідальністю слід розуміти форму загальної відповідальності, яка відображає відповідальність суб'єкта перед законом у межах чинного права, що виявляється на рівні правової свідомості та відповідної законослухняної поведінки. Поняття соціально-правової відповідальності пов'язується з рефлексією особи з приводу співвідношення відповідних юридичних норм, реальної соціальної ситуації

і з усвідомленим вибором результату відповідальної, законослухняної поведінки.

Тенденції становлення сучасної цивілізації, які полягають у знеособлюванні, мінімізації особливостей індивідів і загрозах дискредитації суспільної системи, змушують знову порушити питання про свободу. Одним зі способів реалізації індивідуальної свободи в соціальній системі, організації простору особистої свободи, захищеної правом, виступає правова свобода. Її можна розглядати як інтегральний ступінь і простір для індивідуальної свободи, що регулюється правом. Зміст і сутність правової свободи розкривають суспільні відносини незалежних суб'єктів, підпорядкованих у своїй законослухняній поведінці, діях і взаєминах загальної нормі.

Запорукою нормального функціонування правової держави є високорозвинена суспільна та індивідуальна правосвідомість і правова культура її громадян. Чільне місце в процесі формування та розвитку законослухняної особи, її правової культури та правосвідомості займають: освіта, засоби масової інформації, що формують «образ» законослухняного громадянина в громадській думці, Інтернет, держава (органи влади), сім'я, криза цінностей і норм у суспільстві, наявність/відсутність правової держави. Фундаментом для практичного втілення принципів правової держави, з погляду її сутності та форм прояву в механізмі законослухняної поведінки, виступає правосвідомість. Вивчення можливостей і особливостей детермінації та регуляції законослухняної поведінки за допомогою правосвідомості сприяє конкретизації розуміння права як складного і багатоаспектного суспільного явища, поглибленню уявлень про механізм правового регулювання, розвитку теорії і методології соціальної детермінації та соціальної регуляції.

Окрім таких понять сучасної теорії права, як свобода, відповідальність, соціальний механізм дії права, реалізація юридичних норм, правовий статус особи, її неодмінним компонентом є законослухняна поведінка. Саме право дедалі частіше оцінюється крізь призму реалізації свободи та відповідальності законослухняною особою. Сьогодні, внаслідок декриміналізації багатьох дій, що вважалися раніше злочинними, ви-

никнення нових суспільних відносин, пов'язаних із розвитком ринку, відбувається згладжування меж, що розділяють законслухняну і протиправну діяльність. Зважаючи на те, що кількість законслухняних учинків характеризує рівень законності й правопорядку в суспільстві, правова держава активно стимулює законслухняну діяльність. Вона разом зі суспільством, спираючись на право як один із найважливіших інструментів регламентації законслухняної діяльності особи, зацікавлена у її втіленні. У такий спосіб законслухняна діяльність виступає сполучною ланкою між нормою права і соціальним ефектом, на досягнення якого вона спрямована.

Найбільшу соціальну цінність має законслухняна поведінка, яка ґрунтується на сформованій переконаності особи не тільки в необхідності дотримання правових вимог, а й у визнанні високої соціальної значущості свободи, відповідальності, права, солідарності зі законом в оцінці регульованих правом відносин, бажанні керуватися його положеннями в повсякденному житті, обстоювати і захищати їх законними засобами. Така переконаність сприяє формуванню високої правової культури та правосвідомості особи, найефективніше спонукає до активних законслухняних дій. Їхнім проявом є: активність у діяльності добровільних формувань (громадських об'єднань), мета якої – впливати на підтримку, функціонування або зміну державно-правових структур, захист прав і свобод громадян, їх участь в управлінні державними і громадськими справами; активність в організованих державою формах діяльності у сфері правотворчості, правозастосування та охорони правопорядку; активність у створенні й діяльності альтернативних або паралельних суспільних і суспільно-державних структур; самодіяльна активність особи у сфері соціальної дії права.

Список використаних джерел

1. Агацци Э. Ответственность – подлинное основание для управления свободной наукой / Э. Агацци // Вопросы философии. – 1992. – № 1. – С. 30–40.
2. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления: курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М.: Статут, 1997. – 400 с.

3. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: монографія / О. М. Балинська. – Львів: ПАІС, 2008. – 212 с.
4. Бачинин В. Філософія права и преступления / В. Бачинин. – Х.: Фолио, 1999. – 607 с.
5. Бондарев А. С. Юридическая ответственность и безответственность – стороны правовой культуры и антикультуры субъектов права / А. С. Бондарев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2008. – 187 с.
6. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность: очерк теории / С. Н. Братусь. – М.: Юрид. л-ра, 1976. – 215 с.
7. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности / Н. В. Витрук. – М.: РАМ, 2009. – 259 с.
8. Гарасимів О. І. Філософсько-правовий аспект соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ / О. І. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – 187 с.
9. Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія / В. К. Гришук. – Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права, 2012. – 736 с.
10. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
11. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант // Сочинения. – 1970. – Т. 6. – С. 12–270.
12. Кондаков И. М. Психологический иллюстрированный словарь / И. М. Кондаков. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.
13. Костенко О. М. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму (щодо соціально-натуралістичної доктрини кримінального правознавства) / О. М. Костенко // Право України. – 2010. – № 9. – С. 31–40.
14. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс, 1994. – 576 с.
15. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. Ежегодник. 1984–1985. – М.: Наука, 1986. – 249 с.
16. Кримінологія: у 2-х кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. – Кн. 1: Заг. частина. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
17. Леонтьев А. Воля / А. Леонтьев // Вестник МГУ. Серия 14: Психология. – 1993. – № 2. – С. 69–75.
18. Лосский Н. О. Ценность и Бытие. – М.: АСТ, 2000. – 864 с.
19. Лук'янець Д. М. Типологія юридичної відповідальності / Д. М. Лук'янець // Юридична Україна. – 2004. – № 3. – С. 4–10.
20. Маковецький А. М. Людина в структурі соціологічного знання / А. М. Маковецький // Людина в сфері гуманітарного пізнання. – К.: Український центр духовної культури, 1998. – 404 с.
21. Мина В. В. Філософсько-правове розуміння мети покарання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. В. Мина. – Львів, 2011. – 18 с.

22. Оніщенко Н. М. Юридична відповідальність держави перед особою: монографія / Н. М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2007. – 320 с.
23. Романинець М. Р. Генеза ідеї відповідальності в праві: філософсько-правовий вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. Р. Романинець. – Львів, 2012. – 18 с.
24. Смілик А. С. Свобода і відповідальність як філософсько-правові засади формування законслухняності особи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / А. С. Смілик. – Львів, 2016. – 18 с.
25. Сумерки богів / Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм и др.: сб. переводов. – М., 1990. – С. 323–327.
26. Філософія Артура Шопенгауера та сучасність: монографія / за ред. А. Карася. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 164 с.
27. Харитонов О. Юридична відповідальність: пошук парадигми / О. Харитонов, Є. Харитонов // Про українське право. – 2010. – Ч. 5. – С. 23–29.
28. Шелер М. Положение человека в космосе / М. Шелер // Проблема человека в западной философии: сб. науч. тр. / пер. с англ., нем., фр. – М.: Прогресс, 1988. – 544 с.

Балинська Ольга Михайлівна,
доктор юридичних наук, професор,
Токарська Антоніна Семенівна,
доктор юридичних наук, професор,
Яценко Володимир Арсентійович,
доктор юридичних наук, професор

Актуальні проблеми філософії права

Посібник

Редагування *О. Я. Шмиговська*
Макетування *Г. Я. Шушняк*
Друк *І. М. Хоминець*

Підписано до друку 29.12.2017 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 35,57.
Тираж 100 прим. Зам № 100-17.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.